

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
DR TH. GOOSSENS EN H. VAN HAPERT.

DEEL V.
1922-1923

ST. MICHIELS-GESTEL — 1923.

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
DR TH. GOOSSENS EN H. VAN HAPERT.

DEEL V.
AFLEVERING 1.

ST. MICHIËLS-GESTÉL — AUGUSTUS — 1922.

INHOUD:

Het Carmelitessenklooster Elzendaal te Boxmeer, Sept. 1672—Sept. 1922, door G. Wuisman, Ord. Carm.	blz. 1
Joachim Diemer, kapelaan te Nymegen, door Dr. J. S. van Veen	blz. 45
Uit de Kerkgeschiedenis van Deurne, door H. N. Ouwerling.	blz. 64
Stichtingsbrief der jongste vicarie in St. Martens- kerk te Zaltbommel, door Dr. J. S. van Veen	blz. 119
Een gestoorde „bruiloft”, door J. J. M. Heeren	blz. 126

VOORWAARDEN:

De „Bossche Bijdragen” verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post f 5.—.

Telkens bij het verschijnen van een derde aflevering zal over het bedrag der drie afleveringen worden beschikt.

Men teekent in voor minstens één deel; afzonderlijke afleveringen zijn niet verkrijgbaar.

De intekening staat open bij de Administratie te Tilburg, Bosscheweg 164, en bij den Boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift, te adresseeren aan den Redactie-Secretaris, Dr Th. GOOSSENS, Tilburg. Postcheque en Giro 50174.

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
DR TH. GOOSSENS EN H. VAN HAPERT.

DEEL V.
1922—1923

ST. MICHIELS-GESTEL — 1923.

CHRYSOSTOMUS - BIEL

OOSTAKKE

INHOUD.

Het Carmelitessenklooster te Boxmeer, Sept. 1672— Sept. 1922, door G. Wuisman, Ord. Carm.	blz. 1
Joachim Diemer, kapelaan te Nymegen, door Dr J. S. van Veen	blz. 45
Uit de Kerkgeschiedenis van Deurne, door H. N. Ouwerling	blz. 64
Stichtingsbrief der jongste vicarie in St Martens- kerk te Zalt-bommel, door Dr J. S. v. Veen	blz. 119
Een gestoorde „bruiloft”, door J. J. M. Heeren	blz. 126
De Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap te Oirschot, door H. v. Alfén	blz. 129
Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Her- togenbosch uit de 16 ^e eeuw, door Dr Th. Goossens	blz. 134
Een oud vleugel-altaar in de kerk te Oss, door Jan Mosmans	blz. 168
Het schooltheater van het Gymnasium Aloysianum te Ravenstein, door L. v. Miert S. J. . . .	blz. 170
Uit de doodenlijst (Obituarium) van Mariënwater of Couwater, door C. J. Zwijsen	blz. 187
De St Lambertuskerk te Helmond in de handen der Hervormden, door A. M. Frenken, pr. .	blz. 197
Geschiedenis van het klooster der Minderbroeders- Kapucijnen te 's-Hertogenbosch (1611—1629), door P. Cyrillus v. Schiedam, O. M. C.	blz. 271

De oude kerk van Erp, door Dr Ir. Stan Leurs	blz. 321
De oude kerk van Someren, door Dr Ir. Stan Leurs	blz. 327
Leestafel, door Th. G.	blz. 334
Registers, door Henri Ebeling	blz. 344

Het Carmelitessenklooster Elzendaal te Boxmeer Sept. 1672 — Sept. 1922.

door

G. WUISMAN, Ord. Carm.

Bronnen. Voor deze korte schets zijn geraadpleegd het archief van het Carmelietenklooster, het archief der Pastorie van Boxmeer en het archief van het klooster Elzendaal.

Verder gebruikte ik het „Memorieboek”, een soort journaal van het klooster Elzendaal, in folio en in perkamenten band. Dit boek, in verschillende hoofdstukken verdeeld, is door een der zusters van Elzendaal overgeschreven. De titel luidt: „Memorieboek der Karmeliteressen bevattende Geschiedenis, gebeurtenis, visitatie, commissariën, confessoren, Prioressen, begonnen 1672 9 Sept.” Op de tweede bladzijde staat: „Geschiedenisboek van de Religieusen Carmeliteressen des kloosters van de Hylige Maria Magd. de Pazzis, genaamd Elsendaal binnen de Vrijheerlijkheid van Boxmeer. Verschreven in 1846.” Al spreekt het zich hier en daar tegen, toch is het geloofwaardig. Vervolgens de „Codex Monasterii Boxmerani Elzendaal” in blauw lederen prachtband in octavo formaat. Deze Codex bevat copieën van al de in 1860 in het archief van Elzendaal aanwezige authentieke stukken en werd geschreven door P. Bonaventura uit het klooster te Westmalle. Hier en daar voegde hij eenige korte nootjes bij. De meeste stukken, welke hier overgeschreven zijn, zijn spoorloos verdwenen, doch uit de nog aanwezige blijkt, dat P. Bonaventura nauwkeurig werk heeft geleverd.

Bij het verlaten van het station Boxmeer ziet men recht voor zich op eenigen afstand een oud klooster, welks kapel getooid is met een slank torentje, doch dat overigens geen liefhebber van oude gebouwen in beroering brengt, wijl de bouw noch monumentaal aandoet, noch door versiering of beeldhouwwerk aantrekt. Effen en egaal in gebakken steen opgetrokken maakt het eer een somberen indruk. De omlijsting van deuren en ramen alleen maakt kenbaar, dat men hier te doen heeft met een bouwwerk van vroegere eeuwen. Het is het door Pastoor Peelen z.g. in 1672 gestichte vrouwenklooster „Elzendaal”.

De nog in het land van Cuijk alom bekende Pastoor-Deken Dr. Antonius Peelen ¹⁾ oefende met pauselijk verlof de geneeskundige praktijk uit. Van het in de praktijk verdiende geld kocht hij vele goederen, waarvan hij op het einde zijns levens vele goederen vermaakte aan liefdadige instellingen. Bij testament werden de armen van Boxmeer rijkelijk bedacht, terwijl hij zijn eigen landgoed „Elsendaal” genaamd met het daarbij behoorend landhuisje „Emmaus” bestemde voor een vrouwenklooster.

Genoemd testament door Pastoor Peelen persoonlijk met veel studie en omzichtigheid opgesteld en gedateerd 8 Juli 1666, is verloren geraakt. Van dit origineele stuk, dat overeenkomstig den wil des erflaters aan zijn naaste erfgenamen moest worden overhandigd, werden twee vidimus-brieven gemaakt, zooals uit het testament zelve blijkt.

„ende opdat alles in toecomende tijden op de alderbeste manieren mach achtervolcht worden, soo begeere ik, dat men het origineel instrument sal laeten twee maal copieren ende daarvan een leveren in handen der armemeesteren om in haere comme te sluyten, waervan den pastoor mede eenen sleutel heeft ende een aen de religieusen voors. bijaldien sij tot Boexmeer commen woonen ende het originael aen mijnen principaelen erfgenaem om bij ijder dit te bewaren, willende

¹⁾ Vgl. Schutjes, *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch* III, blz. 327, 534.

dat de copije autentiq soo waerdicht sal sijn als het origineel voors. om in tijd van noodt sich daervan in alle rechten en bancken te dienen." ¹⁾

Niettegenstaande deze voorzorgen zijn de twee vidimus-brieven, welke op 20 Juli 1666 van het schependomszegel waren voorzien, verdwenen. Alleen berust in het archief van het klooster Elzendaal een door den landschrijver Henry Huijster gecopieerd en ondertekend testament, dat later in den Franschen tijd door het gouvernement als authentiek en voldoende werd beschouwd.

Enkele uittreksels uit dit document, welke op de geschiedenis der stichting van het klooster betrekking hebben, mogen hier volgen :

„Voorders soo hebbe ick noch een huijs genaemd Elsendael, gelegen op de Luenbeeck met eenen hoff, bongaert ende schuijken en eenich erff daerbij, alles ten naesten met graven en heggen omcingelt sijnde, daer buijten naer 't oosten en noorden noch eenich erff met steenen afgepaelt, dese voorschrevene erffnis compt het westen tot aen de Veestraat, naer het suijden tot midden seecker erffwegh, sijnde alles groot omtrent drij cleijn mergen; dit huijs voorschreven en timmeragie hebbe ick uijt het fundament aldaer gestelt, den groont gecocht, boomen en hagen geplant, de graven en grafften doen maecken, alwaer ick veel jaeren gewoont hebbe, ende en heeft mij gecost in alles ongevere ses duijsent ses gulden Hollants gelt." ²⁾

Dit landgoed werd door Pastoor Peelen vermaakt als volgt :

„Dit voorschreven huijs Elsendael ende goederen, soo erff als beleende penninghen verschooten, welcke ick oock arte medica acquireert, gecocht, betaelt ende uijtgegeven hebbe, geve legatiff ende maecke ick tot salicheijt minder siele ende sielen minder ouders, broeder, suster ende bloetverwanten boven genoempt, oock die huijsarmen tot Boecxmeer oem die erffelijc in proprieteijt ten eewigen daege te besitten, edoch

¹⁾ Codex, blz. 58.

¹⁾ Codex, blz. 8.

als fidecommis, ende daerom deselve te laeten in haer geheel, sonder die te beswaeren, te alieneren offte vercoopen, alles nochtans mitt conditien als volcht:

ierstelijck dat het gebrueck derselver sal wezen bij eenige religieuse vrouwpersoonen, om in de voorschreve huijsinghe persoonlijk te resideeren en Godt naer haeren regel dagh ende nacht daerin te dienen mit laesten en obligatien als volcht:

1. sij sullen dagelix eens leesen voor de sielen van mij, van mijn ouders, broeder ende suster ende bloetverwanten voorschreven de psalmen „Miserere” en de „Profundis”;

2. op den dach van mijn afsterven oft naer gelegenheit des tijds eenen dach voor offte naer leesen de getijden der dooden met negen lessen, ende laeten doen een singende misse voor mijne siel ende sielen als boven;

3. sij sullen de meijskens der naebuieren kinderen tot Boecxmeer in de schoole door een meesteresse religieuse leeren leesen, schrijven ende bidden, gelijk mede in den cathagismus onderwiesen ende sulicx sonder schoolgelt van haer te ontfanghen, wel verstaen de van 't gene de kinderen der naebuieren betaelen, maer niet van 't gene de gemeijnte, kercke ende arme daertoe contribuieren, dewelcke voor jongens en meijskens is te saemen hondert gulden: alsoo dat haer in den voorschreven cas daarvan soude competeren vijftich gulden; bijaldien eenige uijthemsche kinderen tot haer comen, daarmede sullen sij moegen contracteeren naer haer believen, gelijk mede bijaldien sij de naeburen kinderen eenich handtwerck leerden, daertoe versoght sijnde, sullen de de ouders daervoor moeten responderen;

4. sij sullen eene mijns broeder saliger dochteren tot de religie bequaem sijnde ende versoeckende ontfangen te worden, in haere ordere aennemem, alleen inbrengende 't gene sij sal vermoegen oft believen, bij faulte der voorschreve kinderen sullen een van haere kinderen ende bij faulte van die, een van haere nichten van mijn broeder sal. affcompts tot den vierden graet in haere plaets ontfangen met conditie als boven;

5. sij sullen de huijsinge mit voorschreven haegen en graeven ende boomen conserveeren, den pacht ende last jaerlicx betaelen in sulcken vuegen, dat den armen daarvan geen last oft lasten en comme te hebben, ende sulcx versumende sal den tijdelicke pastoor mit de armemeesteren mit mejnen principaelen erffgenaem, hier naer te noemen, authoriseert sijn haer daertoe te halden, in sulcken vuegen als sij

het bequamst sullen vinden, en sij sullen de huijsinge ende goederen voorschreven tochtsgewijs besitten en daerom daerin niet moegen veranderen mit timmeren offte andersints om in cas van verandering des huijs, (gelijck sal geseijt worden) dat niet in 't wilt offte onbequaem moegh sijn om te verhuieren offte andersints door wettelijke personen te bewoonen, te meer het voorschreven huijs in sich genoegsaem bequaem ende capabel is twee offte meer religieuse te lateren en haeren Godtdienst daerin te volbrengen sonder eenighe veranderinghe offte timmeragie daer inne te doen; sal daerentusschen aen haer vrijstaen een capelle voor de voorschreve huijsinge tegenover het voorschreven schopken te timmeren, om alsoo haer huisinghe vrijer en grooter ende tot geriff der naebuieren mede haeren Godtsdienst te hebben;

6. de goederen, de welcke beleent sijn, sullen de voorschreven religieuse oock selven moegen gebruikken met dat sij enz.

7. wat aengaet de quantiteit der voorschreve religieusen, men sal daertoe nemen alsulcken, welcken stichtich van leeven, goede discipline ende gene proprieteijt onder haer hebben, waerin de tijdelijcken pastoor met twee armemeesteren ende mijnen naesten ende principaelen erffgenaem sullen hebben te versien, in cas van dispuijt sal mijne principaelen erffgenaem twee stemmen, de andere ider een (hebben) en sal soe mit de meeste stemmen sulcken dispuijt geëndicht worden, salvo dat men octroy van hooger gericheijt (so nodich) voor eerst tot de instellinghe sal versuecken ende vercrijgen en terstond nae mijnen doot, alleermen de religieuse sal admitteren, sal mijn voorschreven kersthuijs bewoont ende bewaert worden een jaer lanck door alsulcke personen, als ick mondeling offte bij codicil ordonneren sal, bij faulte van 't eene offt ander sal den tijdelijcken pastoor mit de armemeesteren mit mijnen naesten ende principaelen erffgenaem daer stellen een bequaem persoon ten fine voorschreven.

Ten tweeden offte het geviel, dat de voors. religieusen personen nae het voors. jaer offte langer niet ingestelt en coste worden oft niet en begeerden de voors. huijsinge ende goederen op conditie wie voors. aen te nemen offte aengenomen hebbende, wierden gedwongen door crijgsmoed offte veranderingh van Religie oft andersints te vertrecken, in sulcken gevallen soo langhe sulcke reden sullen plaets hebben, sall men mit de voors. huijsingen, goederen en boomgaert doen als volcht". ¹⁾

¹⁾ Codex, blz. 11 enz.

De erflater laat in zulk een geval genoemde goederen na onder conditie, dat de renten aan de armen komen en men voor zijn zielerust zal bidden, aan zijn bloedverwanten tot in den vierden graad, of bij gebreke daarvan kan de pastoor en de armemeesteren ze verhuren, van welke huurpenningen dan de bloedverwanten een deel zullen bekomen.

Verder luidt het testament:

„Voorders soo verclaere ick mits desen noch te hebben een cleyn huijsken mit een schopken achter mijn gaerden van mijn huijs Elsendael, sijnde hetselve mit haegen ende graeven oock omcingelt, en welcke ick oock aldaer hebbe doen timmeren en alles uijt den grond doen maecken, genoempt Emaus; dit huijskens mit haegen, schopken ende graeven, wie voors., sijnde becosticht mit geldt arte medica acquireert, legatere ende maecke ick oock aen den armen tot Boecxmeer, in vuegen als boven van mijn huijs Elsendael geseijt is. . . .”¹⁾

Den 10^{den} Juli 1667 voleindde Pastoor Peelen zijn welbesteed leven, dus ongeveer een jaar na het maken van zijn testament, hetwelk den 15^{den} d. o. v. werd geopend in het bijzijn van de schepenen van Boxmeer. In het testament werd geen bepaalde kloosterorde genoemd, derhalve lag het op den weg der Paters Carmelieten, die in 1652 het klooster te Boxmeer hadden betrokken, genoemd huis Elsendael voor de zusters hunner Orde te vragen. Met dat doel richtte de Hoogeerw. Pater Franciscus Bonae Spei, toenmaals Provinciaal der Vlaamsch-Belgische Provincie, een verzoekschrift aan Magdalena, Gravin van den Bergh, aan wie de heerlijkheid Boxmeer behoorde, om hare goedkeuring. Die goedkeuring werd geschonken op 16 October 1671, welke authentieke brief voorzien van een klein gravelijk zegel berust in het archief van het Carmelietenklooster.²⁾

¹⁾ *Codex*, blz. 23

²⁾ Archief van het Carmelietenklooster te Boxmeer, envel. 1 Sept.—31 Dec. 1671. Vgl. ook Knippenbergh, *Historia ecclesiastica Ducatus Geldriae*, pag. 293.

Magdalene Gravinne tot den Bergh, Marckgravinne van Bergen-op-Zoom, Gravinne tot Walhain ende Champlite, Vrijvrouwe tot den Bijlant, Wisch, Perwes, en Vrouwe tot Dixmuden, Haps, Sambeek, Beersel, Brain-la-leut, Homoet, Millingen, Gendringen, Etten, Erfban-nervrouwe des Vorstendoms Gelre ende Graefschap Zutphen etc. Regierende Vrouwe etc.

Alsoo den E. H. Pastor van onse parochie van Boxmer, ende doctor in de medicine Antonius Peelen sal. bij sijn testament ofte uijtersten wille aen de hujsarmen van Boxmer heeft gemaectt ende gelegateert een huijs ende getimmer, genant den Elsendal, aldar geleghen op de Luijnbeeck mit eenen hof, bongart ende schuijcken, alles mit graven ende hegghen omringht om hetselve in proprieteijt ten eeuwighe daghen te besitten onder conditien nochtāns, dat het gebruijck derselve sal wesen bij eenighe religieuse Vrouwpersonen, stichtich van leven ende van goede discipline ende gheene proprieteijt onder haer in 't particulier hebbende. Ende dan daertoe sich hebben gepresenteert diverse religieusen ende van differente Ordens sich geneijghen thonende om alle de conditien bij voors. testament breeder uitgedrukt, naer te komen ende den uijtersten wille van voorschr. pastor dij aenghaende te voldoen. Soo is dat Wij dragende eene bisondere inclinatie ende affectie tot de Religieuse Vrouwpersonen van d' ordre van den Bergh Carmelus ende genoegsaem geïnformert sijnde van haeren regel, discipline, stichtigh ende goet leven, mede gelet op d' onderdanighe bede van haeren Eerwaerden P. Provincial P. François de bonne Esperance, deselve voor alle-andere ordens uijt speciale genade hiertoe hebben geprefereert ende geadmittert, gelijk wij prefereren ende admitteren mits desen, consenterende ende bewilligende daerom genadigh, dat voorschr. religieuse Vrouwpersonen van d' orde van den Bergh Carmelus het gebruijck van voorschr. huijs sullen moghen aenvanghen 't selve te bewoonen mit soo veel personen, als sij voor eerst offte in 't toekomende sullen nodigh offte geraden vinden, oeiick eene Capelle timmeren, schole houden ende voort alles doen, wat goede religieusen toestaet ende naer den uijtersten wille van voorschr. pastor bij haer moet gedaen worden, mits dat daertoe gestelt sullen worden personen bequaem, ervaren in de fransche tale ende Ons aengenaem sijnde, alsmede dat Wij voorbehouden, dat voorschr. huijs altijt voor Ons ende

onsen gevolghe sal open sijn ende wij daerbinnen sullen gaen moghen; oeiick wanneer Wij iymandts van onsen domestiquen ofte anderen dienstluijden moghen recommanderen om tot religieuse aengenomen te moghen worden, dat deselve voor andere daertoe sal worden gepreferert. Vorts bedinghen Wij wel expresselijck, dat dese voorschr. religieusen aen onse gemeijnte ende onderdanen in 't minsten niet overlastigh sullen moghen vallen. Bevelen daerom aen onsen Droschardt, Scholtijs, Schepenen ende alle onse onderdanen aldaer voorschr. religieusen in 't alles hierboven geschreven de behulpelijcke handt te bieden ende bij het gebruijck van 't voorschr. huijs te mainteneeren.

In oirkondt is dese mit onsen graeffelijcken segel ende signature bevestight.

Gedaen op ons Slot Heerenbergh den $16/6$ Octobris 1671.

l. s. (w. g.) Magdelaine greffine zu dem Bergh
Margreffine zu Berghes.
ter ordonnatie van haer hoochgraeffel. Excellentie
(w. g.) Ger. Wischel.

Buiten de goedkeuring der wereldlijke Overheid werd vereischt een verlof van den bisschop van Roermond, onder wiens jurisdictie toenmaals de parochie Boxmeer viel. De Vicaris-generaal, Jacobus van Oeveren, bestuurde het bisdom Sede vacante, aan wien de Hoopeerw. Pater Provinciaal de volgende suppliek zond, waarvan een niet onderteekende copie in het bezit is van het Carmelietenklooster ¹⁾:

Amplissime Domine.

Pax Christi.

Novit sua Amplissima Dominatio, quod R. D. Pastor Boxmeranus pia memoriae per testamentum reliquerit Boxmerae suam domum pro fundatione Monasterij Monialium: placuit autem Excell^{mae} Dominae Comitissae de Berghes, loci Dominae absolutae, Ordinis nostri Moniales pro ista nova fundatione acceptare tamquam convenientiores, cum ibi virorum Conventum habeamus, unde sine gravamine habere poterunt suos Confessarios, Concionatores et Sacerdotes pro missis quoti-

¹⁾ Archief v. h. Carmel. klooster. envel. 1 Sept.—31 Dec. 1671.

dianis: quia tamen S. Concilium Tridentinum prohibet novas Monasteriorum foundationes fieri sine consensu Ordinarij, hinc est, quod suam Amplissimam Dominationem humillime et enexissime rogem, ut suum consensum praebere et S. Ordini nostro sibi devotissimo gratiam illam facere dignetur: quo facto totus Ordo et ego ac conventus ille specialissime in aeternum obligabimur, fundere ad Deum preces pro ejus conservatione et felicitate.

Id igitur sperans maneo

Amplissime Domine
Amplissimae Dominationis vestrae
humillimus servus etc.

Bruxellae, 5^a Novembris 1671.

In dorso stond: Copia Supplim. ad Vic. Gener. Ruremundens. pro fundatione Monial. Boxmer."

Het gevraagde verlof liet niet lang op zich wachten. In het archief van het Carmelietenklooster ¹⁾ vinden we den volgenden authentieken brief voorzien van een opgedrukt zegel van het bisdom Roermond:

„Jacobus Oeveren S. Th. ^{Itus} Ecclesiae Cathedralis Ruramundensis Decanus necnon ejusdem Episcopatus Sede vacante Vicarius Generalis universis et singulis has praesentes litteras inspecturis, visuris et lecturis tam praesentibus quam futuris salutem in Domino sempiternum.

Cum Rev. Adm. Dominus Antonius Peelen p. m., dum viveret Pastor Boxmeranus et christianitatis patriae Cuycensis Decanus, per testamentum suum 8^a Julij 1666 conditum et per nos post obitum ejus approbatum ac confirmatum, reliquerit titulo fideicommissi domum suam cum horto, pomario, horreo caeterisque ap- et dependentijs suis pro fundatione monasterij Monialium in refrigerium tam suae quam parentum, fratrum, sororum et consanguineorum suorum sub conditionibus prout latius in ipso testamento continetur, vulgo nuncupatum Elsendael sitam op de Luijne-beeck, magnam circiter tria journalia terrae. Cumque R. Adm. Pater Franciscus Bonae Spei Provincialis fratrum Carmelitarum Provinciae Flandro-Belgicae ad dictam foundationem Sanctimoniales sui

¹⁾ Archief enz. ibidem.

Ordinis vulgo Carmelitissas regularis observantiae nuncupatas utpote aptiores et conditionibus servandis prae reliquis accommodatiores nimisque onerosas, quibus nempe a P. P. ejusdem Ordinis ibidem etiam conventum obtinentibus facilius tam in spiritualibus quam temporalibus succurri et deserviri potest, nobis humiliter obtulerit ac Nostrum instanter juxta Concilium Tridentinum petierit consensum.

Nos vero omnibus mature perpensis et examinatis repicientes preces veritati niti, studio pietatis, cultus Divini ac religionis propagandae fulciri: necnon generosam Dominam Comitissam de Berghes praefati loci Dominam in temporalibus assensum et consensum praebuisse, Nostrum haud difficulter duximus impertiendum prout tenore presentium concedimus et impertimur. Rogantes omnes ac singulos quorum interest aut interesse poterit ne huic Nostrae Ordinationi aut consensioni adversentur, quinimmo praememorato R. Adm. Patri Provinciali ejusque delegatis et ipsis jam saepedictis Monialibus in opere suo tam pio suffragari omnemque opem et auxilium praestare dignentur, a Domino omnium bonorum largitore mercedem et ab intemerata semper Virgine Dei Genitrice, singulari Ordinis istius patrona, subsidium et patrocinium adepturi.

Datum Ruraemundae vigesima Decembris anno millesimo sexcentesimo septuagesimo primo.

Jac. Oeveren dec. et vic. gen. Rurem.

l. s.

de mandato R. Adm. et Amplissimi Domini
Decani et Vicarij gen. praefati

Ant. Meo secr."

Nu kon worden overgegaan tot het stichten van een Carmelitessen-klooster in het huis „Elsendaal”. Tot de Vlaamsch-Belgische provincie behoorde het Carmelitessenklooster van Vilvoorde bij Brussel, vanwaaruit de nieuwe stichting te Boxmeer moest worden begonnen. In het klooster „Elzen-daal” wordt nog heden de obediëntiebrief, waarvan het opgedrukte zegel ongeschonden is, bewaard ¹⁾, waardoor eenige zusters worden aangewezen om het nieuwe klooster te vestigen. Die brief luidt:

¹⁾ Archief van het Carmelitessenklooster, Elzen-daal.

„Nos Frater Michael a S. Augustino humilis Vicarius Provincialis Fratrum ac Sororum B. V. Mariae de Monte Carmelo Provinciae Flandro-Belgicae dilectis nobis in Christo Sororibus s.s. Petronillae a S. Josepho, Euphrasiae a S. Cruce, Annae Mariae a Jesu et Joannae a Jesu ejusdem Ordinis Monialibus velatis professis salutem in Domino et Angelicum comitatum.

Cum Excellentissimae Dominae Comitissae de Monte etc. ex speciali gratia et in S. Ordinem nostrum singulari proensione placuerit permittere, ut in domo dicta Elsendael in oppido Boxmerano sita et ex testamento R. D. Peelen (pia mem.) praefati oppidi quondam Pastoris vigilantissimi, ad hoc relicta, erigeretur monasterium Monialium Nostri Ordinis: autoritate nostra, tenore praesentium, vos (de quarum pietate, morum probitate ac zelo plurimum in Domino confidimus) mittimus a Conventu nostro Vilvoordiensi Boxmeram, ut praefatae domus possessionem accipiat et quam in monasterium nostri Ordinis erigatis: instituentes te sororem Petronillam a S. Josepho dictae domus Vicariam, et praeficientis coeteris, ut eas dirigas et gubernes in spiritualibus et temporalibus. Vos omnibus, quorum ope, auxilio vel favore indigeritis plurimum in Domino commendantes.

In quorum fidem has manu nostra signatas et officii nostri sigillo munitas dedimus in Carmelo nostro Bruxellensi die prima Sept. A^o. 1672.

l. s. (w. g.) fr. Michaël a S. Augustino Vic. pro^oalis.”

Den volgenden dag reeds schijnen de vier zusters naar de plaats harer bestemming te zijn vertrokken, want in het Memorieboek ¹⁾ lezen we:

„In het jaar ons Heere 1672 den 2 September zijn vier van onze Religieuzen Nonnekens van de ordre van de Alder-Hijligste Maagd Maria des Bergs Carmeli, uit het convent van Vilvoorde genaamt onze Lieve Vrouwe ten Troost, te weten zuster Petronella a S. Josepho als Mater Vicarisse, zuster Euphrasia a Cruce, zuster Anna a Jesus en zuster Joanna a Jesus gekoomen te Boxmeer ²⁾, met obedientie van den Zeereerwaarden Pater Michaël a Sancto Augustino, prior

¹⁾ Memorieboek, blz. 1.

²⁾ Hier moet voorzeker gelezen worden „zijn vertrokken naar Boxmeer.”

van Mechelen, vicaris-provinciaal van de voorzijde Ordre, door order en last van den Zeereerw. Pater Franciscus Bone Spei, Provinciaal, vergeselschap met de Eerw. Paters Stephanus a S. Paulo, pastor en prior van Boxmeer en den Eerw. Pater Isidorus a Sancto Egidio, bigtvader van het voornoemde convent van Vilvoorde.

Den 9 September hebben begonst te bewoonen deze plaats genaamd het convent van de Hijlige Maria Magdalena de Pazzis, agtergelaten bij wettelijk testament van den zeereerw. Heer Antonius Peelen (zaliger memorie) Pastor van Boxmer en Deken van het land van Cuijck voor een fundatie van een nieuw klooster, volgens het testament en brieven der fundatie bij consent en agreatie van haare Excellentie Gravinne van den Bergh ende van den Zeer Hoogwaarden Heer Vicarius-Generaal van van Rurmonde."

Bij haar aankomst te Boxmeer vonden de zusters het huis Elzendaal van de meest noodige meubelen voorzien. Ook hiervoor had Pastoor Peelen bij testament gezorgd:

„Voorders wat aengaet mijne andere meubelen, daer sijn drij casten, een in de kercke, een in de stove en een op de camer boven de stoeve; item daer sijn drij houten bedsteeden een op mijn camer om hooch naer het suijden, een in mijnder dienstmaeghden camer boven de keucken en op mijn vaders saliger camer beneffens het washuijs; item mijn conterfeijtsel gemaectt in anno sesthien hondert acht en veertich, doen ick getreden was in mijn acht en veertich jaers mijns levens; item het conterfeijtsel van heer Derick Chalon gewesen mijnen cappellaen, de welcken in anno sesthien hondert vijff en sestic primo Januarii gestorven is, sijnde van de Order van St. Benedictus geweest; item de schilderijen in de stove, deze meubelen sullen blijven in mijn huijs Elsendael; item daer sijn vier bedstedekens in Emaus met cleyn taffelkens en slechte gardientjes met eenige pampier schulderijkens, dese sullen daer oock blijven drij ad vier kleijne stoeltjens sullen met de huijsinghe gebruickt worden van het een en ander, wie het oock sije, staende tot haeren last, die te conserveren, soo lange als sij sullen connen duijren.

Van mijne andere meubelen, van linnen, wollen, bedden, cooperen, thinnen, iseren, stoelen, bancken en andersints daervan sal men eenen register maecken, immers van het principael

daarvan sullen de bovengemelte religieusen, bijaldien sij in mijn huijs Elsendael commen woonen tochtsgewijze hebben en gebruicken al hetgene sij sullen vinden in mijn oratorium ofte capelle tot Godsdienst gebruijckt sijnde, gelijk sijn dweelen, antipendia, misgewaet, altaerschilderijen tot vijff toe, misboeck, lange scabellen tot vier toe met twee cleyne scabellen om te knielen, met pullen, schellen; item horlogie positijff en regael met clavicijmbel; item cijther, herp, luite en violons om die te gebruiken vroegh ofte laet tot Godtsdienst met alle de musijckboeken en tabbelloren, welcke ick hebbe; item de schulderije van 't avontmaal, geboorte Chrysti, vijff oft zes voeten hoogh, St Tunis schulderije tot cieraet van haeren altaer en capelle soo lanck sij sullen aldaer in 't huijs voors. woonen." ¹⁾

Aldus waren de zusters reeds daags na haar aankomst in de gelegenheid om in de huiskapel de H. Mis bij te wonen, hetgeen het Memorieboek met de volgende woorden verhaalt. ²⁾

„Den 10 dezer maand is de eerste misse solemneelijk gezongen in het musiek ter eeren van de Hijlige en Seraphinsche Maagd Maria Magdalena de Pazzis, patronesse van de nieuwe fundatie, voor den goeden voortgang derselve.”

Niet aanstonds evenwel kon het betrokken huis „Elsendael” als slotklooster worden ingericht, te meer wijl bij gebrek aan plaats de school niet volkomen van het klooster kon gescheiden blijven. Eerst „in het jaar 1678 den 21 November, weezende den feestdag van Onze Lieve Vrouwe Presentatie, hebben wij het lang gewenschte Pausselijk slot bekoomen, hetwelck te vooren niet wel mogelijk was te onderhouden, omdat de schoolkinderen al te veel plaats bewoonden.” ³⁾

De Gebouwen.

Het huis van Pastoor Peelen, waarin de zusters bij haar komst haar intrek hebben genomen, is thans geheel verdwenen.

¹⁾ *Codex*, blz. 44—47.

²⁾ *Memorieboek*, blz. 1.

³⁾ *ibidem*, blz. 2.

Zelfs kan men niet met zekerheid de plaats aanwijzen, waar het gestaan heeft. Volgens het Memorieboek zou men het huis hebben te zoeken langs het zoogenaamde „Hoogvelt”, waar nu het nieuwe gedeelte van het Noviciaat staat. In het Memorieboek vinden wij bij de jaren 1732—34 aangeteekend ¹⁾:

„Wij hebben geheel tot den grond toe doen afbreken het oud huis van den Eerw. Heer Pastoor Peelen zaliger gedachtenisse, omdat het bouwvallig was, uitgenomen een muur naast de binnenplaats, hetselve wederom opgetimmerd en 8 voeten vergroot, uitspringende in den loopgraft tegen het Hoogvelt, tot een Pensionnairen quartier met 2 verdiepingen, de onderste voor classe en refter, de bovenste met slaapkamers, ook een kelder dependent aan het oud huis voornoemd.”

Bij het jaar 1842, dus ongeveer een eeuw later, lezen wij ²⁾:

„Wij hebben het oud huis van den Eerw. Heer Peelen, deken, pastor en fundateur van ons klooster, later gebruikt voor het Pensionaat, doen afbreken, omdat het geheel bouwvallig en versleten was, uitgenomen de goot, woonkelder, waschplaats met daarboven twee provisiekamers, die zijn blijven staan.”

Het weinige, wat nog over bleef, moest in 1898 geruimd worden, toen een nieuwe vleugel aan het noviciaat werd gebouwd.

In 1841 werd de hof en boomgaard door een muur afgesloten van het Hoogvelt

„beginnende van het einde van den grooten hof tot aan de koestal en van het Pensionnairen quartier tot aan den hoek van Emmaus.” ³⁾

Hier hebben wij een aanwijzing, dat bovengenoemd landhuisje „Emaus” aan den noord-oosthoek van den tegenwoordigen tuin moet hebben gestaan. Over het bezit van dit huisje schijnt geschil te hebben bestaan, want het werd

¹⁾ *Memorieboek*, blz. 81.

²⁾ *ibidem*, blz. 83.

³⁾ *ibidem* blz. 83.

in 1853 afgebroken door den heer P. J. van den Bogaerd, die „er pretensie op meende te hebben als zijnde familie van Pastoor Peelen.” ¹⁾

Bijna tien jaren na de stichting des kloosters „den 24 April 1682 is den eersten steen van onzen nieuwen bouw geleid door ons jong prinsje van Zollern, in den naam van Haare Hoog-Gravelijke Excellentie, gravinne van den Bergh, onze regeerende Vrouwe.” ²⁾

Niets naders hieromtrent staat vermeld. Naar alle waarschijnlijkheid zijn toen gebouwd de oost- en zuidvleugel des kloosters, wyl beide door een hoog opgaand dak worden gedekt en de twee andere vleugels een minder steil en hoog opgaand dak dragen. De zuidvleugel, welke aan den buitenkant mooier van afwerking is, moet dan oorspronkelijk het front geweest zijn. Hierin bevond zich ook de z.g. belpoort, welke nu toegang tot den kloostertuin verleent. De kapel, sacristie met de tegenwoordige belpoort, waarbij een kamer voor de meid en twee spreekkamers dateeren eerst van 1709, terwijl na 1720 door den aanbouw van den noord- en westvleugel het klooster een afgesloten vierkant vormde.

Ongeveer tegelijk met den oost- en zuidvleugel werd de kapel gebouwd, welke evenals deze beide vleugels voorzien is van een steil opgaand dak. In 1682 op het feest van den H. Jozef werd deze ingewijd „ter presentie van haar hoog-gravelijke Excellentie en toeloop van veel volk.” ³⁾ Hierin werd „in 1703 onder de regeeringe van d'eerw. Mater Theresia a S. Alberto gemaakt onzen nieuwen orgel door meester Conradus Ruprecht, orgelmaker te Arschot en is geprobeert op den 2 Oct. 1703 door den eerw. Pater Benedictus a S. Josepho.” ⁴⁾

Wanneer in 1709 wordt gesproken van het timmeren eener nieuwe kapel, zullen we eer aan een inwendige verbouwing

¹⁾ *Memorieboek*, blz. 26.

²⁾ *ibidem* blz. 79.

³⁾ *ibidem*, blz. 2.

⁴⁾ *ibidem*, blz. 3.

der oude kapel moeten denken. Het in barok-stijl opgetrokken altaar werd in 1786 geplaatst, terwijl de heel eenvoudige koorbanken dateeren van 1729.

Eenige Gebeurtenissen.

Vanaf de stichting tot 1810 heeft het klooster Elzendaal een rustig bestaan gehad en konden de zusters zich ongestoord aan hunne dagelijksche bezigheden wijden. Het Memorieboek geeft dan ook geen vast aaneengesloten journaal, doch vermeldt slechts eenige merkwaardige gebeurtenissen, welke volledigheidshalve hier mogen volgen:

- 1695.** In het jaar 1695 den 10^{den} April is van den Eerw. Pater Gislenus a St. Adriano, prior en bigtvader van dit klooster tot kerkhof gewijd een deel van het pand beginnende van de deur, daar men mede in het klooster gaat, tot aan het portaal van de kerk tot aan de traliën toe.
- 1735.** Onder de regeeringe van d' eerw. Mater Priorinne Euphrasia a St. Gertrude en den eerw. Pater Daniel prior en confessor, zijn vier choor-religieusen en een leekzuster uit het Carmeliteresse klooster van Gelder alhier gevlugt ter oorzake van de ruine van hun klooster, bij hetwelk eenen kruidtoren gesprongen was, de welke wij met liefde binnen het slot ontvangen en vier maanden onderhouden hebben.
- 1740.** Den 22 December 1740, 's avonds omtrent 10 uren is alhier tot Boxmeer den zoomerdijk doorgebroken, als wanneer het water in wijnige uren met grooten drift gekoomen is tot aan de sluis bij den oliemolen, alwaar ten eersten door de nabuuren en door het contribueren van ons klooster, eenen dijk geslagen is, dat tot groot nadeel van ons convent geweest is, gelijk wij het daar naar ondervonden hebben, want het water is door het opstoppen met zoo grooten drift op ons klooster gestroomt, dat het onzen nieuwen koestal, die op eene sluis over het water stond tusschen de brouwerij en het Hoogvelt en doordat de twee rechte deuren gesloten waren, 's morgens ten 5 uren op den 23 December 1740 tot den grond toe in den

gragt geworpen is, door welke opstopping ons klooster bezonder het pensionnairen kwartier in groot gevaar was om door het geweld des waters merkelyk beschadigd te worden, maar door geval en schrik (maar niet door voorzorge van de Religieusen) zoo waren de twee deuren, die vlak door het huis loopen, open-gelaten, dat de behouding deszelfs is geweest, want het water, dat door het instorten van den koestel in zijnen loop belet wierd, heeft zijnen loop regt door de deuren gevonden.

(Nota) dat onze naarkomelingen gewaarschuwd zijn in diergelijke gelegenheden het water met open deuren te ontvangen en nooit toe te laten, dat men het water aan de sluis van den olijmolen opstopt.

Het water heeft hoog gestaan tot aan de venster-raamen van de school en refter der pensionnairen en tot de hoogte van een halven voet tegen onzen pand, maar door het opstoppen en toewerken van de binnen en zijdelinsche deuren en door de naarstigheid der religieusen is het water nog uit het pand gehouden.

(Nota) dat geen gooten naar den nieuwen hof, maar wel naar den ouden hof moeten gestopt worden, want door de ondervinding hebben wij de schade beproeft. God wilt ons en onze naarkomelingen van diergelijke schade en doodelijke benoudheid bewaaren, vermits wij meenden te moeten sterven.

1749. Den 23 April 1749 tusschen Dinsdag en Woensdag 's nagts omtrent elf uren zijn in ons klooster door het vensterke op de bakkerij aan de keuken gebroken eenige dieven, de welke ondekt zijn omtrent 2 uren door het licht, dat zij op de keuken ontstoken hadden, hetwelk d'eerw. Moeder Constantia, subpriorin, door haar venster ziende twee zusters gewekt heeft, en zijn te samen langs den pensionnairentap stillekens gegaan tot het venster, daar men het eeten doorgeeft, hetwelk open doende zagen ze een dief voor de kast op de keuken staen. Stillekens wederkeerende hebben ze met de groote klok geklept, waarop de nabuuren dadelijk te hulp gekomen zijn en hebben die allen verjaagd. Zij hadden vier kasten opengebroken in de keuken, refter en bloemkamer, maar hebben niets medegenomen als eenige klijnigheden, vier beste messen, twee zakken

- gekookt vleesch, hetwelk zij door het verjaagen in onzen hof en op den weg hebben laten vallen, hetwelk wij aan de armen hebben uitgedeeld.
1755. Tusschen den 26 en 27 December 's nachts tusschen twaalf uren en half een is hier een zwaare aardbeving ontstaan, die haar drie keeren verheft met zwaare schokking, waardoor alle de Religieusen zeer ontsteld waaren, nothans (tot verwondering) hebben alle degeene, die in de mettenen waaren de zelve niet gevoeld.
1756. Den 18 Februarij hebben wij wederom aardbeving gevoeld drie agtereenvolgende dagen, d'eerste 's morgens omtrent 8 uren in het laatste van het Hijlig Sacrificie van de Misse, de welke zeer zwaar was, de tweede 's morgens een wijzig naar half zes, die minder zwaar was. Den derden dag 's morgens omtrent vier uren, waardoor alle de Religieusen ontwekt wierden.
1757. Den 6 October zijn de religieusen Carmelittersen tot Gelder gedwongen geweest door den gouverneur der stad hun klooster en stad te verlaten uit voorzorg van het bombardement, dat men veronderstelde. Drie van deselve zijn hier binnen het slot drie weken geweest, als wanneer zij wedergekeerd zijn naar hun klooster, omdat men geen zwarigheid meer vreesde.
1758. Den 18 Maart zijn wederom 6 religieusen van het genoemd klooster hier gekomen en 14 dagen daarnaar op Goeden Vrijdag nog 2 religieusen van hetselve klooster, die zich die dagen hadden opgehouden in het klooster genoemd Kijzersbos, de welke alhier zijn gebleven tot den 2 September naardat het beleg van de stad opgebroken zijnde den 23 Aug. bij capitulatie is overgegaan, als wanneer zij alle naar hun klooster zijn wedergekeerd, hetwelk niets had geleeden als den angst en vrees van de 19 religieusen, die er in gebleven waaren.
1770. Den 23 September hebben wij eenen brandbrief gevonden onder de hofpoort inhoudende, dat wij den 24 dito hondert guldens moesten brengen op den Boxmeerschen dijk, daar een kuil was gemaakt om het geld in te leggen met bedrijgingen, dat bij aldien wij het geld niet wilden leggen, wij alle zouden ver-geven worden. Wij hebben het geld niet gelegd. Op den 28 derzelve maand hebben wij wederom een

tweeden brandbrief door den „Ave Maria” in het belhuisje gestookten gevonden om de voorzeide 100 guldens op deselve plaats te leggen met bedripping van alle de beesten in de weij te vergeven, hetwelk ons groote vrees veroorzaakte. Wij hebben alsdan eenen brief tot antwoord op dezelve plaats geleid, die opengebrooken zijnde wij weder hebben doen haalen en hebben nooit vervolgd van gehad of gehoord.

1772. Hebben wij het honderste jaar van de fundatie van ons klooster met groote solemniteit gevierd met eenen vollen aflaat ons vergund door Z. H. Clemens XIV, op Zaterdag 5 Sept. beginnende met de Vespers en groot lof, Zondag den 6 dito heeft de Zeerw. Pater Constantius a St. Johanna, provinciaal, de hoogmisse gezongen, het feest eindigde op den 8sten met plechtig lof.

Naar dat wij naar zwak vermogen en pligt den Heer gelooft en gedankt hadden, hebben wij twee dagen onze kerk en klooster zeer fraai gelumineert met 500 lichten en het bijeren der klokken, de gemeente heeft alsdan acht dagen volle recreatie gehad met sprekenden refter, wij hebben deze daagen met religieuze vroolijkheid en groot genoeg doorgebracht, welk genoeg wij onze naarkomelingen over honderd jaaren hartelijk toewenschen en zoo van honderd tot honderd jaaren.

Noteert dat er geen vrinden of waarlensche menschen bij geweest zijn.

1782. Is onze eerw. Pater Renatus a St. Catharina naar Brabant vertrokken, door een decreet van den kijzer Joseph II, waarin verboden werd de gemeenschap van de Brabantsche provincie met deze kloosters.

Alsdan heeft onze gemeente verzocht om onder de directie van deze paters te weezen, den eerw. Pater Hermannus a St. Henrico, prior, heeft alsdan aan den eerw. Pater Generaal verzocht om deeze twee kloosters onder eene directie te hebben, denwelken de eerw. Paters conventueel verklaart heeft en den eerw. Pater Hermannus a St. Henrico als commissarius over ons gestelt heeft.

- (1790) Is ons klooster door ordonnantie van den Eerwaardigsten Pater Generaal wederom gesteld onder de Brabantsche provincie.

1786. Hebben wij de eerste Misse gezongen op den Hijligen

Kersnacht ten twaalf uren. In het jaar 1797 is dit door den eerw. Pater Norbertus Pullen alsdan Commissarius zijnde, verboden om de misbruiken en zonden van de waarelsche menschen en voortaan gesteld op 's morgens 5 uren.

1788. Is er van den eerw. Pater Generaal van Roomen order gekoomen aan den eerw. Pater Norbertus Pullen, commissarius, dat de religieuzen de naam van den Sanctus, die zij in hunne professie hebben aangenoomen, niet meer moogen gebruiken, nog in benaming, nog in teekening nog in schrijven, maar dat een ider zijnen kloosternaam met den familienaam overal moet tekenen op pene van den ban, daar ons den Heer van wil bewaaren.
1792. Zijn hier gevlugt door den inval der Franschen in Brabant 9 Religieuzen van het klooster der Penitenten van Leuven, de welke hier omtrent 5 maanden zijn verbleven en alsdan wederom naar hun klooster zijn vertrokken tot 1794 als wanneer zij door de Franschen gesupprimeert zijn.
- 1794—1800. Zijn hier verschijden religieuzen van Vrankrijk uit verschijden Orders en kloosters om de revolutie aldaar hier gevlugt op verschijde tijden, waarvan eenigen weken, andere maanden en eene 6 jaaren alhier verbleeven zijn, totdat zij verder moesten vlugten om den inval der Franschen in ons land en de laatste totdat zij gerust naar haar vaderland konde wederkeeren.
1802. Zijn hier vier religieuzen Carmeliteressen van ons klooster Gelder, die in de maand Augustus door de Franschen gesupprimeert zijn, gekoomen en hebben omtrent 5 jaren hier gewoond doende met ons den Choor en alle oefeningen van ons order en klooster. Naar verloop van 5 jaaren zijn de religieuzen van hier vertrokken om reden zij alsdan in hun departement woonende pensioen kosten trekken en later niet en hier de vrees van onze aanstaande suppressie groot zijnde, wij hun in dat geval van hun onderhoud niet konden verzekeren. (Nota). Dat alle voorzijde religieuzen gedurende hun verblijf van kost en andere nootzakelijkheden benevens de gemeente uit en met liefde zijn onderhouden. Den hemel geve aan onze naarkomelingen denzelven liefdegeest.
1803. Hebben wij nieuwe glaasen (de raamen van ijzer) op

den choor laten zetten, die betaald zijn van het zilverwerk van de kerk, dat met den inval der Franschen in ons land in 1798 door te groote bangingheid versmolten was.

1807. Hebben wij in den refter nieuwe glasraamen en een op den dormter gezet, dien wij oud gekocht hebben op het hof of kasteel alhier, alwaar een gedeelte van afgebrooken wierd.
1809. Hebben wij den brouwketel en beun verkogt voor f 500, omdat de suppressie zeer naarbij te vreesen en te voorzien was.

Onder het Fransche Regime.

Lang reeds hadden de zusters geleefd tusschen hoop en vrees, of zij zouden gespaard blijven van de suppressie, welke overal door de Fransche overheerschers op de kloostergemeenten werd toegepast. De uit Frankrijk en België gevluchte zusters wisten niet veel goeds van het Fransche bestuur te vertellen, zoodat de zusters reeds eenige maatregelen hadden kunnen nemen.

Wijl de aantekeningen in het „Memorieboek” aangaande dezen tijd zeer duidelijk en uitgebreid zijn, behoeven wij er niet veel aan toe te voegen en laten ze dus onveranderd volgen:

- „1810. Den 10 Juli is door den aldaar toegestelden commissarius de aanzegging, dat de inventaris van alle onze zoo roerende als onroerende goederen zoude genoomen worden, aangekondigt. In November is door de aangestelde commissarissen den inventaris van alle onze goederen genoomen.
1812. Den 11 Febr. is door dezelve commissarissen de kerk verzegeld. Van deeze dag tot den 20 Aug. mogten wij geen en goddelijken dienst meer doen. Dit niet tegenstaande heeft de eerw. Pater Confessor of een anderen Pater in zijn plaats dagelijks in de kerk het Sacrificie der Misse opgeoffert als ook lof, benedictie en alles volgens gewoonte, maar zonder zang of luiden der klokken. De Paters moesten om hunne diensten te verrigten altijd binnen het slot koomen.

1812. Den 12 Maart is door de voorzijde commissarissen verzegeld de biblioteque, kerkekamers en procurature, op welke kamers eenige meubilaires gebragt waaren, die naar de suppressie door het gouvernement in 's Hertogenbosch publiek verkocht zijn.
1812. Den 17 Augustus 's morgens omtrent 9 uren is ons door den souprefect van Nimmeegen, genaamd Bonchose, vergezeld van de voorzijde commissarissen en gendarmes aangekondigt namens den kijzer der Franschen, Napoleon, dat wij dadelijk het klooster moesten verlaten, edoch is dit door voorspraak uitgesteld tot den 20 derselven maand, dat wij mogten medeneemen al hetgene niet nagelvast en niet verzegeld was. Den 17, 18, 19 zijn in de grootste ontsteltenisse, droefheid en verwarringe doorgebracht, in welke dagen wij naar vermogen met hulp van eenige getrouwe menschen alles, wat niet nagelvast was, uit het klooster hebben laten brengen bij de borgers van de plaats. Den 20, naar dat het Hijlig Sacrificie der Misse geëindigt was en alle de religieusen de hijlige Communie ontvangen hadden, heeft de eerw. Confessor het Hijlig Sacrament en de H.H. Vaten weg genoomen en in de Parochiekerk gebragt ons met het zelve aan de slotdeur in stilte de benedictie gevende. Ik laat aan de naarkoomelingen om in hun zelve te beseffen de droefheid, het gevoelen en de ontsteltenisse, die dit ongelukkig afscheid van de lichaamelijke tegenwoordigheid van onzen beminden in onze harten veroorzaakte, onbekwaam zijnde om er door de pen een klijne schets van te geven.

Ten 10 uren hebben wij volgens gewoonte de klijn uren op den choor gehouden en daar naar den refter, naar 12 uren hebben wij vespers, completen en klijn lof voor den laatsten keer gedaan. Het overige van den dag is in de grootste verwarring en ontsteltenisse en droefheid doorgebracht, het klooster binnen het slot vol zijnde van waarelsche menschen, dormter, panden, kamers, kelders, hoven, met een woord het geheele klooster, daar niemand oog op konde houden. Alles wat er nog in gebleven was verzorgende en medeneemende.

's Avonds ten 7 uren hebben wij de preces of avondgebed alle gezaamlijk gedaan, in hetwelk de

eerw. pater Confessor gepresideert en ons den laatsten zegen gegeven heeft. Immidiatelijk naar het eindigen des zelfs zijn de daar toe gestelde gendarmes gekoomen en hebben ons oogenblikkelijk het klooster doen verlaten en zijn in onze religieuse kleederen en grooten voile, doch zonder witten mantel met 2 — 3 — 4 tot partijen bij borgers en voornaame vrinden van het klooster gegaan of door hun geleid, omdat veele door de droefheid en ontsteltenisse onbekwãam waaren om zonder ondersteuning te gaan. Alzoo is deezen ongelukkigen dag geeindigt, dag die nooit uit het geheugen zal gewist worden van hen, die hem beleeft hebben.

Den volgenden dag hebben wij onze religieuse kleederen in waareldlijke verandert en nog eenige dagen in Boxmeer gebleven, de eene langer als de andere volgens nootzakelijkheid en gelegenheid als wanneer een ieder naar zijn geboorteplaats is vertrokken om te voldoen aan het decreet van den Kijzer Napoleon, dat inhield en gebood, dat alle gesupprimeerde religieusen naar hunne geboorteplaats moesten terug keeren en hun aldaar ieder bij zijnen respectiven Maire (nu burgemeester) moesten vertoonen, welke alle aanschrijvinge hadden van de suppressie en de naamen van de religieusen in hunne respective gemeentens behorende. Op vertoon des zelfs wierd van ider in het bijzonder den eed van getrouwigheid aan den Fransche Kijzer gevergd (uitgenoomen van die, die in Brabant geboren waren), welke 3 waren, alwaar den eed niet gevraagd wierd, denwelken wij allen geweigert hebben en dus alle verstookten waaren van pensioen.

1812. Van 20 Augustus 1812 tot April 1814 heeft het klooster ledig gestaan. In dien tusschentijd heeft het Gemeente- en Armbestuur van Boxmeer bij het Fransche en Hollands gouvernement bewerkt, dat het kloostergebouw, kerk, tuin, boomgaart met alles wat binnen de muuren en haag ligt, met een huisje, genaamd den Emmaus, vast aan het klooster aanliggende . . . met nog eenige bij name genoemde stukken grond . . . in eigendom aan de armen van Boxmeer zoude toegekend worden volgens den inhoud van het testament van den wel-
 eerw. Heer Antonius Peelen, fundateur van ons klooster, hetwelk toegestaan is den 27 prairial in het 9 jaar van de republique."

Hierover wat meer. Bij het verhaal der stichting van het klooster hebben wij gezien, dat Pastoor Peelen zijn landgoed feitelijk aan de armen van Boxmeer had vermaakt en dat de religieuzen slechts het vruchtgebruik ontvingen. In geval de religieuzen door „crijgsnoodt offte veranderingh van Religie oft andersints” gedwongen werden het huis te verlaten, kwam het landgoed aan de armen, aldus volgens het testament van den stichter. De armenmeesteren wilden dan ook verhoeden, dat het klooster Elzendaal met de aanhoorige goederen door het gouvernement zou worden geconfisqueerd en stelden het volgend request op:

„Copie — Reclamatie van het Armbestuur te Boxmeer betrekkelijk de huizen Elzendaal en Emaus, toebehoord hebbende aan de door het kizerlijk Decreet van 3 Januarij 1812 gesupprimeerde Carmelitsen, als een eigendom van den armen aldaar.

Boxmeer, Fevrier 1812.

Les Membres composant le Bureau de Bienfaisance du Canton de Boxmeer

à

Monsieur le Sous-Préfet de l'Arondissement de Nimègue.

Monsieur le Sous-Préfet.

Les Religieuses Carmelites habitant la maison d'Elzendaal à Boxmeer, étant du nombre de supprimés par le décret Imperial du 3 Janvier dernier, nous ne pouvons nous dispenser de réclamer les maisons d'Elzendaal et Emaus avec les biens y appartenants, dont la propriété appartient aux pauvres de Boxmeer depuis l'an mil six cent soixante sept, en vertu du testament du sieur Antoin Peelen, dans ce temps curé de Boxmeer, Doyen official du District de Cuijk, comme il conste par l'extrait du dit testateur ci-joint, qui contient en substance, que le dit testateur lègue ses deux maisons submentionnées et les biens y appartenants aux Pauvres de Boxmeer, pour les posséder perpétuellement en propriété et comme fidei commis, sous condition, que les administrateurs des Pauvres de Boxmeer seroient obligés d'accorder l'usufruit des dites maisons et des biens y appartenants a quelques filles Religieuses, pour y résider en suivant leur institut et en

exigeant une école pour l'instruction de la jeunesse : les Religieuses Carmelites ont eu l'avantage de profiter de cette fondation avec consentement du souverain temporel de la seigneurie de Boxmeer et ont habités les susdites maisons depuis l'an mil six cent soixante douze jusqu'aujourd'hui ; la conformité des dites assertions se trouve dans l'histoire Ecclésiastique de la Gueldre par Knippenberg Liv. 8 Cap. 9, fol. 293. Elles n'ont pas discontinué de soutenir une école renommée, ayant eu en pension un grand nombre de filles de distinction, lesquelles à cette heure ont quitté le couvent, attendu la suppression prochaine des dites Religieuses.

Le testament susdit du sieur Antoin Peelen contient encore les clauses, qu'en cas, que les Religieuses, qui jouiroient de l'usufruit des dites maisons et des biens y appartenants se trouveraient dans la nécessité de quitter leur demeure, soit à cause de la guerre, soit par d'autres circonstances, les administrateurs de Pauvres de Boxmeer seraient obligés de louer ces maisons aux plus proches parens du Testateur pour la moitié du prix du loyer, qu'un Étranger en voudrait donner, et qu'en cas que du temps, que les Religieuses devraient abandonner leur habitation et qu'il y auraient pas de parens du testateur, les dits administrateurs seraient obligés de louer ces maisons à tout autre, comme ils jugeraient convenables sous condition, que les revenus, qu'ils en tireraient viendraient au profit des Pauvres de Boxmeer, en payant les contributions et autres charges, dont ces biens sont affectés.

Il nous paraît, monsieur le sous-préfet, que les circonstances, que le testateur susmentionné a prévu dans ses dispositions, sont au moment de se vérifier ; dans cette disposition nous nous trouvons obligés de réclamer les dites maisons et les biens y appartenants pour les Pauvres de Boxmeer.

Nous vous prions de communiquer et d'appuyer nostre juste réclamation et d'en donner connaissance à sa Majesté l'empereur et Roi, Protecteur des Pauvres et Orphelins ; nous espérons, que sa Majesté voudra gracieusement reconnaître le droit de propriété des biens, que les Pauvres de Boxmeer ont acquis à juste titre depuis cent et quarante cinq ans, et nous autoriser à accepter les biens ci-dessus mentionnés au profit des pauvres de la commune susdite.

Recevez, monsieur le sous-préfet l'assurance de notre considération distingué." ¹⁾

¹⁾ Codex, blz. 120 etc.

De onderteekening ontbreekt. Blijkens een stuk gedateerd „Nimègue 31 Decembre 1811” waren de volgende personen als armenmeesters aangesteld: De Kesschieter van Haere, Maire; Henry Delmans, curé; Jean François van den Heuvel ¹⁾. Zij voegden bij bovenstaand request een afschrift van het testament van Pastoor Peelen, dat alleen nog in copie onderteekend door den landschrijver Henry Huijster bestond. Evenwel overtuigd, dat aanmerking kon worden gemaakt aangaande de authenticiteit van genoemde copie, verzochten zij den gewezen schout en schepenen van Boxmeer een officieele bevestiging dienaangaande te geven. Deze personen legden de volgende verklaring af:

„Nous ancien Bailli et Echevins du tribunal de Boxmeer certifions que la minute du Testament d'Antoine Peelen jadis curé de Boxmeer ayant apparemment resté en mains de ses heritiers, qui n'existent plus, ne se trouve pas dans notre archive, mais bien la copie autentique du dit Testament certifiée conforme à la minute le 26 juillet 1667 par les membres du Tribunal de Boxmeer et par Henri Huijster, lequel dans ce tems était secretaire du tribunal de Boxmeer, comme il est notoire par plusieurs actes judiciaires signés par lui, nous certifions encore que dans ce tems jusqu'à l'époque de l'introduction des loix françaises les seuls secrétaires du tribunal de Boxmeer étaient autorisés à donner des copies autentiques de tous les actes originaux auxquels on ajoutait la même foi qu'à la minute, ayant confronté de suite la traduction cy-joint de la copie autentique du Testament de feu Antoine Peelen, curé de Boxmeer, fait par le sieur J. F. Verheyen traducteur juré du canton de Boxmeer contre la copie autentique du Testament écrite en Flamand, nous certifions qu'elle est exacte quoad clausulas concernentes.

En foi de quoi nous avons signé la présente à Boxmeer le dix mars 1812.

(signé) J. F. Verheyen, Bailli.
G. Martens, echevin.
J. F. van den Heuvel, echevin.
Johan van Dijck, secretaire.

²⁾ Codex, blz. 118.

Vu pour legalisations des signatures par nous maire
de Boxmeer le onze mars mil huit cent et douze.

l. s. (signé) G. de Kesschietre van Haire." ¹⁾

Uit het antwoord, dat de armenmeesters van het Fransche gouvernement ontvingen, blijkt, dat in de gezonden copie van het testament van Pastoor Peelen eenige vergissingen aangaande de data's waren gemaakt. Hierover moest het gouvernement eerst opheldering hebben, eer het aan het verzoek der armenmeesters wilde voldoen. Dit schrijven moge volgen:

„Copie van het antwoord aan den souspréfet van het Arrondissement Nijmegen op de reclamen van het Armbestuur van Boxmeer van Februarij 1812 van den Minister van Financiën.

Paris le 14 Août 1812.

Vous m'avez transmis, Monsieur le Baron, la réclamation formée par le Bureau de Bienfaisance du Canton de Boxmeer, contre les mesures prises par l'administration des Domaines, pour se mettre en possession des biens dependans de l'ancien Couvent des Carmelites de cette ville et ce en exécution du Décret Impérial du 3 Janvier, portant suppression des Corporations religieuses, qui existaient dans ce Département.

Les Membres de ce Bureau exposent, que les biens, dont il s'agit sont depuis 1667 la propriété des pauvres de Boxmeer, à qui ils ont été légués par le sieur Peelen, ancien curé de ce lieu, suivant son testament du 8 Juillet 1666, sous la condition notamment, que les deux maisons, faisant partie de ces biens, seraient habitées par des filles religieuses chargées d'instruire la jeunesse et que c'est par suite de cette destination, que vers l'an 1672 les Carmelites de Boxmeer s'établirent dans ces maisons et y formèrent une école gratuite, qui a subsisté jusqu'à leur suppression.

La pétition est accompagnée d'une copie par extrait du testament ci-dessus enoncé du 8 Juillet 1666; suivant cette copie le testament a été présenté par le sieur Peelen testateur

¹⁾ Dit stuk op gezegeld papier en voorzien van het zegel der „Mairie de Boxmeer, Bouches du Rhin" berust in het archief der pastorie van Boxmeer.

aux échevins de Boxmeer, qui ont signé avec lui le 27 Juillet 1666, et l'on remarque en même tems, que ces échevins se sont transporté le 15 Juillet 1666 en la demeure du testateur et y ont fait la lecture du testament. Or sans rien préjuger sur l'authenticité de ce testament on ne peut s'empêcher de reconnaître que la date du 15 Juillet 1666 est au moins l'effet d'une erreur, puisque le 27 du même mois le testateur a lui même présenté son testament et que l'acte d'ouverture doit être du 15 Juillet 1667, ainsi que le fait présumer le certificat des échevins en date 26 Juillet 1667.

Je vous invite avant tout, Monsieur le Baron, à nous faire représenter par les membres du Bureau de Bienfaisance de Boxmeer soit l'original du testament dont il s'agit, soit une expédition en bonne forme: je pense que dans le cas ou il aura été donner toute satisfaction sur l'erreur relevé ci-dessus, il y aura lieu d'appliquer à la demande de ce Bureau de Bienfaisance, l'arrêté du Gouvernement du 27 Prairial an 9, qui ordonne que l'administration des biens affectés à l'acquit des fondations relatives à des services de Bienfaisance et de charité, à quelque titre, que ce soit, sera rendu aux Commissions administratives des Hospices et des Etablissements de secours à Domicile.

J'ai l'honneur de vous saluer.

Le Ministre des Finances
(signé) le Duc de Gaëte.

Pour copie conforme

Le Préfet du Département des Bouches
du Rhin, Baron de l'Empire
(signé) Fremin de Beaumont.

Pour copie conforme

Le Sous-Préfet de l'Arrond. de Nimègue.
(signé) L. G. Bonnechose. ¹⁾

Intusschen ging het bestuur der Domeinen over tot het verpachten van enkele stukken land, dat aan het klooster Elzendaal behoorde. Zoo werd het land „de Geer” genaamd

¹⁾ Codex, blz. 137 enz

op 2 Oct. 1812 publiek gepacht door den heer Antoon Hubert Rijke voor de geringe som van 7 francs jaarlijks.

De armenmeesters werden ten slotte, nadat ze opheldering hadden gegeven aangaande de gewraakte data's, in het bezit der goederen gesteld blijkens volgend schrijven:

„Copie authentiek der Beslissing van Zijne Excellentie den Minister van Financiën van 26 Dec. 1812, waardoor het Armbestuur van het kanton Boxmeer in bezit wordt gesteld van de goederen voortkomende van het klooster der Carmelitessen te Boxmeer.

26 Decembre 1812. ”

Ministère de Finances.

Décision du 26 Dec. 1812.

Il ne sera donné aucune suite aux mesures prises par l'administration des Domaines pour se mettre en possession des biens dépendants de l'ancien Couvent des Carmelites de Boxmeer, Dep^t des Bouches du Rhin: Le Bureau de Bienfaisans du Canton de Boxmeer est envoyé en possession de ces biens, en exécution de l'arrêté du Gouvernement du 27 Prairial an 9.

Pour Ampliation

Le Ministre des Finances

(signé), le Duc de-Gaëte.

Pour copie conforme

Le Préfet du Dep^t des Bouches du Rhin

(signé) Fremin de Beaumont.

Pour copie conforme

Le Sous-Préfet de l'Arrond. de Nimègue

(signé) L. G. Bonchose.” ¹⁾

Het armbestuur nam overeenkomstig bovengenoemde beslissing bezit van het klooster Elzendaal met de daarbij be-

¹⁾ Codex, blz. 151.

hoorende goederen, van welke inbezitneming het volgend Procesverbaal werd opgemaakt:

„Procesverbaal van de inbezitneming van het oud klooster der Carmelitessen en van de goederen daaraan behoorende door het Armbestuur van Boxmeer.

Département des Bouches du Rhin.	Administration
Arrond ^t communal de Nimègue.	de l'Enregistrement
Bureau des Domaines de Boxmeer.	et des Domaines.

Proces Verbal de Prise de Possession.

L'an mil huit cent treize le vingt-sept Janvier le soussigné Receveur des Domaines et de l'Enregistrement à Boxmeer, Arrond^t communal de Nimègue, Dep^t des Bouches du Rhin.

En exécution d'une Décision Ministérielle du 26 Dec. 1812, qui envoie le Bureau de Bienfaisance de Boxmeer en possession des Biens dépendants de l'ancien couvent des Carmelites de cette commune et d'après les ordres donnés en consequence d'une lettre du Directeur de l'enregistrement et des domaines à Bois le Duc.

Déclare avoir transmis ce jourd'hui les clés, baux et autres pièces relatives aux biens cedés au Président et Membres du Bureau de Bienfaisance en canton de Boxmeer comme possesseurs actuels des biens susdits:

(hier worden alle goederen opgesomd).

Fait à Boxmeer le 27 Janvier 1813.

(signé) J. Hengst, Receveur des Domaines.
 J. A. Verheyen, Membre du Bureau de Bienf.
 C. v. d. Does, " " " " "
 J. D'aumerie, Receveur du Bureau." ¹⁾ "

Het armbestuur had dus succes gehad met zijn pogen om het klooster met bijbehoorende goederen voor confiscatie te behoeden en nam dit alles in bewaring om bij het aanbreken van betere tijden den terugkeerenden zusters haar verblijf-

¹⁾ Codex, blz. 152 enz.

plaats weer te geven. Lang duurde het niet meer, want reeds tijdens de correspondentie over het in bezit krijgen der goederen, hadden de Fransche wapenen met tegenspoed te kampen. Het verhaal van den terugkeer nemen we geheel uit het „Memorieboek” over:

„1813. In de maand December hebben de Franschen de nederlaag gekregen, hebben ons land verlaten en is Prins Willem wedergekeerd in zijn vaderland. Zoo haast de grootste troubles, die eenige maanden geduurd hadden, voorbij waren, hebben wij wederom bezit genomen van ons klooster, doch zonder permissie of eenig request te presentieren of aanvraag te doen aan het gouvernement hebben wij in stilte als willekeurig verjaagt zijnde, possessie van onzen eigendom genomen,

1814. In de maand April hebben 5 religieusen, die in Boxmeer woonden de eerste het klooster betrokken, de overige zijn van tijd tot tijd in stilte om geen oog te geven of sensatie te verwekken met 2, 3 en 4 tegelijk terug gekeerd, totdat wij allen wederom bij malkander waaren, uitgenomen een leekzuster, die door ziekte onvervoerbaar was en wijnige weken daar naar in hare geboorteplaats Opgeleen overleeden is; nog een leekzuster genaamd Maria Clara is in het dorp ten tijde van de suppressie overleeden en is bij de Paters begraven; en Sr. Mr. Henrica van Elswijk, alsdan suppriorinne, is op het punt zijnde van terug te keeren bij haare zusters in Boxmeer overleeden, naar haar afscheiden is het lijk gebragt en begraven.

Bij het weder betrekken van het klooster hebben wij hetzelfde wel wat beschadigt door het lekken van geuten, dakloot, deuren en diergelijke bevonden, waardoor eenige kamers door het lekken onder water stonden, edoch nog zeer bewoonbaar. Aanmerkenswaardig is het, dat het geheele klooster vuil en onzienlijk zijnde, nog in de kerk, nog op den choor het minste stof niet te vinden was en nog zoo proper, dat er dadelijk den goddelijken dienst in konde verrigt worden.

(Nota). De meubilairen, die bij de borgers van Boxmeer in bewaaring waaren, zijn wij genootzaakt

geweest publiek voor zeer klijken prijs te verkoopen, zoodat wij bijnaar niet van het nootzakelijke tot gebruik dienende hadden. Eenige menschen bragten van tijd tot tijd eenige stukken terug voor denzelven prijs, daar zij het voor gekogt hadden en zijn alsdan ook zeer door familien en weldoeners ondersteund geworden.

De blijdschap, die onze harten vervulde en ons alle gezaamenlijk hersteld te zien in onzen hijligen en gelukkigen staat, was zoo groot, dat wij moesten zeggen naarmaate onze droefheden groot waaren, zijn onze blijdschappen overvloediger geworden; edoch deeze zijn welhaast verstoord geworden gelijk het vervolg zal doen zien."

Na 1813.

Waren de zusters na haar terugkeer met nieuwen ijver en moed begonnen om zich volgens den Regel geheel aan den dienst van God te wijden en verheugden zij zich, dat de tijd der verschrikking voorbij was, spoedig veranderde die vreugde in nog grooter droefheid. Een nieuwe, nog zwaardere beproeving, waardoor het klooster met uitsterven werd bedreigd, wachtte haar. Er hadden zich reeds twee nieuwe leden, juffrouw Maria Catharina Sweens en juffrouw Petronella Dimphna Coppens, beiden uit 's Hertogenbosch, aangegeven, die den 26sten September 1814 werden ingekleed en haar proefjaar begonnen, toen op den 11^{den} Febr. 1815 door den gouverneur der provincie Brabant het decreet of koninklijk besluit van 2 Sept. 1814 werd toegezonden, hetwelk o. a. luidde:

„Art. 1. dat aan de gesupprimeerde kloosterlingen, welke namen op de bij dat besluit gevoegde staaten geplaatst zijn, op derzelver verzoek provisionneel en tot weder opzeggens toe wordt veroorloofd om als particuliere personen hun verblijf te houden in de gebouwen der geweze kloosters door hun thans bewoond in diezelfde staaten vermeld.

Art. 2. dat alle andere personen buiten de genoemde en in het bezonder zij, die zich onder den naam van nieuwelingen thans in dezelve bevinden voor of uiterlijk op den

21 Febr. aanstaande het gewezen kloostergebouw zullen moeten ruimen en naar hunne respectieve geboorte of woonplaats terugkeeren zullende bij gebreke van dien bovenvermeld verleend verlof dadelijk worden gehouden voor vervallen en alle de geweze geestelijken onmiddellijk het gebouw moeten verlaten, hetwelk vervolgens ter dispositie van den Hoofd-administrateur der Domeinen zal gesteld worden.

Art. 3. dat onder dezelve penalytijten is verboden het admitteeren van professiën en alle daden, welke met het besluit van suppressie strijden zouden, mitgaders het opneemen van eenige nieuwelingen of andere personen, hoe ook genaamd en onder welk voorwendsel, zelfs niet de zoodanige, die zich voorheen in het klooster hebben bevonden, maar daarin thans nog niet teruggekeerd en uit dien hoofde op de lijsten ook niet vermeld zijn.

Art. 4. dat daar de voortduurende samenwoning der gesupprimeerde kloosterlingen alleen een gevolg kan zijn der voortduuring van derzelver verkiezing, het aan elk hunner steeds vrij en onverlet blijft om het kloostergebouw ten allen tijde te verlaten, zullende aan hun, die zulks nog geduurende den loop dezes jaars mogten verkiezen, op daartoe door hun te doen aanzoek, billijke pensioenen worden toegestaan." ¹⁾

Men kan begrijpen, dat het bekend worden van dit besluit groote onsteltenis bij de zusters te weeg bracht. Alle zusters bleven haar roeping getrouw, alleen de twee bovengenoemde novicen moesten om erger te voorkomen noodgedwongen het klooster verlaten.

„1815. Ingevolge het genoemde decreet hebben onze twee voornoemde Novitiën op den 26 Febr. met de aldergrootste droefheid van hun en van de geheele gemeente het klooster moeten verlaten en zijn naar hunne geboorteplaats teruggekeerd en hebben zich daar bijde uit liefde tot God tot liefdewerken begeven.

(Nota) dat de Overste hun voor hun vertrek beloofd heeft, dat bij aldien later de tijden voor ons gunstiger zoude worden en zij verkoozen wederom te koomen, zij altijd zouden ontvangen worden op de manier volgens dat de omstandigheden dan zouden toelaaten, welke beloften in 1837 volkoomen zijn

¹⁾ *Memorieboek*, blz. 17.

als wanneer juffrouw Maria Catharina Sweens, naar dat zij het gasthuis 20 jaaren had bediend uit liefde als moeder hier als kostjuffrouw is opgenoomen.

Van het jaar 1815—1840 hebben wij in treurige omstandigheid van geen leden, op wat protekx het ook was, te moogen aannemen, doorgebracht. Niemand kan beseffen wat geduurige droefheid, angst en naardenken het voor ons was van met voor ons te zien vervallen en vergaan, dat aan onze eerbiedswaardige voorzaten zooveel moeite en zorg gekost heeft en dat alleen tot glorie van God en saligheid gestigt is.”¹⁾

De kloosters en de daarbij behorende goederen der gesupprimeerde orden moesten volgens het koninklijk besluit overgedragen worden aan de Domeinen. Maar Elzendaal met zijn bezittingen stond op naam van het armbestuur van Boxmeer, dat door het Fransche gouvernement als eigenaar was erkend en ook nu als wettige eigenaar kon optreden. Door pastoor J. H. Delmans, P. Steenmans, en J. F. v. d. Heuvel, die het armbestuur vormden, werd het klooster met de goederen ten overstaan van P. J. W. van Oldenhoven, openbaar notaris, op 6 Februari 1816 publiek verpacht.²⁾ De Heer A. H. Rijke trad op als gequalificeerde van de zusters Carmelitessen en pachtte genoemd klooster voor de jaarlijksche som van f 51 en voor twaalf jaren, daarna werd de pacht verlengd onder dezelfde voorwaarden tot 1840. Zoo konden de zusters veilig hun klooster blijven bewonen en behoeften zij niet voor uitdrijving te vreezen.

Zooals gewoonlijk verslapte met den tijd het toezicht der regeering op de uitvoering van bovengenoemd besluit en wist men een middel te vinden om het klooster voor uitsterven te behoeden. Doch het „Memorieboek” zullen we dit laten verhalen:

„1834. Door de Brabantsche revolutie, die in 1830 begonnen is, heeft, er eene oogluiking voor de kloosters plaats

¹⁾ *Memorieboek*, blz. 18.

²⁾ *Codex*, blz. 169. Een copie van de pachtcedul berust in het parochiaal archief van Boxmeer.

gehad, wij hebben het alsdán gewaagt om eenige leden op eene bijzondere manier aan te neemen. Den 9 Sept. 1834 hebben wij drie nieuwelingen op de gewoonlijke manier en met de ceremoniën gekleed en zoo op dezelve wijze van 1834—39 in zeven verscheide rijzen, doch alle met gesloten kerkdeuren en in stilte. Dewelke hun proefjaar alle gedaan hebben volgens onzen Regel en Statuten uitgenoomen, dat zij waarelsche kleederen op de manier van gesupprimeerde Religieusen gedragen hebben en uitgenoomen de ceremonie van de kleding, die in die van het order geschied is; naardat deze Novitiën hun proefjaar voldaan hadden, hebben zij hunne professie gedaan met simpele beloften van gehoorzaamheid, zuiverheid en armoede, alsook het slot voor den tijd van vijf jaren." ¹⁾

Het was een bijzondere bestiering van Gods voorzienigheid, dat op deze manier nieuwe leden konden worden aangenomen, want in 1835 was het aantal stemgerechtigde zusters tot zeven geslonken. Maar ook aan deze beproeving kwam een einde. Bij zijn troonsbestijging vernietigde koning Willem II het besluit der suppressie tot groote vreugde van geheel de katholieke bevolking, maar vooral van de gesupprimeerden zelf.

„1840. Nooit heugelijker dag is er voor ons aangebroken naar eene 28 jarige droefheid, men konde de traanen van blijdschap niet wederhouden, op eenen oogenblik weergalmde het geheele klooster van vreugdekreeten, die aan de borgers van de plaats aankondigt werden door het geluij van alle de klokken en illuminatie van bijde kloosters, hetwelk de borgerij dadelijk volgde in zooverre, dat de nabuurige dorpen het geluij hoorende en het licht ziende kwaamen toegelopen om deze onverwagte vreugde bij te wonen." ²⁾

Langzamerhand kwamen de zusters op verhaal. Eerst werden de zeven nieuwe leden, welke sinds 1834 waren opgenomen en slechts de eenvoudige geloften hadden afgelegd, toegelaten

¹⁾ *Memorieboek*, blz. 18.

²⁾ *ibidem*, blz. 19.

tot de groote professie op' den 7^{den} Febr. 1841 en wel zonder opnieuw het noviciaat te maken. Het aantal leden nam geleidelijk toe, zoodat in 1847 het aantal reeds tot 29 geklommen was. Met de uitdrijving en de suppressie in 1812 was het pauselijk slot opgeheven en sinds nog niet hersteld, hetgeen in 1843 geschiedde door den Hoogeerw. Pater Hubertus Martinus Strick, toenmaals commissaris-generaal, nadat hij hiertoe volmacht had bekomen. Tot 1853 bleven de zusters onderricht geven aan de kinderen, na welk jaar zij zich geheel en al aan het beschouwende leven konden geven.

Aan het hoofd van het klooster stond tot 1717 een vicaresse, die door den Hoogeerw. Pater Provinciaal werd aangesteld, doch na 1717 werd de Priorin of Mater door de zusters zelve gekozen. Wegens het klein aantal zusters werd evenwel vanaf 1808—1853 de Mater ofwel door den commissaris-generaal benoemd ofwel gecontinueerd.

De biechtvader of confessarius, die aan het klooster was verbonden, werd om de drie jaren door het Provinciaal kapittel der Paters Carmelieten benoemd. In de troebele tijden moest hier een uitzondering worden gemaakt, zoodat pater Albertus Berens in 1803 aangesteld tot biechtvader, dit ambt gedurende 36 jaar en 9 maanden vervulde, tot hij op 5 Aug. 1840 in den hoogen ouderdom van 91 jaren overleed. Na hem werden alle diensten waargenomen door een seculier priester uitgezonderd het biecht hooren, dat door den Hoogeerw. Pater Hubertus Strick en Pater Franciscus van den Bruggen geschiedde.

Bij iedere visitatie werd opgeteekend hoeveel bewoners het klooster telde. In deze lijst ontwaart men een zeer interessante verscheidenheid. Eerstens het aantal zusters, dat in 1742 tot 48 stijgt, loopt gemiddeld tusschen de 30 en 40, terwijl het aantal novicen in sommige jaren tot 6 zich uitbreidt. Maar buiten de religieusen treft men aan, behalve een meid voor de buitendiensten, van 1681—1695 tafelieren, van 1708—1805 pensionairen, van 1704—1725 een tertiariisse, van 1710—29 een doofstomme, van 1730—1757 twee doofstommen, verder

eenige schoolieren, in 1709 een wereldsche schoolmeesteres en van 1847—1862 eenige kostjuffrouwen.

De School.

Bij het betrekken van het landgoed Elzendaal hadden de zusters overeenkomstig het testament van Pastoor Peelen de verplichting op zich genomen om de jeugd van Boxmeer en omstreken te onderwijzen. Oorspronkelijk lag het in de bedoeling om een binnenschool of pensioonaat te houden, waarbij later, eerst in 1784, een zg. buitenschool is gevoegd.

In den beginne vlotte het niet met de school of het pensioonaat, immers in het „Memorieboek” lezen wij:

„1678. Op den 13 Sept. 1678 is van hier vertrokken naar haar klooster van Vilvoorden zuster Joanna a Jesu, naardat zij 6 jaaren het officie van schoolmeesteresse hadde bediend, als wanneer door ordonnantie van den Zeereerw. Pater Provinciaal de school is te niet gedaan, omdat er geen kinderen kwaamen, zoodat met het openen der school en het te vergeefs wachten van kinderen ten tijde van zeven jaaren genoegzaam voldaan hebben aan d'intentie van onzen fondateur den Eerw. Heer Antonius Peelen.” ¹⁾

Ruim twintig jaren hierna schijnen van den kant der inwoners van Boxmeer klachten ingekomen te zijn bij het wereldlijk bestuur, dat de zusters niet overeenkomstig het testament van Pastoor Peelen handelden. In ieder geval werden de zusters gedwongen van wege den Graaf en Gravin van den Bergh om opnieuw een school te openen. Het „Memorieboek” geeft ons hiervan verslag:

„1706. Den 7 Maart 1706 naardat hunne Exellentie den heer Graaf en Gravinne van den Berg, Ritbergen etc. verschiide rijzen geklaagd hebbende, dat wij geen school

¹⁾ *Memorieboek*, blz. 2.

hielden, gelijk wij door de conditie van admissie binnen deze vrij Heerlijkheid van Boxmeer en de intentie van de genadigste Vrouwe, moeder van den voorzeiden heer Graaf uitgedrukt in het bescheid ¹⁶/₆ October 1671, verplicht waaren, zoo heeft de Zeereerw. Pater Christophorus a Jesu, vicaris provinciaal, van alles geïnformeert zijnde, bizonder dat de voorschreven Graaf en Gravinne, indien wij bij voortduuren geen school hielden, de religieusen van Soeterbeek alhier wilde admitteeren, om deze en andere onheilen te voorkomen, schriftelijke orders uit Brussel gezonden om de school te houden en mits wij geen religieusen hadden, die bekwaam waaren om de pensionnaires de Fransche taal te leeren, gelijk de voorschreve genadige Vrouwe, moeder van zijn Ellexentie den Graaf, uitdrukkelijk begeerde, beval zijn Eerw. daarenboven, dat wij een bekwaam persoon moesten neemen op de beste conditiën, die mogelijk waren en die zoo wijzig zoude uitgaan als het doenlijk was, immers alles met advies van den Eerw. Pater Prior, hetwelk ook zoo is geschied en de school is in dier voege dit jaar begonnen.

1707. Op den 9 Julij 1707 een jaar van het openen der school gepasseert zijnde, waartoe ook de meisjens der nabuuren kinderen dezer vrijheerlijkheid van Boxmeer gekoomen waaren om te leeren leezen, schrijven, bidden en in den catechismus onderweezen te worden, zonder daar geld voor te betalen, zoo vermeenden wij, dat wij daarvoor een pensioen van 50 guldens jaarlijks zouden trekken, agtervolgens hetgeene den Zeer Eerw. Heer Pastor Peelen in zijn testament van 8 Julij 1666 had gesteld ons te competeeren, maar alzo dit pensioen niet is gevolgd, heeft de Eerw. Pater Isidorus a St Maria Magd. de Pazzis, commissaris visitateur, met den Eerw. Pater Casimirus a St. Petro, zijn assistent in de visitatie en den Eerw. Pater Silverius a St. Spiritu, prior van het Convent der Carmelieten alhier en bigtvader van ons klooster, bij hunne gravelijke Excellentien geweest en den onderschreven artikel van het voorzeide testament van den Eerw. Heer Pastor Peelen geleezen en rijpelijk geexamineert hebbende benevens den brief van onze Admissie boven verhaald in de geschiedenis van den 7 Maart van het voorgaande jaar, hebben bevonden redelijk te weezen, dat wij bij foute van

betaalinge van het pensioen, zoo wij continueerden de voornoemde nabuuren meisjes te leeren, daarvoor immers van die het zoude kunnen betalen, in het toekomstende zoude mogen vragen drie stuivers per maand voor schoolgeld en hebben mondelings verklaard, dat het hun Eerw. niet onaangenaam zal weezen, als wij dit doen, mits dat het geschiedde zonder opschuddinge en stoornisse in de gemeente, al hetwelk wij onderschrevene verklaaren alzoo waarachtig te weezen, bereid zijnde hetzelve met eed te bevestigen in cas van nood.

was onderteevend fr. Isidorus a S. Maria Magd.

de Pazzis. Commis. Visit.

fr. Casimirus a St. Petro assistent.

1) fr. Silverius a St. Spiritu prior Carm."

Uit het boven aangehaalde blijkt, dat de zusters zich niet uitsluitend bepaalden tot het onderwijzen der pensionairen, doch ook onderwijs gaven aan de kinderen van Boxmeer en omstreken. Buiten leezen, schrijven en den catechismus werd onderwijs gegeven in de Fransche taal en in het handwerken. Voor dit laatste werd in een brief van 1 Febr. 1712 aan den hoogeerw. Pater Isidorus a St. Maria Magd. de Pazzis verlot gevraagd „dat eenige pensionnairren van Maseur Angela handwerken mogten leeren ter meerdere recommendatie van de schole." 2)

Het grootste aantal pensionairen werd bereikt in 1749, toen de school 33 pensionairen telde. Verder is weinig van dit gewezen pensioonaat bekend. Na 1805 hooren we niets meer van het pensioonaat. Met de Fransche Overheersching schijnt het opgehouden te hebben te bestaan. Alleen vinden wij aangeteevend in een staat, opgemaakt voor het Fransche gouvernement, dat het kostgeld der pensionairen f 160 's jaars bedroeg; een hoog bedrag voor dien tijd.

Zagen we boven reeds, dat ook onderwijs gegeven werd aan de kinderen van Boxmeer en omstreken, in 1748 schijnt

1) *Memorieboek*; blz. 2 en 3.

2) Archief van het Carmelietenklooster te Boxmeer, envel. 1712b.

voorgoed een buitenschool afgezonderd van het pensioonaat geopend te zijn. Hierover zegt het „Memorieboek”:

„1784. Den 8 November hebben wij volgens ordonnantie van haare doorluchtige Hoogheid de Princesse van Hooghensolern, onze souveraine, de buitenschool moeten openen, waarvoor ons gesteld is voor die het kunnen betaalen alle 3 maanden eenen schelling en de arme kinderen voor niet om Godswille.” ¹⁾)

Deze buitenschool heeft men gehouden in een gebouwtje, dat aan den westelijken vleugel was aangebouwd. In 1843 werd bepaald tijdens een visitatie, dat de zuster, die in deze school les gaf, steeds in de deur moest blijven staan, welke toegang gaf tot het slot, zoodat de zuster niet buiten het slot mocht komen. Ouden van dagen hier in Boxmeer weten dit nog te vertellen.

Doch toen in latere jaren meer werk van het onderwijs werd gemaakt en er verschillende congregaties van zusters, die zich uitsluitend met het onderwijs bezig hielden, waren ontstaan, dacht men er aan ook naar Boxmeer zulke zusters te roepen. In 1865 kwamen de zusters van het Heilig Gezelschap zich vestigen op den huize „de Weijer” en namen het onderwijs der jeugd over, doch niet dan nadat de Carmelitessen afstand hadden gedaan van haar recht.

Door den burgemeester van Boxmeer was reeds in 1853 het volgend schrijven gericht aan den Prior van het Carmelietenklooster, Pater Anastasius van der Weerde:

„N° 87.

Boxmeer, den 30 Julij 1853.

Den Hoogerwaarden Heere van der Weerde,
Prior in het klooster der Carmelieten te Boxmeer.

De behoefte, welke sedert lang bestaan heeft aan eene inrigting, die in overeenstemming met de strekking der kloosters van lateren oorsprong, onder anderen, voornamelijk ten doel heeft de opleiding der jeugd, doet zich steeds meer levendig

¹⁾) *Memorieboek*, blz. 20.

gevoelen en in het bijzonder ten opzichte van het vrouwelijk geslacht.

Aan deze behoefte zou gewis in onze gemeente voorlang voldaan zijn geweest, ware het niet, dat tijdsomstandigheden de tegenwoordige kloosters in hunnen vorigen werkring hadden belemmerd, of dat het prerogatief dier kloosters (hun welligt toegekend om de voorwaarden in hunnen stichtingsbrief uitgedrukt) geen beletsel opleverde tegen het tot stand brengen van andere dergelijke inrigtingen.

Zonder in het minst te kort te doen aan het groote nut, dat door beide kloosters wordt gesticht is eventwel bij den Raad de vraag gerezen of zij aan hunnen tegenwoordigen werkring geen uitbreiding konden geven, ten einde daardoor veler verlangens te bevredigen.

Naar het deze vergadering voorkomt, zal dit — en in het belang der Roomsche Catholieke gemeente en in dat der burgerlijke gemeente, welke laatste nagenoeg geheel uit de eerste bestaat — het geval worden, als de Eerwaarde Carmelietessen, volgens de instelling van hun klooster, weder wilden overgaan tot het houden eener kostschool voor meisjes, op welke die van deze gemeente tevens hunne opleiding mogten genieten, en waarbij een bewaar- en Zondagschool kon gevoegd worden.

Mogten de Eerwaarde Carmelietessen daartoe minder genegen zijn, dan zou men tot het voorgestelde kunnen geraken, wanneer aan een ander Order de vergunning werd verleend zich daarmede te belasten.

Het is alzoo, dat wij U Hoogeerw. het eerbiedig verzoek durven rigten, om bij Zijne Hoogwaardigheid, den Visitator, en bij de verdere Eerw. Paters, die daartoe hebben mede te werken, en zoo noodig, bij Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid, den aartsbisschop van Utrecht, te bevorderen, dat de Eerwaarde Carmelietessen, gelijk vroeger, een kostschool voor meisjes houden, of wel, dat de kloosters der Eerwaarde Carmelieten en Carmelietessen van hun verkregen regt afstand doen, ten behoeve van een Order, dat zich meer bijzonder aan de opleiding der vrouwelijke jeugd wijdt.

Wij durven vertrouwen, dat U H. E., zijne Hoogwaardigheid, de Visitator, en de verdere Eerwaarde Pater Carmelieten geene zwarigheid zult vinden om in het gedaan verzoek te treden.

Aanvaardt Hoogeerwaarde Heer met zijn Hoogwaardigheid, de Visitator, en de overige Eerwaarde Paters

de betuiging van ons aller diepsten eerbied en
hoogachting.

	(w. g.) De Secretaris,	De Burgemeester,
l. s.	J. Hermans.	Hengst." ¹⁾

Het antwoord, dat de Overheid der Carmelitessen zou geven, kon niet twijfelachtig zijn. De Carmelitessen toch waren van huis uit een contemplatieve orde, welke zich door tijdsomstandigheden gedreven ook gewijd had aan het onderwijs. Nu de tijden veranderd waren en geen noodzakelijkheid meer bestond om de zusters van haar oorspronkelijken regel te doen afwijken, deden de zusters van Elzendaal op last harer Overheid met vreugde afstand van haar recht om in Boxmeer onderwijs te geven aan de jeugd, zoodat zij zich 'in het strenge slot binnen de enge kloostermuren in het vervolg beter konden toeleggen op zelfheiliging en in gebed en boete zich geheel aan God konden schenken. Bijna twee eeuwen hadden zij zich verdienstelijk gemaakt voor Boxmeer en omstreken door haar onderwijs, waarvoor voorzeker de inwoners der plaats dankbaar mogen zijn. Evenwel duurde het tot 1865, eer de zusters Carmelitessen haar taak konden overdragen aan de zusters van het Heilig Gezelschap.

Elzendaal's Stichtingen.

Deze korte geschiedenis van het klooster Elzendaal zou onvolledig blijven, wanneer geen melding gemaakt werd van de twee kloosters, welke door het moederklooster zijn gesticht.

Toen in 1870 het aantal zusters tot 45 plus twee novicen gestegen was, gaf de Hoogerw. Pater Generaal Angelus Savini bevel om tot een nieuwe stichting over te gaan. Een oud, sterk klooster te Xanten aan den Rijn in Pruisen, dat vroeger bewoond was door karthuizer-monniken, behoorde aan protestanten, die het evenwel uit geldgebrek beneden de

¹⁾ Archief Carmelietenklooster te Boxmeer, envel. 1851—1864.

waarde te koop aanboden. Na eenige onderhandeling werd men het spoedig eens en ging het klooster voor 10,000 thaler over in eigendom aan het klooster Elzendaal. Nadat men een kamer voor kerk had laten inrichten, vertrokken den 19^{den} Mei 1870 met verlof van Paus Pius IX de volgende zusters naar Xanten: Ignatia Hoecken, Avertana Hoffman, Charitas Paessens, Victoria Paessens, Euphrosina Hartmann, Dominica Jurgers, Juliana Wilhelm, Rosalia Hellebrekers, Maria Hoffman, met de leekezuster Gerarda van der Rijt. Tegelijkertijd begaf zich naar Xanten de eerw. Pater Dionysius Wellesen, die door de Overheid was aangesteld tot confessor der zusters.

Lang evenwel mocht de nieuwe stichting niet duren. De kulturkampf brak uit en werden de zusters gedwongen, met de vier nieuw-geprofesten, de wijk te nemen naar het moederklooster, waar zij in 1875 met open armen werden ontvangen. Terstond ging men omzien naar een andere geschikte verblijfplaats, welke weldra gevonden was. Nabij het huis „de Weijer” in Boxmeer stond een heerenhuis, ook wel „Huize Grotenhuis” genoemd, hetwelk zeer geschikt bleek om tot een klooster te worden omgebouwd. Hierheen begaven zich de gevluchte zusters op den 16^{den} Mei 1876, op het feest van den H. Simon Stock, en werd alzoo het klooster „St. Jozef” gesticht.

De tweede stichting, eveneens aan den H. Jozef gewijd, had in 1889 plaats. Reeds was in de visitatie van 1871 door den Hoogerw. Generaal te kennen gegeven, dat tot een tweede nieuwe stichting moest worden overgegaan, zoodra het mogelijk bleek. In 1888 bedroeg het aantal zusters in Elzendaal 45 en was daarenboven het klooster in goeden doen, zoodat het gemakkelijk een nieuwe stichting kon bekostigen.

Sinds 1855 bezaten de Paters Carmelieten te Zenderen een klooster, waar zich nu ook de Carmelitessen wilden vestigen. Pater Bonaventura van der Velden, destijds Provinciaal, vroeg en verkreeg van den Aartsbisschop van Utrecht, Mgr.

Snickers, verlof om te Zenderen een Carmelitessenklooster te stichten. Hierheen begaven zich den 23 Mei 1889 met verlof van Paus Leo XIII de volgende zusters: Gabriela Teurlings, Eugenia van Kleef, Anastasia Hiepas, Alphonsa van der Sman, Rosa Peters, Maria van der Heijden, Immaculata van der Velden, Antonia Schoth, Ludovica Wellesen en Gerarda Franssen. Aldus kwam de tweede stichting door Elzendaal tot stand.

Joachim Diemer, kapelaan te Nymegen.

door

Dr. J. S. VAN VEEN.

In Deel I dezer „*Bijdragen*” heb ik op blz. 130—139 medegedeeld de verklaringen, die door een aantal getuigen voor den inquisiteur Berndt Grouwel en een lid van het Hof van Gelderland in October 1549 zijn afgelegd aangaande de prediking van Joachim Diemer, kapelaan der St. Stevenskerk te Nymegen. Ik acht het overbodig hierop terug te komen, maar wensch nu het een en ander te berde te brengen over de verdere lotgevallen van dezen priester, waartoe ik in staat ben gesteld door het vinden van verschillende gegevens in het Rijksarchief te Arnhem.

Zooals wij van verschillende zijden vernemen, had Diemer in 1548, toen de bodem van Nymegen hem te heet werd, die stad verlaten en zich allereerst naar Mook begeven, dat toen Kleefsch was. De gezindheid van hertog Willem in kerkelijke zaken maakte het hertogdom Kleef tot de aangewezen wijkplaats voor allen, die zich met de heerschende kerk niet konden vereenigen ¹⁾. Wat hij daar in den eersten tijd heeft gedaan, ligt in het duister, maar in het voorjaar van 1549 blijkt, dat hij niet ongenegen was zich met de Kerk te verzoenen. De hertog van Kleef toch schreef op 27. April aan den Gelderschen stadhouder ²⁾, dat Diemer hem aanbevolen was als „ein geschickter und to der kerken furwesser

¹⁾ Zie hierover o. a. H. Kessel, *Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve*, 1. Kap. (Dusseld. Jahrbuch 1918/19).

²⁾ Br. v. h. Hof m. uitheemschen No 984.

nit unbeqweem"; dat hij vroeger met den inquisiteur in „unverstandt" had gestaan, maar dat hem gebleken was, dat deze wel geneigd was hem weder tot den kerkdienst toe te laten, wel te verstaan na voorafgegane „ontschuldigung". Ten bewijze van het laatste legde hij afschrift van eenen brief van Grouwel aan Diemers broeder over ¹⁾. Mocht dit laatste zoo blijken te zijn, dan was hertog Willem, in wiens landen gebrek aan ervarene „predicanten" bestond, bereid hem aan eene plaats te helpen.

De Stadhouders antwoordde daarop, dat het was, zooals de Hertog hem had geschreven, en dat hij geen bezwaar had tegen Diemers terugkeer na behoorlijke „purgatie" ²⁾.

Aanvankelijk schijnt het hierbij te zijn gebleven, maar in Januari 1550 vinden wij Diemer te Arnhem, waar hij ten huize van den Kanselier voor dezen en den inquisiteur de volgende verklaringen aflegde aangaande zijne vlucht uit Nymegen in 1548, welke verklaringen in het bijzonder voor den burggraaf Reyner van Wyhe eenigszins compromitteerend waren ³⁾:

In Airnhem. Actum ut infra in domo domini Cancellarii.

Heer Joachim Diemer, olt ongeveerlyck XLIII jaer oft daerontrent, gevraecht opte puncten naergescreven by ziin priesterscap, ziin hant op ziin borst leggende, waer hy gelogteert was binnen Nymegen, als hy sich verborgen hielt, eer hy wechtooch; seyt, dat hy, zo die Stadtholder daer gecommen was ende hy des Dynsdaechs ontrent II huyren naer middach ten huise van Sybert Lossert was, zo is aldaer by hem gecommen een Jan Bruyn, een snyer, ende zeyde hem, hy was aen hem gesonden van den Borchgraeve ende Richter om hem te segghen, dat hy sich een dach oft II van der straeten zolde houden, oft zy hadden bevel, zy moesten hem mitten hals grypen; waerup hy antwoirde, hy was een burger, hy hoopte burgerrecht te genieten, ende nam ziin tabbaert ende wolde uutgaen, maer Sybert Lossert en wolde zulcx

¹⁾ Zie bijlage I.

²⁾ Ald. No 985.

³⁾ Deze en de andere verklaringen bevinden zich bij de losse stukken, behoorende tot de civiele processen van 1550.

niet gehengen ende ginck die voirs. Jan twe oft III mael tusschen beyde ende ten lesten ginck Sybert selfs om den Borchgraeve ende Richter te spreken, ende wedercommende heeft hem van gelycken geseyt ende dat hy totten avont by hem blyven zolde. Ende des avonts dede die voirs. Sybert hem aenwysinge ten huysse van vrou Bylen, daer hy noyt in huys geweest en was, ende bleeff daer twee nachten ¹⁾.

Des Donredaechs worde hy durch Frans Diemer, zinn neve, voir middach up 't raethuys ontboden, waerup hij vraechde, oft hy oick vry zolde moegen gaen, ende zo hem van der heeren wegen ontboden worde jae ende meynende, dat die Stadtholder oick up 't raedthuys zinn zoude, es daer gegaen ende es hem alsdoen van den raedt aengeseyt, dat zy bevel hadden hem te doen up 't Hoff commen. Ende zo hy 'tselve niet doen en dorste zonder geleyde, zo begeerde hy, dat zy hem zulcx verwerven wolden, waertoe zy eenige uutten raede by min heer den Stadtholder schickten, maer zo zy geen geleyde werven en consten ende hem die sommyge ryeden daer te gaen ende d'andere niet, seggende, dattet beter waere te zinn in de ryseren dan in de yseren, zo en heeft hy up 't Hoff niet derven gaen, maer is hem die doire van den stadthuys van achter opengedaen ende is daeruut gegaen in 't huys van Mr. Willem Prick ende van daer es hy uut vreesse doer het dack in een ander huys geclommen, zonder dat hy weet, hoe die weerdt desselfs huys genoempt es, maer meynt dattet een snyder es; ende van daer es hy by doncker uutter stadt gegaen ende doer zinn bede es dieselve snyder mit hem gegaen al den nacht doer tot Mowycck ²⁾ toe ende ginck deselve des morgens goets tiits weder naer huys. Gevraecht, oft dieselve snyder oick met der secten besmet es, zeyt neen, zanns wetens.

Testor ego D. Joachimus Dymer manu propria.

¹⁾ Deze vrouw verklaarde op 20. April 1552 hierover het volgende (Crim. proc. Hof No 568):

„Seyt oick dat, als min heer die Stadtholder mitten Raedt te Nymmegen gecommen was om heer Joachimus Diemers willen, zo is by oir, die spreckt, gecommen die voirs. Lusbeth ende zeyde: „Moeyken Bylen, ghy moet heer Joachim eenen nacht herberghen: hy zal t'avont hier commen; zy willen hem t'avont haelen“, oft dergelycke woorden; 'twelck zy, die spreckt, tevreden is geweest te doen ende heeft den voirs. heer Joachim twee nachten geherbercht ende quam hy tot oiren huysse des avonts, hebbende aen den mantel ende 't sweert van Sybert Lossert.”

²⁾ Mook.

Actum et testatum per dominum Joachimum Diemers prescriptum coram venerabilibus dominis Cancellario et commissario in negotio fidei die Martis, XXVIII^a Januarii post meridiem, hora quasi sexta, anno XVCL^{mo}, et me

Weesenhagen, notario.

Hij moet daarna weder naar Kleefslant zijn teruggekeerd; althans op 26. Maart 1550 schreef de Stadhouder hem eenen brief naar Wesel ¹⁾, waarin hij hem verzocht op kosten van Z. M. en met vrijgeleide te Nymegen te komen om getuigenis te geven aangaande zekere van ketterij verdachte personen, die zich op hem beroepen hadden ²⁾. Deze brief wijst reeds op verbeterde verstandhouding.

De verklaringen der getuigen luiden als volgt:

Den XXVII. Martii 1550 binnen Nymmegen coram Cancellario, magistro Jo. Egidii et magistro Jo. Stalburgh.

Jan de Bruyne, olt omtrent XL jaeren, gevraecht, wat bootscap ende van wyens wegen hy, die spreeckt, gedaen heeft aen heer Joachim, eertiits hier capelaen, ten huysen van Sybert Lossert, ten tyde als miin heere die Stadtholder hier was om die zaecke van denselven heer Joachim; seyt by zynen eede, dat ten selven tyde, zonder den dach te connen verclaeren, hy gecommen is omtrent den middach op 't Cruys ²⁾ by den rooster, daer oick is commen gaen die Borchgraeve mitten Richter mit drie oft vier dienaers, ende heeft alsdoe die Borchgraeve tot hem, die spreeckt, geseyt, dat hy zolde gaen ten huysen van heer Joachim ende besien, oft hy thuys waere, 'twelck hy gedaen heeft ende geclopt ende oick ter vensteren inne gesien, maer nyemant vernomen, 'twelck hy den Borchgraeve weder aengeseyt heeft, die hem alsdoen bevolen heeft te gaen ten huysen van Sybert Lossert ende te vraegen, oft die voirs. heer Joachim aldaer waer, zonder hem eenich vorder bevel te geven.

Seyt voirts, dat hy zo gedaen heeft ende is hem ten huysen van den voirs. Sybert geseyt, dat heer Joachim daer was, ende es oick den voirs. heer Joachim by hem, die spreekt,

¹⁾ Ald. No 1150.

²⁾ Oude naam der Groote markt (Van Schevichaven, *Oud Nymegen's straten* enz., blz. 321). De rooster, d. i. de kerkrooster, heeft vermoedelijk voor de Kerkboog gelegen.

gecommen, totten welcken hy, die spreekt, geseyt heeft, dat die Borchgraeve naer hem gevraecht hadde, ende zo hy, die spreekt, gronselde ¹⁾ oft loech ²⁾, mocht heer Joachim daeruut dencken, dat hy, die spreekt, hem hierdurch waerschuude, ende mitsdyen es heer Joachim by Sybert gecommen ende hebben tesaemen in 't heymelyck gesproken ende heeft Sybert tot hem, die spreekt, gevraecht, oft hy niet met hem by den Burchgraeve zoude moogen gaen; waerop hy zeyde, dat hy den Borchgraeve zulcx zoude gaen vraegen, zo hy oick gedaen heeft. Ende commende by den Burchgraeve heeft hem vertelt, dat heer Joachim ten huysen van Sybert was ende dat Sybert by hem begeerde te commen; diewelcke hem geantwoirt heeft, dat hy wel mocht by hem commen. Ende als hy 't selve Sybert aengeseyt hadde, zo es Sybert mit hem, die spreekt, gegaen ten huysen van den Richter ende zijn van achter ingegaen, zo die Richter die deure van achter hadde laeten updoen. Ende hoewel hy, die spreekt, mede in de camer ginck ende daer bleef, zo en heeft hy nochtans niet gehoort oft verstaen, wat zy tesaemen spraecken.

Seyt voirts, dat alsdoen Sybert weder naer huys gegaen es, ende dunct hem, dat hy, die spreekt, oick nae zijn huys gegaen es ende ten selven daeghe niet wede tot Syberts gecommen.

Seyt oick, dat hy den voirs. heer Joachim geen ander woorden ten selven tyde aengesproken en heeft.

Seyt voirts, daerup gevraecht, dat hy den vaeder van den Borchgraeve wel ses jaeren lanck gedient heeft ende noch in dienst es van der zuster des Borchgraevens, zodat hy bereyt moet zijn, als zy hem gesint ³⁾. Ende hoewel hem tot meer maelen geseyt es, dat hy tegen die waerheyt getuycht hadde ende dat men wel sekerlyck bericht es, dat hy, die spreekt, den voirs. heer Joachim deur bevel des Borchgraeven ende Richters gewaerschuut heeft, dat hy sich by huys halden oft versien zolde oft anders, dat zy bevel hadden hem te vangen; blijft nochtans by 't gene, dat hy boven geseyt heeft.

Gevraecht, waeromme hy tevoirens geseyt heeft, dat heer Joachim uut zijn gronselen mocht verstaen, dat hy hem waerschuude, ende oick gevraecht, waerom hy gronselde, en wist

¹⁾ Verdam geeft als beteekenis van gronselen op grommen, brullen
Deze past hier niet, veeleer iets als „meesmuilen”

²⁾ lachte.

³⁾ gelast

op al geen reden te segghen. Ende seyt niet meer hiervan te weten oft connen segghen, up all gevraecht.

Jan die Bruun.

XXVIII. Martii 1550.

Goirt Baert, richter tot Nymmegen, gevraecht, wat hem wittich es van der waerschuwinge, die by den Burchgraeve ende hem gedaen es aen heer Joachim Diemer ten tyde als zy beyde bevel hadden om denselven heer Joachim te vangen; seyt, dat waer es, dat die Borchgraeve by hem, die spreeckt, gecommen es upte Cruys by den rooster ende heeft tot hem geseyt, dat hy bevel hadde den voirs. heer Joachim te vangen, segghende voirts, dat hy, die spreekt, mit hem gaen zolde: hy most hem wat segghen; ende zo zy upter straete noch waeren, zo is hemluyden tegengekommen eenen Jan de Bruyn, totten welcken die Burchgraeff seyde, dat hy zolde gaen besien ten huysse van heer Joachim voirs., oft hy by huys was; diewelcke zo gedaen heeft ende heeft voir antwoirde gebrocht: neen. Daernaer heeft die Burchgraeve denselven Jan gesonden mitten selven bootscap ten huysse van Sybert Lossert, van daer hy oick wederomme ziinde geseyt heeft, dat heer Joachim daer oick niet en was, maer dat Sybert den Borchgraeve begeerde te spreken, zo verde hem zulcx beliefde, waerop die Borchgraeve voir antwoirde gaff, dat hy wel commen mocht ende dat hy hemluyden vinden zoude ten huysse van hem, die spreekt, ende dat men hem van achter in zolde laeten up Ste Anthoniskerkhoff, 'twelck hy, die spreekt, seyt den naesten wech te ziin.

Seyt oick, dat Sybert ten selven tiit tot zynen huysse gecommen es, maer die voirs. Jan de Bruyn en es niet mit in huys gecommen, ende zo hem geseyt is, dat Jan de Bruyn seyt, dat hy mede in de camer was ende bleeff zo lange als Sybert daer was, seyt, dat hem sulcx niet voir en staet.

Seyt voirts, dat die voirs. Sybert, aldaer gecommen ziinde, den Borchgraeve heeft gevraecht, wat datter te doen was, dat hy nae heer Joachim hadde doen vraegen, ende dat hy niet en hoepte, dat men hem zolde willen vangen, gernerct hy een burger was; vermaenende den Burchgraeven ziins eedts, waarop die Borchgraeve seyde, die saecke waer wel te betrachten: hy en hadde noch zo herde bevel niet, maer daer waer vellicht wat bevels gegaen, zodat hy wel gewilt hadde, dat heer Joachim up Gocher heyde gestaen hadde ende dat

hiit van hem niet gehadt en hadde, ende nae veel woirden ziin zy zo gescheyden. Ende zo hem hiernaer geseyt is worden, dat by andere genoechaeme kontscappen gebleken was die saeck anders dan hy getuycht heeft, toegegaen te ziin ende hy vermaent worde up den eedt, die hy Keys. Maj. gedaen heeft, die rechte waerheyt te segghen voir zo veele aengaet den Borchgraeve, heeft geseyt, dat waer is, dat die Borchgraeve den voirs. Jan de Bruyn bevel gedaen heeft den voirs. heer Joachim aen te segghen, dat hy sich van de straete holden zoude oft dyergelycken in substantie, maer en weet niet, wat antwoirde dieselve Jan de Bruyn wederbrachte; en weet oick niet, oft Sybert begeert heeft by den Borchgraeve te commen oft dat die Borchgraeve selve hem begeert heeft te spreken.

Seyt voirts, dat die Borchgraeve tot Sybert geseyt heeft dat, zo verde hy heer Joachim wiste te becommen, hy en zolde niet connen afwesen, hy en zolde hem moeten vangen, ende dat hy daeromme wel wilde, dat hy wech geweest waere. Ende anders seyt niet te connen hiervan deponeren.

Gaerdt Baerdt.

Reyner van Wyhe, borchgraeve, gevraecht als den voirgaanden getuyge, seyt dat, alzo hy, die spreeckt, bevel gecregen hadde van mynen heere Stadtholder om heer Joachim te vangen ende commende upte Cruys heeft mit hem genomen den richter Goirt Baert, hem seggende, dat hy zulcke bevel gecregen hadde ende dat hy daarom mit hem gaen zoude om 'tselve bevel te helpen volbrengen. Ende zo hemluyden aldaer tegenquam een borger, Jan de Bruyn genoempt, heeft hy, die spreeckt, denselve bevolen, dat hy gaen zolde ten huysse van heer Joachim ende besien, oft hy by huys waere, zonder vorder bevel; diewelcke hem voir antwoirt gebracht heeft: neen, waeromme hy, die spreekt, denselven Jan voirts gesonden heeft ten huysse van Sybert Lossert om te besien, oft hy daer niet en was, zonder oick hem vorder bevel gegeven te hebben. Ende dieselve Jan de Bruyn, wedergecommen ziinde, bracht hem voir antwoirt, dat heer Joachim daer was ende dat Sybert hem, die spreeckt, begeerde te spreken, zo verde hem zulcx beliefte; daerop hy seyde, dat Sybert wel by hem mocht commen, ende es alzo dieselve Sybert in des Richters huys by hem gecommen doir die achterdeure ende gelooft wel, dat Jan de Bruyn mede wederquam.

Seyt voirts, dat die voirs. Sybert alsdoen tot hem vraechde,

wat dat beduyde, dat hy nae heer Joachim hadde doen vraeghen: dat hy ymmers hoepte, dattet niet quaets en was; nochtans zo men alle die stat deur seyde, dat men heer Joachim vangen zolde, zo wilde hy den Burchgraeven wel vermaent hebben, dat hy betrachten zolde, dat heer Joachim eens borgers zoon was ende dat hy, die spreekt, oick eens borgers zoon was ende der stadt een eedt gedaen hadde ende dat die stadt niet en sterft; dat hy oick aen ziin z. vaeder exempel nemen zolde, mit meer andere woirden; daerop hy weder antwoirde, hy en zeyde niet, dat hy bevel hadde, ende zeyde oick niet, dat hy geen bevel en hadde, maer dat hy wel mocht lyden, dat heer Joachim uutter oogen waere (zonder dat hy, die spreekt, hem zulcx geseyt hadde), updat hy, die spreekt, ende andere daerdurch niet in laste en quaemen; waermit zyluyden van den anderen gescheyden zijn.

Ende hoewel hem voirgehouden es, dat by goede kontschappen gebleken is, dat hy niet alleen tot Sybert, maer oick tot Jan de Bruyn geseyt heeft, dat hy bevel hadde den voirs. heer Joachim te vangen ende dat hy sich daerom van de straete holden zoude, ende dat hy Sybert tot sich gevordert heeft ende Sybert niet by hem en heeft versocht te moegen commen, persisteert in 't gene, dat hy voiren geseyt heeft, hoewel hy wel kent, dat hy Sybert wel genoeg te kennen gaff, dat hy bevel hadde ende wel begeerde, dat heer Joachim daarvan gewaerschuut mocht worden, 'twelck hy nochtans seyt niet gedaen te hebben uut eenich gonste, die hy tot heer Joachim oft ziinder leeren draegende was, dan uut betrachtinge ziins eedts, die hy der stadt gedaen heeft. Ende seyt hiervan niet anders te connen segghen.

Wyhe.

Hiernaer heeft die voirs. Borchgraeve geseyt tot ziinder ontschuldiginghe, dat hy 't voirgeroerde bevel niet en heeft dorren naegaen uut oirsaecke, dat Merten van Aelst ¹⁾ t'anderen tyden, als Keys. Maj. selve hier in die stadt was, in vollen raede tot hem, die spreekt, geseyt heeft, hy wolde wel zien, oft hy, die spreekt, zo stolt zoude zijn, dat hy in ziin huys zolde commen besien, wat boecken hy hadde.

Seyt oick, daerop gevraecht, dat corts tevoiren, als die

¹⁾ Bedoeld wordt M. van Andelst. Men zie over hem Bossche Bijdragen I, blz. 148.

Keyser noch tot Utrecht was ¹⁾, es by hem gecommen Jan de Haer, rentmeister geweest deser stadt, mit V oft VI andere burgeren, waeronder hem dunct, dat Merten van Aelst niet en was, ende begeerden, dat hy, die spreekt, zolde willen up oire costen trecken tot Utrecht aen den Canceler ende Raedt ende hem overbrengen zekere articulen, by heer Goirt ²⁾, eertiits hier cappellaen, in scrifte gestelt tot ziinder defensien, 'twelck hy afsloech; maer laet sich duncken, dat hy den Canceler zal. van zulcke erbiedinge des voirs. heer Goirts scriftelyck adverteerde.

Wyhe.

Jan de Bruyne, wederomme gehoirt ende gevraecht upten voirgaenden eedt, seyt, dat hy een tiit lanck sieck geweest is ende daerdeur cranck van memorien geworden, zodat hy 'tgene, daer hy laestmael nae gevraecht is geweest, niet vastelyck onthouden en heeft, dan es wel waer, dat hy deur bevel des Borchgraevens in bywesen ende aenhoiren des Richters gegaen es geweest ten huysen van Sybert Losserts ende aldaer heer Joachim Diemer uut bevel als boven gewaerschuut heeft, seggende: „Heer Joachim, siet, die Borchgraeve ontbiedt u, dat ghy u versien zoldt, oft anders heeft hy bevel u te vangen”, welcke woorden hy, die spreekt, in bywesen desselven Syberts weder verhaelt heeft.

Seyt oick, dat Sybert aldoen begeerde den Burchgraeve te spreken, daarvan hy die boodscap gedaen heeft ende voir antwoirde gebracht, dat hy ten huysen des Richters commen zoude ende dat men hem van achter in zoude laeten, zo oick geschiet is, ende heeft men se waergenomen ende van achter ingelaeten. Ende aengaende zyn vorder depositie blijft by 'tgene, dat hy tevoirens geseyt heeft; biddende, dat men hem om Gods wil vergeven wil, dat hy in zyn voirgaende depositie die waerheyt niet geseyt en heeft; seggende 'tselve geschiet te zyn uut oirsaecke, dat hy een dienaar van den vaeder des Borchgraeven geweest ende noch een dienaar van zyn zuster es ende dat hy een arm gesel is, hebbende 't huys vol kinderkens, ende daeromme gesorcht heeft dat, zo vorde hy den Borchgraeve oft den zynen vertorent hadde, hy daerdeur zolde moeten ontberen die bystant ende onderhalt, dat hy van des Borchgraeven zuster daegelycx geniet.

Jan die Bruun.

¹⁾ nl. in 1546.

²⁾ Zie over hem bijlage II.

Heeft hiernaer noch geseyt dat, zo hy, die spreekt, ontboden was om voir den raede te commen, zo es hy gegaen by den Borchgraeve, beduchtende, dat men hem nae dese saecke zolde willen vraegen, ende heeft hem 'tselve te kennen gegeven, diewelcke hem doen geseyt heeft, dat hy hem deur zijn getuygen in geenen last brengen zolde, in effect in aller maeten als hy in zijn eerste depositie getuycht heeft.

Seyt oick, dat daernaer, als hy, die spreeckt, getuycht hadde, zo es hy weder by den Burchgraeve gegaen ende hem geseyt, wat men hem gevraecht hadde ende wat hy getuycht hadde. Seyt oick, daerop gevraecht, dat hy, ontboden ziinde om zijn eerste getuychenisse te geven, eerst gegaen is by den Richter ende hem 'tselve te kennen gegeven, vraegende raedt, hoe dat hy tuygen zolde, indyen hy naer dese zaecke gevraecht worde; diewelcke seyde, dat hy hem niet en wiste te raeden, dan dat hy totten Borchgraeve gaen zolde, zo hy gedaen heeft als boven geseyt es, ende niet meer en weet, up all gevraecht.

Jan die Bruun.

To Nymmegen XXIX^a Martii.

Heer Joachim Diemer, gevraecht up 'tgene, daarvan hy eertiits gedeposeert heeft aengaende waerschuwing, hem gedaen by Jan de Bruyne van wegen des Borchgraeven, seyt op zijn priesterschap ende up zijn zielen zalicheyt, dat alle 'tgene, dat hy alsdoen van dese saecke gedeponeert heeft, waerachtich es ende also geschiet, zonder daerinne yetwes te connen veranderen, uutgesondert dat hy daer nu zoveel meer by hanct dat, als hy, die spreekt, die bootscap van Jan de Bruyn ontfangen hadde ende uitgaen wolde, hopende sich up zijn borgerrecht te verdedingen, ende Sibert Lossert zulcx niet lyden en wolde, zo dunct hem, dat hy denselven Sybert gebeden heeft by den Borchgraeff te gaen om die zaecke grontlyck te vernemen, 'twelck Sybert, naerdathy by Jan de Bruyn den Borchgraeff hadde laeten vraegen, oft hy by hem commen mochte, alzo gedaen heeft.

Seyt voirts, dat hy verstaen heeft van zijn maecht, dat die Borchgraeff ende Richter, naerdathy uut deser stadt geweken was, zijn maecht by on ontboden hebbe in de Wiin-gardt, haer afvorderende die rekeninge oft aenwysinge van 'tgene, dat men hem, die spreekt, van zijn vicary schuldich was; seggende, zy woldent beuren ende oir dan overgeven.

Verstaet oick, dat zy 'tselfve, bedraegende ontrent tot XX brabants gr. oft meer, ontfangen hebben, maer en heeft niet vernomen, dat zy 'tselfve ziin maecht wedergegeven hebben, dan alleen ontrent eenen gulden in gelde ende een scepel roggen ende een berry oft twee holts, hoewel dat zy wel viiff waegen holts uut ziin huys gehaelt hebben ende daerenboven noch tot Booningen coren ende boonen, die noch ongedorst waeren, als hy al 'tselfve mit oick die naemen van de pachters geloeft heeft in scrifte over te geven.

Insgeliëcx gevraecht ziinde van 'tgene, dat hy laest gedeponeert heeft aengaende hoe dat hy, die spreekt, daernaer up 't stadthuys gehaelt worde ende voirts wechquam, seyt, dat hy anders niet en zoude hiervan connen segghen noch eenige breeder specificatie doen dan hy alsdoen gedaen heeft, uutgesondert dat hy nu seyt, dat Mr. Willem Prick hem seyde, dat hy in ziin huys gaen zoude, als hy uutten stadthuys deur die achterdeure gelaeten worde.

Gevraecht, zo hy t'anderen tyden geseyt heeft, dat Merten van Aelst een fautoir geweest was van heer Goirt, eertiits cappellaen alhier, hoe ende by wat redenen hy zulcx weet; seyt, dat hy van Sybert Lossert verstaen heeft, dat Merten van Aelst ten tyde, als heer Goirt in de groote kercke niet meer preken en mochte, aen de heeren van St. Jan zoveel gedaen heeft, dat zy denselven heer Goirt in hoir clooster hebben laeten prediken; insgelicx dat dieselve Merten daerby geweest was ten huysen van Jan de Haer, doe men daer gelt vergaederde om den Borchgraeve te hantreyken tot vollust der costen, die hy doen zoude om voir denselven heer Goirt aen miin heere die Stadtholder te vervolgen, dat heer Goirt binnen dese stadt te rechte gestelt zolde worden.

Ende niet meer en weet, up all gevraecht, maer persisteert in alles by ziin voirighe depositie.

Joachim Dymers.

To Nymmegen XXIX^a Martii 1550.

Sybert Lossert, gevraecht ziinde, hoe dattet toeginck, als men ten huysen van Jan de Haer gelt inleyde om den Borchgraeve te geven tot volluste van de costen, die hy doen zoude in 't vervolgen aen mynen heere die Stadtholder, dat heer Goirt van tgene men hem upseggen wolde, binnen dese stadt te rechte zolde staen; seyt, dat waer is, dat ten huysen van Jan de Haer versaemelt waeren up eenen avont die

voirs. heer Goirt, Jan de Haer, weerd des huys, Merten van Aelst, die Borchgraeve, die drost van Geldre, ziin broeder, Joost van Rantwyck zal. ende hy, die spreekt, mit meer andere, die hy niet en weet nu te noemen, ende dat alsdoen dieselve heer Goirt begeerde, dat die vrunde, die daer waeren, hem om die voirs. kosten te doen elcx wat wolden byleggen, 'twelck eenige van hemluyden zo consenteerden, ende nam hy, die spreekt, den last aen 'tselve gelt te vergaederen ende te ontfangen ende heeft oick eenige daegen daernaer van eenige 'tselve ontfangen, in alls ontrent IIII oft V daelers, 'twelck hy den Borchgraeve geleverd heeft. Gevraecht, wie diegene waeren, die daertoe gaeven, seyt eenen Beynum, woonende in Neerbosch, Jan de Haer, Mary Thuys, Heynrick Keller ende gelooft, dat hy, die spreekt, oick daertoe gaff ende en zolde niet sekerlyck connen seggen, wy daer meer toe gaff, noch oick, oft Merten van Aelst wat gaff ofte niet. Seyt oick, daerop gevraecht, dat ten selven tyde, als zyluyden aldaer versaemelt waeren, Merten van Aelst, den hy meynt alsdoen borgemeester geweest te ziin, den voirs. heer Goirt consent ende oirloff gaff in 't clooster van St. Jan te prediken. Ende anders en weet hiervan niet te segghen.

Sybert Lossert.

Of Diemer na dit alles in Gelderland is gebleven, is iets, waarvan ik geene zekerheid heb, ofschoon ik het niet onwaarschijnlijk acht.

Toen in 1548 Diemer geen gevolg had gegeven aan de oproeping om zich te komen verantwoorden ¹⁾, werd hij voor „verwonnen ²⁾ ketter” verklaard en verloor daardoor uit den aard der zaak alle door hem bezetene beneficiën. Daaronder was ook de St. Catharina-vicarie in de kerk te Beuningen, waarmede in Februari 1549 door den collator, den Nymeegschen kanunnik Steven Heyden (Verheyden, Verheyen, van der Heyden), op verzoek des Stadhouders, een minderjarige zoon van Goert Bairt, onderrichter van Nymegen, werd begiftigd ³⁾, onder voorwaarde evenwel, dat hij

¹⁾ Bijdr. I, blz. 139.

²⁾ overtuigd.

³⁾ Br. v. h. Hof m. h. kw. v. Nym. No 1303 d.d. 8 Februari 1549.

daarvan afstand zoude moeten doen, zoo Diemer op den rechten weg mocht terugkeeren. Toen dit geval zich nu inderdaad voordeed, herinnerde de Stadhouder bij schrijven van 3. Juli 1550 ¹⁾ aan deze voorwaarde, daartoe bewogen door een verzoek van Diemer.

Baert verklaarde zich bereid voor zijnen zoon van de vicarie af te zien, al sprak hij de wenschelijkheid uit, „dat sulcken man als heer Joachim is, totter vicarien niet weder toegelaten, ommers onder die schemell onderdanen van Boenynngen nyet geplant worden en zulle" ²⁾.

Dat hij reeds in Maart begonnen is pogingen in het werk te stellen ten einde de vicarie terug te krijgen, blijkt uit een verzoek aan het slot van eenige aantekeningen aangaande de opbrengsten der vicarie en wel deze:

Ick begheer allen oetmotelick om Godtz wyll und om barmharticheyt Keys. Maj., onses aldergenedichsten heren, und miins gen. heren Statholders zampt hohe, wyse Raet wederom tot possessie miinder vicary tcommen, und dat alleyn doir gnad und barmharticheyt.

Joachimus Dimer, presbiter, manu propria testor.

Exhibitum per Joachimum Noviomagi in pleno Consilio Lune, ultima mensis Martii, anno L^{mo}.

BIJLAGE I.

1549 — April 16.

Salutes et obsequia, honorande pater lector! Recepi literas, h. p. mee, Dominica ipsa Palmarum et vidit qui eas attulit, quod nec hora mihi vacua fuerit ad respondendum; tanta est negotiorum me prementium et gravitas et multiplicitas. Ne tamen omnino desim, pater addictissime, piis pro germano tuo sollicitationibus, hoc insinuo, quod meo iudicio per media mihi asscripta non restitueretur dignitati pristinae, ex eo prae-sertim, quod in causa sua processum est per gratiosum do-

¹⁾ Ald. No 1828.

²⁾ Ald. No 1837.

minum Locumtenentem ¹⁾), usque ad pronunciationem publicam optime h. p. tuae cognitam et ob hoc etiam, quod excusationes mihi asscriptae in literis suis nec in veritate nec in iure satis sunt fundatae, ut ei ostendam, cum una dierum mihi affuerit; unde et timeo, quod illis mediis et excusationibus non sibi conciliarit, sed potius turbarit' animos domini Gubernatoris et duorum de Capitulo. Alia ergo via procedendum est, quam libenter commonstrabo tempore et loco opportunis.

Haec scribo, pater venerande, nolens verba dare amico, sed potius sana et recta consilia ad effectum piae remissionis et perfectae restitutionis ad gratiam. Et quanquam ego saluum conductum praestare non possum in terris cuiuscunque domini aut principis, hoc tamen polliceor in fide sacerdotis Christi quod, si ad me declinaverit in hoc territorio nostro Transisolano aut civitate Zwollensi, fidelis ero ei in omnibus et quod in sua causa faciam sicut mihi fieri optarem in quibuscunque causis meis.

Si etiam magis velit liberum colloquium meum sollicitari apud dominum Locumtenentem in quovis loco ducatus vestri, in hoc libenter faciam in quantum potero.

Novit pat. tua, quod sit mihi incognitus et quod nihil aliud sciam de negotiis suis quam Arnemiae et Noviomagi mihi insinuatum est. Haec poterit h. pat. tua eidem significare. Experientia discet me benigniori animo esse in eum quam ipsemet forte nunc confidere poterit. Aliud pro nunc facere non possum nec expedit per me ante purgationem aut reconciliationem quicquid in alienis terris et sub altero episcopo concedere; et tamen nihil agam contra eum, quia non est locus ille intra limites commissionis meae conclusus.

His paucis committo me h. p. tuae et peto salutari amicos catholicamque illam tuam Catharinam.

Ex conventu Zwollensi feria tertia post Palmarum, anno etc. XLIX.

Tuae p. fautor et amator frater Bernardus ab Emblica, per quem nosti.

Honorando patri, docto sacrae theologiae lectori, fratri Theodorico Dymers, fervido apud Arnemios divini verbi declamatori, observando suo cum fautori et amico

tho Arnhem.

¹⁾ den stadhouder.

BIJLAGE II.

1545 — December 26.

Edell ende waelgeboeren, genedige, lieve heer, Onss innich gebet ende gantz willigen dienst ende wess wy vermoegen, sy Uwer Gn. altiit voeraen bereit.

Wy geven Uwer Gn. mit aller gehoersamer onderdenicheit demoetlicken te kennen, wie dat het sych hierbevoerens omtrynt drievierdell jaers ongeveerlicken verleden begeben heft, dat wy eens capellaens bedorft hebben. Soe is een dorp, geheiten Zefleck, nyet wit van Nymegen in dem lande van Cleeff gelegen, daer een pastoer gewest is, geheiten her Gaert van Venray genant ther Kynder, derwelcke onss gecommendiert is, als dat hy bequeem sy ende onsen Capittel waell dienen soldt willen, alsoe dat wy denselven aengenoemen hebben voer eenen capellaen ende dienre, beheltlicken dat hy geene nye leringhen, daerdurch ymans in wyvelingen des geloeven gefoert werden off komen mucht, prediken off leren en sulde, anders dan soe wess van der Apostelen tyden herwartz ende van den lesten Consilio in der heiliger Christlicher kerken gehalden woirden is; daerop hy onss dan een jaer lanck te dienen geliefden ende eenen eedt gedaen heft.

Sus is derselve tho Nymegen gekomen ende synen dienst aengefangen ende een tiit lanck onderscheidelicken genoich — als wy vermercken konden — bewaert, alsoe dat wy des, als hy sulx dat jaer vurs. uyt vervolght hedt, een guet benuegen gehadt hebben solden. Dan then laetsten heft hy mit etlicken persoenen bestaen te conversieren ende daernae sich opten predickstoell in twee off drie articulen verloepen ende anders dan men in der heilliger Christlicher kercken by den religionen wes her toe gehalden heft, bestaen te leeren, alsoe dat hy geen recht onderscheit daervan gesacht en heft; dan durch wiens information ende ingeven, is ons onbewost, den het nochtans Godt vergeven moet; daerdurch dat opspraeck onder etlicken des gemeynen volcks gekomen is.

Sus hebben wy opgesath hem, soe balde siin jaer uyt weer, the willen verlaeten ende oerloff geven.

Genedige, lieve heer, heft id sych nu op Vridach vur desen hoichtiit van Kersmisse begeben, dat derselver her Gaert is gekomen in ons capittelhuys ende heft id Capittel begeert toe spreecken ende heft ons te kennen gegeven, seggende, wie dat der Deecken ende Capittel van Cranenborch, den

die kerck van Zeffleck toebehoert te vergeven ende dieselve hem gegeven hadden, hem verschreven ende gecitert hedden peremptorie, dat hy suldt kommen ende syne kerck selver bedienen bynnen eener benuemder tiit, off sy wulden hem daervan privieren: sus en kundt hy onss siin jaer nyet uytgedienen, ende begeerden daerom guetlicken, dat wy hem erleuffen wulden; daerop wy gesacht hebben, woe wy dat verstaen sulden, naedenmael hy onss gelaeft ende geswaeren hedt een jaer uyt tho dienen; daerop hy gesacht heft, hy wulde dit hoichtiit den dienst noch waell doen, mer dan moest hy in syner kercken residieren off daervan priviert werden, ende begeerden daerom eenen guetlicken oerloff: hy weer willich nae advenant des tiitz aen synen toegesachten loen tho misgelden ¹⁾; daerop wy hem hebben heyten afstaen ende onss kortelicken beraeden, hem wederom ingeroepen ende ther antwort gegeven, wy en weeren nyet geneicht eynigen van onsen dieneren in oere waelfaert tho verhinderen, dan meer vorderlick tho siin ende en begeerden daerom nyet, dat hy van siinre kercken om onsent wille priviert werden sulde. Ende want hy dan nu oerloff hed geeyschen, soe weer hem oerloff gegeven ende wiewaell hy onss bynnen siinre verledener tiit weenich ende nyet voel gedient, duck ende vaeck uyt gewest weer ende siin jaer nyet uyt en weer ende wy hem nae advenant des tiitz aen synen loen korten muchten, gelix hy selver gesacht ofte begeert hadde, soldt hem nochtans siin voll loen sonder afkortinge bereit siin: hy suldt hynnentrecken ende bedienen siin kerck ende leeren syne onderdaenen ende kynder wael. Doe heft hy gesacht, hy wuldt onss noch wael dienen hent Vastelavont tho; daerop wy antworten, dat wy siins dienstes nyet langer en begeerden ende hedden dairomme by onss genamen enen notarium ende getuygen ende sechten hem synen dienst op, dat hy nyet meer in onser capellaenschap — dat is in die gantze stat van Nymegen — prediken off bicht hoeren en suldt.

Daerop heft hy onss geantwort, hy en wuldt geen en oerloff hebben, ende is gegaen in een kerck, geheiten Sent Johans kerck, bynnen Nymegen gelegen, ende heft aldaer tegen onsen wille ende danck bicht gehoert ende gepredickt. Sus hebben wy die heren van Sent Johan deshalven aengespraecten ende sy gebeden, dat sy nyet toelaten en wulden, dat derselve aldaer sulde bicht hoeren ende predicken, deshalven

¹⁾ te laten korten.

oeck aen oeren commenduyr geschreven, daerop derselve wederom een antwoord aen syne heren¹⁾ heft; doch wie die antwoord gehalden hebben mach, is onss onbewost, dan wy siin wederom mit notarien ende getuygen by die heren van Sent Johan gegaen ende van oen nochmaels gesonnen²⁾, dat sy oen nyet toelaeten en wulden; die ons geantwoord hebben, sy hedden heren Gaert aengenoemen; sy wulden hem daer tho predicken ende tho bichten behalden (ende hebben) gesacht, dat sy des beveell hedden van den burgermeesteren ende dat sy daerom canonicken, monnicken noch papen aensien en sulden, mit meer worden ain³⁾ no(it); dan off sy sulx uyter beveell des commenduyrs off des burgermeesters off uyter oeren eygen gemuede gesacht hebben, is onss onkundich.

Genedige, lieve heer, den gemeynen, simplen luyden id gerucht ende rumoer, als dat wy den vurs. capellaen sonder oersaeck verkorten⁴⁾ wulden ende dermaeten oerloff een groet geloep dergeenre, die gerne wat nyhes hoeren, tot denselven capellaen, alsoe dat een wyder verloop daeruyt toe besorgen verharden mach. Ende want wy als Roe. Keys. Maj. capellaenen schuldich siin — opdat die eer Godts ende den rechten Christlicken geloeve (nyet) onder die voeten getreden ende verduystert en werde, toevsicht to hebben ende daerdurch veroersaeckt werden sulx Uwer Gn. in stat Roe. Keys. Maj. to ke(nnen to geven), is onse oetmoedige bidden ende begeren, dat Uwer Gn., Godt ter eeren, daer een genedich insien in hebben ende verfuegen willen, dat der vurs. her Gaert sych Nymegen in syne kerck versien will, off vermeynt hy eenichsins int kleyn ofte groet van onss verkort tho siin, dat hy alsdan vur U. Gn. ende Keys. Maj. Canceler ende hoechweisen Raiden erschynen will. Ingevall sich erfindt, wy hem in ennigen wege verkurt hebben, willen wy hem sulx tot erkennenisse Uwer Gn. vergueden, dat hy des een genuegen sall behoeren tho hebben.

Hierinne doende als U. Gn. totter eren Gods nutlick ende profitlick beduncken sall gedaen to werden, datselve sall der almechtige Godt loenen ende siin wy schuldich ende willich mit onsen innigen gebede nae onsen geringen vermoegen aen

¹⁾ De brief is op verscheidene plaatsen beschadigd.

²⁾ met aandrang verzocht.

³⁾ zonder. De zin eischt: onnoodig te herhalen.

⁴⁾ te kort doen.

Godt vur U. Gn. to bidden ende, soevoell in onser macht is, to verdienen, kenné Godt almechtig, die U. Gn. tot langen tyden in geluckzeligen regiment vroelick ende gesont bewaeren moet. Ende bidden hiervan Uwer Gn. genedigen, gueden rait ende antwoirt om onss daernae te richten.

Datum altera die post Nativitatis Christi festum, anno etc. XLV°.

Uwer Ed. Gn. gantz willige, onderdenige dyenere
Senior ende Capittel in Sent Stephaens kerck
bynnen Nymegen.

Den edelen etc. heren Philips
van Laleingh, stathelder
generall in den furstendom Gelre
ende greefschap Zutphen ¹⁾).

Het gevolg van dit schrijven was, dat de ongehoorzame kapelaan tegen 30. December voor het Hof ontboden werd. De bode kwam evenwel terug met het bericht, dat hij heer Gaert niet meer te Nymegen had aangetroffen en daarom den brief ter hand had gesteld aan den broeder van den kapelaan Diemer. Hiervan werd kennis gegeven aan het Kapittel ²⁾), dat daarop o. a. antwoordde ³⁾):

Wy siin myt waerheit bericht, dat her Gaert denselven Uwer Gn. brief geesteren ter gueder tiit ontfangen heft ende dat hy daarmede gegaen is by etlicke luyde, die hem vrundt siin, ende heft sych myt den beraeden, wie hy sych daerinne halden suldt; dan wat hem geraeden sye, is onss onbewost. Nyettomyn hy is noch hyer in der stat ende het schiindt, dat hy siin ongehoirsamheit in enniger manieren schryftlicken aen Uwer Gn. sall willen excusieren, onaengesien dat hy siins liifs mitter hulpen van Godt gesont ende mechtich is, alsoe dat hy deshalven voer U. Gn. wael suldt kunnen erschynen.

Daerbeneffen en heft hy onses wetens zeder der tyet int openbaer nyet gepredickt, want men des werckdaegs om dese tyet jaers nyet gewoentlicken is hier toe predicken."

¹⁾ Br. v. h. Hof m. h. kw. v. Nymegen No 27.

²⁾ Ald. No 29.

³⁾ Ald. No 30 d.d. 30. December.

Deze brief bewoog den Stadhouder op 31. December te schrijven ¹⁾ aan den Richter en den magistraat van Nymegen met last om heer Gaert te vatten en naar Arnhem te zenden, zoodra hij zich vertoonen mocht.

Eene maand later werd opnieuw door het Hof aan dezelfde geschreven ²⁾, dat men vernomen had, dat de kapelaan weder te Nymegen vertoefde „und aldaer mit etzlicke suspecten persoenen vergaederinge gehouden heeft; oick dat in zeker herberge oder gelage in bywesen van sommigen uyt den raedt aldaer zekere onbehoerlicke proposten, Lutherie smaeckende, gesproken siin geweest.” Hierop antwoordde de magistraat ³⁾ van de zaak niets te weten en dat heer Gaert zich ook niet in hunne stad bevond.

Een dergelijk antwoord zond ook de Richter op 29. September 1546 op eene mededeeling, dat de Arnheemsche heeren vernomen hadden, dat de kapelaan zich wedër bij herhaling binnen Nymegen vertoonde ⁴⁾, en hiermede houdt de vermelding van dezen persoon in de briefwisseling van het Hof op.

¹⁾ Ald. No 31 en 32.

²⁾ Ald. No 48 en 49.

³⁾ Ald. No 55.

⁴⁾ Ald. No 436 en 442.

Uit de Kerkgeschiedenis van Deurne

door

H. N. OUWERLING.

Even voorbij de Crayenhut, op 't grondgebied van Venray, staan groepsgewijze om 'n houten kruisbeeld heen zeven linde-boomen, die er, naar ik vóór jaren vernomen heb, geplant zijn omstreeks het jaar 1840.

Bijzonder hard zijn ze niet gegroeid; geen wonder trouwens, want ze staan op 'n stuk hei, dat weinig meer is dan stuifzand.

Wat het kruisbeeld aangaat, dat is ongeveer van 't zelfde fatsoen, als men er in Noord-Limburg vrij algemeen langs de wegen aantreft. Aan dat kruis was nog tot voor 'n tiental jaren een wit geverfd eikenhouten bord gehecht, dat in zwarte letters het volgende opschrift droeg:

„Dit kruis werd geplant ter gedachtenis van een kapel, door Deurne op deze plaats opgericht in het jaar 1649 om tijdens de sluiting der Roomsche kerken in de Meierij van 's Bosch om alhier de godsdienstoefeningen te verrichten.

God is uw Schepper, wees Hem steeds dankbaar,
God is uw Vader, bemin Hem ten allen tijden,
God is uw Regter, vrees Hem o christenschaar,
En bid, dat God u geleide in Peel of in heide.

Offer hier tot lafenis van de zielen in 't vagevuur.

Het houten bord werd vervangen door 'n ijzeren plaat, die ongeveer 't zelfde opschrift draagt.

Zoodra de artikelen van den Munsterschen vrede in de Meierij waren afgekondigd, werden er de kerken voor de uitoefening van den katholieken godsdienst gesloten.

Niet overal heeft dit zonder moeilijkheden en volksoploopen plaats gehad, gelijk trouwens begrijpelijk is.

De Reformatie werd door het overgrootste deel der bevolking absoluut niet gewild. De bewoners der Meierij waren roomsch en wenschten het te blijven tot elken prijs.

Op sommige plaatsen woonden wel Gereformeerden, maar hun aantal was zeer gering. Zij verloren zich tusschen de massa en leefden er, wanneer 't geschikte menschen waren, rustig met die massa mee, zonder er eenigen overlast van te ondervinden. Ik geloof niet, dat het ooit in de Meierij tot religie-veeten zou gekomen zijn, wanneer men er 't katholiek leven ongestoord zijn gang had laten gaan en hier en daar 'n gereformeerde kerk gebouwd had.

Maar de blinde politiek koos 'n anderen weg. Men ging kerken afnemen, priesters verdrijven, kloosters uitjagen, kerkelijk goed aanslaan, al wat de bevolking heilig en dierbaar was, minachten, als niets waardig wegwerpen, waardeloos maken. En daarvoor kwam men iets in de plaats stellen, waarnaar geen mensch vroeg en waarvoor niemand sympathie gevoelde.

Is het wonder, dat de Katholieken met leede oogen de predikanten zagen komen, die zich in 't bezit gingen stellen van *hun* kerken? Is het wonder, dat zij aan het morren gingen, niet overal lijdelijk bleven toezien, een bevestiging trachtten te verhinderen, ja, wel eens oversloegen tot het bedrijven van „insolentiën” en soms dingen deden, die absoluut niet goed te keuren zijn?

Zoo kan Ds Wichelhusius in Sept. 1648 niet te Gemert bevestigd worden, want aan hem en Ds Conradi, den bevestiger, die met den stadhouder van den kwartierschout daarheen was gegaan, worden de sleutels geweigerd. Eerst den 18^{den} October heeft de bevestiging plaats en preekt de leeraar ook des namiddags, doch Ds Conradi rapporteert, „datter zeer groote insolentiën onder den Godsdienst in het huijs des Heeren ende omtrent de kerckdeure op het kerkhoff

bij veele gepleegt waeren". Den 4^{den} October wordt de predikant te Bladel bevestigd en 's nachts om twaalf uur is er groot rumoer omtrent zijn hotel. Met steenen en keien worden de ruiten ingegoooid, zoodat de waardin verklaart, „dat se voortaan niemant van de broederen begeert te herbergen". En wanneer Ds Aelstius op Zondag, 6 Dec., Ds Enthenius te Geldrop bevestigd heeft, rapporteert hij na afloop aan de Vergadering in Den Bosch, „dat de clockstrengen te Geldrop afgesneden ende kerkslooten met loot toegegoten waren, soodat men deselve heeft moeten opbreecken, niettemin, datter omtrent veertich personen te gehoor gekomen syn". (Dr. Meindersma).

Achteraf bekeken, is dat verbod ter uitoefening van den R. K. godsdienst met den aankleve van dien niet alleen hoogst onrechtvaardig geweest, (al heeft het aan goedpraten in deze ook niet ontbroken), maar het was ook in hooge mate onpolitiek. Alles is ten slotte dan ook op een groot fiasco uitgelopen.

De bevolking was, gelijk we zeiden, katholiek en vroeg absoluut niet om verandering in 't godsdienstige. Alleen verlangde zij vurig naar een vrede, om rustig te kunnen arbeiden en maatschappelijk wat vooruit te komen, want bij kortere en langere tusschenpoozen was de fakkel des oorlogs langer dan anderhalve eeuw op den Meierijschen grond ontstoken geweest en hadden de arme menschen blootgestaan aan moord, roof, brand, afpersing en moedwil van soldaten, zoo van Spaansche als van Staatsche zijde.

Als wij de historie bestudeeren en de ellenden nagaan, waaraan 't voorgeslacht reeksen van jaren blootstond, dan vragen wij ons wel eens af: „Hoe is 't mogelijk, dat hier nog een volk kon staande blijven?"

Toen de vrede tusschen Spanje en de Republiek der Vereenigde Nederlanden werd afgekondigd (Juni 1648) heeft men er te Deurne iets op trachten te vinden, om de uitoefening van den godsdienst voort te zetten.

Gemakkelijk was dat niet. De parochie Deurne omvatte toen het grondgebied der tegenwoordige parochiën Deurne, De Zeilberg, Liessel, Helenaveen, De Neerkant, Vlierden en St Joseph. Ze was wel niet dicht bewoond, maar toch zeer uitgestrekt. Slechts een klein gedeelte, Den Heitrak en De Moosdijk, had een kerk onder zijn bereik. Die beide buurten konden te Meijel haar godsdienstplichten vervullen, iets wat ze trouwens van alle oude tijden gedaan hadden. Voor dat gedeelte der parochie trad dus op kerkelijk gebied geen merkbare verandering in.

Maar 't overige deel — daar was 't erger voor. Toch slaagde men heel spoedig en, naar gelang van de omstandigheden, vrij goed.

Onmiddellijk waren die van Venray genegen, de behulpzame hand te bieden. In heel korten tijd schijnen ze 'n groote schuur opgetrokken te hebben, een eindje over den Grootenberg. Van uit Deurne vernam men direct klachten, over die „paepsche kerkschuur”, waarvan men zonder veel omwegen beweerde, dat zij „binnen 't territoire van desen staat” lag. Die van Venray echter sloegen op die klachten geen acht. De schuur stond op hun gemeente; zij hadden ze zelf doen bouwen en wachtten gerust alle moeilijkheden af, die volgen konden.

Laat ik er dit even ter loops bijvoegen: de stichting dezer kerkschuur was het begin van een geschil over de grenzen tusschen de Republiek en Spaansch Gelderland, welke questie geduurd heeft tot 1716, toen de zoogenaamde „Limietscheyding” geregeld werd bij 't tractaat van Venlo (20 Nov. 1716). Die eerste kerkschuur, waarvan we zoowat niets weten dan dat ze „immediatelijk naer de publicatie van den vrede door die van Venroy selfs is getimmerd”, werd in 1716 nog ter sprake gebracht. We vinden daaromtrent de volgende schepenacte:

Compareeren voor Antony Evert Hurckmans en Gerard Hanewinkel, schepenen der Heerlijkheid Deurne, Jan Symons van Overlandt, oud omtrent 83 jaren, Peter Driessen de

Ketelaar, oud omtrent 80 jaren, Jan Cornelis Smits, oud omtrent 72 jaren, Hendrik Willem van Varsel, oud omtrent 70 jaren, gerichtelijk gedaagd, ter instantie van Gerard Suljard Baron de Leeffdael, verklaren: dat kort na 't sluiten van den spaanschen vrede in 1648 door de Staten Generaal zeer scherpelyk was geïnterdiceerd de exercitie en de oefening van de roomsche Religie, als wanneer de Roomschesingesinde ingezetenen hun godsdienst zijn gaan oefenen een groote distantie boven over den Grootenberg Roywaarts en dat sedert het midden van 't somer saysoen van 1649, totdat naderhand een huys of capelle op Grootenberg voors. is getimmerd geworden, verklaren verder, dat sy dikwils en verscheide malen als wesende van de R. Religie aldaar de oefeningen en exercitie van deselve religie hebben bygewoont ter plaatse voors. boven Grootenberg (5 Sept. 1716).

Die schuur schijnt zoowat 'n goed jaar als kerk gebruikt te zijn. In den zomer van 1649 werd er een ander godshuis betrokken: 't had steenen muren, was minder primitief en veel gerieflijker; 't stond ter plaatse, waar zich nu 't kruis bevindt, en werd nog herhaaldelijk vergroot en verbeterd. In stukken uit dien tijd werd het genoemd: „de Capelle op den Grootenberch”.

II.

Feitelikheden, als waarvan Dr Meindersma boven gewaagt, hebben er, voor zoover mij bekend is, bij den overgang der kerk te Deurne niet plaats gehad. Dat er nu volstrekt heelemaal niets gebeurd is en 't volk zich op geen enkele wijze heeft geuit, kan ik moeilijk aannemen; evenwel 't is er in vergelyking met vele andere plaatsen vrij rustig in zijn werk gegaan.

De kerk is heel ordelyk van haar meubilair en ornamenten ontdaan.

't Zou wel wonder wezen, als men niet onmiddellijk de heiligste en dierbaarste zaken in 'veiligheid had gebracht, zoodra men 't hachelijke van den toestand begon in te zien. Karren met beelden zijn er over De Peel naar Venray ge-

trokken, waar men de kerkschatten in bewaring gaf, zonder afgift van bewijs, helaas, gelijk men dit gewoon was. Ze zijn nooit weer teruggekomen en sieren thans de schoone parochiekerk van Venray. Deze bezit een beeldenschat binnen haar muren, die ieder middeleeuwsche kathedraal haar gerust benijden mag. Ook het zeldzame Marianum, dat voor enkele jaren op de tentoonstelling te 's-Hertogenbosch zoozeer de aandacht der kunstkenners trok en bij 't binnentreden der kerk van Venray onmiddellijk in 't oog valt, is uit Deurne afkomstig.

In de Kerkrekening van 1625 wordt over dat Marianum gesproken:

July. Item den 10 heeft Hermen Jans dat belt van Onser Lieven Vrouwen, dat in de kerck hadde ghehangen, tot Helmondte ghevordt om scoen te macken, hem van varen gegeven 6 st.

Item van dat verscreven belt en van dat houten decsel, dat daer boven hangdt, samen ghegeven van scoen te macken 24 gl.

Het „ruimen” der kerk, zoo zullen wij 't maar noemen, heeft zich hier niet gekenmerkt door overijling of fanatisme. 't Is in onderling overleg met 't burgerlijk bestuur, den pastoor en den predikant geschied.

Uit een der bijlagen van de gemeenterekening over 1649 (een specificatie van vertering etc. ten huize van den schout) schrijf ik een paar posten over.

Opten 7^{en} Mey 1649 als den schout Deventer ¹⁾ hier hadde gecalangiert het H. Cruys voor de kercke ende het H. Sacramentshuijs, waerover de schepenen in mijn absentie naer den Haeghe met hem sijn geaccordeert, is alsdan met Deventers ende byhebbent volck de schepenen ende peerden verteert in maeltijt, dranck etc. metten *pastoir* ende *kuster* samen 10 gl. 19 st.

¹⁾ De kwartierschout Jhr. Corn. Prounink gezegd van Deventer.

Op den 23 Juli syn genade den heer van der Horst, de regeerders, pastoor, custer, etc. voer het rencontre gehadt metten predicant alhier, visiteeren over de glazen uyt het huys, informatie nemen als andersints den geheelen dach tsamen verteert, beloopt volgens die annotatie van mijn huysvrouw 12 gl. 6 st.

Voor zoover ik heb kunnen nagaan, is de „suyveringhe” der kerk door Katholieken geschied.

Dit kan o. a. blijken uit de volgende posten:

Uytgegeven in den eersten aen Dries Hendricx Nooyen aen verteringe ten synen huysen geresen door diverse personen, die geholpen hebben in het ruymen der kercke van paepsche ornamenten naer inhoudt der placcaten, becompt in tota 13 gl.

Uytgegeven aen Hendrick Bogaers door het ruymen der kercke in daghueren voor twee dagen 16 st.

Uytgegeven aen Thonis den timmerman met synen sone, Johannem door het ruymen van het H. Sacramentshuyske 4 gl. 6 st.

Uytgegeven aen arbeyders met kerren ende perden, geholpen de cruycen, belden ende tafferelen te verbrenghen op hunne kosten 6 patakons.

Uytgegeven aen Gerrit Jacobs en Jan Jan Jacobs, die geholpen hebben in 't reynigen en uytvagen der kercke, als den predicant worde geconfermeert 12 st.

Uytgegeven aen Jan Martense, schrynerwercker van Helmond, van uytneemen der tafferelen en beelden voor de kosten ten huysse van der Schoudt geresen 3 gl. 3 st.

Alnoch ten huysse van Hendrick Bogaerts betaelt van verteringe door Jan Martense 36 st.

Den ontfanck hiertegens.

Ontfangen van Jan Lambers voor den steen van de altaren 4 gl.

Ontfangen van den iseren steijn van het H. Sacramentshuyske 3 gl. 6 st.

Ontfangen van Dries den Ketelaer van een H. Kaske 3 gl.

Ontfangen van Jasper Marcelis noch van iserwerck uyt een H. Kaske 29 st.

Ontfangen van secker houtwerck, bichtstoel en kandelaers
14 gl.

Uit den overschot sullen de kerckmeesters betalen seckere bybel en psalmboecken tot dienst der kercke van Doerne, geleverd in kennisse van den heere Predicandt.

III.

In 1649 liet de schout van Deurne, Otto de Visschere, zijn huis in 't Haageind, niet ver van de kerk, afbreken. Den afbraak bestemde hij voor de nieuwe kapel op den Grootenberg.

Ook van andere zijden waren nog materialen aangevoerd (in Deurne werden geregeld ieder jaar steenovens gestookt) en omstreeks midden Juli was de nieuwe kerk gereed.

Ze had geheel en al 't aanzien van 'n huis, was vrij van alle overheidsbepalingen gebouwd en zag er, de omstandigheden in aanmerking genomen, vrij goed uit.

Als ik me niet vergis, dan is ze op St. Jacobsdag, die dat jaar op een Zondag viel, betrokken.

Peter Geverts Colen, in zijn leven meermaals burgemeester en schepen, schreef achter in zijn kerkboek de volgende „Memorya”:

Dat op synt Japickx der Appostelen dag in het jaer ons Heeren 1649 sove groeten rewyn en verboedt van de Hoochmogende Staeten van Hollant is gewest in ons gemeynthe van Dorne, dat men over Grootenberch op het Roets heeft gepreeckt ende mijs gedaen voor die van Dorne en Vlyerden, om datter eene predikant van Hollant in de kercke van Dorne preeckten met den guessen scolmester was daer in ende Pouwels Thonys Colen soon was daer ook in en spulden op het eelgeren ende custers vrou met hun vyeren waren daer in. Sove dan Goodt gelieft thee versyen als 't hum sal gelieven. Ik segge: het is gesegt den 25 Julyus 1649 op St Jacobusdach der appostelen. Dit hebbe ick Peter Geverts Colen opgetekent om te onthouden en was geteekend Peter

Gevert Colen oud-schepen in Doerne zynde geweest in zyn leven lange jaren schepen alhier".

St Jacobsdag van 1649 was 't ongetwijfeld drukker daar op den Grootenberg dan in de oude parochiekerk. Niet alleen, dat men bezit had genomen van 't nieuwe bedehuis; maar men verwachtte ook nog zijn Genade den Graaf van Huyn, heer van Horst, Deurne etc., die te Horst op 't kasteel verbleef. Deze kwam echter niet.

In de rekening van De Visschere komt de volgende post voor:

Item op den 25 dito (25 Juli 1649), als men op Grotenberch dienst hadde gedaen, by de Regeerders aen wijn, bier en cost niet genomen, meynende dat synè genade van der Horst aldaer soude tegencomen, twelck beloopt in gelt volgens mijne vrouw aenteykeninge 4 gl. 18 st. ¹⁾

De Gereformeerden schijnen van het meubilair enkel eenige banken, den preekstoel en 't oxaal met het orgel voor zich gehouden te hebben. De preekstoel, omstreeks 1624 door den schrijnwerker vervaardigd, is in 1697 door een nieuwen vervangen. De maker hiervan is geweest een zekere Jan van Dijk. Hij kostte met nog andere stoelen samen 322 gulden. Het hout er voor was in 1692 te 's Hertogenbosch gehaald en kostte aan vracht 7 gl. 10 st. Toen 't werk afgeleverd werd, kreeg Van Dijk bij Evert Goloffs in De Zwaan nog een ton bier ten geschenke. De preekstoel met den aanleve van dien is door de burgemeesters, dus uit de gemeentekas, betaald. Bij de naasting der kerk heeft men den Protestanten den predikstoel voor hun dienst laten behouden.

De oude schepen Peter Gevert Colen teekent aan, dat er 25 Juli 1649 in de protestantsche kerk 't orgel gespeeld werd

¹⁾ Baron Rogier van Leefdael, die later dezen post onder 't oog kreeg, teekende er bij aan: „Syn factien van Otto de Visschere strydich tegens de Reformatie ende placaten van den Lande”.

en wel door Pauwels Thonys Colen. Op die zinsnede kom ik even terug.

Die organist was door den raad aangesteld op een salaris van 50 gl. 's jaars. Hij begeleidde met zijn spel het gezang der kleine gemeente en ging waarschijnlijk daarna uit de kerk, want de man was Roomsch.

Paulus was de zoon van Anthonius Colen, president-schepen te Deurne en van Machtelt Dirckx. Zijn familie behoorde tot de notabelen van het dorp. Naar zijn handschrift te oordeelen was het een bekwaam man.

In het Doodboek wordt zijn overlijden door den pastoor aangeteekend: „Anno 1667, 5 Sept. Mr Paulus Coolen in Kerckelijndt”.

Zijn broer Lambert was tot het Protestantisme overgegaan.

IV.

Het duurde niet lang, of men begon het elkaar lastig te maken. De pastorie, ook „het kerck-huijs” genoemd, lag tegen den oostmuur van het kerkhof ter plaatse, waar tegenwoordig het huis van den heer Henri Wouters staat. De predikant is niet direct met zijn gezin en meubels naar Deurne gekomen, maar was in den kost gegaan in De Zwaan bij Evert Segers. De pastorie was derhalve voorloopig leeg blijven staan. Den 13^{den} Augustus had men in den tuin de pruimen afgeschud en toen Evert Segers daarover den volgenden dag met den predikant aan 't spreken was, werd er op de straat geroepen: „Dat zal wel meer geschieden!”

15 Augustus viel op een Zondag. De predikant werd toen door sommigen smadelijk bejegend. Den volgenden dag diende hij bij den schout schriftelijk het volgende relaas in:

Dat tot verscheyden reysen by ende ontrent hem syn verscheenen personen, doch hem onbekent, seer smadelyck van hem en den godtsdienst sprekende doch insonderheyt by hellen dage op den 15 Augusti 1649 synde sonnendach na de middach als:

1. dat hij Huysinghius met den schoolmr. neffens syn huysvrouw wandelende na syn huys, verscheyden, soo mans als vrouwspersonen uyt de herberge daer den Valk uythangt comende hem, den schoolmr, en syn huysvrouw met veel lachen en grove bespottingen hebben onteert.

2. dat op dien selven tydt de deponent in den hof synde en ontrent den wyngaert, eenige verscheyden malen heen en weder passerende hem soo smadelyck hebben bejegent met lacchen, spotten en vuyle redenen, dat het hem eindlyck heeft verdrotten, vandaer moetende wijcken als sulcx niet langer cunnende verdragen. Soo verclaert anders. Abrahamus Huysinghius, predicant tot Deurne, desen 16 Augusti 1649.

Dien nacht zou er echter nog meer gebeuren.

Eenige heel of half dronken vlegels drongen door in den tuin, haalden de putkist omver, vernielden verscheiden vruchtboomen en legden een der afgescheurde takken onder het raam der kamer in De Zwaan, waar Ds Huysingius sliep. Van deze baldadigheden werden algemeen verdacht eenige jonge gasten, meest boerenknechts van vooraan in de twintig, die nog laat bij Andries Hendrick Noyen in De Valck gezeten hadden.

Ook deze zaak werd den volgenden dag door den predikant bij den schout aangegeven. Onmiddellijk werden 38 personen gedagvaard. Twee volle dagen waren er gemoeid met de „Interrogatoriën”, door den officier en twee schepenen geleid.

Het verbaal der instructie draagt tot titel:

Informatie precedente genoemen bij Otto Theodorus de Visschere, schouteth der heerlicheit ende dinghbancke van Doernen, uyt saecke van officie over de moetwillicheden, insolentiën, straetschenderijen, beschimpingen, scheldwoorden, dreijgementen als andersints, respectivelicken gedaen aen den logemente van den heere Predicant tot Doernen Abrahamus Huysinghius mitsgaders aen der selver persooone, huijsinge, putte ende boomgarde des kercken tot Doerne, geschiet tusschen den xvijen ende xvj^{en} Augusti deses iaer 1649.

De volgende schepenacte gaat aan de instructie vooraf:

Wij Aerdt Jan Meulendijcx, Peter Gevarts Colen, Frans Willem Gielens, en Willem Marcus Smolders, schepenen der heerlicheyt en dinghbancke van Doerne, tuygen en verclaeren mits desen, dat wy ter instantie ende neffens Otto Theodorus de Visschere schouteth alhier hebben beleijt ende gevisiteert het kerckenhuijs, dat ordinaris wort bewoont bij den pastoir, alwaer wij hebben bevonden, dat den gemetsten omloope oft kiste van den putte van steen gelijcx d'aerde was afgebroecken ende in den putte geborgen, alsoock daerbij vindende afgeworpen den putswengel, gelyck oock mede eene scheuredeure van den voors. huysinge uijtte harre was geheven ende van gelijcken in den voors. putte geworpen, hebben oock mede bevonden eenen grooten tack in den hoff van eene pruymboome ten deele te wesen affgescheurt, afgesneden ofte gehouden, ende want sulcx alsoo waarachtich is, hebben dese tot confirmatie onderth. Actum desen 16 Augusti A° 1649.

w. g. O. Th. De Visschere 1649, Aert Jan Muelendicx, Peter Gevarts Colen, Willem Marcus Smulders, d'merck van Frans Willem Gielens Schepenen.

Den 16^{en} Augustus reeds werden de „naegeburen” in verhoor genomen: 't waren Aert Gerarts van Reest en zijn huisvrouw, Willemke, de huisvrouw van Jan Lamberts, Willemke Derick Aerts huisvrouw, Jan van den Bosch en zijn huisvrouw, Catalijn, huisvrouw van Evert Michiel Claes, Evert Segers en Toniske zyn huisvrouw, Jasper Marcelis en Joostiën zijn huisvrouw, Michiel Claes Everts en zijn huisvrouw, Wilbert Jansen van der Stijl, de burgemeester voor dat jaar, en Andries Hendrick Noyen en zijn huisvrouw. Den volgenden dag kwamen de „jonghmans”, meest boerenknechts aan de beurt; 't waren er 19. Alleen één, 'n welgestelde boerenzoon, kon schrijven. De verklaringen waren zoowat eensluidend „van de saecke in 't minste niet te wëten oft daerinne plichtich te wesen.”

Ondanks die uitgebreide „informatie” bleven de schuldigen onbekend. 't Lijdt geen twijfel, of onder de gedaagden zijn er velen geweest, die van de baldadigheden geweten hebben, ondanks den eed, dien zij deden. Wat wij hier wel op mogen merken: dat bij zulk een wijze van rechtspleging

telkens en telkens de zuiverheid van den eed in gevaar kwam.

De kennis, die De Visschere van Deurnesche personen en toestanden bezat, in aanmerking genomen, is het onbegrijpelijk, dat deze verklaringen zoo maar zonder meer aldus gepasseerd zijn.

Deze schavierigheden, om maar eens 'n Brabantsch woord te gebruiken, zijn niet het werk geweest van 't beste en verstandigste deel des volks, maar van eenige onbeschofte, heel en half dronken lui, op wier rekening ze dan ook heelemaal moeten gesteld worden. Soortgelijke afkeurenswaardige dingen zijn in den reformatietijd op bijna iedere plaats voorgekomen, zij vormen een niet onbelangrijk deel voor de rubriek der zoogenaamde „Paepsche Stouticheden”.

Dat schout en schepenen met de baldadigheden verlegen zaten, kan blijken uit de reeds meermaals aangehaalde specificatie van De Visschere.

Ik citeer hier weder.

Opten sestienden Augustus over de insolentie by eenighe ingesetenen alhier ende principaelycken by het gezelschāp tot Dries Noyen op den vyftienden te vooren gedroncken hebbende van den selven te injuriëren ende boomen te schenden, de putte inne te storten als andersints ende daerover bij hen geclaecht synde, de schepenen bij den ander ontbooden ende van alles beleydinghe gedaen, alsdan des smiddaeghs den predicant genodicht om alles ten besten te houden, tgeen hij andersints op de gemeynte wilde versoecken, 't geen lichtelyck proces soude hebben veroorsaect ende groote quellingsh, alsdoen vertert te samen 9 gl. 17 st.

Tegenover den predikant namen schout en schepenen zoo veel mogelijk égarde in acht. Toen de nieuwe heer van Deurne, Willem de la Margelle, baron van Kettenhoven, in Oct. 1649 naar Deurne kwam om er zijn verkrijgbrieven te toonen, noodigde de regeerders den predikant en zijn vrouw ook ter maaltijd „om hun wat te informeren alles ten regard van de gemeynte”.

Ds Huysingius voelde zich propagandist voor zijn zaak. Hij zou 1^e met alle kracht de uitbreiding zijner gemeente ter hand nemen en 2^e zorgen, dat de placcaten, „op 't stuk van den godsdienst geëmaneerde” werden uitgevoerd.

De Meierij moest gereformeerd worden! Dat was de leus. Jawel, maar de roomsche geestelijkheid zou geen middel onbeproefd laten om ze roomsch te houden, zooals ze sedert de invoering van 't christendom hiër te lande geweest was.

Dat hij onder de roomsche bevolking nogal proselieten gemaakt heeft, valt niet te ontkennen, al hebben deze ook voor de toekomst der protestansche kerk zoogoed als niets beteekend. De godsdienstoefeningen der Katholieken te verhinderen en onmogelijk te maken, trachtte hij op allerlei manieren. 't Was zelfs of hij van uit Den Haag een aanstelling gekregen had, om de placcaten tegen de Roomschen te handhaven. 's Zondags riep zijn ambt hem in de kerk, maar op de R. K. feestdagen deed hij de rondte en ging hij roomsche godsdienstoefeningen verstoren, die er nog hier en daar op afgelegen gehuchten gehouden werden. Dit deed hij o.a. den derden Kerstdag 1649 op Vreewijk.

Het vernuft van Otto de Visschere bedacht hiertegen een middel. We vinden 't weder in de meermaals aangehaalde rekening.

Alsoo den predicant somtijts door zijn wandelen hier en daer den dienst socht te verstoren, soo syn E. op 27sten deser (27 Dec.) oock hadde gedaen tot Vreeckwyck, hebbe hem met sijn huysvrouw expresselijck genodicht om hem van alles wat te informeeren in voordeel van de gemeente by kennisse van de Regeerders. Alsdoen verteert in maeltijd wyn ende bier

3 gl. 10 st.

Maar wat haalde het uit, dat men de gangen der Katholieken op die wijze naspeurde? Hun priesters verbleven nog steeds in Deurne en de kapel op den Grootenberg was bij goed weer voor gezonde menschen gemakkelijk te bereiken. De predikant zag, dat hij met al zijn plannen niet vorderde,

zoolang er geen verbod bestond om de kerk in De Peel te bezoeken.

Hij en zijn gemeente dienden dan ook na een paar jaar een request in, ten einde dat doel te bereiken.

An Ho. Mo. Heeren Staten Generaal der
Vereenighde Nederlanden.

Geven met behoorlijke reverentie te kennen den predicant ende de gereformeerde ghemeente tot Deürsen, hoe dat eenen Mr Geraerdt, gewesen Mispriester aldaer, die door uw Ho. Mo. placcaet neffens andere uyt de Meyerye was gheset, sich selven dies niettegenstaende niet alleene daer onthout op alle Sondagen, papistische heilige dagen en begravingen van lijcken met de paepsche gemeente uyt en thuijs gaet eeyen buyten onsen dorpe en daer met lasteren en schelden de waere religie suspect, de gemeente verbittert en onbekeerlyck maeckt, maer oock daerenboven een schoolmr. uyt Helmont gehaelt, dewelcke mede syn vaste wooninghe daer hout, met die kinderen oock even buyten gaet, daer sij oock een schole hebben ghetimmerd. Ende alsoo den voors. paep niemant heeft willen absolveren dan die de facto haere kinderen uyt de gereformeerde schoole haelden, heeft hy deselve schoole, die nu al in de twintich kinderen hadde ten eenen maele gedestruert, alles onder pretext van te hebben verblijvens consent in de Meyerye.

Oock voorwendende, dat de resolutie van uwer Ho. Mo. vanden 29sten Julij 1650 van D^o Joannes Wichelhuysen zal., in syn leven predicant tot Gemert, in 't regaerd van eenen paep geen cracht en hadde, derhalve versoecken sij suppl^{ten} reverentelyck, dat uwe Ho. Mo. den Drost der voors. plaetse Deursen gelieve te autoriseeren, dat hy in conformite van voors. hiernevens genoemde resolutie tegens den voors. paep sal hebben te procedeeren en den voors. paepschen schoolmeester terstont te doen vertrecken. 't Welck doende etc. en was onderteyckend Abrahamus Huysingius predicant en uyt naem der gemeente. In margine stont: De Staten Generael der Vereenighde Nederlanden hebben naer deliberatie goetgevonden ende verstaen mits desen te consenteeren in der supplianten versoeck, soo wort den Drossaert van Deursen mits desen gelast ende geauthoriseert omme tegens de voors. personen te procedeeren. Gedaen ter vergaderinge van de

Hooggemelte Heeren Staten Generael den 21^{en} Novemb. 1652 en was onderteykent J. v. Meyden. Lager stont: Ter ordinantie van J. v. Ruyst.

De resolutie, waarop men zich bij 't request beriep, was de volgende:

Veneris den 29 July 1650.

Synde ter vergaderinghe gheleezen de requeste van Johan Wichelhuysen, predicant tot Gemert, Meyerye van 's-Hertogen-Bosch, clagende over de geestelycke, die haer contrarie haer Ho. Mo. placcaten aldaer noch ophouden. Is naer voorgaende deliberatie goet gevonden ende verstaen, dat alle genoemde paepsche geestelycke persoonen, die consent hebben van haer Ho. Mo. om in de voorn. Meyerye voor eenigen tyd te verblyven, haer sullen moeten onthouden van op heilige ofte andere dagen met eenich volck buyten te gaen ende haere superstitiën te plegen op pene van voor d'eerste reyse te vervallen van het voors. consent ende van de tweede reyse gestraft te worden in conformité van de placcaten deser landen op het stuck van de pretense paepsche geestelyckheyt geëmaneert. Was onderteekend: A. Bronckhorst. Onder stond: Accordeert met het voors. register ende geteykent Corn. Musch. Onder stond: Dat dese met syne principe is accordeerende, attesteere ick onderges. Secretaris der Vrijheit St. Oedenrode op den 26 Octob. 1651. Ende was onderteykent E. van Meurs.

De Staten-Generaal hadden de zaak naar den drossaard van Deurne verwezen en alzoo het hunne gedaan. Ds Huysingius en de zijnen meenden nu klaar te wezen, maar de drost, die niet van rechtskennis ontbloot was en daarbij geen drijven in den zin had, nam de zaak uiterst kalm op en liet ze stilletjes haar gang gaan tot groote ergernis van den predikant. Mogelijk heeft de officier, die er finantiël niet te breed voorstond, wel onder den invloed van geschenken de procedure tegen pastoor en schoolmeester op haar beloop gelaten. Van Bommel wist echter heel best, dat hij met de roomsche bevolking achter zich zeer sterk stond. De predikant, gesteund door

deze resolutie, meende dat de drost zijn plicht niet deed en hij ging zoover, hem dit publiek in de kerk te zeggen.

Ten einde de Reformatie met kracht in te voeren, had de Groote Vergadering in Den Bosch een instructie voor de predikanten opgesteld. 't Stuk begint aldus:

Overmits de arme blinde menschen in de Meyerie door de banck ten deele uyt grove onwetenheit ende insonderheit door de gruwelijcke lasteringhe van haere priesters en monniken also verstockt ende verbittert sijn, dat se haere ooren toestoppen tegen alle onderwijsinge en vermaninge uyt Gods H. woort, ja, dat se op veele plaetsen malcanderen verbonden hebben op seekere boete van datse haere voeten in de kercke niet setten en soudon: soo moeten alderley middelen bedacht werden om deze arme menschen aen te locken ende tot 't gehoor van 't Goddelijk woort te brengen ende dat de voorsz. broederen alles aen allen worden, opdat se immers eenige winnen ende behouden mochten, welcke middelen met namen sijn dese naevolgende. (Dan volgen er 21 artikelen).

Ondanks die mooie instructie zou men voor een werk staan, waarvan geen succes in 't vooruitzicht lag.

De bevolking was roomsch en leefde in dien godsdienst gerust en gelukkig. Zij verlangde naar geen anderen. Zij was het in godsdienstige zaken volmaakt eens met haar geestelijkheid. Die geestelijkheid stond als één man pal tegen de Reformatie en liet zich noch door boete noch door gevangenis noch door verbanning afschrikken, waar het plicht doen gold.

De zoogenaamde Reformatie der Meierij is dan ook een mislukking geweest op groote schaal en heeft een goed vermoedelijk volk in zijn ontwikkeling en bloei vreeselijk in den weg gestaan.

V.

De protestantsche gemeenten in De Meierij zijn op 'n heel eigenaardige manier ontstaan. Het zijn stichtingen geweest van staatswege, zonder dat er eenige drang daartoe uit den

boezem der bevolking was opgerezen. Men sloot de kerken voor den katholieken eeredienst, verbood aan de priesters de uitoefening van hun ambt, beriep op de groote plaatsen predikanten, vaardigde met verbazende vlugheid placcaten, waarschuwingen en ordonnantiën uit ter beteugeling van 't Katholicisme en ter krenking van roomsche onderdanen.

Toch zijn niet alle gemeenten bij haar stichting precies heelemaal door vreemden gevormd. Die van Deurne dankt haar groote uitbreiding aan ingezetenen en lieden uit den omtrek.

De Deurnsche Gereformeerden dan zijn bij de vestiging hunner kerkgemeente hoofdzakelijk onder drie catagorieën te brengen:

1. Menschen, die van huis uit protestant, en uit andere gewesten afkomstig waren.
2. Lieden, te Deurne geboren en roomsch opgevoed.
3. Personen uit den omtrek, die zich te Deurne vestigden en tot het Protestantisme overgingen.

Door jarenlange studie meen ik vrij goed op de hoogte gekomen te zijn van den toestand der gereformeerde Gemeente Deurne—Vlierden—Liessel tijdens de Republiek.

Ik ga dan hier een overzicht geven van de verschillende personen, die er de eerste jaren deel van uitmaakten.

1. Peter van Bommel, afkomstig uit den Bommelerwaard, 15 Juli 1651 door Guillaume de La Margelle, als heer van Deurne, tot drossaard en secretaris der heerlijkheid aangesteld en als zoodanig door Otto de Visschere, als kastelein van den heer, beëdigd 19 Sept. 1651. Hij was een verdraagzaam man, die het den Katholieken niet lastig maakte, maar vooral daardoor niet in de gunst stond van zijn lateren heer, Rogier Baron van Leefdael. Doordat in 1659 de pandpenningen gelost werden, werd Deurne even een Statendorp, waardoor v. Bommel zijn ambt als 'drost verloor. Toen 19 Jan. 1660 van Leefdael de heerlijkheid van de Staten Generaal kocht, kwam van Bommel niet meer als drost en secretaris in aan-

merking. Hij bewoonde met zijn gezin het oude Huis (klein kasteel), betrok in 1659 het goed van Wouter Hendrik Isbouts en verliet met de zijnen weldra Deurne. Hij stond er financieel niet goed voor. Van zijn vrouw vinden we vermeld, dat zij op den Eersten Paaschdag mede aanzat ter viering van het H. Avondmaal en den Tweeden Paaschdag tegenwoordig was in de „paepsche misse” op den Grootenberg.

2. Pieter Neynens. Waar hij vandaan kwam, is me niet bekend; hij was in 1651—52 president-schepen en vertrok in de lente van laatstgenoemd jaar uit Deurne. Zijn meubels werden na vonnis van schepenen dd. 19 Juni 1652 door Michiel Claes Evers voor schuld aangeslagen en voor dezen ten overstaan van officier en schepenen 13 Dec. 1652 publiek voor alle man „te beurde gesteld”.

3. Michiel Hendrik Goloffs, te Deurne geboren uit een der aanzienlijkste oude familiën. Zijn grootvader Thonis was een reeks van jaren president-schepen. Michiel woonde in De Walsberg niet ver van 't kasteel, waar hij twee erven had liggen. Een er van verhuurde hij, het andere beboerde hij zelf; er hoorden alles ende alles bij, 't laatste $\pm$ 46 loopensen grond. 't Was dus een welgesteld man. Omstreeks 1650 is hij tot het Protestantisme overgegaan. Jarenlang was hij president-schepen, subst. drossaard en H. Geestmeester. Hij is in Sept. 1678 protestant gestorven. Zijn eerste kinderen zijn nog R. K. gedoopt. Wat hem de ingezetenen 't meest kwalijk hebben genomen? Dat hij zoo'n willig werktuig was in de handen van Van Leefdael. Zijn tegenstanders hebben van hem de getuigenis gegeven, dat hij een „treffelijck” man was. In geen enkel archiefstuk heb ik iets gevonden, dat hem in zijn eer of goeden naam aantastte.

4. Philips Claessen Martens, zoon van Claes Martens en van Maria (overl. in 't Haageind 25 Jan. 1672), in 1606 te Deurne uit een gegoede familie geboren. Hij was gegoed en geërfd, woonde niet ver van de kerk, was in 1641 borge-meester, ging omstreeks 1651 tot het Protestantisme over, werd schepen, kerkmeester etc., was een tegenstander van

Van Leefdael en stierf protestant omstreeks 1662. Zijn vrouw Lysken bleef roomsch, zijn kinderen ook, één dochtertje van Phil. Claessen is in de prot. kerk gedoopt: Anneke, 3 Febr. 1658. Zijn vrouw leefde nog in 1684.

5. Lambert Colen, te Deurne uit een gegoede voorname familie geboren, zoon van den president-schepen Anthonis Colen en van Machtelt Dirckx, was in 1641 borgemeester, schijnt al vóór 1648 met de R. K. kerk gebroken te hebben, sloot zich omstreeks 1650 bij de nieuwe gemeente aan, werd schepen, president-schepen, H. Geestmeester etc. Hij was gehuwd met Catharina, dochter van Philips Dors (geb. te Deurne 1605, aldaar overl. 2 April 1660). Zijn vrouw en kinderen zijn katholiek gestorven; wellicht hij zelf ook in of omstreeks 1690. Hij was iemand van een goed oordeel, en onbevreesd. Ook na zijn overgang bleef hij een zeker aanzien behouden, vooral, omdat hij krachtig voor de rechten der gemeente opkwam en Van Leefdael staan durfde. Deze was zóó op hem verstoord, dat hij zich in 't bijwezen van eenige boeren, die chynsen kwamen betalen (9 Aug. 1663) onder vele „passieuse” woorden volgenderwijs over Colen uitliet: „Hy heeft het soo gemaect, hadde ick hem eens alleen gehadt in de heyde oft velt, ick soude hem om verre geschooten hebben”.

6. Joost Marcellis van der Sandt, geb. te Deurne, een kleine landbouwer in de wandeling „Buijels of Buijltgen” genoemd. Hij woonde in 't Haageind. Hij liet in de Prot. kerk doopen zijn zoon Evert, 25 Jan. 1656 en zijn dochter Elisabeth, 3 Oct. 1661. Bij dit laatste kind stond hij zelf over den doop. Hij is later weer tot de Kerk teruggekeerd. 29 Aug. 1676 sterft zijn zoon Jan aan den rooden loop.

7. Theunis Janssen, een schaapherder uit Deurne, al spoedig tot de Kerk teruggekeerd.

8. Judith, weduwe van Thomas den orgelmaker, „Christus om den broode gevolcht”, was te Deurne geboren of woonde er sinds lang.

9. Hendrik Jansen Bogaerts, herbergier, barbier en klein

landbouwer, geb. te Deurne 1612, huwde in of omstreeks 1640 Barbara, dochter van Marcelis van IJseren († 1618) en wed^e van Jacob Everts. Zij werd geboren te Deurne in 1600 en had tijdens haar huwelijk met Bogaerts reeds een beklante herbergzaak. Hun huwelijk is kinderloos gebleven. Bogaerts is eerst omstreeks 1660 tot het Protestantisme overgegaan. 13 Aug. 1656 werd hij nog door den drossaard Peter van Bommel opgeschreven als aanwezig te zijn in de Mis op den Grootenberg. Na zijn overgang kreeg hij een schepenstoel. Hij was „ongeleerd”, maar leerde allengs zijn naam schrijven. Hij stierf als protestant in hoogen ouderdom en in behoeftige omstandigheden. Zijn vrouw bleef katholiek en stierf 7 Oct. 1673.

10. Jan Jansen Bogaerts, jongere broer van den vorige, geb. te Deurne 1641, een behoeftig man, zijn heele leven door. Hij is waarschijnlijk terzelfder tijd als zijn broer protestant geworden. 2 Juli 1666 trouwt hij voor den predikant en den 7 d. a. v. voor den pastoor van Deurne met Magriet Jaspers uit Vlierden, die toen R. K. kan geweest zijn. — Den 9 Febr. 1667 wordt er een kindje (Jan) van hen door den predikant gedoopt en 14 April 1669 een tweede, Jasper. Het gezin is in 1673 reeds aan den arme; 't is dan weer een tijd R. K. Geert, de vrouw, sterft en Jan gaat een tweede huwelijk aan met Teuniske, dochter van Jacob van Gassel. Haar ouders waren kort achter elkaar in 1665 in de Walsberg gestorven. 't Waren beste roomsche menschen, maar financiëel achteruitgegaan. Teuniske moest oom zeggen tegen den president Michiel Hendrik Goloffs. Ook deze vrouw sterft en Jan Bogaerts trouwt in Mei 1706 met Jenneke Jan Dirkcx van Oirschot, een kleindochter van Jacob Geurts, door den pred. gedoopt 11 Dec. 1668, maar roomsch opgevoed. Ook uit dit huwelijk worden nog enkele kinderen geboren. 't Gezin is arm. Jenneke wordt 3 Aug. 1722 begraven en haar man 19 Febr. 1725.

11. Wilbrecht en zijn vrouw, behoeftige lieden, „christenen om den broode”.

12. Jan van den Bosch, een vreemdeling, geb. 1617, die met zijn gezin van den arme en de diaconie leefde. Wegens ongeleerdheid werd hij in 1653 door den heer van Deurne onbekwaam geacht voor 't ambt van schutter, dat hem door de H. M. „vergunnd” was. Wat later maakte diezelfde heer hem schepen, wat Jan tot aan zijn dood bleef. Hij heeft nooit zijn naam kunnen schrijven. In een attestatie lezen we, dat hij was „eenen brandewijn-suyper, hebbende syn vrouwen goet verquist”, dat hij geen verstand genoeg had om zich zelven te regeeren, maar onder momboirs behoorde te staan. Zijn vrouw Lysken Everts, geb. te Deurne 1622, was een kleindochter van Marcellis van IJseren, dus iemand van goede afkomst. Zij werd wees in 't pestjaar 1636. Zij draalde lang om tot het Protestantisme over te gaan. Later schijnen allen weer roomsch geworden te zijn. 't Was een arme familie.

13. Jacob Geurts, uit Horst afkomstig, kleermaker van zijn ambacht, daarom ook Jacob de Snijder genoemd. Hij had als voetknecht, zoowel in 't Staatsche als in 't Spaansche leger gediend en zich daar zóó gedragen, dat hij tot de galg verwezen was. Enkele attesten omtrent zijn „quaede feijten” berusten nog in 't gemeente-archief van Deurne. Hij was overigens een vrij ontwikkeld man, maar noch, gegoed, noch geërfd. Hij kwam omstreeks 1650 naar Deurne, werd protestant, kreeg ondersteuning van de diaconie en werd vervolgens schepen, kerkmeester, president, subst. secretaris enz. Hij was een der meest gehate onder de Gereformeerden en werd in den nacht van 28 Juli 1670 verraderlijk vermoord. Hij woonde in een huisje, dat den arme toebehoorde en stond vooraan aan den linkerkant van de Wiemel, schuins tegenover de openbare school, niet ver van de pomp. Zijn weduwe schijnt ofwel tot de Kerk teruggekeerd, ofwel uit Deurne vertrokken te zijn, Behalve zijn zoon Goort, den lateren president-schepen en subst. secretaris († Maart 1713) zijn alle kinderen weer roomsch geworden. Zij hebben 't niet verder gebracht dan tot behoeftige lui, die af en toe ondersteuning noodig hadden. De president Goort Jacobs was een hoogst fatsoenlijk en heel

gezien man in de gemeente. Hij woonde en stierf in 't Haageind.

14. Willem Jansen, geb. te Geldrop in 1614, R. K. opgevoed, wordt schutter te Deurne en gaat tot het Protestantisme over. 26 Juni 1662 huwde hij te Deurne als weduwnaar van Jennecke Aerts met Geert Janssen. Hij was een behoeftig man.

15. Govert Jansen, van Deurne geboortig, door den Graaf van Huijn tot vorster aangesteld, ging omstreeks 1651 tot het Protestantisme over. Hij werd in 1660 door Rogier v. Leefdael bedankt, wat ook onder de R. K. verontwaardiging wekte.

16. Cornelis Goverts, zoon van den voorgaande, een hoedenmaker, een kostwinnend man; hij kon niet schrijven, maar de heer gaf hem niettemin een plaats in 't schepen-college. Hij werd door Otto de Visschere, Mr. Laurens de Louw, Jan Daniels van Brey en andere vooraanstaande katholieken „met geloften van gelt ende presentatie van andere saecken” overgehaald om Jacob Geurts en Evert Segers „in vollen gespannen gerichte” hun oneerlijk gedrag te verwijten en getuigenissen tegen Jacob Geurts in te winnen aangaande diens misdrijven als soldaat. Ds. Wachtendorp en diens ouderling (de heer van Deurne) wisten April 1667 een stuk van hem onderteekeud te krijgen, waarbij hij verklaarde, dat hij Jacob en Evert voor „eerlijke luyden” hield. De predikant had het stuk opgesteld.

17. Goort Jaspers, geboortig van Horst, trouwde 16 Juni 1657 met Dingen, dochter van Govert Janssen den vorster en liet 8 Juli d. a. v. door den predikant een zoon Jasper doopen. 't Was een behoeftig man; ik verneem verder niets meer van hem.

18. Rogier, Baron van Leefdael, in 't Katholicisme geboren, en opgevoed, gehuwd met zijn nicht Agnes van Leefdael, koopt in 1651, krachtig gesteund door Otto de Visschere, de heerlijkheid Deurne en vestigt er zich in 1653. Hij ging omtrent dien tijd tot het Protestantisme over en baande zich daardoor den weg tot een schepenstoel te 's-Hertogenbosch en tot het rentmeesterschap der Geestelijke Goederen. Hij heeft in

Deurne de uitoefening van den katholieken godsdienst zoo hard mogelijk tegengewerkt, lange jaren met zijn gemeente overhoop gelegen en Ds Feylingius het leven in Deurne zeer bitter gemaakt. Zijn gemalin werd op de extraordinaire zitting der Classes, te Deurne gehouden den 9^{den} Februari 1662, met nog eenige anderen voor „rebelle der kercke” verklaard. Van Leefdael stierf te 's-Hertogenbosch 16 Mei 1699 en werd te Deurne in de kerk begraven.

19. Evert Segers Hurckmans, geb. te Deurne 1611, zoon van den vorster Seger Hanssen en van Anna?, gehuwd met Theuniske, dochter van Theunis, herbergier in „de Swaen” werd voor „meyn-eedig man gescholden”, staat nu eens te boek als papist dan weer als gereformeerd, genoot in vrij hooge mate de gunst van Van Leefdael. Hij was kastelein en klein landbouwer en jaren lang tot aan zijn dood schepen, ofschoon hij niet schrijven kon. Lidmaat van de gereformeerde kerk zal hij wel niet geweest zijn. Hij is als katholiek afgestorven 16 Maart 1675. Twee zijner kinderen zijn in de prot. kerk gedoopt: Anthonie, de latere kath. president-schepen, 17 Nov. 1656 en Elisabeth, 28 Sept. 1659. Beiden zijn katholiek opgevoed en als katholiek afgestorven. De eerste is te Deurne in den Rooden Leeuw overleden en begraven 12 April 1718. Elisabeth huwde 8 Jan. 1688 met dispensatie van den Vicaris Guil. De Brassery met den protestant Evert Michiels Goloffs, een zoon van den meergenoemden president. De kinderen werden in de ger. kerk gedoopt. Hun dochter Margo vluchtte den Tweeden Pinksterdag 1712 naar Antwerpen, en ging tot hetatholicisme over, welke gebeurtenis ten gevolge had, dat het kerkenhuis te Deurne een tijdje gesloten werd. Deze zaak behandel ik later nog wel eens breedvoerig. Zijn oudste zoon Seger huwde in Sept. 1668 vóór den pastoor en 28 Oct. d. a. v. voor den predikant met Maayke Michiels Goloffs, protestant, (begr. te Deurne 18 Sept. 1719). Den 7 April 1669 werd hun zoon Antony in de gereformeerde kerk gedoopt. Zijn vrouw keerde weer tot de kerk terug. De andere kinderen werden R. K. gedoopt en opgevoed.

Voor zoover ik weet, bestaan er van geen dezer personen nog afstammelingen in de rechte linie, familiën uit de zijlinies gesproten zijn er in Deurne zelf nog eenige aan te wijzen, doch niet onder de Protestanten.

VI.

Den 27sten Januari 1650 werden de pastoor, Mr. Laurens de Lou en Marcelis Jan Celen door Jacques Clijans den vorster met den inhoud van het volgende stuk in kennis gesteld:

Den vorster der heerlicheyt en de dinghbancke van Doerne sall ter ernstiger instantie ende versoecke van Otto Theodorus de Visschere, schout etc. der voors. heerlicheijt ende dinghbanche van Doerne hem transporteeren bij meester Gerart Jacobs, pastoir deser voors. heerlicheyt en de parochie, soo hij hem qualificeert ende denselven gerichtelicken aenseggen ende verboth doen, dat hy hem sal hebben te wachten eenige vergaederungen te macken ofte te houden om te plegen ende te exerceeren d'exercitie van de Roomsche Catholycque Religie op peene ende in conformiteyt van de placcaeten van Haere Ho: Mo: de heeren Staeten Generael der Vereenichde Nederlanden daerover gemaneert. Voorts dat men op denselven meester Gerart Jacobs sal verhaelen de costen, schaeden ende interessen, dewelcke de gemeynte van Doerne door sulcke vergaderungen soude moegen coemen te lijden. Sall oversulcx daerop verdacht wesen en hem punctelyck daernaer hebben te reguleeren, ten eynde ende om etc.

Sult van gelycken u transporteeren by Mr Laureyns de Louw, gewesene custer ende schoolmeester alhier, alsoock by Marcelis Jan Celen ende deselve insgelycx gerichtelicken aenseggen ende verboth doen, dat sylieden hen sullen onthouden van eenighe schoole te houden in huysen oft andere plaetsen, om de joncheyt te leeren ofte te instrueeren naer de voors. Roomsche Catholycke Religie, alles op peene ende in conformiteyt van de voors. placcaeten, waarnaar sy lieden hen insgelycx punctueel sullen hebben te reguleeren ende voordacht syn om schaede te voorcomen. Ende sulcx gedaen sijnde sult hier onderstellen u relatie om etc. Actum tot Doerne desen 26 Januarij A^o 1650. w.g. O. Th. de Visschere scholtis 1650.

Het relaas van den vorster, dat er onder staat, luidt:

Ten vers. van Otto de Visser schottet tot Deuren heb ick vorster onders. deser vors. acten gerictelyc vorgelesen aen mester Gerat Jacops pastor, mester Louryns de Lou gewesen kuster en Marselis Jan Selen ten eynden daer inne verhalt. Actum den 27 Januari 1650. w.g. Jaques Clijans, vorster in Deursen.

Niet alleen in de kapel op den Grootenberg, maar nog in verschillende wijken der uitgestrekte gemeente Deurne werden na 1648 de H. Geheimen gevierd. Dat dit op den duur tot de grootste moeilijkheden aanleiding zou geven, blijkt voldoende uit de zoo even aangehaalde order van den schout aan den vorster. Toch bleef men doorgaan. Wat den katholieken Otto de Visschere bewogen heeft tot het nemen van maatregelen, als wij zullen meedeelen, begrijp ik niet. Meende hij met zulk een uitvoering der placcaten zijn ambten nog te kunnen redden? Of is hier 't vooruitzicht op geldelijk voordeel in 't spel geweest?

Den 5^{den} Juli 1650 gaf hij aan den vorster en de schutters der heerlijkheid Deurne de volgende order:

Den vorster ende ondervorstes respective der Heerlick-
heyt ende dinghbancke van Deurne zullen van wegen mij
ondergeschreven schouteth derselver plaetse uyt crachte ende
vermoegens de placcaten van de Ho: Mog: Heeren Staeten
Generael der Vereenichde Nederlanden executeeren ende
affpandinge doen dese naervolgende personen in conformiteyt
van de acte van den iersten Juny lestleden aen hen geïn-
sinueert. Daer vuer gesommeert ende oock geëxecuteert, om
dien vervolgens te hebben voldoeninge van de peenen ende
amenden, daerinne deselve sijn vervallen, mits gedoocht heb-
bende d'exercitie van de roomsche Religie in henne huysen
contrarie de gemelte placcaeten, gelijk sulcx bij goede ge-
noemene informatiën precedente can blijcken; sult deselve
mede insinueeren van de selve geëxecuteerde panden binnen
drie dagen naer de executie te sullen moegen coemen lossen,
mits betaelende de voors. peenen ende amenden ofte ander-
sints, dat deselve panden daervoor gerichtelicken sullen worden

vercocht, protesterende mede voor voordere executiën, kosten, schaeden ende interessen ingevalle te gerysen, ten eynde ende om van de geëxecuteerden panden pertinente notitie te houden ende daervan te geven relatie. Actum den 5 Juli 1650.

w.g. O. Th. De Visschere Scholtis 1650.

Onder de ordonnantie stonden de namen der delinquenten geschreven, bij wien de afpanding moest geschieden. De vorster schreef er in 't kort zijn relaas achter. Wij laten een en ander hier volgen:

Mathys Aert Teggers.

Afgepant ten huys van Matijs Arts 6 hoeren besten melkoy.

Jan Marcelis in den Heyacker.

Afgepant van Ian Celen een pert ende 30 schapen en 1 kuij.

Jacob Joosten den Hoeijmaecker.

Afgepant bij Jacop den Huymeker 4 horren besten melkuij.

Anneken wed^e Cornelis Marcus de Molder.

Afgepant ten huysen van Anneken verschreven seven horren besten, daeronder vijf melkuij.

Jan Willem Robben.

Afgepant van Jan Willem Robben kisten ende kasten ende een bedde en het wefgeteu.

Jan Pauwels als rentmeester opt huijs Liessel.

Afgepant bij Jan Pauwels kisten, kasten ende versceijden meubelen.

Andries van Breij tot Liessel.

Andries afgepant 14 melkuij.

Jan Eymers tot Liessel.

Afgepant van Ian Ymers 4 melkuij.

Dries Tyssen Verheese op't Vloeyeyijnde.

Afgepant van Dric Tyssen Verhees 2 perden.

Michiel Adam Willems als gebruycker van de huysinge van Claes Tyssen de Snijder op Vloeyende synen schoonvader.

Afgepant tot Michil Adams verscreven 2 melkuy.

Jan Joosten Horevoirts.

Tot Josten het huys gesloten vonden ende niemant daer netrent gevonden ende gen afpanden gedaen.

De afpandige ende insinuatie naer inhoud als boven heb zelv vorster onder gescreven met assistentie van den onder-
vorster gedaen, soe vorscreven stat. Oirconde deze geteeken
actum den 5 July 1650.

Jaques Clijans vorster in Deursen, d' merck van
Willem Jansen ondervorster.

Na de sluiting der kerk en tijdens den bouw der kapel op den Grootenberg schijnt er dikwijls Mis gelezen te zijn ten huize van den mulder Cornelis Marcus Hikspoors, of juister gezegd van zijn weduwe Anneke, — dus bij den Heimolen onder 't gehucht Vreewijk, tusschen Deurne, Liessel en Vlierden. 't Was een afgelegen, doch voor 't doel zeer gunstig gelegen woning.

Deze calanges zijn De Visschere zeer kwalijk genomen, te meer nog, wjl hij er over de tweehonderd gulden boeten van opgestreken heeft, wat hem zoowel door Roomschen als door Gereformeerden verweten is. Er werd zelfs rondgestrooid, dat de grond, waarop de kapel gebouwd was, binnen de jurisdictie van Deurne lag en De Visschere de menschen er naar toe wilde leiden, om ze te kunnen beboeten en zoo-
doende merkelyke sommen te kunnen profiteeren.

VII.

Het wordt tijd, dat wij eens eenige regelen gaan wijden aan 't middelpunt van het toenmalige roomsche leven te Deurne: aan den pastoor Mr. Gerrit Hendrik Jacobs. Deze was te Deurne in 't Haageind geboren in 't jaar 1624, als zoon van Hendrik Jan Jacobs en van Jenneke Aert Roymans.

Van vaderszijde kunnen we het volgende geslachtslijstje maken.

- I. N. Jacobs, geh. met N., beiden wonende te Asten.
 - a. Wilbert,
 - b. Jan, die volgt,
 - c. Mr. Gerard, deken-past. te Someren (overl. te Someren 1613) — allen geboren te Asten.

II. Jan, geh. met Elisabeth van Bussel, beiden geb. en wonende te Asten.

a. Jan, kanunnik van St Donaes te Brugge, als geleerde en schrijver bekend, geb. 1577, overl. te Brugge 31 Januari 1647.

b. Hendrik, die volgt.

Beiden geb. te Asten.

III. Hendrik, overl. te Deurne omstreeks 1635, geh. met Jenneke, dochter van Aert Roymans, (geb. te Deurne en aldaar overleden in het Haageind 17 Oct. 1672.)

a. Aert, die volgt.

b. Heylken.

c. Gerard, die volgt.

Allen geb. te Deurne.

IV. Aert, geb. te Deurne in 't Haageind omstreeks 1618, overl. aldaar 1712, geh. met Catharina Josephs Verdeusel-donck.

a. Mr. Hendrick, rector te Liessel,

b. Mr. Antonius, van Oct. 1673—4 April 1695 pastoor te Someren, aldaar overleden.

c. Jenneke, 20 Febr. 1689 geh. te Deurne met Gerard Gerards van Doerne (geb. en wonende te Vlierden en later jaren lang president-schepen aldaar).

d. Helena, geb. 1646, † te Deurne 1682, den 21 Maart 1667 geh. te Deurne met Paulus Franssen van Moorsel.

e. Henrica, 1 Dec. 1674 geh. te Deurne met Jan Corn. Smits, hoevenaar van Den Bottel.

f. Aleken, geh. te Deurne met Nicolaes Evert Giels van Doerne 8 Aug. 1668.

g. Joseph, geb. 1662, geh. te Deurne 5 Juni 1692 met Margriet Gevert Isbouts Vloeymans, die 9 Juli 1707 als zijn weduwe te Deurne huwde met Andries Janssen, geb. te Milheeze.

h. Adriaan, geh. te Deurne 22 Oct. 1672 met Paulijn, dochter van Mr. Laurens de Louw, laatst weduwe van Jan Crijn Bosmans, deze laatste overl. te Deurne 16 Juni 1670.

Alle kinderen van Aert Jacobs zijn te Deurne geboren.

IV. Mr. Gerard, geb. 1624, overl. als pastoor van Deurne
25 Mei 1684.

Van moederszijde komen we tot het volgende register:

I. Dirck Roymans, geh. met ? wonende te Deurne.

a. Antonius, die volgt.

II. Antonius, geh. met Anna ?

a. Hubertus of Hoeb, geh. met ?, hieruit o. a. 1 Antonius geb. te Deurne, pachter der Postelsche Hoeve te Someren, schepen aldaar, ook aldaar overleden. 2 Johannes, geb. te Deurne 1599, 3 Theodorus, geb. te Deurne 1594, geh. met Maria ?

b. Aert, die volgt.

c. Jan.

III. Aert, geb. te Deurne, overleden aldaar omstr. 1625, geh. met Anna ?

a. Mr. Antonius, geb. te Deurne 1583 in 't Haageind, overl. als pastoor van Deurne en Bakel Sept. 1640.

b. Jenneken, geb. te Deurne 1592, overl. aldaar in 't Haageind, niet ver van 't kasteel 18 Oct. 1672, geh. met Hendrik Jan Jacobs uit Asten, jaren lang schepen, kerkmeester en armmeester te Deurne (overl. omstr. 1635).

c. Thomas, geb. en overl. te Deurne, geh. met Anneke ?, wonende in 't Haageind, (overl. op Stipdonk 10 Juli 1670 en begraven te Deurne).

d. Mechteldis, geb. te Deurne, aldaar overl. 6 Nov. 1663 in 't Haageind, gehuwd met Joseph Rutten, overl. in 't Haageind aan den rooden loop 30 Sept. 1667. Uit dit huwelijk o. a. een zoon Johannes, gest. in 't Haageind 15 Aug. 1667.

Pastoor Jacobs kreeg in 1648 zijn benoeming van den Vicaris Mr. Hendrick Leemputte op voordracht van den Abt van Echternach. 't Is de laatste pastoor van Deurne, die door Echternach gepresenteerd is. Zijn herderlijke zorg strekte zich uit over de tegenwoordige gemeenten Deurne, Bakel, Vlieden.

Kortstondig is hij in 't bezit van kerk en pastorie geweest. Moeilijke tijden heeft hij doorgemaakt. Zijn jeugd, zijn kennis van locale toestanden, zijn ontwikkeling en geleerdheid zijn hem daarbij zeer te stade gekomen. Van zijn pastorie beroofd, is hij aanvankelijk gaan inwonen bij zijn moeder in 't Haag-eind. Dit ligt trouwens voor de hand. Wat de pastorie betreft, 't was een klein, oud en slecht huis, met dries en boomgaard, groot één loopense, 32 roeden. Zij werd 15 Jan. 1681 verhuurd aan Peter Driessen voor 15 gl. 10 st. 's jaars en is in 1691 publiek verkocht voor 260 gl. aan den lateren president Antonie Evert Hurckmans, toen herbergier in „De Roode Leeuw”. De transportacte is gedateerd 8 Aug. 1691.

Van de jeugd van pastoor Jacobs weten we niets. Als knaap zal hij wel 't onderwijs gevolgd hebben, dat Mr Thomas Aerts Tegggers, de kosten, aan de dorpsjeugd gaf. Als aankomend jongeling werd hij naar Leuven gezonden, waar hij den graad van Mr. in de „Vrye Consten” verwierf. Nauwelijks twaalf jaar oud, verloor hij zijn vader, die jaren lang de verschillende ambten van kerkmeester, H. Geestmeester en schepen bekleed had. De kerkrekeningen van zijn hand bestaan nog.

De als dichter bekende deken-pastoor van Someren, Gerard Jacobs, was de oom van Hendrik. Jan, de geleerde kanunnik van St. Donaes te Brugge was zijn broer. Aert Willems, geb. te Deurne, professor aan 't college De Valck te Leuven en later kanunnik der kathedraal te Antwerpen, was een zijner neven. Jacobs telde zeer veel geestelijken en eveneens burgerlijke regenten onder zijn familie.

In 't begin van September 1640 stierf de pastoor van Deurne, Mr Antonius Roymans, de broer van Gerards moeder, een welgesteld man. Den 29 Aug. had hij zijn testament gemaakt en daarin voor de studie van zijn jongen neef gezorgd.

Uit dat testament dient ons op 't oogenblik het volgende:

Maeck ende disponeere mits desen van de twee ingecofte stukken soo landt als groesse van syn Ed. myn Heere van Liessel met mons. v. Deurne synen broeder, geleege binnen Doerne ter plaetsen genoempt aen den watermeulen. Item

noch een stuck groesse oock aldaer gelegen in coope vercregen van Jasper van Iseren onder conditie, hier volgende, te weeten: dat mynen neve Geraert Hendrick Jacobs op die voors. panden ende stucken sal daer op studeren, soo voorts in philisophie als theologie tot syn licentie toe of wel soo lange als hem gelieven sal, te syn volcomen curs van syn studiën ende nu in humanioribus sonder contradictie van imanden.

Nauwelijks vijf en twintig jaar oud, zag Mr Gerard Jacobs zich met het schoonste pastoraat uit Peelland begiftigd: de dubbele parochie Bakel—Deurne, waarvan eenmaal St Willibrord het herdersambt op zich genomen had. Pas echter was hij als pastoor ingeleid, of de Reformatie, krachtig gesteund door den Staat, deed haar intrede. Alles zou hij verliezen, zijn kerk, zijn huis, zijn inkomen en weldra zou hem zelfs geen verblijf meer vergund worden in 't dorp, waar hij geboren werd en waar zijn familie tot de meest gegoede en geërfde behoorde.

We hebben hiervoor beschreven, hoe men zich te Deurne na de kerksluiting 'onmiddellijk beijverd had, om de menschen op Zon- en feestdagen het mishooren, 't ontvangen der HH. Sacramenten etc. mogelijk te maken, al ging het ook hunnerzijds met veel moeite en opofferingen gepaard. Men bedenke eens, wat afstand de meesten hadden af te leggen; de naaste woning toch was drie kwartier van de kapel verwijderd, de uiterste huizen der parochie lagen er tusschen de drie en vier uur vandaan!

En dan de wegen . . . neen, we kunnen er ons nauwelijks een denkbeeld van vormen, hoe er die vooral bij wintertijd uitzagen. Weldra echter begon 't gemeentebestuur maatregelen te nemen en in 1650 werd er veel aan den weg van 't Deurnsche kasteel naar den Grootenberg gewerkt.

De pastoor, voorzien van een paspoort, verbleef vrij te Deurne. Dit duurde echter slechts enkele jaren. Zijn paspoort werd na herhaalde klachten van predikant en classis inge-

trokken en Mr Gerrit werd bij expres bevel van de Hoogmogenden buiten 't land gebannen.

Was de predikant voor zijn zaak een vurig propagandist, de pastoor was het voor de zijne niet minder. 't Ging bij de Protestanten om de „hoogste belangen", maar daar ging het bij de Roomschen juist ook om. En de jonge pastoor, de ziel eener partij, die in aantal zeer sterk was, bekommerde zich niet veel om placcaten en ordonnantiën „op 't stuk van de Religie geëmaneert", maar deed onverschrokken zijn plicht. Hij liet het op den Grootenberg niet bij een kerk, hij zorgde ook, dat er een school kwam. Toen deze gereed was, verbood hij zijn parochianen hun kinderen nog langer de gereformeerde school te laten bezoeken. Deze liep dan ook weldra ledig.

We hebben reeds kennis gemaakt met het request van Ds Abrahamus Huysingius aan de Staten Generaal, alsook met de daarop gevolgde resolutie van den 21sten November 1652, waarbij de zaak in handen gesteld werd van den drossaard. Maar ook de schoolmeesters van Deurne en Vlierden lieten zich in dezen niet onbetuigd. Aan de classis van Peel- en Kempenland zonden zij de volgende verklaring in:

Onderges. Jan Stoffels Provestingh ende Bernaert Nyhoff, respective schoolmeester tot Deursen ende Vlierden, nu hebbende omtrent de vier jaren van haer beroep aff tot haer leetwesen geseten sonder eenighe kinderen ter schoolen te connen behouden, alles daer uyt ontsaende, omdat den gehuerden paepsen schoolmeester van Helmont tot Deursen hem ordinair onthout met de kinderen, uyt ende 't huijs gaet, niet tegestaende hier bygaende speciael verboth van haere H. M. aen den Drost der plaetse met authorisatie om tegen die persoon te procederen ende doen vertrecken daer verblijft, oock soo dat syn schoole dagelijcx aanwast, oock kinderen van Helmont tot dien eijnde tot Deursen bestelt worden, alles tot ontstichtinge van Godts kercke, smaet voor haer persoonen ende schade voor haer huyshoudinge, keeren haer tot die E. Classe, om bij deselve hulpe of raet te soecken, hoe en op wat wyse oock sy neffens andere zullen comen tot oeffeninge van haer schoole, alsoo den drost van die plaetse in gebreke blijft d'placcaten te executeeren ende dan noch die

hem daertoe aanmanen onbeleeft ende onbehoorlyck bejegend, waervan Ds Huisingius onsen predicant ondergevraeght synde naerder openinge sal connen doen.

Met dergelyk gemier moest men ook nog een hooge lands-regeering lastig vallen in een tijd, toen plunderende troepen de Meierij doortrokken en de Republiek, gelijk Aitzema zich uitdrukt, „een onrustigen, factieusen ende bedroefden tijdt” doormaakte.

De klachten van Jan Stoffels bleven maar aldoor aanhouden. Ze gaan over den „paepschen huerling”, den mispriester, den drost, enz. Nog in 1660 heeft hij een gansche rij van jeremiaden: Er komt geen enkel roomsch kind bij hem ter schole. Hij wijt dit aan den mispriester, die de lui heelemaal van hem afgeschrikt had, ja, volgens „'t gemeyne gerucht” zou gezegd hebben, dat het beter was, dat den kinderen de vingers werden afgesneden, dan dat ze bij den Geuzen-schoolmeester de pen in de hand namen en dat het beter was, dat hun de oogen werden uitgestoken dan dat ze bij hem de letters zouden gaan leeren. Verder schrijft Mr Jan Stoffels, dat de paap niemand had willen absolveeren, die zijn kinderen niet van zijn school nam. Mr Jan begrijpt het intusschen maar niet, dat hij geen roomsche leerlingen krijgt. Hij is er bedroefd over, want van 1648—1651 had hij er gehad. Toch verricht hij zijn dienst, hoe weinig discipelen er ook komen. Hij is op zijn post, al mag hij ten spot dienen aan de Roomschgezinden.

Zooals we reeds meldden, hadden de Staten-Generaal de questie van pastoor, schoolmeester, kerk en school naar den Drost van Deurne verwezen; ze hadden 't hunne gedaan; maar we weten, hoe de drost de zaak opnam.

Toen de nieuwe heer van Deurne, Barøn Rogier v. Leefdael, zich metterwoon binnen zijn heerlijkheid kwam vestigen, klampte de predikant hem dadelijk aan en Van Leefdael gelastte den drossaard onmiddellijk, zoowel tegen den pastoor

als tegen den paapschen schoolmeester op te treden. Van Bommel echter bleef weigerachtig. Hij meende, zich niet met de zaken, die in een vreemd land gebeurden, te moeten inlaten.

't Is vreemd, als de mensch eenmaal aan 't doordrijven is, schijnt hem ieder middel ter bereiking van zijn doel goed en deugdelijk te wezen.

Van Leefdael, die ongetwijfeld een knap man was, begreep wel, dat hem de questie juist hierin zat, dat kerk en school buiten der Staten gebied lagen. Wat gebeurt er nu? Hij werpt op, dat de grensscheiding tusschen Deurne en Venray abusief is en dat de gebouwen op den grond zijn heerlijkheid staan. In Den Haag had men intusschen handen vol werks met de Engelschen, men behoefde er zich geen moeilijkheden met Spanje op den hals te halen. De Edelmogenden deden dan ook maar liefst geen uitspraak en waren vooreerst niet van plan, zich met die „abusieve Limietscheidinge" veel in te laten. Den 20sten November 1716 bij 't tractaat van Venlo is de zaak geregeld en was Van Leefdaal toen nog in leven geweest, dan had hij er getuige van kunnen wezen, niet alleen, dat van zijn grondgebied honderden bunders bij 't Land van Kessel werden gevoegd, maar ook, dat de betwiste plaats der kapel nog honderden meters ver over de grens op 't Venraijisch lag.

VIII.

Den roomschen dienst op den Grootenberg verhinderen of beletten durfde men eenvoudig niet; 't zou tot verwikkelingen aanleiding hebben gegeven. Of de kapel binnen het territoire van den staat lag, mocht al een punt van geschil uitmaken, officiëel stond zij op 't grondgebied van Spaansch-Gelderland. Zij was met toestemming en onder bescherming van het Venraijische schepencollege gebouwd en ook thans nog is die grond eigendom der gemeente Venraij.

Toch kon Van Leefdael niet nalaten wat vertoon te doen maken.

Zondag 30 Juli 1656 stonden al vroeg bij 't huis op den Grootenberg Govert de Vorster en Willem de Schutter. De Eerste Mis was aan den gang en toen deze geëindigd was en de menschen buiten kwamen, begon men met opschrijven.

De volgende namen werden genoteerd:

Jelis Leusen Lyssel	Eysbeul den Heil. Geestmeester
Gerit Janssen	Peter Willems
Micgiel Gielen Hendrix	Dirck van Meyel
Aert van Reest	Thunis van ?
Jennemarie de Timmerman	Tys Teggars
Frans Anthonis Bakermans	Dircsken Everts
Willem Aerts	Jurien tot Vreek
Jan Melis tot Vreeck	Jan Rutten
Peter den Hoeymaker Swager	Heyltien Berckers
Evert den Booi	Melis Rutten
Otto de Visschere	Jan van Sevenen
Jan van Aecken	Melis Eimerts vrouw
Dries de Vissers knecht	Corst den Wever aen den
Hendrik Bogaers	Seylbergh
Jacop Joosten	Peter Hendricx in 't Derp
Frans Freynsen	Jan Cluys
Joost Segers	Willem Hoeben van Melis
Lammert Verhaseldonck	Schepers breur op Brouhuys
Mr Lourens kuster geweest	Dirck Martens
Willem de Mulder	Jan Pot
Teunis tot Melis	De dochter van Wilbert Coppen.

Na de Hoogmis begon het ópnieuw. Bij 't uitgaan noteerden zij:

Eymert tot Liessel
 Hens van Bommel
 De soon van Tys Teggars
 De dochter van de Visscher
 Eymert de Haert tot Liessel
 Mr Lourens de Louw
 Den Kivit tot Vlierden
 Dries den Mulder tot Liessel

De soon van Jan Tyssen
 De soon van Jan van den Boomen
 De dochter van Mr Lourens de Louw
 Jan Bruijstens vrouw op de Hees
 Berber Timmermans op 't Vloyeynd
 De Vissers soon genoemd Dirck
 Jacob Joosten noch eens in de hoogmis
 De dochter van Lambert Verduseldonck
 Jenneken Snijers
 Lyssken Hubers
 De mulders meyt.

Hoe het dien dag afliep, vernemen we uit de volgende „Memoriy” van den Vorster.

Als ick in het opschrijven was, is Jacop Joosten en Andries van Brey met meer anderen tot twe keren tot my gecomen om te sien, soo het scheen, wat ik dede, ende twedemael seggende, dat ick groot goet was belettende, waerop ick was seggende, geen intentiën te hebben om eenich goet te beletten ende soo opstaende mij wederom retirerende op een ander plaets ende tegen Jacop Joosten seggende, dat hy my nu tweemael van plaets hadde doen veranderen, ick dochte niet, dat hy het derde mael soude doen, waerop Jacop Joosten was seggende: Het was goet, dat ghy u van het huys maeckte, eer daer erger van gecomen hadde. Aldus gepasseerd op den 30^{en} July 1656, present my Govert den Vorster en Willem den Schutter.

Zondag 13 Augustus d.a.v. had er weer zoo'n zelfde ver-
 tooning plaats met dit verschil, dat ook de drost Peter van
 Bommel met zijn dienaars was medegegaan. Zij hinderden
 niemand en ook zij werden in de uitoefening van hun ambt
 door niemand gehinderd. Van degenen, die in de vroegmis
 waren, konden zij noteeren:

Isbout Jan Peters
 Cryn Jan Bosman
 Otto de Visschere
 Jelis Vogels sijn knecht
 Dries de Vissers knecht
 Ceub tot Vlierden

Willem Aelberts soon
 Den Vlierdensen mulder
 Dries den Ketelaer
 Jan Lennaerts Ijsbouts
 Evert Nelen
 Peter Damen

opgeteekend, zoo heeft hen daarover in vilipendie ofte minachting van de justitie en in tegenwoordigheid van eenige personen komen beschimpen de persoon van Otto de Visschere, „seggende onder andere spottelijke ende schimpende redenen, dat men hem toch niet en vergeten soude aan te teekenen en dat men den pastoor, denoteerende dengene, die aldaar de misse hadde gedaan, zoude vangen, zoo men daar toe recht had en dat men dan van hem duizend gulden zoude krijgen.”

Voor pastoor Jacobs zouden intusschen zeer moeilijke tijden gaan aanbreken. Vrij had hij nog altijd in Deurne kunnen verblijven, wjl hij in 't bezit was van een paspoort. Van protestantsche zijde werd echter alles in 't werk gesteld om hem verbannen te krijgen en den 23sten Sept 1658 werd dat pogen door een gunstige resolutie beloond. Die resolutie volgt hier:

Is ter vergaderinge gelezen de requeste van het Classis van Kempen- en Peellandt op ende jegens eenen Gerardus Jacobi Roomsch Priester, sich onthoudende tot Doerne onder pretext van paspoort te hebben, mitsgaders tegens seeckeren paepschen Schoolmeester aldaer; waarop gedelibereert synde, is goed gevonden ende verstaen het voors. paspoort mits desen in te trekken. Ende sal de voors. requeste aen den Schout van 't voors. Quartier gesonden werden met ordre ende last, dat hij den voors. priester sal hebben te doen vertrecken binnen den tijd van drie dagen na de recepti deses, ten ware dat den selven priester gedelinqueert mochte hebben tegens de placaten van 't Land, in welcken gevalle hij tegens denselven sal hebben te procederen volgens ende in conformite der voors. placaten, gelijk hij oock tegens den voors. Schoolmeester sal hebben te procederen volgens den inhoud derselven placaten.

Was geteekend A. van Gent. *Onderstond*: Accordeert met 't voors. register A. Ruysch.

Jacobs heeft zich ten laatste wel genoodzaakt gezien 't grondgebied der Meierij te verlaten.

Gelijk hij zelf schrijft, is hij verhuisd van Deurne naar Venraij, waarheen zijn „boeken, schriften als andere meubele goederen zijn overgebracht.”

't Is te begripen, dat de pastoor zijn parochie niet in den steek heeft gelaten, al had hij ook domicilie moeten kiezen in een andere gemeente. Dit heeft hem echter meermaals boeten en gevangenschap bezorgd, gelijk we nu zullen vernemen. Zijn eerste gevangenneming schijnt zoowat geheim gebleven te zijn. Veel jaren later wordt er blijkens onderstaande verklaring nog naar geïnformeerd.

Ick onderges. Stadhouder van den heere Landrossaert der Meyerie van 's Hertogenbossche verklaere ter instantie van Jan van Gemert, drossart der heerlijkheyt Doerne waerachtigh te wesen, hoe dat ick in den jaere . . . ex officio hebbe doen apprehenderen seker geestelyck persoon, genaempt Gerraert Jacobs, hem selver qualificerende pastor van Doerne, gelyck sulcx uyt seckere brief by de voors. Gerraert Jacobs aen den pastoir van Asten geschreven, is geblecken ende aen de heeren Lodesteyn en de Ruys, doenmaels haer Ed. Mo. Gedep. tot die verpachtinge van de thiende verthoont, bij welcke bovegen. Heeren Gedep. wierde verstaen, dat de genoemde Gerraert Jacobs volgens de placcaten soude worden gemulcteert ende dienvolgende de boete daertoe staande betaelt heeft. In kennisse der waerheit hebbe ick desen met eigener handt onderteickent met presentatie hetselve des noots synde met eede te bevestigen. Actum Hage den 22 April 1665.

Wern. van Keppel Fox.

IX.

Terwijl Jacobs gedwongen was daar op den Grootenberg te verblijven zonder vooralsnog een voet op Deurneschen grond te mogen zetten, begon men te Liessel te werken, om een splitsing der groote parochie te krijgen. Ter bereiking van dat doel werden door den heer van 't Blokhuis te Liessel, Jkr Albada en de meeste ingezetenen bij den Vicaris een request gepresenteerd waarin hoofdzakelijk de volgende punten naar voren werden gebracht.

1. Men wenschte in het geestelijke afscheiding van Deurne en gelijk voorheen een eigen priester in zijn midden te hebben, die onafhankelijk zou wezen van den pastoor van Deurne.

2. Vier en een half uur zijn er mee gemoeid om den pastoor, wanneer men zijn diensten noodig heeft, op den Grootenberg te gaan halen.

3. Men weet gewoonlijk niet, waar men den pastoor spreken kan.

4. De pasgeboren kinderen in den kouden winter naar den Grootenberg ten doop brengen, is wegens den verren afstand ondoenlijk.

5. In gevallen van plotselinge ziekte is geen priester te bekomen en bestaat er alle gevaar, dat er menschen, zonder voorzien te wezen van de H.H. Sacramenten, sterven.

6. Liessel draagt in 't onderhoud van den pastoor behoorlijk 't zijne bij, schoon zijn diensten zoo moeilijk te bekomen zijn.

Vanuit Deurne werd het request, dat door Jkr Albada c. s. aan den Vicaris gepresenteerd was, onmiddellijk met een omstandig schrijven beantwoord.

Het heette uit te gaan van de „inwoonderen tot Dorne”, maar ik twijfel er niet aan, of 't is opgesteld door pastoor Jacobs zelf.

De copie berust nog in 't kerkarchief en de hand, waarmee ze is geschreven, is me zeer wel bekend.

We laten 't merkwaardige stuk hier volgen. 't Is niet meer in zijn geheel aanwezig, maar er is toch een groot deel van over.

Eerwaardigen Heere.

Hier binnen Dorne wort verstaen, dat bij U Eerw. wegens sommige en niet alle de inwoonderen tot Lisel wort gesolliciteert ende gearbeyt tot separati of scheydinge van Lisel en Dorne aengaende het geestelyck ende dat sij trachten voorsien te wesen van eenen eygen Priester, independent van onsen heer Pastoor tot Dorne, het welck dat wij inwoonderen tot Dorne niet en verstaen, dat in dese tijden sal geschieden noch en vermeijnen niet, dat bij sijn Eerw. sal geconsenteert en toegestaen worden, terwylen dat hetselve versocht wort niet door noot van dienst, maer soo wij oordeelen, door eenen onredelijken, ongefondeerden haet, ja door als een kettersche

vijantschap tegen onsen heer Pastoor, die is, soo het schijnt, in het herte van eenen Joncker Albada binnen Licel, door den welcken als mede, soo men vertrouwt, door eenighe Franciscanen tot Weert sommige binnen Licel zijn verweckt en aengesocht om te teekenen en commissi te geven ten eynde als voorschreven, waert sake, dat sijn affectie nu waere tot onsen heer Pastoor gelyck scheen in het ierste sijnder comste tot Licel, wij en gelooven niet, dat ten eynde van scheydinge van Licel en Dorne soude gearbeyt worden, tot welcke veranderinge des herten wij niet en bevinden onsen Pastoor occasy gegeven te hebben.

Boven dien alsulcken scheydinge soude strecken tot meerdere belastinge van ons en alle de geheene, die contribueren tot onderhout van onsen heer Pastoor, en alsoover apparently, dat alleynskens onse pastorye sal gedestruueert worden en te niet gaen, en wij genootsaecht sullen wesen onsen Pastoor te verlaten door manquement van onderhout, aengesien dat wij binnen Dorne als hebbende de meeste arme menschen van alle de hoecken en deelen der pastorye niet genochsaem en sijn om eenen pastoor onderhout en vrijheyt te besorgen om het selve des noodich, dat van alle plaetschen, aen onse pastory subject, wort gecontribueert en geholpen tot het welcke die van Licel alsdan souden weijgerachtich syn. Het geene dat by hen, soo men hoort, wort geallegeert, is ongefondeert en onwaerachtich.

Ierstelyck dat sy voor desen hebben gehad eenen eygen priester, independent van onsen Pastoir, waerachtich is, dat sy hebben gehad eenen vroegmisse priester en dat sy die pastorale diensten mosten versoecken van onsen Pastoor binnen Dorne.

Ten tweeden is valsch en onwaerachtich, dat sy vier uren én een halve souden moeten hebben om den pastoor te halen op Grootenberch, en genomen dat het waer ware, is nochtans geene oorsake van scheydinge van ons noch van afwyckinge van onsen pastoor, want voor desen warender en noch synder die ontrent 2 a 3 uren woonden van onse kercke en onsen Pastoor en alsoo hem halende mosten hebben ontrent 4 of ontrent 5 a 6 uren, de selve waren ontrent en naerder by Pastoors van andere plaetsen, nochtans om het doopsel van hare kinderen of andere pastorale diensten en vermochten sy niet die Pastooren te besoecken sonder consent van onsen Pastoor tot Dorne. Veel grooter redene hadden die, als nu die van Licel, die met minder ongemack van hem worden gedient als

wij binnen Dorne aengaende het houden van Paeschen, het doopen van kinderen, het overlesen van kraemvrouwen.

Ten derden, niet en is kennelyck dat den pastoor oyt niet vindelyck en is geweest, aengesien hy op Grootenberch is hebbende vaste wooninge en gedurichlyck daer is; dat hy daer moet wonen en Dorne verlaten, syn wy en die van Licel oorsake, hadden wy hem vryheyt besorcht gelyck doen die van andere plaetsen aen hunne Pastoors, hy en soude Dorne niet verlaten hebben, hy presenteert wederkomste en verblyvinge binnen Dorne of Licel, versekert synde van vryheyt, sonder die aengesien dat hy dry reysen met groote syne schade gevangen is geweest en genoodsaackt is geweest syn selven te lossen en al sulcken perijckel noch dagelycx is, seght hy niet gehouden te syn binnen Dorne of Licel tot ons gemack te verblijven, maer vermach oock tot ons ongemack verplaetsen en alsoo ieder ongemack en ongelegentheyte is onse foute en alsoo egeene redene om onsen pastoor te verlaten en afgescheyden te worden, aengesien de oorsacke van syne wooninge op Grootenberch niet hem, maer ons toegeschreven, te weten onse onwillicheyte, dat wy hem niet en willen bezorgen vryheyt als ander doen.

Dat sy allegeren de koudē des winters ten opsichte van hunne jonge kinderen, en is nu niet meer redene van scheydinge als voor desen, soo wanneer sy hunne kinderen als oock die van verdere gelegen plaetsen moeten brengen tot de vunte, staende in de kercke van Dorne.

Dat sij allegeren haestige sieckten en doot, ons en is niet kennelyck, datter iemant tot Licel sonder heylige Sacramenten gestorven is ten tyde van onsen Pastor, genomen dat het geschiet waer, en is geen occasy van separaty, want het selve soude aen iemant van ons kunnen geschieden, al waert oock dat onsen Pastoor binnen Dorne resideerde.

Boven dien en hebben sy geen oorsake van klagen over de jaerlycksche vereerpenningen, aengesien sy jaerlycx maer en geven vyf stuyvers wegens elcken communicant en alsoo minder als wij. Ja wij verstaen, dat Jonker Albada, wesende den oorspronck van dit werck, noyt iet aen onsen Pastoor heeft vereert noch wegens syn onderhoud noch wegens syne schadelycke gevanckenisse als alleenlyck voor desen eens 12 st. 2 oort wegens het Doopsel van een kint, die wy gelooven, dat hij niet en soude gegeven hebben, waert sake dat hem niet belast en waer geweest van Syn Eerw. hem voor desen consenterende, dat syn kint van eenen anderen priester soude

gedoópt worden mits betalende de rechten of penningen daer-toe staende aen onsen Pastoor, daer wy nochtans versekert sijn van getrouwe en moeyelycke diensten aen hem en de syne gedaen.

De voors. saken soo synde, geenens noot van dienst synde noch die van Licel geene oorsake van scheydinge hebbende en alsulcken scheydinge in desen tyt tot meerder belastinge van ons wesende, wort mits desen van UEerw. versocht het selve niet te willen consenteren en aen UEerw gewaerschout dat het selve by ons eegeensins sal toegestaen worden en genomen dat

't Is begrijpelijk, dat pastoor Jacobs zich door dat request gegriefd gevoelde, maar 't is ook begrijpelijk, dat de R. K. bevolking van Liessel naar middelen uitzag ten einde op godsdienstig gebied tot betere toestanden te geraken. De Liesselsche dorpskom lag ongeveer twee en een half uur van den Grootenberg. Uitleg is in deze dus wel overbodig.

We weten, dat Jacobs jarenlang officiëel op den Grootenberg verbleef, maar „by nacht en onteijden” zich vaak binnen Deurne ophield. Herhaaldelijk diende hij requesten in, om weer in zijn vaderland te mogen wederkeeren, maar vruchteloos. Zelfs de Spaansche gezant kon voor hem in deze niets doen, gelijk blijkt uit de volgende resolutie.

Jovis den 24 April 1659.

Is ter vergaderinge gelesen seecker memoriaal van den heere Richard, Raadt van den Coninch van Spaigne, desselfs secretaris ende van syne ambassade, aan Haer Ho: Mo: versoekende uyt den name ende van wege den heer Ambassadeur Gamarra permissie ende verlof voor en ten behoeve van Mr Gerard Ameye Jacobs, weerlyck priester, geboortich van Deurne in 't quartier van Peeland omne syn leven lanck gedurende aldaer vrij ende onbekommert te mogen wonen, mits sich comporterende nae de placcaten 's Landts ende sich onthoudende van alle exercitie van syn Religie up peene van te syn van goede prise. Waerop gedelibereert oock gehoort ende ingewonnen synde 't bericht van de comportementen

van voors. Gerard Ameye. Is goedgevonden ende verstaen, dat in 't voors. versoeck niet can worden getreden. Onder stond enz.

Zelfs de naamsverandering had niet mogen baten.

Van een andere weigering spreekt de volgende korte resolutie:

Veneris den 8 December 1662.

Op de requeste Gerardus Jacops, werlyck priester, geboortich tot Deurne, versoeckende verlof voor den tijt van ses maenden omme inne de Meijerije van Hertogenbos te mogen komen tot vervorderinge van synne particuliere affairs. Is naer deliberatie goedgevonden ende verstaen, dat in het voors. versueck niet en can worden getreden.

X.

Sinds Van Leefdael 19 Januari 1660 de heerlijkheid Deurne erfelijk van de Staten-Generaal had gekocht, stond de gemeente als 't ware in rep en roer. Van den tijd zijner komst in 1653 was 't er al niet bijzonder rustig toegegaan, maar nu begon de ruzie voorgoed. Men schold, vocht, bedreef allerlei „insolentiën ende straet-schenderijen”, voerde processen over van ieders ende van elks, ja zelfs doodslagen volgden (o.a. de moord op Jacob Geurts 27 Juli 1670). En dit heeft zoo in meerdere of mindere mate geduurd tot 1690! Men heeft van die dorpsgeschillen een soort godsdienst-oorlog (in 't klein dan altijd!) gemaakt, maar de religie had er eigenlijk weinig mee uit te staan, al zal men in Den Haag bij 't lezen van de talrijke requesten van Van Leefdael wel eens in de meening verkeerd hebben, dat te Deurne de Roomschen er den Gereformeerden het leven ondraaglijk maakten. Heel merkwaardig echter is, dat er zich onder de „adherenten” van den heer zoowel katholieken als protestanten bevonden, terwijl aan den anderen kant verscheiden Gereformeerden met de Roomschen samendeden.

Aan 't hoofd der beweging tegen den heer stonden twee der gegoedste en ontwikkeldste ingezetenen: de oud-schout Otto de Visschere en de vroegere schoolmeester Mr Laurens de Louw.

Door Van Leeftael worden ze gewoonlijk in Den Haag gequalificeerd als te wezen „de vuylste en bitterste papisten uit de gansche Meyerije”.

Heel geestig wordt echter hunnerzijds daarop geantwoord:

Synde wyders te verwonderen, dat d'Heer van Doerne gedurich in de mont ende in de penne heeft, dat de voors. Gecommitteerden syn vuyile ende bittere papisten, nademael syn eijgen moeder, susters ende broeders mede papisten sijn, gelijk hij duergaens selfs oock is geweest, tot naer den eersten coope van sijne Heerlychheijt ende met de Visschere noch dickwils in de Misse is geweest, om wat reden hy die Religie heeft verlaten, is hem best bekend.

De toestand werd echter vermakelijk, toen er omstreeks 1661 verdeeldheid kwam tusschen de Protestanten onderling. Dezen stonden weldra als twee partijen tegenover elkander. De eene groep schaarde zich om den predikant, de andere om Van Leeftael. De twist liep zoo hoog, dat de Classis meende tusschenbeiden te moeten komen. Wat de uitslag was, vernemen wij uit de volgende aantekening:

Opten 9 February 1662 is tot Doerne extraordinaris Classis geweest van Peel ende Kempelandt op 't versoeck van den Heere van Doerne over de questiën tusschen hem en d' rebelle leden der kerke en den heere Predikant mette andere ledematen aldaer, alwaer op 't voors. Classis voor rebellen van de kercke verclaert sijn: de Vrouwe van Doerne, Michiel Henrick Goloffs, Jacob Geurts en Jan van den Bosch schepenen met Judith de weduwe van den orgelmaecker. Den predicant van Doerne geabsolveert en den Heere hem verclarende genegen te sijn tot vrede en hadde noyt tusschen beyde als ouderlinck gesproken.

Tusschen Roomsche en Protestant was al een tijdperk van verdraagzaamheid ingetreden. Ze moeiden elkaar maar heel

weinig meer. 't Was of de dorpspolitiek aller belangstelling kwam vragen. De massa zette zich tegen Van Leefdael en diens „adherenten” en koos derhalve de partij van den predikant, die dan ook verklaart, „dat de paepsche nooit meer eenighe lasteringe tegens de Religie uytstroyen ende teghen de gereformeerde in geenderhanden manieren iets attenteren, maer vriendelijk zijn in haeren ommeganck met deselve.”

Toen Van Leefdael Lambert Colen (protestant) als schepen ontsloeg en hem door een Katholiek verving, zonden de borgemeesters met de gemeene ingezetenen een request naar Den Haag om te klagen. Ik extraheer:

Soo is 't echter sulcx, dat deselve heere van Duerne sich heeft laten gelusten Lambert Colen, een wel ende vast geërfde ingeseten tot Duerne ende litmaet van de gereformeerde kercke, eerlyck, vroom ende buyten gespraecke wesende, uytten Schepenstoel te removeren, ende een van de roomsche Religie in sijn plaetse te surrogeren, niettegenstaende de voorn. Lambert Colen bij den fiscael van Brabant tot President Schepen was aengesteld int beginne van de Reformatie in de Meijerie, ende het schepenamt wel ende loffelijk hadde becleet, sonder dat den Heere van Deurne daertoe eenige reden hebben connen moveren ten waere, dat deselve Colen den welgemelten Heere in sijn voornemen ende alle propositiën niet en hadde willen volgen, maer deselve somwijlen volgens sijnen eedt ende conscientie tegengesproocken.

Dergelijke klachten zullen in dit tijdperk wel tot de zeldzaamheden behoord hebben.

XI

In een stuk geschreven in 1662 vinden we o.a. vermeld, „dat de Cappelle op den Grooten Berch met den steen gebacken binnen Doerne weder merckelyck vergroot en opgemetselt wort en waeraen den ouden domestijck van de Visschere timmerende is”.

Een vrij nauwkeurige beschrijving der kapel levert ons een schepenacte d.d. 5 Aug. 1662. 't Is eigenlijk een verslag van een uitstapje door Baron van Leefdael in gezelschap van den president-schepen Michiel Hendrick Goloffs, den schepen Jacob Geurts en den vorster Hendrick van Schayk op dien datum, 'n Zondag, gedaan:

Op huyden den 5 Augusty 1663. Wij, Michiel Hendricx, Goolofs ende Jacob Geurts, schepenen, ende Hendrick van Schayck, vorster der Heerlyckheyt en Dinchbancke van Deurne, verclaren op onse respective eeden in het aennemen van onse officie gedaen, waer te syn, dat wy ten versoecke van den Ed. Heere Rogier geboren Baron van Leefdael Heere van Liefvinge en van Deurne, ons met den voors. Heere hebben laeten vinden ter plaetsche, genoemd den Grootenbarch, ter welcker stede naer het invoeren van de christelijcke reformatie in dese Quartiere opgeslagen synde seeckere schuere tot eene roomsche capelle, welcke schuere gebout synde van de huysinge van den geremoveerden schout Otto de Visschere en alsnu in den voorleden jaere 1662 gedurende het affwesen van den voors. Heere van Deurne, in 's Gravenhage synde, soodanich met voorderen bouw ende steenen huysinge vermeerdert, ende daertoe door het moer deser heerlicheijt opgegraven ende versant seeckeren vaerwech tot toeganck met wagen en peerde tot de voors. capelle, paepsche huysinge ende schoole, wy comparanten ten versoecke als boven verclaren gevisiteert ende bevonden te hebben, dat deselve huysinge nu voorders geduerende des voors. Heers van Deurne absentie al wederom in 's Gravenhage voor het meeste by de grachte en hooch opgeworpen walle ontgraven ende versterckt te syn, dat oock wij Comparanten ons vervoecht hebbende in de voors. capelle gehooft ende gesien hebben, dat voor twee altaren, in de selve opgericht, waeren knielende drie vrouwspersoonen in swardte klederen, doende nae haere wijsse haren kerckendienst, gelijk als andere religieusen, hart biddende op de roomsche wysse, alsoff sy haer getyden laesen, de eenne de andere antwoordende oft het gebet affnemende op de wijsse van 't koorgebet, doende in het selve bidden haere superstitioneuse voordere roomsche sermonijen, 'dan eens opstaende en dan eens weder knielende voor de beelden staende op de selve altaren; verclaren verder wy Jacob Geurts en Hendrick van Schaijck, dat den voors. Michiel Hendricx

Goloffs synde van ons affgetreden in de selve huysinge een seeckere plaetse ofte groot gemack achter deselve altaren, van deselve capelle affgescheyden synde, noch iemant syn gewaer geworden, dan alsoo deselve huysinge ofte gemacke geslooten, deuren ende vensters toe waren, eygentlyck niet te konnen seggen, wat daer voor volck in was en wat sy egentlycken deden. Ende want het billick ende redelyck is, in waere saecken des versogt synde der waerheyt getuygenisse te geven voornamentlyck des van 's Heeren wegen opgeroepen ende versocht, hebben wy dese niet connen weygeren ende in waerder oirconde van alletgene voors. is den inhoud deses op eede als boven met onse respectieve onderteyckeninge becrachticht ten daege, maent en jaere als boven. Was geteekend. Migchiel Hanricx Golofs, Jacob Geurts en Henderick van Schayck Vorster.

Verclaren wy deponenten des versocht in voegen als boven waer te sijn, al ist in des omgelegen dorpen en heerlicheden de roomsgesinde kinderen abundantelyck in de gereformeerde scholen syn verschynende, als nu niet een eenich kint van roomsgesinde by de gereformeerde schoolmeester is comparerende, maer alle tot de voors. paepsche scholen op Grootenbarch getrocken worden, hoewel in den beginne der reformatie in dese heerlicheijt al een merckelyck getal in de gereformeerde scholen synde verschenen, daervan seer subitelyck syn ge-diverteert geworden en veele van de selve haer tot de voors. paepsche scholen op den Grootenbarch hebben begeven, ende dat bij soo verre soo in het opkomen der voors. paepsche huysinge tot kerck en schoole niet by der hooger hant versien en wort, uytterlyck gesproocken door dese quade middelen ende snoode listen tegen de Christelycke Kercke en schole stoutelyck by de hant genomen op den gront, die wij houden te sijn onder de jurisdictie deser Heerlicheyt, geene ofte gants weynige hoop is tot voortplantinge van de christelycke reformatie in dese gemeente ende dat in contrarie van dien het hem laet aensien, dat op den selven Grootenbarch in 't korte eenen formeele bagijnhoff oft gelycke ongelisentiëerde tsamenrottinge van vrouspersoonen, mispriesters en gelycke pretense geestelycke persoonen hem selven sullen opwerpen als in andere landen onder het roomsche gebiet, daer wij deponenten nochtans deselve plaetse van den Grootenbarch neffens den voors. Heere van Deurne vastelijck sijn houdende onder het souvereyn gebied van haer Ho: Mo: de Staten Generael als

representeerende den Hertoch van Brabant in dese Quartiere is gehoorende. Dat het geene voors. alsoo is gepasseert ende met onse kennisse overeenkomende, hebben wij de eene ende de andere van dese opgemelte depositie op onse respectieve eeden ten daege als boven versocht ende met onse onder-teyckeninge becrachticht. *Was geteekend* Michgiel Hanry - Golofs. Jacob Geurts.

XII.

Tot 1672 is er in de kapel op den Grootenberg dienst gedaan.

De Republiek kwam in oorlog met Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen, en haar leven heeft als 't ware aan een zijden draadje gehangen. Treffender is wellicht nooit het hachelijke van den toestand geschetst dan door de volgende woorden: „De regeering is radeloos, 't volk redeloos en 't land reddeloos". 1672 is 'n heel merkwaardig jaar in onze geschiedenis. Het is geweest een jaar van lijden voorzeker, maar toch ook het jaar, waarin de zon der godsdienstvrijheid weer voor de Meierij opging.

In korte woorden kunnen we hier wel eens even den maatschappelijken toestand van Deurne in dit droeve oorlogsjaar schetsen.

Door den aanvallenden oorlog der Franschen, die met hun troepen vrij snel op de Meierij aftrokken, hadden de regenten niets beters weten te doen dan bij den vijand sauvegarde aan te vragen. De ingezetenen werden dan wel onder contributie gesteld, maar konden blijven wonen, zonder dat er van de zijde der vijanden gemoord, gebrand of geplunderd werd. Binnen een en twintig dagen betaalden zij vier sauvegarden en dat alles kostte hun de som van 1630 gl. Den 10 Augustus 1672 trok de maarschalk Turenne van Den Bosch af en sloeg zich neer te Beek en Donk, waar hij 23 dagen bleef liggen. Dagelijks kwamen er van zijn krijgsvolk fourageeren en plunderen en werden er graan, hooi, stroo, vee en andere goederen weggevoerd. Den 2^{en} Sept. trok kapitein La Foulle met zijn

„zeylroupen” over Deurnesch grondgebied naar Someren, waar hij kampeeren bleef.

De troepen van Turenne en van La Foulle hebben zoo wat samen aan gemeente en ingezetenen gekost de aanzienlijke som van 9360 gl.

Verder moest er in 'n paar maanden tijds, zoo te Maaseyk als te Grave, betaald worden 1500 gl. Hierbij kwamen nog leveranties van hooi, stroo etc., die samen beliepen 4400 gl.

De gemeente maakte hiertegen bezwaren, wijl de lasten niet waren op te brengen, maar den 19 Nov. verscheen er 'n fransche bende, die executie kwam doen. De kerk zoowel als de huizen werden leeggeplunderd; honderden kisten, kasten en blokken ('n soort kasten) moedwillig in stukken gesmeten en wat van hun gading was, werd gegrepen en meegenomen. Daarenboven staken zij de herberg, waar „'t Witte Peerdt” uithing, in brand en deze brandde met de schuur tot den grond af met alles, wat er in was. De schade werd gerekend op 2698 gl. 15 st. Moedwillig schoot men een man dood, terwijl nog vier andere menschen zoo zwaar gewond werden, dat zij hun verder leven niet meer in staat geweest zijn hun brood te verdienen. Voor de executie is nog moeten betaald worden 200 gl.

Vijf timmerlui heeft de gemeente op haar kosten naar Cranendonk moeten sturen, waar ze twaalf weken gebleven zijn en waaraan de gemeente 400 gl. betaald heeft. Dan heeft zij nog moeten leveren twaalf karren, elk bespannen met twee paarden, om te varen van Cranendonk naar Maaseijk, wat haar 180 gl. kostte. Verder is nog ontzettende schade geleden door 't geen er vernield is, aan onbetaalde dienstverrichtingen, stilstand van werkzaamheden en nering enz. enz.

Maar niet alleen Deurne en omgeving, de heele Meierij leed vreeselijk in dit terecht genoemde Rampjaar.

Op godsdienstig gebied echter kwam er verademing.

Overal sloegen de Roomschen schuren op, die zij tot kerken inrichtten. En dit geschiedde onder goedkeuring, mogelijk ook onder aanmoediging of drang van de fransche legerhoofden.

Later bleven die schuren geduld, waarbinnen den katholiek vrije uitoefening van den godsdienst werd toegestaan.

Met de stichting van een kerkschuur binnen Deurne verviel de kapel op den Grootenberg. (!)

Als eerste kerkschuur is waarschijnlijk gebruikt de schuur bij den Heimolen onder Vreewijk. Ze was vrij gunstig gelegen, want ze moest ook dienen voor de bevolking van Liessel en Vlierden. Ze lag ongeveer in 't centrum der drie dorpen.

Zoo kwam dan op eens voor de Meierij, zonder dat er om gevraagd of gesmeekt was, vrije uitoefening van den roomschen godsdienst. 't Was zoo onverwacht opgestaan, dat men nog niet eens den tijd had gehad naar een geschikt lokaal, dat men zoolang tot kerk kon inrichten, uit te zien.

Van die schuur bij 't molenhuis heeft men niet lang gebruik gemaakt. Van Leefdael en vooral zijn gemalin traden tusschenbeide en boden ter stichting van een kerkhuis een stuk grond aan, gelegen in 't dorp, waar 't nog de Lagekerk heet.

Gretig werd natuurlijk van 't aanbod gebruik gemaakt, te meer, wijl 't terrein zoo gunstig gelegen was in de onmiddellijke nabijheid van de dorpskom. Ook te Liessel en te Vlierden schijnt men weldra tot de stichting van een schuurkerk overgegaan te zijn.

De kapel op den Grootenberg bleef daar ongebruikt staan te midden der onafzienbare vlakke.

Dat was minder, maar ze begon allengs een gevaar op te leveren. In 't begin van 1674 was ze al danig vervallen; ze was al deels afgebroken deels afgestookt. Jacobs schrijft aan 't gericht van Venray dd. 18 Febr. 1674, dat de kapel nergens anders meer toe is dienende dan tot schuilplaats voor schelmen, roovers en nachtdieven, die de wegen onveilig maken. Wijl

(!) De kerk te Deurne bezit nog een koperen kelk door pastoor Jacobs in de kapel op den Grootenberg gebruikt. Op den voet staan zijn wapen met zijn naam en 't jaartal 1657.

er volkomen liberteyt van godsdienst in de Meierij is, vraagt hij om 't huis te mogen afbreken, de materialen naar elders te vervoeren en, mocht het noodig wezen, een dergelijk huis weder op Venrayschen grond te kunnen optimmeren. Op 't verzoek werd goedgegunstig beschikt.

Op de plek, waar de kapel eenmaal stond, bleef niets dan wat puin liggen. Eerst voor ongeveer tachtig jaar werd er een kruis geplant met eenige lindeboompjes er omheen.

Hoe Schutjes er toe komt te schrijven, dat na de sluiting der kerkschuur te Bakel in 1770 de geloovigen aldaar weder den langen kerkweg naar de Crayenhut hernamen, begrijp ik niet; de kapel was toen al haast een eeuw weg.

Men spreekt nog wel eens van de kerk bij de Crayenhut. Dat heeft echter al heel weinig zin. De Crayenhut dagteekent van 1726. Een zekere Michiel van Cray of van Crayel, een onbemiddeld man, die te Deurne woonde, maar van Helmond geboortig was, verzocht in gemeld jaar aan het schepencollege van Deurne om een stuk grond van de gemeente bij den Grootenberg, ten einde daar een hut te stichten, welke er in die eenzaamheid van groot nut kon wezen.

Hij zou daar een tapnering doen, vooral ten gerieve van de passagiers, die de Peel overtrokken. Zijn verzoek werd ingewilligd. Van Cray verkocht later zijn hut aan den schepen Joost de Veth, herbergier in De Zwaan te Deurne, die er 50 loopensen grond bij wilde leggen. Maar de raad meende daar geen gemeentegrond weg te mogen doen en ging dus niet op 't verzoek in. In 1760 woonde er Peter Noyen, in 1770 Hendrik Geelen. Meestal waren de bewoners onvermogene, ja, behoeftige lieden, die er hard voorzaten en wier leven daar in dat oord van verlatenheid zeker niet benijdenswaardig was.

XIII.

Van de eerste kerkschuur binnen Deurne weten we niets. We kunnen nog niet eens tamelijk nauwkeurig de plaats

bepalen, waar ze eenmaal stond, en toch er is langer dan veertig jaar dienst in gedaan en is ze eerst in 1714 of '15 afgebroken. Hoe ik gezocht heb, ik kan beslist de standplaats op geen honderd meter na aanwijzen.

Pastoor Jacobs kon zich weer vrij in Deurne bewegen. Hij vestigde zich nabij zijn kerk in een heel gewoon huis, dat nog bestaat en waarvan thans geen mensch meer begrijpt, dat er ooit een pastoor in heeft kunnen wonen. Tot voor een jaar of vijf had het van buiten nog heelemaal zijn oud cachet; toch is er nog betrekkelijk weinig aan veranderd. Achter 't huis lag 'n stuk bouw- en weiland, dat door den pastoor gebruikt werd; ik vind vermeld, dat hij o. a. ook een paar koeien hield. Hij woonde er met zijn huishoudster Anneke Wilberts van der Steyl, een gegoede jonge dochter uit Deurne. Jacobs stierf er den 25sten Mei 1684 in den ouderdom van goed 60 jaren. Den 24sten April van dat jaar was hij door 't schepencollege naar Brussel afgevaardigd ter behandeling van „gemeente-affaires tot dienst van de kercke alhier”. Hij werd opgevolgd door Nicolaas Smits, ingelijks van Deurne geboortig. Deze overleed in 't zelfde huis in den nacht van 6 op 7 Januari 1698 even na 12 uren. In datzelfde huis stierf o. a. ook nog (Jan. 1786) de deken Gerardus v. d. Leen, van 1737—1780 pastoor van Deurne.

Jacobs was de laatste pastoor van Deurne, die door den abt van Echternach is voorgesteld.

Den 5 Nov. 1681 legt hij voor den notaris Joachim Kets te Helmond verklaringen af, die voor de kerkgeschiedenis van Deurne en Bakel zeer belangrijk zijn. De akte, waarin ze vervat zijn, luidt aldus:

Compareerde enz. mr. Geraert Jacobs, wereltlijk priester ende pastoir tot Deurne, out omtrent de 57 jaeren, denwelcken verclaert heeft, dat hy noyt gehoort ofte gelesen heeft, dat de kercke tot Deurne oyt ofte immer meer is geweest eene capelle onder de kercke tot Baeckel gehoorrende, ende de pastoir tot Deurne een capellaen onder den pastoir tot Bakel

soude wesen, maer wel is waer, dat het sijn twee parochiale kercken ende eenen pastoir, die wort gepresenteerd tot die twee parochiale kercken van Deurne ende Bakel door den heere abt van Epternaken, en wort in deselve kercke door de geestelycke oversten geïnstalleert ofte ingestelt. Ende die pastoor heeft vrye electie van residentie ofte woonplaetsche van te wonen tot Deurne off tot Bakel; maer woont hy tot Doerne, soo moet hy eenen vicarus stellen tot Bakel, en woont hij tot Bakel, soo moet hy een stellen tot Deurne. Ende die vicarus moet van den pastoir tot Doerne onderhouden worden ende comt hij vicarus 't overlijden, soo competeert aen de pastoir van Deurne het recht van eenen anderen in syn plaetse te stellen, bequaem, geadmitteert ende geapprobeert zynde tot pastorale functiën; ende den pastoir, wonende tot Doerne, treckt effenwel de pastorale thiende tot Milheese onder Bakel, mitsgaders andere pastoraale renthen en goederen. Soo is geschiet met heer Anthonis Rooymans, in sijn leven pastoir tot Doerne ende Bakel, is gepresenteert van den heer abt van Epternaken ende in die twee voornoemde kercken geïnstalleert ofte ingestelt van den eerweerden heere Bisschop van den Bosch voor de reductie, denwelcken altijt te Doerne gewoont heeft ende verscheyden vicarissen gestelt ende onderhouden tot Bakel ende veele jaeren de pastorale thiende tot Milheesen voorschreven genoten ende andere pastorale goederen getrocken. Verclaert de deponent voorts, dat hy van de heer Abt van Epternaken oock gepresenteert is tot die twee kercken ende in deselve anno 1648 is geïnstalleerd ende ingesteld van zyne geestelycke oversten, de heer Henricus Leemputten, in syn leven cannunick binnen 's Hertogenbosch enz.

In 1714 heeft men te Deurne nabij den Kraaijenheuvel een nieuw kerkenhuis gebouwd. Den 25sten Nov. 1801 is in de oude kerk, die in 1648 voor de R.K. gesloten werd, weer de eerste H. Mis opgedragen. Den 28 Maart 1808 is het roomsche kerkenhuis ten overstaan van schout en schepenen verkocht. Het heeft na aftrek van alle onkosten opgebracht 694 gl. 10 st. 1 p. Het oxaal kon niet meer opbrengen dan 31 gl. en werd opgehouden.

Stichtingsbrief der jongste vicarie in St. Martenskerk te Zaltbommel

door

Dr. J. S. VAN VEEN.

De vicarie, welker stichtingsbrief hieronder volgt, was niet bekend aan Schutjes (V, blz. 974 vlg.), maar wordt wel vermeld in Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XIX, blz. 204.

De stichters, Wolter van Baexen en zijne vrouw, zijn, blijkens het Necrologium der St. Martenskerk te Zaltbommel en vriendelijke mededeeling van den heer H. Beckering Vinckers aldaar, overleden resp. . . . 1559 en 28. Augustus 1557.

Het huis in de Nieuwstraat, waarvan in den brief sprake is, was waarschijnlijk dat van Johan van Echtelt, die volgens het archief van het Bommelsche weeshuis in 1522 „in die Nystraete” woonde.

1557 — Juli 23.

Wy Deken ende Capittel van Sinte Martyns kercke binnen Saltboemel des stichts van Utrecht doen kondt allen den ghenen, dye desen openen brief sullen syen of horen lesen, dat voir ons, in onsen capittelhuys vergadert wesende, erschienen ende gecomen siin Wolter van Baecxen, heere tot Konincksvry, amptman tot Saltboemel, in Boemelre ende Tyelrewerden, myt joffrou Peter van Echtelt, siin echte huysvrouw, ende hebben ons verclaert ende te kennen gegeven, hoe dat Johan van Echtelt saliger memorien, vader van joffrou Peter voirs., in tyden siins levens van meyninge was gheweest ter eeren Godts ende vermeerderinghe des heyligen Goides dyenst ende salicheyt siins, siinre alderen ende vryenden zyelen te funderen ende the stichten een gheestelycke beneficium of vicarie op een altaer in onser voirschreven kercke, getimmet ende

ghewiit in dye eere Godts almechtich, Siinre ghebenedyder moeder ende maghet Maria, des heyligen bishop Sinte Loy, Sinte Maria Magdalena ende alle anderen lyeve Goidts heyligen, by welcken altair voirschr. dye voirgenoemde Johan van Echtelt myt siin huysvrouw ende kynderen begraven leet. Dan so idselve voirschr. goet propoist ende voirnemen Johans van Echtelt voirschr. overmits syne afflyvicheyt ende andere hyndernissen syne volcomen effect tot noch toe nyet en heeft konnen gecrygen, begeerden daerom Wolter van Baecxen ende joffrou Peter van Echtelt, siin huysvrouw, voirschr. 'tselve voirnemen ende opseth hairs vaders voirschr. sonder vorder dilatien ten effecte ende volcomen eynde tho brenghen, waertoe sy beyde voirschr. aen ons Deken ende Capittel voirschr. versochten om the mogen hebben onse consent dye voirschr. vicarie te doteren ende te stichten, beheltelyck seeckeren conditien ende voirwaerden, hyernae beschreven volgende; waerom wy Deken ende Capittel voirschr., aenmerckende dye voirschr. begeerten doechdelyck te siin ende tot Godts eeren ende dat men sodanighen godtlycken begheerten nyet en behoert te weygeren, hebben dairom in allen manieren, so wy sulx best ende sterckst van rechts weeghen doen moghen, voir ons ende alle onsen nacomelingen, sooveel in ons is, geconsenteert ende gegonnen, consenteren ende gonnen Wolter van Baecxen ende joffrou Peter van Echtelt, siin echte huysvrouw, dye voirgenoemde vicarie in onser kerken opten altair voirschr. ter eeren Goidts almechtich ende Synen lyeven heyligen the moghen erigeren, doteren ende stichten, beheltelyck altiit dye voirwaerden nae beschreven.

Aldus hebben Wolter van Baecxen ende joffrou Peter van Echtelt, echteluyden ende fundatoirs deeser nyeuwew vicarien voirschr., geassigneert ende gegeven tot stichtinghe der voirschr. vicarien ende tot behoef ende onderholt des ewigen rectoires daeraf deese naebeschreven goederen, thynsen ende renthen, erflyck ende ewelyck te besitten, ende daerop gedaen ghe-richtelycke opdracht ende vertichnisse tot behoef als voirschr. : in den yersten huys ende erf, gelegen aen die noirdensyde van den kerckhof tot Boemel, oistwaert naest gelegen Rutger van Dyeden ende westwairt Henrick Dyrckss; noch eenen haudttuyn, geleghen buyten Boemel opten Tolgraft, oistwaert dye muer ende wal der stadt voirschr. ende westwaert Elis die Raet; noch deese naebeschreven thynsen: in den yersten viifendetwintichstenhalven gulden, twentich stuyver voir den gulden ende den Gelderschen ryder ad viifendetwentich stuyver

gerekent, jaerlix te betalen op Sinte Martens dach in den wynter uut acht mergen, op Tuyl gelegen; noch twee Riinsche gulden, twentich stuyvers current voir elcken gulden, jaerlix te betalen op Sinte Martens dach in den wynter uut een dordendeel van darthien hont landts, op Herwynen gelegen; noch eenen halven gauden overlensche Riinsche gulden, goet van gaude ende gherecht van ghewicht, jaerlix te betalen op Sinte Peters dach ad Cathedram uut eenen merghen landts, in den Schotert tot Ophemert gelegen; noch thyen Riinsche gulden, ad twentich stuyver elcken gulden voirschr. gerekent, jaerlix op Sinte Martens dach in den wynter te betalen uyt huys, hofstadt ende eenen bongaert, daeraen gelegen, ende voirt uut andere goederen, liggende tot Ophemert; noch binnen dye stadt van Tyel deese naebeschreven thynsen: in den yersten vyer gauden auden Franckriicksche scilden erflycks thyns, jaerlix op Sinte Philips ende Jacobs dach te heffen ende te boeren uut huysinge ende erfenisse Huyberts van Duppen, gelegen tot Tyel in die Waterstraet; noch drye gauden overlensche Riinsche gulden erflycks thyns, jaerlix op Sinte Victoirs dach te heffen ende te boeren uut dye erfenisse, huysinge ende hofstadt Goirts van Remsdyck, gelegen opten Dam der voirschr. stadt van Tyel; noch anderhalven gauden Riinschen gulden erflycks thyns, jaerlix op Sinte Victoirs dach te heffen ende te boeren uut erfenisse, gelegen tot Tyel buyten aen die Westenluynsche poert; item noch viif Riinsche gulden, twentich witte stuyver voir den gulden, jaerlix thyns, te heffen ende te boeren alle jaer op Sinte Philips ende Jacobs apostelen dach uut eenen bongart mit vyer merghen landts min twee hondt, ghelegen in den gherichte van Zuylichem buyten diicks aen den Alfsberch; allet op dese naebeschreven conditien ende voirwaerden:

Ten yersten dat dye collatie ende presentatie der voirschr. nyeuwer vicarie, so dicke ende mennichwerf sy ledich wort, mit vollen rechte van weertlycke patronaetschap toebehoiren sal den twee echteluyden, fundatueren, voirschr. ende den langste levende van hem, so lange sy beyde of een van hem leven sal; ende nae haere doet sal dye collatie ende ghifte voirschr. op Dyrck van Malburch, joffrou Peters voirschr. sone, ende op siin erven comen als besitteren van seekere huysinge ende erven, gelegen binnen Boemel in die Nyeustrate, daer die fundatoren voirschr. nu ter tiit in woenachtich siin, mit conditien, so veer Dirck van Malburch of synen erfgenenam deese voirschr. huysinge in enighe toecomende tyden vercoften

ende vervremden, dat alsdan dye collatie voirsr. mit vollen recht comen sal aen sekere huysinge ende hofstadt ende besitteren daervan, gelegen tot Leeuwen in Mase ende Wael, toebehorende Wolter van Baecxen voirsr. ende genoempt Leeuwenburch ¹⁾). Ende sal dye collatuer, in der tiit wesende, dye voirsr. vicarie, so dick sy vaceert ende ledich is, sculdich siin te gheven ende daertoe te presenteeren binnen den tiit, van den gheestelycken rechten daertoe gheseth.

Ten tweden sal dese institutie ende admissie van den rectoir der vicarien voirsr. ende syne correctie toebehoren ons Deken ende Capittel voirsr. ende hy sal in religie ende habiit nae manyeren van andere vicarien ende choirgesellen in onser kercken tot Godes dyenst gehalden siin ende ons onderdaenich wesen ende nyet attenteren of doen, dat ons Capittels ordonnantien ende statuten contrarie is.

Ten dorden sal dye persoon, welcke men totter voirsr. vicarien, als sy ledich wort, presenteren sal, ten minsten weesen clerck, ende tot wat tyden hy ghecomen sal wesen tot synen jaeren, in welcke hy bequaem sal siin om geordineert te worden totten pristerlycken staet, sal hy alsdan gehalden ende sculdich wesen hem te laten ordineren ende wyen totten voirsr. priesterlycken staet ende dat op verval ²⁾ van der voirsr. vicarien, ten weer dye collatuer in der tiit mitten selven om syne studiums wil een tiit lanck dispenseerden. Ende sal dye voirsr. rectoir deser nyewer vicarien, naedat hy totter selver vicarien toeghelaten is, sculdich weesen te doen of te laten doen alle weeken twee missen opten altair voirsr., dye een opten heyligen Sondach nae den sermoen voir dye Hoochmisse ende dye ander opten Vrydach van id lyden ons Heeren, in welcken men voir id Euangelium lesen sal dye passie ons Heeren doir Sint Jan beschreven, ten weer saecke, dat opten Vrydach quame ennige heylige vierdach, van der heyliger Kercken ingestelt, want so sal hy dye misse, denselven dach toebehorende, lesen mogen. Ende so veer tot ennigen tiit deese voirsr. missen versuymt worden of ongedaen bleven, so sal dye vicarius voirsr., so mennichwerf sulcke versuym gebuerden, tot eenre peenen van elcken versuymde misse verboeren vyer stuyver brabantse gelts tot behoef der dekenen van der smeden ampt, welcke dekens

¹⁾ Ik kan mij niet herinneren elders ooit eene dergelijke bepaling te hebben aangetroffen, waarbij het collatierecht zoo geregeld was.

²⁾ Verlies, verbeurte.

dye voirschr. peenen keren sullen tot vercieringe des altairs voirschr.

Voirt sal die voirschr. vicarius in der tiit gehalden ende sculdich weesen alle jaer op Sinte Thomas dach in December uut te richten ende te deylen darthyen arme menschen, aude personen, mans of vrouwen, binnen Boemel wonende, een Boemels weytenbroote van acht ponden ende een pont specks by elcke broot in rechter aelmissen voir dye zyele Johans van Echtelt ende der fundatoren voirschr. Ende dese darthyen arme personen voirschr. sullen altiit op Sint Thomas dach voirschr. ter Hoochmisse te kercken comen ende bidden voir dye zyele voirschr. ende aldaer dye aelmissen voirschr. van den rectoir voirschr. ontfanghen, welcke aelmissen aldaer ontrent den voirschr. altare op een gedeckte tafel tamelick ¹⁾ gheseth sullen wesen.

Noch so sal dye voirschr. vicarius in der tiit ghehalden ende sculdich wesen jaerlix ende alle jaer op des werdighen, heylichs Sacraments dach smorgens ter vroemis voir den sermoen uut te richten ende te deylen in der kercken voirschr. voir dye zyele van Johan Auwriin saliger memorien thyen aude armen personen elcks een Boemels weytenbroot van acht ponden ende twee ponde specks by elcke broot, als voir die helft van sekeren twentich broden ende veertich pont specks, dye salighe Johan Auwriin voirschr. in sinen testament gemaect heeft twentich arme aude personen jaerlix in der kercken van Boemel opten voirschr. dach uutghericht te worden, waeraf dye ander helft voirt betalen dye erfgenamen Dyrcks Auwriin Hubertsen ende Ghysbert Auwriin Hubertsen of ander van haeren weeghen. Ende so veer in uutrichtinghe aller deeser voirschr. aelmissen ghebreck ghevyel, also dat dye altesamen opten voirschr. daghen in maten ende manyeren voirverhaelt nyet uutghericht en worden, so sal dye rectoir voirschr. vervallen van der voirschr. vicarie ende alle recht, hy daertoe enichsins hadde, ende dye collatoir in der tiit sal dye voirschr. vicarie in sulcken gheval eenen anderen bequamen moghen gheven.

Oick is mede bescheyden, dat dye rectoir, dye totter voirschr. vicarien ghepresenteert sal worden, so dickwils sulcks gheschieden sal, altiit in siinre admissie gheloven ende sweren sal in teghenwoirdichheyt des Capittels voirschr. synen eedt van ghehoirsamheyt ende ghetrauwicheyt ende van allen

¹⁾ betamelijk, net.

deesen voirschr. punten te onderhouden in alle manyeren, als ander vicarien in onser kercken ghewoonlick siin te doen.

Ten lesten, om dese vicarie voirschr. te besorgen ende te versyen van eenen rectoir, so hebben dye voirgenoemde fundatoirs voir dese yerste reyse puerlyck om dye minne Goidts dye voirschr. vicarie gegheven Roelof, Huychman van Huesdens witteftighe sone, clerck des stichts van Utrecht, als daertoe bequaem wesende; presenteer(en)de denselven ons Deken ende Capittel voirschr. om admissie ende institutie daerof te moghen vercrygen nae manyeren ende mit solemniteyten, in sulck ghewoonlick te gheschyen, allet voirschr. sonder arch ende list.

Ende so dye fundatoren voirschr. dye guederen voirschr. onder last des Goides dyenst ende uutrictinghe der aelmissen voirschr. hyer voertiits puerlick om dye minne Goidts gegonnen ende ghegeven hebben Rodolpho, Huygman van Huesdens sone voirschr., clerck des stichts van Utrecht, willen daerom dye fundatoirs voirschr., dat dye voirgenoemde Rodolphus van Huesden syne possessie continueren sal ende deese nyuwe vicarie voort besitten sonder nyuwe institutie of possessie daerof te werven of te nemen; oick dat hy met deese teghenwoirdige vicarie noch een ander beneficium in onser voirschr. kercke sal moghen hebben ende besitten, hetwelcke dye fundatuers voirschr. uut sonderlinghe gonste, dye sye toe Rodolphum voirschr. dragen, alleen deese reyse bevoirwaert ende wy Deken ende Capittel voirschr. tot haer begheerten, sooveel in ons is, toegelaten hebben; allet voirschr. sonder arch ende list.

Noch ist bevoirwaert, so wanneer enighe van dye voirschr. thynsen, der vicarien voirschr. toebehorende, ghelost worden, dat dyeghene, aen wyens handen sy ghelost weer, ghehouden sal wesen dye weder tot jaerlixsche renthen uut te gheven tot behoef der vicarien voirschr.

Ende ten eynde dat deese tegenwoirdige fundatie mit alle punten, daerinne verhaelt ende bevoirwaert, nu ende ten ewigen daghen the vaster ende bondiger wesen ende blyven moghen, bidden daerom met alle onderdanicheyt Wolter van Baecxen ende joffrou Peter van Echtelt, echteluyden ende fundatoirs voirschr., onsen eerwerdighen heeren, heer Georgius van Egmond, by Goidts genaden bisschop van Utrecht, of Siinrer Eerwerdichheyden vicarius ende stadtholder deese teghenwoirdigen fundatie met allen artyculen ende voirwairden, daerinne begrepen, the willen approberen ende bevestigen ende

alle guederen, thynsen ende renthen, daertoe gheassigneert ende gegeven, oick dye in toecomenden tyden daer vorder toe gegheven mochten worden, te willen mortificeren ende onder gheestelycke liberteyt ende beschermenisse ontfanghen.

Des alle to orkonde hebben wy Deken ende Capittel voirsr. ons capittels zegel metten zegel des fundatoirs Wolter van Baecxen voirsr. aen deesen openen bryef doen ende heyten hanghen.

Gegeven int jaer ons Heeren duysent viifhondert seven ende viiftich, opten drye ende twentichsten dach Julii.

Ende is te weeten, dat dye huysinge voirs., dair dye collatie annex wesen sal als voirs. steet, ghelegen is binnen Zalt-boemel in dye Nyeustraet tuschen der armen man huys boven ende den terminarius van Onser Liever Vrouwen bruederen beneden. Datum als boven.

Op perkament, voorzien van het kapittelzegel in bruine en dat van W. van Baexen in groene was. Het laatste is zeer beschadigd. Deze brief berust in het huisarchief van Waardenburg (Rijksarchief in Gelderland).

Een gestoorde „bruiloft”,

door

JACQ. J. M. HEEREN.

Op Zondag 28 Januari 1663 was het feest in Asten. Een jong priester, Goort Hendrick Lucas, had dien dag zijn eerste H. Mis opgedragen „int paepsche kerckhuys, genaempt de Berge, daer die van Asten te kercken gaen”. Daarna werd er een groot feestmaal aangelegd ten huize van Jan Willems, binnen de heerlijkheid Asten.

Op de „bruiloft” waren als genoodigden verschenen de heer van Asten, de schepenen, de secretaris, de vorster en nog vele anderen, naar schatting tusschen de drie en vierhonderd man. Het feest werd Maandag, Dinsdag en Woensdag voortgezet. Natuurlijk was die „paepsche stoutichheyt” ter oore gekomen van Dirck van den Hoevel, schout der stad Helmond en der heerlijkheid Asten. Deze had met een soort justitiëele gladdigheid het feest reeds een paar dagen ongestoord zijn gang laten gaan om te zekerder zijn slag te kunnen slaan. Toen men Woensdag weer opnieuw zich opmaakte om de feestelijkheden te hervatten, zond hij een briefje naar Jacob de Mater, vorster int crimineel der stad Helmond, met het bevel „den corporael met de ruyters vant landtdrostvolck, die binnen Helmont logeeren, met name Cornelis, ende twee peerden”, te verzoeken ten spoedigste naar Asten te komen „om te doen ten dienste van den lande”. Een paar uren later ontving de schout het verslag van het wedervaren van De Mater, waarin deze meldde, dat de korporaal na het bevel gehoord te hebben „tot antwoord gaef of myn heer van den Heuvel actie of order hadde van myn heer den Landdrost. Als hy die tonde, dat zy bereyt waeren, want zy zonder laest of order van hem niet en dede, dat haer orde ende laest was”.

Vergezeld van Bernard Schalks — naar ik meen de ondervorster van Helmond — drong de schout nu omstreeks twee uur in den namiddag het voorhuis van Jan Willems binnen, waar de neomyst met de schepenen, den secretaris en den vorster aan de feesttafel gezeten waren. De verschijning van den man der wet brak plotseling de geheele feeststemming. Ieder zocht zoo gauw mogelijk aan den sterken arm te ontkomen. Men begreep echter, dat de jonge priester het meest gevaar liep. Deze vluchtte naar de opkamer, vanwaar men op den zolder kon geraken. De schout wilde zijn prooi ook daar achtervolgen, doch zes à zeven stevige kerels hielden hem tegen. Toen men vermoeden kon, dat de jonge priester reeds 'n goed heenkomen gevonden had, liet men den schout de baan vrij, doch deze vond nu den vogel gevlogen. Woeënd keerde hij in het voorhuis terug, waar voorn. Bernard Schalks hem wachtte. De eerste schrik was inmiddels voorbij en men begon te schelden en te dreigen tegen den schout en zijn metgezel, die een langer oponthoud zich wellicht zouden beklagd hebben.

Alvorens te vertrekken gelastte de schout den vorster van Asten, Hans Walraven, die mede aangezet had, toen de storing plaats had, dat hij al het „volck zoude becalangieren". Deze zal wel 'ns schamper gelachen hebben bij deze veelomvattende en schier onuitvoerbare taak. Hoe de geschiedenis verder geloopt is, kan ik niet achterhalen.

BIJLAGE ¹⁾

I.

Verclaere ick ondergeschrevene . . . te verzoecke van Dierck van Hoevel . . . dat ick ondergeschr. den voors. schouteth hebbe gevolgt in 't voors. huys (van Jan Willemse) alwaer my den voors. schouteth van seecker kelderkamerken wederom is te gemoet gecomen, daer hy eerst van 6 à 7 personen is van gehouden geweest, die den voors. priester (Goert Hendrick Lucas) van het voors. kelderkamerken op den solder hadden geholpen, ende siende datter een groot tumult quam, bennen genootsaeckt geweest uyt voors. huys te vertrecken; dat mede

¹⁾ Een bundeltje papieren, aanwezig in 't archief van de heerlijkheid Helmond, thans berustende op het gemeente-archief aldaar, bevat al de in dit artikel gebruikte verklaringen.

den voors. schouteth den vorster van Asten, Hans Walraven, heeft belast alle het volck soude becalangieren, dewelcke voor antwoord gaff: ick salt doen, ende daer ic aen verstaen hebbende, dat de voors. becalangieringe niet en heeft gedaen gehad ¹⁾ alsmede verstaen hebbende, datter eenige wijven in 't voors. huys waren, die seyden, datse den voors. schouteth soudens geslaegen hebben als hy langer gebleven had. Ende want het goddelyk ende redelyck is, enz. . . Onderteeckent binnen dese voors. heerlyckheyt Asten op den lesten Januari 1663.

Bernardt Schalcks.

II.

Verclaren wy ondergeschreven ten versoecke van Dirck van den Hoevel, schouteth der stadt Helmont ende dese heerlyckheyt van Asten, op onse waerheyt in plaetse van eede, waerachtich te sijn, dat een *Goert Hendrick Lucas* verleden Sonnendach, wesende den 28 Januarij, sijn eerste mis heeft gesongen int paepsche kerckhuys genaempt de Berge, daer die van Asten te kercken gaen, ende dat nae de gedaene misse de bruiloft hebben gehouden binnen dese voors. heerlyckheyt, alwaer de heer van Asten, schepenen, secretaris, vorster ende noch ontrent de drie hondert menschen op de voors. bruiloft syn gewest vier daegen lanck, te weten Sonnendach voorn., Manendach, Diensdach ende Woensdach ontrent ten twee uyren 's naemiddaechs, als wanneer de voors. schouteth, synde gecoemen int huys daer den voors. *Goert Hendrick Lucas*, tegenwoordich priester, met de schepenen, secretaris, vorster ende van de gequalificeerden over tafelen saten, maer den voors. priester door hulp vande menichte van menschen is ontkomen. Ende alsoo het goddelyk ende redelyck is getuigenisse der waerheyt te geven, insonderheyt daer toe versocht synde, soo hebben wij ondergeschreven met onse gewoontelycke handen ende hantteeckeningen onderteeckent op den 1^{en} February 1663 binnen dese voors. heerlyckheyt Asten.

Mr. *Adriaen Verhofstadt*, schoolmeester ende coster der grontheerlyckheid Asten.

Jacob de Mater, vorster int criemenel by proevisie aangesteld van de stadt Helmont. Dat is het merk van *Maria Stickers*.

¹⁾ Deze verklaring betreffende den vorster wordt ook (bijna woordelijk) afgelegd door den deurw. A. v. Wollefsberghen, op 2 Februari 1663, die dit onderhoud mede gezien en gehoord heeft.

ADVERTENTIE-BIJVOEGSEL VAN „BOSSCHE BIJDAGEN”

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

DL. V. AFLEV. I. AUG. 1922.

**Kon. Parapluiefabriek
E. MEULENBERG & Z^N.**
HINTHAMERSTRAAT 25 's BOSCH.

SPECIAAL ADRES

voor

**Parapluies en Wandelstokken
ELECTRISCHE REPARATIE-INRICHTING.**

Minzaam aanbevelend

Filiaalhouder

L. J. REIJERS.

H. FUNNEKOTTER

✻ ✻ ROTTERDAM ✻ ✻

WEDEROM VERKRIJGBAAR :

de bekende Loopers „Super aspidem”

op 70 en 90 c/m. breedte.

Smyrna-loopers en Tapijten

in elke gewenschte afmeting, naar speciale ontwerpen.

BILLIJKE PRIJZEN.

N. V. Koninklijke Industrie- en Handelmaatschappij van

P. DE GRUIJTER & ZOON

MODERNSTE WINKELBEDRIJF

KOFFIE - THEE - CACAO - BOTER

GRUTTERSWAREN

===== EXTRA KORTING 10% =====

GEBRUIKT

de hoogfijne soorten ONTBIJTKOEK

uit de Stoomkoekfabriek „DE STER” van

GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

Voor kostscholen en gestichten speciale conditiën.

Vraagt nog heden prijs aan bij GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

ATELIER VOOR KERKELIJKE KUNST

OPGERICHT 1872

H. VAN DER GELD & ZOON

'S-HERTOGENBOSCH

☐ **BEELDHOUWWERKEN** ☐

KERKMEUBELN IN HOUT EN STEEN

☐ **IN VERSCHILLENDE STIJLEN** ☐

POLYCHROMIE

☐ ☐ ☐

KRUISWEGEN
OOK IN GIPS

Verschenen bij G. MOSMANS Zoon,

Uitgever van den Apostolischen Stoel, 's-Hertogenbosch:

DE H. MIS

Liturgische Aanteekeningen door G. A. MEYER O.P.

180 bladzijden, versierd met prachtige reproductie van het „Laatste Avondmaal” van LIONARDI DA VINCI en een zinrijke bandteekening van RAYM. VAN BERGEN O.P. Prijs f 1.25, 25 ex. à f 1.10, 50 ex. à f 1.—, 100 ex. of meer à f 0.90 per ex. In half linnen band is de prijs f 0.40 hoger.

Bij alle R. K. Boekhandelaren is het werk voorhanden.

Handboek der Kerkgeschiedenis

door P. GOORTS,

Conrector der Bisschoppelijke Kweekschool.

Prijs f 4.75.

Firma J. H. de Leeuw

St. Jorisstraat 4-6

's-HERTOGENBOSCH

Stoomkoffiebranderij

Telefoon 497.

N.V. Electrotechnische Fabrik v. h. Fa W. v. Boxtel & Zonen

's BOSCH Vuchterstraat TILBURG Hoofdkantoor VENLO Roermondschestraat

Teleph. Interc. N° 675

Teleph. Interc. N° 427 (Techn. afd.)

Teleph. Interc. N° 607

„ „ N° 833 (Boekhouding)

Telegramadres: EDISON

Electrische Licht- en Krachtinstallatiën

Specialiteit in het verlichten van

KERKEN EN KLOOSTERS

ERKENDE INSTALLATEURS

De Drukkerij BERGER

Stationsweg 15

::

::

::

Den Bosch

is het aangewezen adres voor alle

FAMILIE- en HANDELSDRUKWERKEN

Speciaal voor uitvoering in 3 of 4-kleurendruk

Vraagt **MONSTERS**.

Firma K. Rouppe van der Voort

WIJNHANDEL

ALTAARWIJN

ST. JORISSTRAAT 38-40

's-HERTOGENBOSCH

Firma WILHELM VAN EUPEN, Boxtel

VERSCHEENEN:

SPONSA CHRISTI, Meditaties over het Religieuze Leven,

MATER CHRISTI, Meditaties over de H. Maagd,

geschreven door de begaafde Engelsche Schrijfster **MOTHER ST. PAUL** en in het Nederlandsch vertaald door **M. VAN ZAAANVEER**, met een voorrede van den Weleerw. Heer Pater **L. P. P. FRANKE**, S. J.

Van dezelfde Schrijfster zullen nog in het Nederlandsch verschijnen:

PASSIO CHRISTI, **DONA CHRISTI** EN **ORTUS CHRISTI**.

VOORRADIG BIJ ALLE R. K. BOEKHANDELAREN.

N.V. Machinefabriek v.h. F. Gemen,

's-HERTOGENBOSCH

::

::

::

TELEF. 240

DIRECTEUR: A. J. VAN DER KIND.

Fabriek en reparatiewerkplaatsen van Stoom-, Ijs- en Zuivelmachines, Motoren en Automobielen, Pompen en andere Industriële Werktuigen, Hijschwerktuigen, enz.

Leveren complete **FABRIEKSINSTALLATIËN** op alle gebied.

LENTJES & DROSSAERTS

'S-HERTOGENBOSCH

Firmanten: J. H. L. van Dijk en J. P. M. van Dijk

EFFECTEN, COUPONS, DEPOSITO'S enz.

Belasten zich speciaal met het plaatsen en verhandelen van leeningen ten laste van Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, R. K. Kerken, Kloosters en Instellingen op de meest voordeelige voorwaarden. :-:

A. C. VAN DER MEULEN & ZONEN

Pensmarkt 22-24 — Telef. 571 — 's-Hertogenbosch

COMPLETE WONINGINRICHTINGEN — BEDDEN —
MATRASSEN — DEKENS — TAPIJTEN —
LINOLEUMS ENZ.

Speciaal adres voor het inrichten van heerenkamers, kantoren enz.

Voor kloosters en gestichten steeds extra voordeelige conditiën.

Offerten worden zonder eenige verplichting verstrekt.

Boekhandel W. BERGMANS, Tilburg

VERSCHENEN: de nieuwe druk van

GRADUALE ROM.

EDITIE DESCLÉE, met rytmische teekens en Gregoriaansche noten.

Prijs in sterk halfleeren band f7.75.

Diploma's voor H. Familie en Congregatie van
O. L. Vr. à 37½ en 20 ct.

Medailles H. Familie, koper of aluminium, van af
15 ct. — Per 100 f12.50

Aluminium Medailles voor Congregaties der Onbev.
Ontvang. en H. Aloys. (of H. Jozef,
H. Anna enz.) 17½ ct. — per 100 f15.—

Fa Goosen & Swagerman

VUGHTERSTRAAT 17
'S-HERTOGENBOSCH

WILHELMINAPLEIN 18
EINDHOVEN

PIANO'S — VLEUGELS — ORGELS
DE KASTNER „AUTOPIANO”

STEMMEN — REPAREEREN — VERHUREN
UITGEBREIDE MUZIEKHANDEL
SPECIALE AFDEELING KERKMUZIEK

Fabriek van Machinale Houtbewerking „De Mark”

JACQ. van GROENENDAEL

BREDA

Alle Timmerwerken

Speciaal in Eikenhout Kerkbanken,
Kerkstoelen, Schoolbanken enz.

DRUKKERIJ R. K. JONGENSWEESHUIS, — TILBURG

Postrekening № 13711 :-: :-: Telefoon № 566.

Voor het Praktisch Godsdiensonderricht:

De Münchener Methode door Weber-Vingerhoets *f* 0.85

De Eerste Gebeden door M. N. *f* 0.75

Volkskatechesen (in 5 deelen) door V. J. F. Boelaars
5 deelen compleet *f* 13.—, geb. *f* 18.—

Godsdienstleer (in 3 deelen) door P. M. A. v. d. Hagen
à 50 c. p. deeltje, compleet *f* 1.25

Mijn redelijk en schoon geloof door Dr. P. C. de Brouwer
f 0.40

'S-HERTOGENBOSCH
BEELDHOUWERS
ATELIER VOOR
DECORATIEVE SCHILDERKUNST

Oranjesingel 4, NIJMEGEN
Oude Gracht, UTRECHT
 Verzendt op aanvraag gratis
 Catalogen.
Koopt oude Boeken.

Hofleveranciers van
Z H Paus Benedictus XV

's-Hertogenbosch,

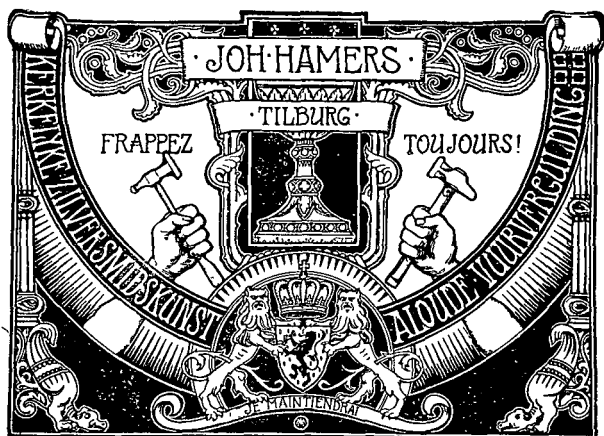
Hinthamereinde 53

Eenige werkplaats te Tilburg

Heuvelstraat 105

Heuvelstraat 105

Groote voorraad in alle metalen Kerkwerken

1^e Klas werk aan voordeelige prijzen

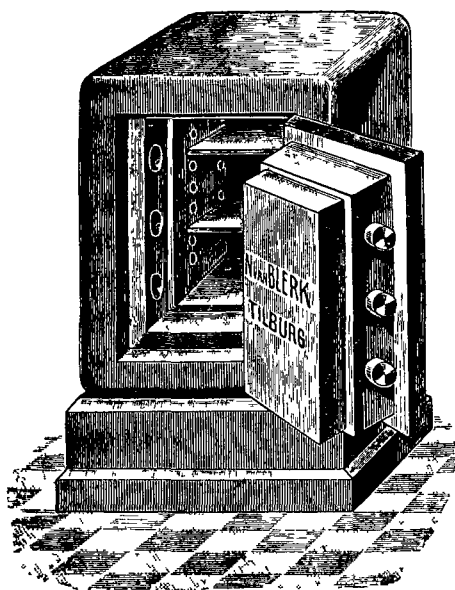
Indien U niet tevreden zijt over Uw
directen aankoop in het Buitenland,
vraagt dan eene offerte in Francs aan
bij de

F^a THOM. VAN RIJCKEVORSEL WIJNHANDEL

VUGHT

Agent van de Huizen:

LAJARD FRÈRES, Bordeaux. - PERRIER JOUET, Epernay.

VAN BLERK's
TABERNAKELKASTEN
VAN BLERK's
OFFERBUSSEN
VAN BLERK's
KLUISDEUREN
VAN BLERK's
BRANDKASTEN

„De beste waarborg”.

Zonder eenige verplichting
persoonlijk te ontbieden

VAN BLERK's
Brandkastenfabriek
Tilburg, Tel. Int. 374

F. WILMSEN

Vughterstraat 118-120, 's Hertogenbosch.

TELEFOON 757.

.....

FABRIEK VAN

PLATEN

ETSEN

.....

SPIEGELS EN SCHILDERIJEN

KUNSTHANDEL

.....

OVALE EN

RONDE

LIJSTEN

.....

Photo's en platen worden zeer accuraat en
in elken stijl ingelijst.

Stempels in rubber en metaal

Specialiteit in
Parochie-Stempels

Verder alle soorten Lak, Inkt en Droogstempels

INSIGNES — MEDAILLES

Zuid-Nederl. Metaalgraveerinrichting en Stempelfabriek

F^a W. C. & J. van LITSENBURG, Achter het Stadhuis 16, 's BOSCH

F. SCHREUDER EN ZONEN, HEUSDEN

Fabriek van Bedden en Matrassen

Magazijnen van Meubels, Dekens enz.

F. SCHREUDER EN ZONEN, HEUSDEN

J. A. VERBUNT

WIJNHANDEL OPGERICHT 1848

TILBURG

INTERESSÉ DE LA MAISON

SCHRÖDER DE CONSTANS

BORDEAUX

SPÉCIALITÉ VINS FINS ET

VINS CACHET DU CHÂTEAU ET

ÉTAMPÉ

MONOPOLE VAN DE MERKEN:

DOMAINE MOULIN DE SOUBEYRAN

CHATEAU CARMES HAUT-BRION

F^a Johan Smulders

's BOSCH

IJZERHANDEL — TOUWSLAGER

:: OLIËN en VETTEN ::

VUGHTERSTRAAT 33

POSTELSTRAAT 21

TELEPH. 659

FIRMA GEBR^s. BOEREN

's-Hertogenbosch

—:—

Boschveldweg 7-8

Telefoon 896

(Tegenover 't Station)

**ELECTRISCHE LICHT- EN KRACHTINSTALLATIES
VOOR KERKEN EN KLOOSTERS**

Watervoorziening — Bliksembeveiliging

Vertrouwd Adres — Prima Referenties — Vakkundig Werk

Louis A. v. Miert

's-Hertogenbosch

**IJZERWAREN voor
HUISHOUDELIJK GEBRUIK**

**Beste adres voor
Kloosters.**

Vacant

THEODOR SPIERINGS

Commissionnair in Effecten

's BOSCH □ □ HINTHAMEREINDE 3

**neemt over leeningen van R. K. Kerken en Kloosters
en bevordert het plaatsen dier leeningen. ::**

GEBRUIKT STEEDS DE KOEK

der oudste Firma **LAMBERMONT**

Koekfabriek „DE BOSSCHE KOEK”

Opgericht in het jaar 1796

Hij is reeds meer dan HONDERD TWINTIG JAAR
wijd en zijd vermaard om zijne KWALITEIT

Vischstraat 16

Telefoon 106

Kantoor en Fabriek
EMMAPLEIN 15—23

Telefoon 599

H. VERBUNT VAN DIJK

Gasthuisstr. 64

TILBURG

Kerkelijke Kunst

Gegarandeerd Zuivere Miswijnen

Alle Kerkbenoodigdheden

Kloosterstoffen

Wil. Schmit-Schendeler

ATELIERS VOOR GLASSCHILDERKUNST

GLAS IN LOOD ✱ ✱ ✱

✱ ✱ ✱ GLAS IN KOPER

KORTE PUTSTRAAT 13 :: 'S BOSCH

MAGAZIJN ST. JOZEF

Speciaal adres voor complete installering van

KLOOSTERS en GROOTE INRICHTINGEN

in

PORSELEIN, GLAS, AARDEWERK,
ROESTVRIJE TAFEL- EN DESSERTMESSEN

TAFELZILVER ALPACCA

in Gero zilver en Rembrandt Zilver

Reiziger door het heele land te ontbieden

Telef. 485 — L. DERKS — 's BOSCH

ERVEN & C°. OIRSCHOT

-:- STOELENFABRIEK -:-

KERKSTOELEN in elk gewenscht model

STOELEN voor PATRONATEN en andere
VEREENIGINGSGEBOUWEN

—.— Vraagt CATALOGUS. —.—

Vacant.

CREDIETVEREENIGING „DE HANZEBANK”

CENTRALE BANK

's-HERTOGENBOSCH

SCHAPENMARKT 6.

Volgestort Kapitaal en Reserven *f* 4.734.300.

98 PLAATSELIJKE KANTOREN.

Effecten - Coupons

Rekening-Courant

Spaarbank, rente 4%

Ingelegd *f* 7.500.000 op 15000 boekjes

Deposito, rente 3 - 5%

naar gelang den opzeggingstermijn

2-jarige Depositobewijzen met rentecoupon, rente 5%

geplaatst per 31 December 1921: *f* 4.081.400

Wij nemen over en belasten ons met het plaatsen
van Leeningen ten laste van R. K. Kerken
en Kerkelijke Instellingen.

**De Roode Sluier
SIGAREN**

**De Roode Sluier
TABAK**

**De Roode Sluier
KOFFIE & THEE**

Probeeren is bij ons blijven koopen.

DE ROODE SLUIER.

**Sigarenmagazijn GEBRS. HOUTMAN,
HINTHAMERSTR. 81, 's BOSCH.**

J. P. van Gilse & Zoon

Huisverantwoord van
2 N. Pays Benedictus XV

Wijnhandel
Roosendaal (N.-Br.)

Gegarandeerde Miswijnen.

VIN BLANC SEC DES CÔTEAUX DE L'HARRACH f 50
MUSCAT DOUX (ou Demi-Doux) - 70

Deze Wijnen zijn ook bijzonder aan-
genaam als Dessertwijn.

MONOPOLE VAN

Château la Tour Priban

Chapelle de la Trinité

Clos du Roi

Clos du Poujallet

Milon-Lafite

Domaine de Pez

La Gauloise (R. Réquier)

Triple Sec (Allary)

Pauillac

St. Emilion

Pauillac

Pauillac

Pauillac

St. Estèphe

Périgueux

Mussidan

*Specialiteit in Bourgogne-, Mosel-
en Rijnwijnen.*

VRAAGT PRIJSCOURANT.

De Onze-Lieve-Vrouwen-Broederschap te Oirschot — A° 1463

door

H. VAN ALFEN.

In het oudste protocol van de voormalige schepenbank te Oirschot trof ik tusschen den gewonen inhoud van transporten, pachtovereenkomsten, boedelscheidingen, renteopdrachten onderstaande copie aan van den oprichtingsbrief eener O. L. Vr.-broederschap aldaar. Schutjes wist van deze broederschap niet af, die het jaar na den brand der parochiekerk daar in de kapel van O. L. Vr. werd gesticht. Of dit de oude kapel bij de hoofdkerk is geweest of de kapel van O. L. Vr.-ter-Eik blijkt niet uit het stuk, tenzij men uit de omstandigheid dat de broeders bij den omgang met het O. L. Vr.-beeld dit reeds den dag te voren naar de parochiekerk moeten dragen, tot het laatste zou kunnen besluiten,

Dat deze acte in het schepenregister is ingeschreven na eerst voor schepenen te zijn opgemaakt, mag wel bevreemden. Men zou voor dien tijd dit eerder tot de bevoegdheid van den geestelijken notaris achten. Er volgt uit, hoe zulk een geestelijke instelling toen in het maatschappelijk leven werd erkend en met het recht van het invorderen van boeten onder de leden, dat haar werd toegestaan, haar een publiekrechtelijk karakter werd gegeven.

Een zuiver geestelijke instelling was zulk een broederschap dan ook niet. Na de eere Gods en de liefde tot Zijne H. Moeder, die volgens de bepalingen der broederschap uiterlijk zich moest toonen in het plechtig bijwonen van de

H. Mis en de Vespers op de Mariadagen en den dag der kerkwijding van de O. L. Vr.-kapel, alsook bij de processie met het Mariabeeld, beoogen de broeders, wat gewoonlijk in dien tijd met zulk een broederschap beoogd werd, een goede gezindheid onder elkander, waartoe jaarlijks een dubbele gezamenlijke verplichte maaltijd gehouden werd, en een afzonderlijke uitvaart bij het overlijden van een lid.

Uitdrukkelijk wordt bij de statuten bepaald, dat deze broederschap in geenen deele tot nadeel zal wezen van de parochiekerk van St Petrus. De meeste bepalingen zijn echter ten gunste van de ontvangsten der kapel.

Een geestelijke waardebepaling zien wij in de voorwaarde, dat degene der leden, die zijn boetpsalmen niet kan lezen, daarvoor 25 Onzevaders en Weesgegroeten bidden moet; een economische waardeering in de vrijheid in plaats van den „covel” 7 stuivers aan de broederschap af te dragen. Van de geschiedenis der broederschap is mij niets bekend.

Oudste Schepenprotocol van Oirschot (Rijksarchief 's-Hertogenbosch, R. n° 122, 1ste protocol, fol. 21 v°—22 v°).

fol. 21 v. Dat voer ons comen sijn eens deels goeder mans wonende inder vriheyte van Oerscot ende hebben God ten love ende Marien sijnre liever moeder ter eeren ende ter weerdicheyt geordineert ende aen genomen een bruederscap van onser liever vrouwen gelovende die te houden ende te volvoeren in allen manieren [ende] ordiancien onder condicien ende op alsulken broeken als in eenre cedelen daer op gemaect bescreven stont van welc cedelen dat inhoud van woerde tot woerde aldus luydende is. Want een yegelijc sculdich is wt allen synre herten ende met allen sijnre crachten God te dienen ende lief te hebben ende der maget Marien sijnre liever moeder loff ende eerweerdicheyt te bewijzen Soe eest dat eens deels van goeden mannen tot oerscot een bruederscap van onser liever Vrouwen geordineert hebben om die aen te nemen ter mynnen ende ter eeren Godt ende sijnre liever moeder niet in enigen achterdeele mer in vordel der prochie kercken sunte Peters tot Oerscot in allen manieren ende onder condicien ende op die broe-

ken hier nae vercleert. In den yersten is geordineert dat die brueders der voersege bruederscappen sculdich sullen sijn te comen op allen hoechtiden onser liever vrouwen ende opten kermisse dach der capellen onser liever vrouwen tot Oerscot stadelyc met hoeren covelen in onser vrouwen capelle ter missen voer dat offertorium ende offeren aldaer ende ter andere vesperen op te verboeren die daer ter missen gelyc voersegt is niet en queem enen halven stuver ende ter andere vesperen te verboeren die daer niet en queem een oertken van enen stuver ende dat tot behoef der bruederscappen voersegt, ten weer dat sake dat hij kenlyc noetsaken hadde om als dan niet te verboeren welc noet saken sijn sullen te weten weer hy buyten Oerscot of leeth hij sieck te bedde ofte weer hij in geheltenissen des heeren ende anders niet. ende inder yerster vesperen soe sal een yegelyc sijn conciencie quiten om daer te comen mer niet te verboeren. Item soe sullen die brueders der bruederscappen voersegt sculdich sijn te comen als [men] dat beelt onser liever vrouwen om dragen sal goets tyts ter yerster vesperen om dat beelt helpen uter capellen voersegt te dragen ende des anders dagen helpen om te dragen op te verboeren die ten wt dragen niet en queem twee stuvers ende inden omdragen niet en queem vij stuvers ende inden weder indragen soe en sal men niet verboeren mer daer sal een yegelycs conciencie in beswaert sijn om te comen wtgesceyden altijt noetsaek als boven ¹⁾ ende op des heyligen sacraments avont te vesperen ende des anderen dagen ter missen ende ten omganck op die ter vesperen niet en queem op eenen halven stuver ende ter missen ende ten omganck ij stuvers. Item die voersege brueders sullen sculdich sijn tot twee tiden des sjaers te seggen op onser vrouwen lichtmisse dach ende opten dach der voersege capellen kermisse te samen teten ende die van den bruederen niet en queem mede ten eten die sal alsoe vele verboeren als den maelyt loept van enen brueder die daer mede ten eten is ten weer dat hij noet saeck fol. hadde als boven. Item soe wanneer // dat enich van den 22 bruederen van live ter doot comen is soe sal elck van den gebrueders gehouden ende sculdich sijn ter wtvaert te comen te vigelien en[de] ter missen om dien brueder

¹⁾ Het volgende tot Item onderaan toegevoegd.

ter eerden helpen te bestaden stadelijc met sijnen covel alsoe verre als hem die weet daer aff gedaen wort opte verboeren die in die vigiely niet en queem enen halven stuver ende ter missen twee stuvers ten weer dat hij noet saeck hedde als boven ende malc van den bruederen die sijnen seven salm can sal lesen voer die ziel enen vij salm ende die sijnen seven salm niet en can die sal lesen xxv pater noster ende xxv ave marien. Item die bruederscap sal sculdich sijn te doen voer hoeren brueder een besundere wytvaart ende die te doen in onser vrouwen capelle ¹⁾ alsoe verre als dat by consent des dekens geboeren mach, tot welcker wytvaart die brueder die van live ter doot coempt laten ende besetten sal een pont was onser vrouwen voer licht ofte sunte peter voer licht alsoe verre als die wytvaart tot onser vrouwen niet gedaen en mucht sijn ende der bruederscappen sijnen covel ofte vij stuvers daer voer. Ende daer voer sal die bruederscap die wytvaart volcomelijc besorgen. Item soe wye nae datum des brieff inder bruederscappen comen sal die sal gheven voir ingaen onser liever vrouwen een pont was ende der bruederscappen vj vleemsch ende die van den bruederen wytgaen wil die sal alsoe vele gheven als men van ingaen gheeft ende daer toe sijnen covel ofte seven stuvers daer voer ende soe wie van den brueren dat wytgaen wil die sal wytgaen op onser vrouwen lichtmisse dach ende anders niet. Item een yegelijc van den brueren sal besorgen tot allen tween jaeren enen covel van der snede die die bruerscap ordineren sal ende dien covel hebben op onser liever vrouwen annunciacen dach ende soe wye van den brueren daer in gebreckelijc is die sal verboeren tot elcken croenen van ²⁾ den deken der bruederen voerseghet enen stuver half onser vrouwen ende half der bruederscap. Item soe sullen gecoren werden tot elcken twee jaeren twee rectoers die die bruederscap voerseghet regeren die broeken boeren sullen ende ander goede mans die inder bruederscappen begeren te wesen aen nemen met wil ende bystant des meesten deels der brueders vander voerseghden bruerscappen welc twee rectoers altijt ten tween jaeren als sij aff gaen sullen ende men ander ordineren ende kiezen sall voer

¹⁾ Het volgende tot de komma doorgestreept.

²⁾ De volgende 3 woorden bovengeschreven.

die gemeyn brueders van hoeren regement wittige rekeninge doen sullen. Item ofte enich discorde viel tusschen die brueders van der bruerscappen ofte die rectoers des discoerde sullen die ander brueders geloeft sijn om neder te leggen sonder ander persoenen daer toe te ropen ende die daer in contrary viel die sal verboeren ter bruederscappen behoeft sijnen covel enen arts gulden ende uter fol. bruederscappen te gaen. Item soe wie inder // brueder-
 22 scappen nae daet des brieff comen sal die sal geloven
 v°. vore scepenen aen des heeren hant ofte ¹⁾ ander goede mans die punten voirsegt te houwen gelijc die voirsegt sijn. Ende dese voirsegde punten hebben die goy mans geloeft te houwen ende te volvoeren op te verboeren die broeken voirsegt ²⁾ biddende den heeren den scouthet dat sy consenteren willen dat die rectoers die altyt sijn sullen vander voirsegden bruerscappen die broeken voirsegt als die vervallen sullen mogen doen wytpanden sunder sunderlinge oerloff daer aff te begeren tweelc die heer den rectoers der bruederscappen voirsegt geconsentert heeft ³⁾ behoudeleken den heeren hoer pant recht. In kennissen der waerheijt soe hebben wij scepenen der vryheyt van Oerscot onsen gemeynen segel aen desen brief gehangen. In den jaere doemen screef duysent vierhondert drie en sestig xx dage in Octobri

Presentibus Stockelman Dirc Huysken Gielis Snellarts.

¹⁾ De volgende 3 woorden doorgestreept.

²⁾ " " 3 " "

³⁾ Deze woorden tot eind van den zin onder bijgevoegd.

Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw

door

Dr TH. GOOSSENS.

(Vervolg van Deel IV, blz. 153).

Made.

Anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo primo 2 Septembris visitata est capella de Meda, cujus patronus est S. Adrianus. Capitulum Montis S. Gertrudis habet collationem predictae ecclesie.

Vicarius constitutus a capitulo Anthonius Theodorici de Leendt fecit professionem fidei et est examinatus.

Fructus hujus vicarie in certis ascendunt ad XL renenses, demptis accidentalibus, que ascendunt ad viginti renenses aut circiter, sub onere quotidiane misse, que quinquies cantatur et bis legitur, que misse sunt fundate per diversos. Fabrica habet 1 jugerum terre, elocatur 8 renensibus. Et unum jugerum, quod parum valet ultra onera, adhuc in pecunia decem aut XI renenses.

Adrianus Michaëlis, magister capelle, dicit pastorem frequenter esse in tabernis et quandoque pugnare. Magistri fabrice et mense S. Spiritus faciunt computum coram Capitulo.

Hec capella fundata est a^o 1512. Vicinij quotannis debent Capitulo 36 (renenses ?) tribuere ex conventione. Hic habent omnia sacramenta preter baptismum salvo quod Medenses communicent Bergis.

Johannes de Laet, capelmeester. Pastor quandoque omittit sua sacra. Est frequenter in diversoriis, sed potens ad bibendum. Est pugnax, bis terve pugnavit: 3 digiti ejus fuerunt vulnerati a tribus mensibus cum quodam Bergensi. Cornelius ¹⁾ Vinck conjugatus non tam frequenter venit ad ecclesiam.

¹⁾ Hierboven staat geschreven: *Neelken*.

Godefridus Michaëlis, magister mense sancti Spiritus solus. Mensa S. Spiritus habet 16 fertelen rogs, in censibus X renenses 5 stuferos et portiunculam terre cum ecclesia. Eleemosine distribuuntur in ecclesia. Consumuntur in computu ex parte fabrice et mense S. Spiritus per capitulares omnes cum computantibus 8 aut 9 renenses. Quilibet communicans tribuit Capitulo 1 stuferum, singuli conjugati 2 stuferos, ad summam 36 renensium. Pastor potat et pugnat. Intermittit aliquando sacra, que ipsi incumbunt.

Anthonium Petri Cornelii, capelmeester, dicit in computu non consumi ultra angelottum.

Dionisius Emondts bredanus, conjugatus custos et ludimagister, ratione custodie habet 16 florenos. A singulis visitantibus scholam X stuferos. Pastor semel atque iterum in septimana omittit sacrum. Dicit se audivisse, quod sunt conjugati separatim habitantes. Dicit pastorem quandoque rixari, sed nescit an per eum hoc stet. Fecit professionem fidei.

Ordinatum est magistris Capelle et mense S. Spiritus, ut registrum censuum et computum tradant ad manus decani Christianitatis.

Drimmelen.

Die superscripto visitata est ecclesia parochialis de Drimmelen, cujus patronus est sanctus Sebastianus. ¹⁾ Collator olim princeps Araucie.

Rector Bartholomeus Joannis Cornelii de Rysbergh, institutus a domino Principe, examinatus a Decano bredano.

Fructus cure parochialis ascendunt ad 80 renenses cum onere misse quotidiane. Census fabrice ascendunt ad 25 renenses, et sunt aliquot portiones terre usque 23 jugera terre. ²⁾ Inde tribuitur custodi 1 jugerum cum dimidio. Custos est Henricus Adriani de Mierl conjugatus. Fecit professionem fidei.

Dominus pastor dicit esse defectum in computu et dicit non esse mensam S. Spiritus et nullos esse pauperes, et si quis egeat, datur ex bonis fabrice.

Cornelius Rolandus, pretor. Dicit pretor pastorem aliquando indutum vestibibus sacris et illas exuere eo quod

¹⁾ Op den rand: Communicantes 80.

²⁾ Op den rand: Ista jugera sunt conflata ex diversis foundationibus, etiam missarum. Fabrica tribuit pastori 80 renenses. Ista 23 jugera valent 200 renenses in toto.

populus non venit ad ecclesiam. Magistri fabrice singulis quadrienniis faciunt computum.

Adrianus Johannis Baes, edituus. Fabrica habet 23 jugera terre, sed sunt 4 jugera vix. Dicit pastorem quandoque potare. Quandoque est dissensio inter pastorem et custodem.

Nicolaus Daniëlis, heimraede, dicit fundatas esse missas a majoribus sub onere, ut fabrica curet fieri missas. Quandoque pastor abest.

Sunt in ecclesia tria altaria consecrata.

Mandatum est magistris fabrice, ut registrum censuum intra sex septimanas exhibeant.

Raemsdonck.

Anno Domini 1571 per D. Sigilliferum et Archidiaconum visitata est ecclesia parochialis de Raemsdonck 4 Septembris. Et inprimis visitata sunt sacramentalia. Collator olim princeps Bredanus. Patronus S. Lambertus. Rector est D. Paulus Petri ex Waelwyck. Est integra ecclesia. Communicantes ultra quingentos.

Pastor in visitatione fuit absens. Dominus temporalis M. Robertus Gent, commorans in Bael, habet decimas, et Joannes Raveschot domicellus cum vicinis ac monasterio prope Bruxellam habent decimas. Census ecclesie ascendunt ad 12 renenses ex anniversariis.

In eadem ecclesia sunt 4 vicarie. 1 vicarie rector filius Adriani Nobel in altari S. Joannis Evangeliste sub onere unius misse, que celebratur per pastorem pro una libra. Trium aliarum vicariarum rectores simul habent onus unius dumtaxat misse, quam celebrat pastor pro una libra. Rectores aut eorum vice-rectores habitant Brede et habent collationem a principe Araucii. Confraternitates nullum habent censum. Vicini curant decantari per vicarium pastoris ex devotione 4 missas votivas.

Custodia habet in certis quatuor lopenses, cujus deservitor est M. Joannes Petri ex Hilvarenbeca.

Ludimagister D. Gregorius Joannis a Balen.

Dicit Dominus Gregorius custodem habere uxorem vi-duam et eundem esse pretorem loci.

Joannes Zegeri, edituus, dicit eo tempore, quo navis ecclesie est edificata et renovata, quam edificantes vendiderunt sua bona et servaverunt sibi onera. Bona ecclesie ascendunt

circiter usque ad tres libras. Pastor et custos simul in certis habent duas libras. Capellanus habet 8 libras ex communitate.

Franciscus Gerardi, edituus.

Godefridus Everadi, magister mense sancti Spiritus. Fructus mense sancti Spiritus sunt circiter centum Philippei. Filius pastoris habitat op Drunen et est hospes ibidem.

Bartholomeus Adriani, magister mense sancti Spiritus, declarat quod pastor propter se non possit ipsis servire. Dicit quod audiverit dici a suis parentibus quod pastor obligetur singulis diebus celebrare, quod ipsis ipse negat.

Johannes Matthie dicit quod pro navi ecclesie sunt consumpta tria millia renensium et ad alienationem istorum bonorum dicit quod habuerunt consensum ecclesiasticum.

M. Joannes Becanus, custos, dicit quod portio terre sit vendita pro XIII¹/₂ renensibus, pastor non possit solus deservire nisi per capellanum. Dicit uxorem suam promere cervisiam.

's-Gravenmoer.

Eodem die per eosdem visitata est ecclesia appellata Morum Comitum, cujus patrona est D. Virgo Maria. ¹⁾ Robertus Gendt dicit se habere collationem. Rector Cornelius de Brouheze. Ad ecclesiam parochialem spectant omnes decime pagi, quas dicunt esse exigui valoris, valent ascendentes certis annis ad 7 vel octo libras Flandrie. Anniversaria ascendunt ad 10 fertella siliginis et octo aut novem florenos renenses. Est 4 capella sub onere missarum celebrandarum Dominicis et festis. Sunt quinque votive misse fundate. Una de venerabili Sacramento, pro qua relicta est portiuncula terre, que elocata fuit 4 florenis et adhuc 3 renenses. Altera missa pro defunctis feriis 2, pro qua relicta sunt 4 fertella siliginis. 3 missa votiva, pro qua relicti sunt 4 renenses.

In eadem ecclesia est altare B. Marie Virginis ac omnium Sanctorum sub onere 3 missarum. Rector D. Joannes de Aggere, ossensis, modo pastor in Tsertogenbos, pastor. Et deservitur per M. Joannem Roesen loemelensem, qui simul est custos et ludimagister.

Ad istud altare spectant fructus ascendentes circiter ad 35 renenses, 2 jugera terre, jugerum cum medio sub Oesterhout, in pecunia 2 coronatos, 13 fertella siliginis et 3 lopmatoes. Est fundatum ab anno circiter 80.

¹⁾ Op den rand: Continet 500 communicantes. Non ardet lampas in ecclesia. Statuta sunt publicata.

Ad custodiam dicunt spectare pro laudabili consuetudine ex singulis domibus 2 stuferos. Questio est adhuc de 3 lop-matis siliginis et decem stuferis.

Bona fabrice ascendunt promiscue ad decem vel circiter renenses. Antea chorus est edificatus et alienati sunt ad 18 renenses, et si quid desit, eligitur ex eleemosinis.

Mensa S. Spiritus habet circiter 33 fertella siliginis et IX aut X renenses annue.

Dicit pastor Joannem Gisberti conjugatum a 2 annis non communicasse, et est nauta, qui etiam habuit aliquando libros suspectos. Heymannus Johannis quoque non communicavit novissimo Paschate.

Christianus Gisberti ex Dongen, hic commorans, et Adriana Joachimi cohabitant tanquam conjuges, nondum contracto matrimonio, inter quos est impedimentum spiritualis cognationis. Christianus levavit prolem Adriane, quem suscitaverat ex 1 thoro. Habet ex fornicatione prolem.

Joannes Gisberti ex Dongen et Maria Jacobi ex Oesterhout oriunda cohabitant et vivunt in concubinato post sponsalia contracta, a 2 mensibus.

[Loon-op-Zand]. ¹⁾

Cornelius Anthonis aedituus.

Adam Cornelii, magister mense S. Spiritus, dicit esse solutionem satis tardam.

D. Johannes Raso, loemelensis, dicit olim fuisse defectum, ut tempore divinorum biberent. Dicit pastorem legere brevem usum romanum. Non celebratur primum sacrum diebus Dominicis. Fecit professionem fidei. Admissus est ad audiendas confessiones.

Ordinatum est magistris etc., ut intra sex septimanas.

Sprange, 4 Capella.

Anno Domini 1571 5 Septembris visitata est ecclesia parochialis de Sprange. ²⁾ Patronus est S. Nicolaus. Collator Abbas tongerlensis et Dominus de Loon per vices. Pastor

¹⁾ Zie *Bossche Bijdragen*, Dl. 3, blz. 215.

²⁾ Op den rand: Dotatio ecclesie non est separata ab ecclesia de Loon. Sunt 700 communicantes aut circiter.

D. Johannes de Remen, pastor in Loon, et deservitur per D. Adrianum Cam juxta Bredam, sub onere missarum celebrandarum diebus Dominicis et festis.

Et ante omnia visitata sunt sacramenta

Est in eadem ecclesia beneficium D. Marie ¹⁾ ad collationem vicinorum, cujus rector est dominus Cam, sub onere duarum missarum. Est etiam missa Venerabilis Sacramenti in summo altari, pro qua relictis sunt 5 renenses. In altari Barbare sunt due misse aut forte plures, pro quibus 38 renenses aut circiter. In altari S. Catharine sunt 2 misse, 28 renenses. In altari S. Spiritus singulis quindenis una missa, IIII renenses. In altari Anne et Georgii una missa diebus Martis, IIII mud roggh, circiter VII¹/₂ renenses. Hec omnia plenius inveniuntur in registro.

Dicit dominus Adrianus publicationes forenses fieri in ecclesia. Die Baljow van Zuyt-Hollant voluit fieri.

Petrus Wilhelmi, edituus, interrogatus de bonis fabrice, dicit se nondum habere registrum.

Petrus Anthonii aedituus.

Theodoricus Adriani, magister mense S. Spiritus. Fructus circiter 70 renenses, computata simul siligine. Computus fit coram pastore, sculteto et heymraede. Bona gildarum cuperet regi per magistros fabrice. Cuperet bona sancti Spiritus distribui dumtaxat parochianis.

Anthonius Henrici, magister mense sancti Spiritus.

Gulielmus Heijmanssen, pretor, putat decanos confraternitatum malam habere administrationem et multa obscurari, et in eum usum putaret expedire, ut vel editui vel aliquis certus eligatur, per quem relicta confraternitatibus gubernentur. Sunt pauperes, qui habitant op Jan Vossen ambacht sub parochia de Capelle et ibidem sepeliuntur. Sunt tamen viciniore in Sprange, excluduntur tamen in capella ab elemosinis recipiendis. Pastor in Loon habet omnes decimas hujus loci de Sprang.

Ordinatum est magistris mense S. Spiritus, ut distribuunt elemosinas pauperibus sue parochie potissimum. Quod ad confraternitates attinet, ordinatum est, ut habeant ²⁾

Martinus Gulielmi, Theodoricus Lamberti, magistri mense sancti Spiritus, jam defuncti officio, difficiles sunt ad computum faciendum.

¹⁾ Op den rand: Fructus Marie VII¹/₂ mud, 20 gulden.

²⁾ De zin is niet verder afgemaakt.

Martinus Johannis, oisterhoutanus, fecit professionem fidei, sicut et pastor. Est altare Georgii, Barbare et Crucis, et S. Spiritus, quod non habet sigillum. ¹⁾

Braeckel.

Die vero octavo mensis Septembris hora nona visitata est ecclesia de Braeckel, cujus patronus est S. Martinus. Sacramentalia sunt bene conservata, similiter fons.

Dominus de Braeckel est collator ecclesie, et habet pastorum circiter 68 renenses preter domum et hortum.

Sunt quinque beneficia seu vicarie. Primum dive Virginis in angulo et confert hoc beneficium Dominus de Braeckel, sicut et reliqua beneficia omnia. Habet hoc beneficium circiter 80 renenses annuos in certis terris. Possessor est dominus Gulhelmus ²⁾ habitans in Wyck, sub onere sex missarum, que misse a festo Joannis non sunt celebrate. Hoc beneficium habuit aliquando pastor ratione competentie.

Secundum beneficium divi Jacobi Apostoli, collator ut supra, habet circiter 70 renenses annuos vel amplius, sub onere trium missarum. Possessor est quidam M. Gerardus Hesius, residens.

Tertium beneficium est Joannis Evangeliste, collator ut supra, habet circiter 70 renenses annuos vel amplius, sub onere trium missarum, quarum una celebratur in castro de Braeckel. Possessor est quidam Jodocus Joannis boemeliensis, qui hactenus studuit Colonie, nunc autem habitat boemelie. Missas celebrat M. Gerardus prescriptus.

Quartum est dive Virginis in sole, collator ut supra, habet circiter quadraginta renenses annuos, sub onere duarum missarum. Possessor est dominus Joannes Renesse, canonicus sancti Joannis trajectensis. Misse celebrantur per pastorem.

Quintum D. Antonii, collator ut supra, habet circiter 40 renenses annuos, sub onere duarum missarum. Possessor est dominus Mathias Alberti, vicarius boemeliensis. Celebrantur misse per pastorem.

Est una confraternitas D. Antonii, sed non habet redditus preter parvum hortum. Mandatum est pastori, ut significet decanis, ut infra mensem exhibeant computum et statum etc.

Dominus Richardus de Hueclum, pastor, fuit pastor 9 annis, sed numquam fuit institutus, quia magno constabat

¹⁾ Zegel op den altaarsteen, als teeken van de consecratie.

²⁾ In het H.S. niet ingevuld.

institutio apud officialem boemelensem, et impetravit litteras proclamationis, pro quibus solvit tres florenos. Mandatum est pastori, ut infra tres septimanas veniat Buscumducis, ut examinetur et instituatur. Dicit esse unum sacerdotem, nomine Gerardum Hesium, rectorem beneficii D. Jacobi, qui excitavit prolem ex sua famula, que adhuc cum eo habitat, qui etiam a feriis Pascalibus non est pastori confessus; an alibi sit confessus, ignorat. Pastor dicit se legere horas antiquas romanas, sed mandatum est ei, ut assumat novas. Dicit etiam quod prescriptus dominus Gerardus interdum frequentet tabernas. Pastor dicit et fatetur se a festo Pasche solum semel esse confessum, idque cum esset in Synodo. Fatetur etiam pastor se excitasse tres proles ex sua ancilla, que adhuc apud eum habitat. Dicit esse quendam Joannem¹⁾ schoenlapper, qui habetur mennonista, liceat non habeat hic certas sedes, sed interdum huc divertitur apud suam uxorem et proles, hic in Braeckel habitantes apud quendam Antonium Hopman sartorem. Dicit custodem aperire tabernam in coemiterio. Custodia habet circiter 40 renenses annuos; non est ludimagister neque schola neque aliquis docet juventutem. Dicit esse quendam Joannem, dictum Cort Jan, qui sit suspectus de fornicatione cum quadam vidua, que ipsum dicitur conduxisse in famulum.

Dicit magistros fabrice non reddere computum a tribus annis, solent autem reddere computum Domino de Braeckel. Dicit fabricam habere annue circiter centum quinquaginta renenses. Rectores mense S. Spiritus dicit quod non fideliter administrent, non enim bene distribuunt neque sunt diligentes in exigendo debito. Mensa S. Spiritus dicitur habere annue circiter trecentos renenses. Numquam fit distributio in templo, predecessores tamen solent frequenter in templo distribuere. Dicit esse quendam domum pauperum, que minatur ruinam, quam non curant restaurari. Rectores mense S. Spiritus solent reddere computum Domino de Braeckel, sed a multo tempore non reddiderunt computum. Sunt monendi.

Adrianus Joannis, hemelraedt²⁾, dicit pastorem habere ancillam, ex qua habet proles. Dicit quod parum referret etiamsi domus pauperum prescripta periret, nam nihil ibi pauperibus administratur preter locum.

Mandatum est pastori et domino Gerardo Hesio, ut hodie

¹⁾ In het H.S. niet ingevuld.

²⁾ = heemraad.

amoveant suas concubinas e domibus suis, et infra octo dies eas ejiciant extra parochiam sub poenis privationis pastoratus et beneficii respective et carceris.

Zuylichem.

Anno XV^CLXXI mensis Septembris die octava hora secunda post meridiem visitata est ecclesia de Zuijlichen, cujus patronus est S. Lambertus. Collator ecclesie est Nicolaus Pieck, nobilis habitans in dicto loco.

Sacramentalia sunt bene conservata et fontes similiter.

Sunt altaria quatuor et sunt omnia consecrata.

Mandatum est pastori, ut renovet librum anniversariorum.

Dominus Joannes Hoey, pastor. Fuit pastor duobus annis. Dicit pastoratum vix posse debite estimari propter inundationes, putat tamen quod habeat circiter centum renenses.

Sunt vicarie seu beneficia 2. Unum beate Marie et sancti Spiritus, quod habet circiter 70 renenses sub onere quatuor missarum. Collator est prescriptus Nicolaus Pieck, dominus temporalis loci. Possessor est dominus Guilhelmus Joannis, residens.

Alterum divi Joannis Evangeliste, collator ut supra, et habet annue¹⁾, sub onere unius misse. Possessor est dominus Egidius Groots, decanus boemelensis, deservitur per dominum Guilhelmum prescriptum.

Est confraternitas Catharine et Barbare, sed nulla habet bona.

Dicit magistrum fabrice esse senem et sine socio, ita ut non possit debita bene exigere et recuperare, neque a duobus annis vel amplius reddidisse computum. Computum solet reddere domino temporalis. Pastor est alter rectorum mense S. Spiritus, et redditur computus coram domino temporalis, pastore et vicinis quibusdam. Dicit mensam habere 19 jugera terre preterea censum quandam duodecim renensium aut circiter.

Dicit esse sacellum nomine Guilhelmum, qui habet concubinam, ex qua excitavit 4 proles, sed eam nunc dicitur amovisse, sed habitat adhuc in pago de Zuijlichem. Dicit eundem sacellum legere horas romanas antiquas.

Fatetur pastor se habere concubinam, ex qua proles excitavit. Habitat concubina in dicto pago, sed non in domo pastoris. Proles autem jamdictas excitavit cum adhuc ageret in diocesi trajectensi.

¹⁾ In het H.S. niet ingevuld.

Dicit esse adulteros. Alter est Adrianus Balduini, qui adulteratur cum Elisabete, in eisdem edibus habitans cum ea. Uxor dicti Adriani superstes est, habitans Dordraci, et dictae Elisabethis maritus creditur adhuc superstes esse, nam de ejus obitu nihil certi est, et excitavit dictus Adrianus ex dicta Elisabethe tres proles.

Dicit custodem aperire tabernam et teneretur custos juventutem docere, sed nimis negligenter id agit, et ad eum effectum habet duo jugera terre a magistris mense S. Spiritus. Habet preterea custodia tria jugera cum medio terre, et duodecim renenses annuos.

Mandatum est pastori tanquam rectori mense S. Spiritus, ut infra mensem exhibeat computum, statum et restantiam. Idem est mandatum magistris fabrice.

Dicit quod predecessores sui deberent reddere et exhibere computus, qui a multis annis non reddiderunt, et pastor a tempore quadragesimali solum incepit esse rector mense S. Spiritus.

Comparuit prescriptus Adrianus prescripto die 8 Septembris 1571, et mandatum est ei, ut statim absque ulla dilatione etiam presenti hora dimittat dictam Elisabeth neque cum ea amplius conversetur sub poena carceris.

Mandatum est pastori et prescripto domino Guilhelmo, ut infra octo dies ejiciant suas concubinas extra pagum sub poenis privationis cure et beneficii respective et carceris.

Nieuwael.

Eodem die visitata est ecclesia de Nieuwael, cujus patronus est S. Willebrordus. Collator est Theodatus a Rivis, habitans in Gellecom prope Asperen.

Dominus Gerardus Arnoldi, pastor, dicit pastoratum valere in certis circiter 60 renenses, celebrat Dominicis et festis, et Mercurii et Veneris. Habet circiter 200 communicantes.

Est una vicaria de sancta Cruce, cujus bona inundatione pro magna parte perierunt. Collator est prescriptus Theodatus, qui occupat bona nec curat fieri officium. Habet unam missam. Supersunt quidem dicta bona, sed sumptus aggerum superant emolumenta bonorum. Nulla sunt alia beneficia.

Custodia habet circiter XV hont lants, valentes communiter 17 renenses. Ecclesia seu fabrica habet circiter 50 renenses. Solus collator constituit magistros fabrice et audit computum.

Non est mensa S. Spiritus, excepto quod relictum sit eenen schepel weijts annue, quod recipit magister fabrice.

Sunt tria altaria, sed unum solum est consecratum.

Est una, que rarius venit ad templum, dicta Joanna Tielmans vidua, communicavit tamen in Paschate coacta quasi.

Est quidam Rodolphus Joannis, qui fornicatur cum Weilken Philippi.

Dicit esse defectum in eo quod tempore divini (officii) stent in coemiterio fabulantes aut in tabernis potitantes.

Dicit quod abbas paterbornensis et carthusiensis buscodu-censis habeant hic decimas.

Joannes Dierxen, custos uxoratus. Dicit quod non sit lumen ante venerabile Sacramentum, ex eo quod non sit oleum fundatum. Custos aperit tabernam. Fatetur quod rarius assumpserit superpelliceum, cum itur cum venerabili Sacramento, sed posthac emendabit se. Dicit de Rodolpho Joannis ut supra. Dicit quod fabrica habeat circiter 40 renenses. Dicit quod relictum sit eenen schepel weyts oft XII stuferi daervoer, ex quibus fiunt panes, qui distribuuntur in festo Purificationis pro pauperibus.

Gameren.

Eodem die hora quinta a meridie visitata est ecclesia de Gameren, cujus patronus est S. Martinus. Collatio nunc spectat ad Regem, olim ad Theodorum Haeften. Altaria sunt quinque consecrata.

Sacramentalia bene sunt conservata, et calices et fons similiter.

D. Joannes Storm, pastor, Dicit quod pastoratus communibus annis habere (sic!) paulo plus quinquaginta renensibus. Accidentalibus cum libro anniversariorum valent 17 renenses. Decimas habent Dominus temporalis et Abbatisa eltenensis et Abbas paterbornensis.

Beneficium est in altari beate Marie, cujus collator olim fuit Theodoricus Haeften, nunc Rex. Habet 15 jugera terre sub onere duarum missarum. Possessor est D. Alexander Gelp, residens.

Est et beneficium Nicolai. Collator ut supra. Habet quin-

decim jugera terre, valentia 60 renenses vel circiter, et census 5 aut 6 florenorum, sub onere trium missarum. Possessor dominus Joannes Theodorici, residens. Est beneficium Jacobi, cujus collator est dominus Renerus Haeften, dominus de Ophemert, et habet sex jugera terre et hortum. In toto valet circiter 50 renenses, sub onere duarum missarum et unius missæ semper decantande feriis quintis. Possessor est dominus Henricus ab Hasseleer, habitans in castro de Dorth. Deservitur per dominum Alexandrum prescriptum.

Est etiam officium Anne, quod habet redditus octo florenorum sub onere unius misse, feria tertia decantande. Deservitur per dominum Alexandrum prenominatum.

Alia beneficia vel officia vel confraternitates non sunt.

Dicit pastor quod custos aperiat tabernam et quod tempore divini officii in domo custodis bibatur. Dicit etiam quod sit custos potor.

Est unicus et idem magister fabrice et mense S. Spiritus, videlicet dominus Joannes Theodorici prenominatus.

Est quidam Paulus filius Bartholomei, qui dissidet ab uxore, cui pastor mandabit, ut ad uxorem revertatur.

Dominus Alexander Geldrop, sacellanus, dicit quod pastor habuerit filiam ex ancilla, quam olim habuit, que filia est nupta, sed a multo tempore illam dimisit ancillam. Nunc autem habet ancillam honestam, de qua non est suspicio. Dicit de Paulo ut supra. Fecit dominus Alexander professionem fidei.

Antonius van Ouver dicit quod pastor suam (concupinam ?) amoverit, sed nescit a quot annis. Dicit quod dominus Joannes sit magister fabrice et mense S. Spiritus et solet collatoris mater cum dicto domino Joanne administrare simul, et non redditur computus nisi super pila ut dicit.

Poderoyen. ¹⁾

6 Septembris visitata est per dominum Sigilliferum et Archidiaconum ecclesia parochialis de Poderoyen ²⁾, cujus patronus est S. Johannes Evangelista. Collator Dominus temporalis de Poderoyen. Rector designatus a Domino de Poderoyen est dominus Johannes Gerardi bomelensis. Fecit professionem fidei.

Fructus ecclesie ascendunt ad 50 renenses, accidentalialia ad 3 vel 4 renenses. Multi fructus interierunt inundatione.

¹⁾ Zie *Bossche Bijdragen*, dl. 3, blz. 216.

²⁾ Op den rand: Communicantes circiter ducenti dempts decem.

Est media ecclesia sub onere trium missarum. Est in eadem ecclesia altare D. Anthonii, cujus rector est Gerardus burensis, pastor in Aelst, sub onere duarum missarum cum dimidia; fructus 30 renenses.

Fabrica ¹⁾ habet circiter 40 aut 50 renenses. Mensa S. Spiritus 12 aut 13 renenses. ²⁾ Magister fabrice Gulielmus Henrici. Magister mense sancti Spiritus Caspar Johannis. ³⁾

Ludimagister Marcelis Cornelii oisterwicanus, conjugatus, habens tonsuram clericalem. Fecit professionem fidei.

Custos Embertus Westeringe. Fecit professionem fidei.

Nicolaus Wyck, pastor in Veen, olim in Poderoyen, dicit Johannam uxorem Petri Ecberti esse publicam scortum et vivere in adulterio cum Anthonio in territorio de Altenae. Dicit Jacobum Zegeri vivere in concubinato cum Arnolda a festo Nativitatis Christi, sed sunt bone voluntatis ut procedant ad matrimonium, sed non sunt adhuc facte publicationes post sponsalia contracta.

Dicit custos ludimagistrum non docere juventutem cantum. Dicit bene administrari bona fabrice, mense sancti Spiritus segniter exigi debita. Dicit Petrum Ecberti habere uxorem Johannam, habitantem ⁴⁾, que habet prolem ex famulo, qui in domo habitat aliquando et vocatur Anthonius Johannis de Ael, et dicitur adhuc esse impregnata. Hensken van Cleef habitat cum Cornelia Johannis vidua et vivit in concubinato. Adriana, commorans in Boemel, uxor Arnoldi Johannis, habet prolem ex incerto patre; olim hic habitavit. Adriana Beyens solet habitare in Poderoyen, conjux autem in Boemel ab annis fere duobus.

Custodia non habet nisi 10 renenses.

Ludimagister dicit de uxore rectoris per filium, quod supra dictum est.

Brakel.

7 Septembris visitata est ecclesia de Brakel, cujus patronus est S. Martinus.

Johannes Henrici est edituus ab annis 4. Fit computus coram sola Domina, que etiam sola constituit edituos. Fructus fabrice ascendunt ultra centum renenses.

¹⁾ Op den rand: Redditur computum singulis bienniis et non queruntur quod etc.

²⁾ Hierboven staat geschreven: 14 of 15 renenses.

³⁾ Op den rand: Mandatum est, ut intra mensam registrum.

⁴⁾ Niet ingevuld in het H.S.

Dicit pastorem habere ancillam, ex qua suscitavit proles. Dicit alterum sacerdotem, dominum Gerardum Hezium habere ancillam et ex illa habere prolem. Videtur sepe in diversoriis. Non aperitur ludus literarius nec est ludimagister. Tempore divinorum recipiuntur in diversoriis. Dicit magistros fabrice et mense sancti Spiritus non facile obtinere censum; intra quadriennium non est factus computus.

Georgius Bistervelt, pretor hic commoratus per annum, dicit pastorem quandoque venire ad societatem et habere ancillam, ex qua suscitavit proles. Habitant tamen in diversis domibus. Dominus Gerardus Hesius etiam habitat cum sua ancilla. Dicit publicationes forenses fieri post aspersionem aque benedicte.

Gisbertus Ottonis, magister mense S. Spiritus ab annis 5 aut sex. Non solet fieri computus, sed administratio committitur conscientie ipsorum. Habet mensa S. Spiritus 50 jugera terre, que ascendunt ad ducentos renenses. Pastor habet inde 18 renenses, custos tres aut quatuor renenses; quando tenetur schola, tribuitur inde liber grossorum. Sunt faute. Non faciunt magistri ¹⁾

Ex istis bonis procedentibus annuis alebantur pauperes studiosi Ultrajecti, sed jam hoc non fit amplius. Est questio de portione terre divendita a magistris mense S. Spiritus propria ipsorum auctoritate.

Tempore quadragesime distribuitur in ecclesia.

Dicit pastorem et D. Gerardum habere proles ex ancillis, que hic in Brakel habitant. Mercatus quandoque fit diebus festis. Tempore divinorum potatur in diversoriis et fabule miscentur in coemiterio.

Dominus et magister Gerardus Hesius, vicarius in altari D. Jacobi. 16 jugera terre, quodlibet III-renensium vel III¹/₂. Domina de Brakel habet collationem. Vicarius habet tres missas. Preter has missas celebrat tres missas vicarie S. Johannis, cujus rector est Jodocus Johannis Theodorici, 26 annorum, Bomelie habitat apud patrem, sed nescit an legat horas. Incedit seculariter et se gerit.

Rector vicarie in altari D. Marie sub onere sex missarum, 18 jugera terre, dicitur esse dominus Wilhelmus Meerhoutanus in Wyck, sed nullum fit ministerium a festo Pentecostes. Reynerus Haeswyn alias bastard habet filium parvum trium annorum. Et vacavit similiter (?), nisi quod dominus Emberus, pastor in Willegen, missas aliquas celebraverit.

¹⁾ De zin is in het H.S. niet verder afgemaakt.

Rector altaris D. Anthonii est magister Mathias Alberti, vicarius boemelensis, sub onere 2 missarum, quas celebrat pastor. Fructus 35 renenses aut circiter.

Est vicaria D. Marie in sole sub onere duarum missarum. Rector est D. Johannes Reymes cognomine Remes. Pastor celebrat istas missas. Fructus 12 jugera terre, quodlibet valet 36 renenses simul. Diebus Lune celebratur missa pro defunctis per pastorem et aliquem ex vicariis vicissim.

Putat pastorem legere usum trajectensem. Sunt circiter 8 dies quod pastor sit domino Gerardo confessus. Fatetur se legere parvum usum romanum. Pastor habet ex concubina tres proles, solent una habitare. Dominus Gerardus habet unam prolem decem annorum ex ancilla sua bardwicensi. Custos non pulsat debitis horis. Pauperes conqueruntur adversus magistros mense sancti Spiritus. Et non faciunt computum. Nescit tamen an bene an male fiat administratio. Obambulatur in coemiterio tempore divinorum.

Eustachius Henrici, custos, conjugatus, non habens tonsuram clericalem et est tabernarius. Fecit professionem fidei.

Cornelius Nicolai, heymraet ende richtsman.

Zuilichem.

7 Septembris ecclesia de Zuilichem visitata est per Dominum Reverendissimum. Patronus S. Lambertus. Collator Nicolaus Pieck. Pastor legit brevem usum. Communicantes 80 (?).

Fabrica habet annue circiter centum renenses. Ab annis novem non est redditus computus. Fit computus coram Nicolao Pieck domino temporali. Non prestatur iuramentum.

Jan Ariaenssen solus edituus. Pastor deservit duobus annis et bene concionatur. Pastor habet ex concubina sua duas proles. Vicarius pastoris habet ex sua concubina duas aut tres proles. Festa non bene celebrantur.

D. Wilhelmus Johannis vicarius Spiritus sancti et Marie sub onere 4 missarum. Fructus 70 floreni aut circiter; sunt 21,23 jugera terre, vicaria habet decem. Collator est dominus Pieck.

Ægidius Grotius est rector S. Johannis evangeliste sub onere unius misse. Collator domicellus Pieck, sicut et cure pastoralis.

Dicit vicarius edituum egere opera. Pastor est magister mense sancti Spiritus et Cornelius Joannis de Weeigh. Fateatur se legere brevem usum. Pastor est vicario confessus die

Dominica proxima. Pastor ex ancilla suscitavit 2 proles, sed ante adventum in hunc, et fuit pastor a duobus annis. Fatetur se debere residere in sua vicaria. Nulla aperitur schola, ad quam est obligatus custos.

Adrianus Balduwini est adulter. In Paschate non communicavit. Habet uxorem Dordraci habitantem, adulterium committit cum Elizabeth Johannis filia, maritus Anthonius ejusdem scitur esse mortuus.

Jan Bolen Janssen, custos, conjugatus, non habens tonsuram clericalem. Pastor vivit cum concubina, ex qua habet 2 proles. Similiter et vicarius est incontinens et habet proles. Adrianus Balduwini suscitavit proles 2 aut tres ex Elizabetha per adulterium. Custodia habet 6 jugera terre in certis.

Niewael.

Ecclesia de Niewael unum dumtaxat habet altare consecratum. Patronus S. Willibrordus.

Fabrica habet circiter 60 renenses, sed inde debent onera aggerum sustentari. Nulla est mensa sancti Spiritus. Nullus est ludimagister, solet tamen pater custodis scholam aperire.

Jacobus Rodolphi, edituus, dicit pastorem contentionem cum vicinis. Custos est tabernarius et conjugatus. Theodatus constituit edituos et a precedentibus non est factus computus. Pastor fuit edituus et non fecit computum.

Rodolphus Johannis vivit in fornicatione et concubinato cum Werla, ex qua suscitavit prolem.

Mandatum est aedituo, ut intra mensem exhibeat registrum omnium censuum et bonorum et ultimum computum cum restantiis. Mandatum est quoque pastori, ut computum, quem hactenus non fecit, faciat.

Mensa sancti Spiritus nihil habet nisi eenen schepel weits.

Lucerna ante Venerabile Sacramentum non ardet.

Mandatum est custodi, ut non sit tabernarius.

Gaemerem. ¹⁾

D. Johannes Theodori ²⁾ vicarius S. Nicolai. Collatio nunc spectat ad Regem, antea ³⁾

¹⁾ Op den rand: III^c communicantes.

²⁾ Op den rand: Iste bonus dominus administravit avunculo meo sacramenta in extremis, qui mortuus est ex peste in profesto Bartholomei anno 35.

³⁾ De zin is niet afgemaakt in het H. S.

Spectant ad eandem vicariam 15 jugera terre, circiter 60 renenses, et census quinque philippeorum et domistagium, sub onere trium aut quatuor missarum secundum devotionem possidentis.

Ex beneficio B. Marie suppressa sunt duo jugera terre, que per Theodoricum Haeften collatorem sunt divendita, et sunt circiter 4 anni, quod sunt divendita Adriano Oever civi boemelensi. Rector istius beneficii est D. Alexander de Geldrop.

Est officium in altari D. Anne, ad quod solent spectare sex renenses floreni, qui sunt venditi per collatorem eodem tempore, quo 2 jugera terre sunt alienata. Idem collator alienavit ex bonis mense sancti Spiritus thien hont terre et unum jugerum terre, que accepit in censum redimibilem Silvester oft Vastardus Gisberti, hic in pago commorans, et illi census solvuntur in usum pauperum. Adhuc unum jugerum terre accepit in censum Petrus Thome civis boemelensis, qui solvitur mense S. Spiritus.

Pastor bene regit oves suas. Pastor habuit proles ex ancilla, que in hoc pago habitat et frequenter est in domo pastoris. Et dicit se eligere pastorem confessarium et Alexandrum. Nullas habet proles, sed filia fratris ei cohabitat. Alexander cohabitat custodi, qui est tabernarius, et uxor tempore divinorum promittit cervisiam. Alexander habuit proles, sed sunt mortue, et ancilla similiter est mortua, ex qua suscitavit proles. Custos libenter potat.

Mandatum est domino Johanni ex parte Reverendissimi, ut registrum bonorum mense sancti Spiritus et fabrice ¹⁾

Ipse solus administrat et continuatus est ex parte Regie Majestatis. Ab anno 50 fuit administrator et numquam fecit computum. Bona fabrice et mense sancti Spiritus sunt conjuncta, ascendunt fere ad ducentos renenses.

Gerardus Theodorici de Culeborch, custos et ludimagister aut ejus nomine dominus Alexander, conjugatus, habens tonsuram clericalem, tabernarius. Dicit Theodoricum Haeften quedam ex bonis vicarie alienasse. Dicit dominum pastorem habere filiam conjugatam, quam suscitavit ex ancilla, que habitat cum pastore. Alexander fuit convictor domini custodis ab annis 6. Custodia valet 4 jugera terre, IIII loepende gulden, omnibus computatis non habet ultra 24 renenses.

¹⁾ De zin is niet afgemaakt in het H.S.

Capitulum Boemelense.

Anno XV^cLXXI mensis Septembris die nona hora tertia post meridiem visitatum est capitulum boemelense, et ecclesia collegiata et parochialis sancti Martini boemelensis.

Dominus Egidius Groots, decanus et canonicus ecclesie predictae, annorum 48, fuit canonicus 27, decanus 8 annis. Dicit se nullum scire canonicorum, qui habeatur suspectus de incontinentia. Dicit quod divinum officium soleat celerius et cum minori devotione peragi quam nunc, et sperat in dies meliora.

Injunctum est decano, ut colligat omnes missas fundatas et redditus earundem et ad Reverendissimum transmittat, ut reductio fiat auctoritate Reverendissimi. Exhibeat quoque omnia beneficia cum nominibus collatorum, possessorum, ac redditibus eorundem ac oneribus.

Dicit foundationibus satisfieri.

Dicit decem esse prebendas in ecclesia hac, quarum collator ordinarius est Thesaurarius trajectensis, que valent circiter centum philippeos cum distributionibus. Decanatum dicit habere circiter 40 renenses preter domum.

Dicit nullos esse ebriosos, licet interdum in bona societate reperiantur leti.

Dicit quod tertiam partem omnium bonorum converterint in distributiones quotidianas et qui tempestive non intersunt horis, fraudantur distributionibus. Habent sex septimanas pro diebus absentie.

Dicit esse tres edituos, ex quibus tertius semper est canonicus, et eliguntur omnes per senatum, et dicit fabricam optime regi. Computus edituorum fit coram senatu solum, interdum singulis annis, interdum singulis bienniis.

Proventus fabrice vix ascendunt ad centum renenses vel centum philippeos, et sunt ante multos annos multa bona fabrice alienata, sed pecunia est applicata ad restaurationem ecclesie.

Duo sunt magistri mense S. Spiritus laici, et dicit expedire ut adjungatur tertius ecclesiasticus, sicut olim fuit, videlicet a 25 annis, et ultimus ecclesiasticus fuit magister Hubertus Gier, canonicus. Et magistri mense S. Spiritus presunt etiam hospitali et bona sunt nunc permixta, licet olim fuerint separata bona. Dicit bona illa sic mixta valere circiter octingentos renenses vel amplius. Dicit etiam magistros non reddere

computum et non tam fideliter administrare. Distributio fit interdum in templo, videlicet cum sunt certe foundationes, alias fere in hospitali.

Dicit preterea esse alia hospitalia quinque aut sex per canonicos fundata. Unum est hospitale D. Frederici Moillaert, canonici, et habet provisorum canonicum magistrum Neidonem Raedt.

Secundum M. Nicolai Suerling, canonici, cujus provisor est magister Jasperus Langasius, canonicus.

Tertium est hospitale Wedegonis, cujus provisor est M. Adrianus Schoot.

Quartum est M. Joannis Raedt, provisor est defunctus a decem diebus.

Quintum M. Rodolphi Andree, cujus provisor est D. Nicolaus Raedt. Que dicit omnia bene regi, et faciunt provisores computum ad requisitionem Decani et Capituli.

Custodem dicit esse clericum, non bigamum. Ludimagistrum dicit bene fungi officio. An submonitor, existens beneficiatus, legat horas necne, nescit. Dicit habitare hic quandam Adrianam de Ysendoren, que separata est a suo marito; maritus habitat in Huesden.

Dicit esse publicum usurarium sed habere privilegium regium.

Dominus Otto Pieck, canonicus, 66 annorum, fuit canonicus circiter 8 annis. Dicit divinum officium bene peragi. Foundationibus dicit bene satisfieri.

Dicit se nullum scire confratrum, qui sit de incontinentia suspectus pro tempore. De fabrica dicit quod optime administratur. De magistris mense S. Spiritus dicit quod bene regant, et dicit bona mense S. Spiritus et hospitalis esse conjuncta.

Dominus Henricus Theodorici Puyters alias Dousborch, annorum 43, canonicus. Dicit canonicos non bene frequentare chorum, et dicit quod canonici egrediantur chorum sub divinis officiis ad placitum et tamen gaudent distributionibus, et inter ceteros in hac re defectuosus est Decanus. Dicit distributorem non prestare juramentum quod fideliter distribuet, et suspicatur quod ex favore distributiones fiant. Distributiones singularum horarum ascendunt circiter ad quinque stuferos pro omnibus simul.

Dicit etiam quod non satis tractim canantur hore. Dicit ludimagistrum Henricum Cesarium esse filium sacerdotis, hic in choro ministrantis, domini Henrici Cesarii vicarii. Suspi-

catur quod non celebrentur omnes misse fundate: in hac re putat Decanum defectuosum. Decanum dicit non celebrare officium ex parte canonicatus sibi incumbens, licet tamen sit mandatum a domino Sonnio, quod singuli per se celebrarent suas missas per suas vices, sed per alium id agit. Dicit maiorem partem canonicorum adhuc legere parvum usum romanum. Dicit dominum Henricum huesdensem, vicarium, non celebrasse ab uno anno et maxime addictum poculis. Dicit Decanum etiam addictum poculis, similiter dominum Theodoricum et dominum Mathiam.

Dicitur de Decano, quod in dedicatione trajectensi profectus fuerit cum ancilla sua, olim sua concubina, Trajectum, et cum eadem dicitur rediisse, et occulte dicitur esse in edibus Decani, quod audivit ex ore domini Henrici huesdensis prescripti. Dicit quod dominus Neijdo de Raedt habitet in monasterio virginum et concubina ipsius habitet in cemiterio in edibus predicti Neidonis. Dicit quod concubina quondam domini Petri Pol, defuncti intra decem dies, habitet juxta cemiterium in domo conductitia ab ecclesia.

Decanus non exercet disciplinam in capitulo.

Dominus Jaspas arnhemensis, canonicus, annorum 78 aut circiter, fuit canonicus quinque annis. De officio divino dicit (quod) satis precipitanter peragatur et optaret quod (sic!) perfectius et decentius decantari. Dicit quod canonici ad placitum egrediantur chorum et tardius veniant nec tamen habeantur pro absentibus.

Dicit Decanum esse laxum in exercenda disciplina. Dicit Decanum cum uno vel altero regere totum capitulum, et quod ipse deponens nihil fere sciat eorum, que capitulum vel statuta capituli concernant, et statuta vix unquam preleguntur neque etiam observantur, et recluduntur, ut nemo habeat accessum preter Decanum cum suis quibusdam.

Putat quod non omnes confessarii sunt approbati a Reverendissimo, ipse autem confitetur domino Mathie vicario.

Dominus Joannes Valerius, canonicus, annorum 69, fuit canonicus 47 annis.

Dicit quod non omnes misse fundate celebrentur. Dicit quod Decanus habeat fere singulis diebus missas, tamen vix celebrat pro medio tempore. Dicit etiam de domino Mathia vicario quod putet eum acceptare plures missas quam celebret. Dicit quendam vicarium, cognomine Rossen, cujus misse

etiam forte neglecte sunt. Dominus Henricus dicitur habere multas, sed a multo tempore non celebravit eo quod videatur captus mente. Optaret quod hore decentius decantarentur. Dicit etiam esse defectum in frequentatione chori, et quod frequentius egrediantur. Camerarius seu distributor non fungitur fideliter suo officio, et ipse defectuosus est in frequentatione chori. Dicit Decanum esse addictum poculis cum domino Mathia et domino Theodorico. Dicit quosdam brevissimo temporis spacio absolvere horas suas; an plene legant, nescit. Dicit de concubina Neidonis ut supra, et de concubina domini Petri Pol ut supra. Dicit etiam quod audierit dici quod Decanus fuerit in dedicatione trajectensi et rediisse cum sua concubina, et suspicatur quod adhuc cum domino Decano habitet secrete. Dicit quod nunquam viderit quod Decanus ullam disciplinam exercuerit in delinquentes.

Dicit dominum Jacobum, habitantem apud sorores, gestare caligas inflatas. Dicit quandam domicellam van Zuyle hic habitare, maritum autem alibi.

Dominus Adrianus Schoock, canonicus, annorum 57, residens 29 annis, timet quod non omnes misse fundate celebrentur. Defectuosus est in ea re Decanus. Dominus Henricus huesdensis est suspensus a divinis, nec putat ejus missas per alium celebrari; est etiam potator magnus. Timet etiam quod dominus Mathias non celebret omnes missas suas.

Est in altari S. Stephani officium unius misse, que celebrari solet feriis sextis ¹⁾, que a tempore turbarum non est celebrata. Relicti sunt pro illa missa sex geldrici equites, quos solet solvere Cornelius Balduini civis. Hore canonice satis irreverenter decantari dicit, et cupit, ut hoc emendari possit, duos deputari quibus cura incumbat. Decanum dicit frequenter abesse, et distributiones non fideliter fieri. Dicit plerosque legere horas secundum usum damnatum. Dicit dominum Jacobum et dominum Theodoricum ac alios etiam gestare caligas inflatas, neque vidit dominum Theodoricum frequenter legere horas. Putat dominum Jacobum legere parvas horas romanas. Dicit quod Decanus brevi fuerit bis Trajecti, sed apud quem fuerit hospitatus, nescit; habuit itineris comitem filium custodis nomine Walterum. Dicit de concubina domini Neidonis quod in ipsius domo habitet. Dicit quod dominus Nicolaus Raedt soleat ludere aleis vel chartis

¹⁾ Er staat: *sextam*.

lusoriis; an nunc faciat, nescit. Dominus Henricus huesdensis, vicarius, est potior et liberius interdum loquitur. Timet quod sit abusus in elocationibus bonorum mense S. Spiritus, quod videlicet ipsi magistri sibi elocent vel ex favore aliis; an fiat justus computus, nescit. Dicit quod dominus Joannes Valerius fuerit provisor cujusdam hospitalis, quod non bene dicitur administrasse, eo quod quedam bona obscurata sunt ex eo quod frigide moverit. Dicit quod domicella de Zuijlen dissideat a marito, habitante Ultrajecti, similiter domicella de Beijnen, soror predictae Zuijlen, dissidet a marito suo habitante in Waerdenborch, qui forte discessit propter religionem. Dicit quod Lucas Doncker aliquando fuerit alienus ab ecclesia, existens mercator.

Dominus Nicolaus Raedt, canonicus fuit solum ab octo diebus, sed fuit bene 8 annis vicarius. Dicit (quod) distributiones juste fiant et quod teneantur ante finem primi psalmi interesse horis.

Dominus Mathias Alberti, vicarius, annorum 50, residens 28 annis vel circiter, fatetur quod Decanus et ipse deponens interdum sunt in diversoriis cum reliquis consistorialibus. Dicit etiam quod Decanus agat fiscum et judicem.

Dominus Noë (alias Neido) Raedt, annorum 35, canonicus, residens 10 annis, dicit quod sit defectus in eo quod non omnes misse celebrentur propter minus bonam dotationem, et putat quod etiam bene dotate misse per negligentiam omittantur. Dicit quod deberent duo ex canonicis deputari, qui habeant rationem cantus et intonent. Dicit dictus Noë quod custos distribuat plumbeta absque eo quod consideret an serius venerint aut permanserint. Dicit quod numquam celebretur capitulum nisi a partibus curetur convocari. Dicit statuta numquam legi. Dicit jura receptionis in canonicatum ascendere ad 23 renenses aut circiter, ex quibus canonici habent unam partem, quam inter se distribuunt. Dicit quosdam legere parvum usum romanum, inter quos ipse deponens est et dominus Otto. Dicit quod non habeant certam horam veniendi ad templum, sed custos pulsat interdum media hora serius quam faciat alias, ad suum placitum, et cuperet ordinari, ut certa hora conveniant. Dicit quosdam etiam aliud agere tempore decantandarum horarum, et non canere. Dicit commercia fieri diebus Dominicis et festivis. Cuperet etiam in tabulis describi ordinarium singulis septimanis observandum

ad evitandam confusionem. Dicit ludimagistrum non adhibere satis bonam diligentiam, ut juvenus instituatur in cantu, et ut melius eam coerceat, ne sint tam petulantes juvenes.

Dominus Theodoricus Gysberti, annorum 34, vicarius residens 9 annis. Putat missas domini Henrici huesdensis vacare et non celebrari. Credit quod Decanus interdum adhuc tractet et cognoscat de causis matrimonialibus et absolutionibus. Fatetur se legere brevem usum romanum, et credit (quod) canonici et vicarii pro majori parte legant brevem usum romanum. Credit quod populus suspicetur quod concubina Decani adhuc in edibus ejus sit ex eo quod solum habet filiam parvulam, que vix sibi servire posset, et dicit se interdum audivisse strepitum quendam in edibus Decani, sed an concubine nescit. Dicit esse canonicum quendam in Haeften, nomine Gerardum Schoock, qui habet beneficium in ista ecclesia, quod requirit personalem residentiam, non tamen residet. Sunt preterea due portiones in altari S. Catharine, que requirunt personalem residentiam, quarum unius possessor est Hermannus de Rossum, qui nunc quidem residet, sed multo tempore abfuit, altera portio vacat per acceptionem prebende Nicolai Raedt. Dicit etiam quod prescriptum Lucam Doncker rarius videat in templo.

Jura receptionis vicariorum ascendunt circiter decem renenses undecim stuferos cum dimidio, quorum canonici habent fere mediam partem.

Dominus Jacobus Gerardi, vicarius, quia novitius est, nihil fere dixit.

Everardus Gerardi, custos, annorum 57. Dicit se non dare plombeta nisi presentibus et permanentibus.

Dominus Gysbertus Joannis, pastor. Dicit officium utcunque peragi, licet optaret quod paulo melius. Dicit plures esse missas fundatas quam celebrentur aut propter paucitatem sacerdotum possunt celebrari. Est sacellum S. Crucis ante civitatem, in quo sunt due misse fundate, ut putat, vel saltem una die Veneris, que rarissime celebratur et vix bis in anno, cum deberet singulis septimanis celebrari, quod sacellum est annexum decanatu. Dicit diaconos et subdiaconos non permanere in templo donec missa absolvatur, sed absoluta epistola aut evangelio egrediuntur aut manent in vestiario, et eccle-

siastici obambulant et fabulantur in templo, inter quos sunt dominus Theodoricus Gysberti et dominus Mathias et dominus Henricus huesdensis, qui huesdensis fere semper est in diversorio. Dicit dominum Jasparum Langasum quandam impregnasse ancillam, videlicet domini Joannis Valerii, apud quem dictus Jaspar emit expensas. Dicit etiam pessimum regimen esse in monasterio monialium et quod religiose interdum noctu egrediantur in magno numero ad monasterium Regularium virorum et cum illis convivantur, et dicit patrem et matrem ibi negligentes admodum esse.

Henricus de Groot et Theodoricus de Gier, burgimagistri, de pastore dicunt quod sit vir probus et bene fungatur officio.

Mandatum est magistris fabrice, mense S. Spiritus et hospitalium et confraternitatum in presentia burgimagistrorum, ut infra mensem exhibeant computum seu conclusiones computum cum restantibus.

Dicunt bona mense S. Spiritus et hospitalis nunc esse conjuncta et permixta, sed olim fuerunt distincta.

Dicunt esse quendam usurarium publicum, qui habet privilegium regum et venit ad templum et audit missam, et credunt quod confiteatur et communicet.

Dicunt esse quendam sutorem habitantem in platea hospitalis, qui habetur suspectus quod sit anabaptista; fuit etiam alius textor, qui aufugit.

Dicunt de domicellis Zuijle et ejus sorore ut supra, quod videlicet sint separate a maritis suis.

Adrianus van Ouwel et Joannes Moellaert, scabini, dicunt quod usurarius publicus veniat ad templum. De reliquis nesciunt.

Helleswandus de Gier et Gerardus Schoock, scabini, dicunt de Hermanno Antonii, sutore prescripto, quod quidem alias fuerit fama de eodem ut supra, sed credunt quod nunc bene frequentet templum.

Dicit etiam pastor de Hermanno Antonii Vorsteman quod habitus est anabaptista et quod non confiteatur pastori, sed confitetur Decano disputationis causa, sed pastor intra paucos dies baptisavit prolem dicti Hermanni. Dicit esse quendam

Lucam Doncker, qui rarius venit ad templum. De ludimagistro (dicit) quod bene et pie juventutem instituat. Dicit quod in hospitali sit quotidiana missa. Dicit pastor quod usurarius veniat ad templum et confiteatur Decano et communicet. Dicit scabinos admittere scabinales litteras tales cum ea conditione, ut quandocumque creditor volet (sic!), capitalis summa debeat illi restitui cum usura pro rata temporis. Dicit quendam Gysbertum Cooman esse suspectum de usura. Dicit esse multos, qui vivunt in divortio, inter quos est domina de Zuijle et alios, quorum nomina nescit.

Dicit esse defectum in magistris mense S. Spiritus eo quod magistratus conducatur pro seipsis agros et parum solvant, et cum exactiones solvende sunt, tenetur mensa S. Spiritus aut hospitale solvere, et coloni non satisfaciunt. Receperunt magistri sancti Spiritus sub annua pensione trecentos renenses ad solvendum exactiones. Dicit quod singuli confratres confraternitatis Sacramenti teneantur dare libram cere, quam non solvunt aut saltem non deferuntur ad ecclesiam, sed potius per decanos pecunia inde proveniens absumitur per potationes.

Dominus Henricus huesdensis, beneficiatus beneficii S. Crucis. Ordinatur quod nunquam inchoentur hore nisi a stante. Dicit beneficium S. Crucis valere circiter 50 renenses.

Injunctum est predicto domino Henrico, ut tribus feriis sextis ex ordine jejuset in pane et aqua, et tunc de sancta Cruce celebret, preterea ut confiteatur peccata sua pastori antequam celebret, et sub poena carceris mandatum est, ut tabernam non ingrediatur. Item mandatum est, ut D. Decano reconcilietur.

Domicella de Zuylen exhibebit intra mensem documenta separationis per sententiam facte.

Domicella de Beynen dissidet propter heresim, cum maritus sit mennonista.

Dominus Ægidius Grotius, decanus, dicitur frequenter abesse choro, quando divinum officium peragitur, cum primus et ultimus esse debeat. Item multas omittere missas sibi incumbentes. Dicitur quoque numquam celebrare capitula, nisi per partes urgeatur, nec etiam disciplinam exercere. Deinde frequentare tabernas, se immiscere negotiis plane secularibus et etiam jurisdictioni nostre episcopali. Eundemque in multis causis agere fiscum et judicem ac absolvere usurarium publicum eidemque sacramenta administrare. Et instituere non

admissos et examinatos contra tenorem concilii tridentini. Postremo suam concubinam, prout fama testatur, domi sue fovere.

Dominus Natalis seu Neido relicta propria domo concubinam cum prolibus in eadem constituit prope ecclesiam cum magno scandalo. Et legit parvum usum romanum. Et cum sit camerarius, non prestitit juramentum requisitum, nec fideliter curat distribui plumbeta.

Dominus Jaspas Langasius dicitur impregnasse ancillam domini Johannis Valerii hospitis sui.

Dominus Matthias Aelberti, vicarius, dicitur frequentare diversoria et plures habere missas quam celebret et obambulat in ecclesia sub divinis.

Dominus Theodoricus Gisberti frequentat tabernas, legit brevem usum romanum et immiscet se rebus secularibus et obambulat in ecclesia sub divinis.

Dominus Jacobus ¹⁾ habet caligas inflatas.

Dominus Henricus huesdensis est magnus potator et a multo tempore non celebravit et obambulat in ecclesia sub divinis.

Ludimagister est filius domini Henrici Caesarii in ecclesia ministrantis et discipulos non bene exercet in cantu.

MEMORIALE.

Primo ut summa missa sine abbreviatione simboli aut prelationis decantetur; ut etiam diaconus et subdiaconus ante finem ejusdem misse non recedant.

Item ut ordinarium pro qualibet septimana in tabula conscribatur, ne in decantandis horis confusio admittatur.

Item ut duo canonici deputentur, qui rationem majorem cantus ab utroque latere habeant et ita omnis precipitatio vitetur.

¹⁾ In het H.S. niet ingevuld, zal moeten luiden: Gerardi. Zie blz. 156.

Item ut canonicus hebdomadarius imperitus cantus pro confusione vitanda alium magis idoneum substituat.

Item ut camerarius seu distributor ejusque substitutus juramentum prestat de distributione secundum concilia tridentinum et mechlinsiense fideliter facienda.

Item ut nullus deinceps legat parvum usum romanum, bulla Pii V pontificis prohibitum.

Item ut nullus gestet caligas inflatas seu follicantes aut tabernas frequentet sub poenis in concilio mechlinsiensi constitutis, aut etiam aleis ludere presumat.

Item ut nullus tempore divinorum aut alias in ecclesia obambulet.

Item ut quolibet mense, ut minimum, capitulum convocetur et celebretur et disciplina debita contra transgressores canonum et statutorum exerceatur. Et unicuique detur statutorum et actorum capitularium inspectio.

Item prescribantur custodi certe hore, quibus ad horas canonicas pulsandum erit.

Item ut jura receptionum posthac non aliter dentur aut recipiantur quam secundum tenorem conciliorum tridentini et mechlinsiensis.

Item ut quilibet missas sibi incumbentes exactius celebret et omissas resumat aut pro qualibet neglecta duos stuferos in usum aliquem pium tribuat.

Item ut dominus Decanus et dominus Adrianus Schoeck omnium missarum, beneficiorum, officiorum et fundationum cum emolumentis ad hoc relictis fideliter et diligenter colligant, ut si que minus dotata sunt, reducantur aut uniantur. Et asscribant, qui sint possessores et collectores eorundem.

St. Magdalena-klooster te Zalt-Bommel.

Anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo septuagesimo primo mensis vero Septembris die nona facta est visitatio in monasterio sancte Magdalene ordinis sancti Augustini in Boemelia per reverendissimum dominum Laurentium Metsium.

1. *Beatrix Schocx*, suppriorissa, annorum 48, professa 35 annis, dicit quod regula mediocriter servetur. Dicit quod credat quasdam religiosas interdum egressas esse ad monasterium Regularium virorum et quod majorem habeant familiaritatem cum dictis Regularibus quam conveniat. Dicit etiam quod nec pater nec mater habeant auctoritatem aut obedientiam et quod cuperet majorem esse obedientiam. Dicit quasdam religiosas vesperi esse egressas ad predictos Regulares et mane circa tertiam rediisse, et rogate negaverunt se ibi fuisse, et cum hoc Priori Regularium objiceretur, respondit Prior quod cuperet hoc probari. Dicit inter predictas esse *Claesken Sijmons* ende *Joestken Peeters* ende *Heylken van Oever*, *Janneken Seris*, *Geriddien Peeters*. Die Mercurii fuerunt hic Regulares a 12 usque ad 11^{am} noctis et inter illos erat Prior cum socio, et hoc sepius contingit. Velate egrediuntur ad eosdem confratres extra cancellos. Et mater istius habet noticiam, imo etiam fuit apud eosdem extra cancellos in cubiculo. Est discordia inter sorores. Pater nihil habet acrimonie similiter nec mater. Pater libenter convivatur. Non est hic suppater. Dormitorium quidem clauditur, sed non dispicitur an omnes sint ibidem. Non exercetur disciplina.

2. *Elizabetha Michaëlis*, 64 annorum, 48 annis professa. Quedam sorores laice quandoque egrediuntur portam sine licentia. Regulares frequentius huc veniunt quam debeant et debet emendari. Audivit etiam dici quod moniales fuerint in monasterio Regularium, sed non audet certo asserere. Ista dormit extra commune dormitorium sub eadem tamen clausura dormitorii. Op de spincaemer non est silentium, rarius litigatur. Dicit matrem conqueri de senioribus quod eam non adjuvent.

3. *Heilwigis van Oever*, 66 annorum, professa annis 45. Defectus est in eo quod non observentur dies confessionum inter juniores. In dormitorio non servatur silentium a junioribus. Op de slaepcaemer aliquando miscentur fabule. Juniores non satis obtemperant matri, et cupit de obedientia fieri generalem monitionem.

4. *Johanna Schoonen* ultrajectensis, annorum 58, professa 42 annis. Solet esse arctior disciplina quam tempore introitus fieri solet. Hospites diutius hic coenant quam conveniat. Expediret ut ante completorium hospites exirent. Fatetur aliquas moniales egressas claustrum ad Regulares, et redibant

circa tertiam paulo ante matutinas. Et hoc factum est in festo S. Matthei. Et eo ibant post completorium. Quilibet Regularium habet hic charam. Sorores velate sepe egrediuntur claustrum ad cubiculum istud et ad proximum cubiculum. Suster Beelken ende suster Reintken syn de voirsusteren.

Regulares huc veniunt singuli et loquuntur cum velatis. Juniores sunt defectuose in diebus communionum.

Disciplina non exercetur, sed mater est laxa. Juniores sunt rebelles Jenneken Seris ende Heylken van Oever junior. Juniores pueri intrant quandoque per rollam et hic pernoctant, et per eandem rollam emittuntur multa bona in dispendium monasterii. Et cuperet rollas minui.

5. Elizabeth Willems, annorum 56, professa 40 annis.

Cuperet Belam Jacobi amotam ex priori loco extra cancellos et in locum ejus substitui Aleidem Wilhelmi propter infidelitatem Bele. Dominus Neido parum solvit pro expensis, et Bela male habet. Ea suspicatur, quod sit impregnata ex domino Neidone.

6. Anna Gisberti hemertana, annorum 51, professa 36 annis. In dormitorio non servatur bene silentium.

7. Anna Janssen van Meteren, annorum 51, professa 34, procuratrix per 8 annos.

Mater est antiqua et satis laxa. Cuperet eam amoveri. Completorium fit post 7 et ad medium 9 itur ad dormitorium. Computus fit singulis mensibus coram matre, patre, suppriorissa; et singulis annis coram 12 sororibus senioribus. Coenobium non est in anterioribus. Audit aliquae extrudi extra monasterium, sed nescit certo. Est sermo de Neidone et Bela, sed putat non esse verum. Dedit ducentos renenses et celebrat tres missas in septimana, et sic habebit Neido expensas tota vita.

Optaret plus subsidii a patre in temporalibus. Agnoscit Regulares huc venire et sorores egredi clausuram ante cancellos in cubiculo et ibi manere usque ad 10 aut 11 horam.

8. Steyn Scoecken Gisbrechts boemelensis, 51 annorum, professa 36 annis.

Cuperet emendari negligentiam, que contingit in diebus confessionum, quod quandoque tunc non confiteantur. In dormitorio non servatur silentium. Sunt aliquae rebelles adversus

matrem: Heilwigis van Oever et Johanna Seris. Puerulus in hyeme pernoctavit in monasterio.

9. Janneke Hubrechts, 47 annorum, professa annis 30.

10. Peeterken Maes, 42 annorum, professa 24 annis. Maeter is wat te slap in de mechden te vermaenen.

10. ¹⁾ Claesken Simons aarlensis, 45 annorum, professa anno 20 aetatis. Dicit amicos etiam clausuram intrare, sed rarius.

Alith Scheeren boemelensis, annorum 41, professa annis 18.

11. Aerken Henricssen boemelensis, annorum 38, professa annis 17.

12. Joistken Peeters, annorum 33, professa 16 annis.

Vellet quod dominus Neido plus daret pro expensis; semel dedit 200 renenses. Fit (?) receptor, leget aliquas missas et mutuavit. Aelken Willems sou profitelycker int voirsusteren huys, in de plaets van Beelken Jacobs prescripta. Sola sepe vadit ad forum et ad civitatem, et est simplex.

13. Gisbrecht Joisten boemelensis, annorum 40, professa annis 17.

14. Heilken van Oever junior, 33 annorum, professa annis 15.

15. Jenneken Seris boemelensis, 33 annorum, professa annis 15.

Festis diebus itur ad dormitorium ad medium octave, ad medium none aliis diebus.

16. Mechteldt van Rossum, annorum 30, professa 12 annis.

17. Geridtien Peeters van den Bosch, annorum 29, professa 12 annis.

¹⁾ In het H.S. is hier het volgnummer 10 voor de tweede maal geplaatst, terwijl bij de volgende zuster geen nummer gevoegd is.

18. Maria van Emmichoven, annorum 26, professa 4 annis.

19. Heilken van Driell, annorum 22, professa 2 annis.

20. Ermgardis van Malsen de Tilborch, mater, annorum 68, professa 51 annis.

Ad servandam pacem omittit aliquando disciplinas. Missa quotidiana celebratur. Dominus Neido ter celebrat in septimana. Est aliquando defectus quod alique non semper confiteantur. Nec licet sine consensu patris. Pater non occupat se in temporalibus. Moneatur pater, ut sit severior. Petit, ut seniores eam adjuvent. Fuit mater 7 annis. Op de spincaemer en wort silentium sonderling sachtermiddachs niet gehouden. Suppriorissa claudit dormitorium. Optaret suas sorores ab hospitibus revocari et recedere ad dormitorium tempestive.

Dicitur ex sororibus velatis quoque fuisse apud Regulares circa bachanalia: Joisten Peeters, Heilken van Oever de jonge, Jenneken Seris, Geridtien Peeters, Claesken Simons. Per rollam transponunt parvos pueros, quod cupit prohiberi. Ponatur poenitentia op de aerde te eeten.

Procuratrix bene fungitur officio et optaret per patrem plus habere subsidii. Tempore pestis D. Neido valde fuit fidelis et mutuavit pecuniam. Nullas recipit autem preter consensum Reverendissimi propter filiam Neidonis. Admittit eos ad inspectionem monasterii, qui nunquam monasterium viderunt, etiam intra clausuram.

Cupit etiam excludi nimis magnam familiaritatem Regularium, quam habent cum sororibus velatis et ut objurget velatas.

Petit, ut in jubileo admittantur amici intra clausuram, et non scribantur aut recipiantur littere sine consensu matris.

Sunt laice non professe, quas expediret profiteri.

Pater Cornelius Montanus, annorum 49, professus in Emsteyn, pater per annum.

Admittit quod pauci ingrediantur ex consensu patris et matris.

Due professe dumtaxat per totum annum 2° omiserunt confessionem et communionem. Prima vice fuit dissimulatum, nec rogaverunt veniam: Heilwigis van Oever, Jenniken Seris. Est patri ingratissimum, quod Regulares tam frequenter huc veniant. Cuperet ordinatum, ut sorores, quando adfuerunt amicis, certa hora compellerentur ad dormitorium. Sunt communes querele in dormitorio et in cubiculo, in quo dormitur. Mater, que est multorum annorum, est laxior quam optaret.

Cuperet dominus pater, ut in cubiculo anteriori . . . gere-
tur (?) duabus tertia Heilwigis Wilhelmi.

Isabella valde est suspecta de incontinentia cum D. Neidone
et solus cum sola frequenter loquitur. Fraudulenter quoque
factum est, quod D. Neido hic ad vitam habeat expensas.

MEMORIALE. ¹⁾

1. Primo ut pater majori acrimonia curet observari regu-
lam, statuta et clausuram, habendo majorem rerum tempora-
lium rationem.

2. Item ut mater diligentius exerceat disciplinam impo-
nendo transgressoribus regule et statutorum poenitentiam con-
dignam. Et rebelles seu immorigere, si que fuerint, nobis
deferantur.

3. Item ut sorores suis temporibus omnes ad confessionem
et sacram communionem eant, nisi legitima subsit causa, patri
statim insinuanda.

4. Item ut dormitorium claudatur tempore statuto conside-
returque an omnes illic adsint, et silentium debitum servetur.

5. Item in refectorio, op de spincaemer diligentius obser-
vetur silentium quam consuevit.

6. Item clausura ita servetur, ut nullus citra necessitatem
clausuram intret, nec ulla sororum velatarum eandem quovis
modo egrediatur, etiamsi ostia aperta inveniantur.

7. Item ut nulle litere emittantur vel etiam recipiantur
sine scitu matris.

8. Item ut cum intraneis boemelensibus sorores colloquia
non habeant diebus festis aut Dominicis, nec cum ullis amicis
tempore vespertino loquantur diutius quam usque ad tempus
completorii, ad quod omnes comparere teneantur.

9. Item ut nulle recipiantur deinceps sine nostra speciali
noticia et cognitione.

10. Item ut pueri posthac infra clausuram per ostium vel
rollam non intromittantur.

11. Item ut albe sorores necdum professe infra mensem
profiteantur.

12. Item inhibeatur omnis familiaritas cum Regularibus,
presertim Jenniken Seris, Heylken van Oever juniore, Gerid-
tien Peeters, Joistken Peeters, Claesken Simons.

¹⁾ Op den rand: In monasterio virginum juxta regulam D. Augustini
Bomele.

Praefate Jenniken van Oever ende Heilwich van Oever invente sunt rebelles adversus matrem, et etiam bis in anno presenti omisisse sacram communionem ac etiam confessionem.

Sinte Agnete binnen Boemel.

Anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo septuagesimo primo mensis vero Septembris die nona visitavit reverendissimus dominus Laurentius Metsius, episcopus buscoducensis, monasterium sancte Agnetis in Boemelia.

Suster Anna van Hildossen, mater, fuit in congregatione hac 49 annis, fuit mater 6 annis.

Dicit vota utcumque bene observari.

Cupit, ut excludantur omnes extranei diebus Dominicis et festivis neque liceat accedere portam, ut cum amicis confabulentur, sed per fenestra iis loquantur.

Helwigis Lunis, annorum 47, habitavit in congregatione 33 annis, procuratrix.

Cupit, ut non liceat egredi sorores ante portam, ut cum amicis confabulentur, nec amicis liceat ingredi, sed per fenestra loquantur.

Elisabeth Henrici, annorum 75, habitavit 60 annis.

Cupit, ut dies festi consueti permaneant, et ut cancelli melius aptentur. Petit etiam, ut sorores omnes sint conscie si quando vendatur vel alienetur vel ematur.

Maria Gillis, 63 annorum, habitavit hic 52 annis.

Dicit quod interdum sorores habeant peculium sed cum licentia. Dicit quod cuperet in tempore fieri provisionem. Dicit dormitorium non semper claudi, et expediret claudi. Dicit nonnullas sorores esse curiosiores in vestibis conficiendis quam debeat.

Ida Gerardi, annorum 70, habitavit 50 annis vel amplius.

Cupit adhiberi diligentiam, ne tantis debitis involvantur. Dicit quod audiantur Anna Raedts, Maria van Metere, ende Wilhelma van Metere, ende Elisabet Vossen.

Joanna Svalen, annorum 60, habitavit hic 50 annis.

Dicit quod pater et mater deberent indicare (?) sororibus communibus, si quando obligant monasterium.

Soror Anna Raedts, annorum 46, habitavit hic 31 annis.

Dicit quod pater nimis est specialis et uni magis addictus quam aliis, unde rixe interdum nascuntur. Dicit etiam quod sit admodum sumptuosus: aut enim est hospes aut habet hospites. Cupit etiam, ut communitas sit conscia, si quando monasterium obligetur aut vendatur aut ematur aliquid. Dicit quod pater sit in confessionibus satis et nimis laxus et frigidus, ita quod non examinet conscientias sororum.

Maria Dierixen, annorum 60, habitavit hic 48 annis.

Dicit quod pater et mater possent melius rerum temporalium curam gerere. Cupit jejunia et festa consueta reservari.

Maria van Metere, annorum 60, habitavit hic 47 annis.

Cupit, ut communitas reddatur conscia de venditionibus et emptionibus, et ut mater et pater melius agnoscant communitatem.

Elisabeth Vossen, annorum 60, habitavit 36 annis.

Dicit quod cuperet, ut communitas redderetur conscia ut supra. Et cupit fieri provisionem rerum necessariorum in tempore.

Wilhelma van Metere, annorum 46, habitavit 33 annis.

Cupit, ut pater interdum melius agnoscat communes sorores et ut sit benignior sororibus.

Dominus Johannes de Gravia, pater.

Dicit ordinandum esse, ut obediant paulo melius, et ut diebus Dominicis et festivis non liceat eis egredi ad portam neque extraneis ingredi, sed quod per fenestram loquantur, donec alia domus ad hoc aptetur.

Een oud vleugel-altaar in de kerk te Oss

door

JAN MOSMANS.

Jan Rover van Os, in het laatst der XIVe eeuw te 's-Hertogenbosch woonachtig, liet den 27^{en} Maart 1389 den Bosschen notaris Petrus Polslauwer te zijnen huize ontbieden, met het verzoek eene notariële acte op te willen maken aangaande zijn uitersten wil.

Toen de notaris zich beschikbaar had gesteld, reikte Jan Rover van Os in het bijzijn van verschillende getuigen een in het Nederlandsch geschreven papier aan Polslauwer over, zeggende, dat dit zijn laatsten wil behelsde. Ook noemde hij de personen, die hij tot executeurs-testamentair had aangesteld en die mede in de kamer aanwezig waren.

Hij verzocht den notaris verder van het geheele verloop der inbewaargeving een „instrumentum publicum” of openbare acte in beteren rechtsgeldigen vorm (in meliori forma) uit te vaardigen.

Daaraan heeft Polslauwer naderhand voldaan. Hij schreef een, met zijn notarismark geteekend, latijnsch relaas, in hetwelk de in het Nederlandsch geschreven *codicil* van Jan Rover van Os in extenso en woordelijk werd opgenomen. ¹⁾

¹⁾ Het bedoelde latijnsche *publicum instrumentum* van Polslauwer bestaat vermoedelijk niet meer. Wel eene door notaris Johannes Steijnel eenige jaren later opgemaakte *on-geteekende copie*. Deze copie werd in de St Janskerk gemaakt, opgelezen of gecollationeerd tegen het origineele stuk, onder *nauwkeurig toeluisteren van geletterde mannen, die het latijn verstonden*. Deze copie, die ik gebruikte, berust in de archieven der Godshuizen te 's-Hertogenbosch.

Ik licht uit dat vrij belangrijk testament, dat o. a. bevat, dat Jan Rover „begheert te liggen ten bossche te sente jans after in onser vrouwen coerken” ¹⁾, eenige zinsneden, die voor de kennis der *bemeubeling* van de oude kerk te Oss, in zooverre ze een vage beschrijving geven van een daar te plaatsen *vleugel-altaar*, van belang kunnen zijn.

Dits begin van Jan Roverssoens testament.

In die eer Gode van hemelrike. Inden ersten soe is sijn wille ende sijn meijninge, dat alle wittige scout, die hi erghent sculdich mach sijn bleven van Rovers sijns vaders wegen, ende sijn wittige scout voer betaelt sullen weerden. Item totten autair, dat Rover sijn vader tot Os gesticht heet, dair ontbreken toe twee confirmacien te bezorgen, een van den bisscop ende dander vanden coerbisscop ende dat costen sal te wijen, een mijsboeke te crigen totten autair voirsz. *Ende een tafel te costigen, diemen boven opten autair setten sal, van vijf gulden of dair omtrent. Ende die tafel sal getekent sijn in midden metten vader, den soen ende den heiligengeest. Ende aen deen side sente Jan ewangelist ende die heilige vader sente Anthonijs. Ende aen dander side sente Maria Magdaleen ende sente Barbair, in welcker eer, dat dat autair voirscreven gefundeert ende gesticht is.* Ende hier beset Jan voirscreven toe totten selven renten diet heet. In die eer Gods een pont auts gelds ende luttel min, dat hij tegens Goeswijn Goede Geerlecs soen gecoft heet. Ende datmen Jan voirscreven aen cleijnen tijmse jairlex te Berghen geldende is, ende daar een Scepenbrief van den Bosch aff is. Item beset Jan voirscreven totten selven autair III scillinc pajments sjaers, die hem aen gelopen (!) van III pont sjaers, welc Jan bewijst heet den Rectoer van Os der fabriken tot Os ende den heiligengeest meesteren tot Os, voer LVII scillinge pajments sjaers, die Rover sijn vader tot desen drie staden voirscreven beset had te gelden sjaers uijt Claes erve van den Oever tot Os in die Peperstraet. Item etc. etc.

¹⁾ De kapel der Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap.

Het schooltheater van het Gymnasium Aloysianum te Ravenstein

door

L. VAN MIERT S. J.

Het materiaal voor de geschiedenis van het gymnasiaal onderwijs in Nederland ligt niet overal voor het grijpen. Men mag zelfs betwijfelen of er — in 't bijzonder voor Noord-Brabant — genoeg bouwstoffen bewaard bleven, om ons een beeld te geven van het onderwijs aan onze oudere en jongere latijnsche scholen. Daarom lijkt me elke vondst op dit gebied bijna een winst.

Toen ik derhalve voor eenigen tijd een tamelijk volledige verzameling ontdekte van de programs der tooneelstukken, die in de jaren 1754—1817 bij gelegenheid der prijsuitdeeling aan het Gymnasium Aloysianum te Ravenstein werden opgevoerd, meende ik daarvoor de aandacht van belangstellenden te mogen vragen. Het schooltheater had in genoemde jaren zeker niet meer dezelfde beteekenis als eenige eeuwen vroeger, toen in onze steden de leerlingen van kapittel- of stadsschool op kerkplein en markt, dikwijls nog gesteund door de magistraat, hun drama's voordroegen. Toch lijkt me het Ravensteinsche tooneel van belang genoeg om er iets over mee te deelen, vooral wijl het ons zoo'n eigenaardigen kijk geeft op het onderwijs in het sterk duitsch-getinte land van Ravenstein.

Gelijk het Land van Ravenstein in politiek opzicht van een duitschen keurvorst afhankelijk was, zoo stond het ook op onderwijsgebied geheel onder den invloed van de duitsche Nederrijnstreek. In 1634 had de hertog van Pfaltz-Neuburg,

— krachtens zijn patronaatsrecht, zooals hij beweerde — de parochie van Ravenstein aan Jezuïeten van de Nederrijnsche provincie toevertrouwd. Ruim een eeuw later, in 1752, besloot de keurvorst Karel Theodoor, „zum besten und mehreren Aufnahm unserer Unterthanen und Eingesessenen der Statt und Herrlichkeit Ravenstein, forth guter Erziehung der Jugendt daselbst, die Lateinische Schulen eröffnen zu lassen". De opening geschiedde den 27^{en} Oct. 1752 onder de leiding der Jezuïeten. De Pastoor der stadt, pater Aloysius van Willigen was er de ziel van. De school ontving den naam van *Gymnasium Aloysianum*, en heeft, vooral in de jaren, dat er in Noord-Nederland geen katholiek gymnasiaal onderwijs mocht gegeven worden, een aantal leerlingen uit alle provinciën en uit de grensstreken getrokken. Na de opheffing der Sociëteit van Jezus in 1773 bleven Ex-jezuïeten het onderwijs voortzetten, en werden gaandeweg vervangen door seculiere priesters. Naar gelang de katholieke seminaries beter werden ingericht, verloor het Ravensteinsch Gymnasium meer en meer aan beteekenis, tot de regeering er in 1879 voor goed een einde aan maakte, door de traktementen der leeraars in te houden.

Een Jezuïeten-college zonder tooneel-opvoeringen is bijna ondenkbaar. ¹⁾ De Jezuïeten hadden dit gebruik van de Humanisten overgenomen, die op hunne beurt de traditie der oude kapittel-scholen voortzetten. In Duitschland was het school-tooneel tot een propaganda-middel van de nieuwe leer geworden: een reden te meer voor de Jezuïeten om ook dit middel te gebruiken tot bevordering van rechtzinnigheid en goede zeden. Zoo waren periodieke voordrachten en theater-

¹⁾ Hiermede is niet gezegd, dat de Jezuïeten hiervan het monopolie hadden. Op zekeren dag gaan te Ravenstein de lessen niet door, omdat bijna alle leeraars en leerlingen naar 't spel der Megensche studenten waren gaan zien. Voor me ligt een program: *De zegenpraalende heerschzugt, of Blandina tot den throon van Syrien verheven, door de dood van Goldanus en Dolandus. Treurspel zal ten tooneele gegeven worden door de Leerzugtige en Deugdrijke Jeugd der Latijnsche Schoolen binnen de Stad en Graaffschap Megen, Den 1. en 2. van Herfstmaand 1793.*

voorstellingen een wezenlijk en bijna onmisbaar deel geworden van het schoolprogram.

Geen wonder dus, dat aan het Ravensteinsche gymnasium, zoodra het een voldoende aantal leerlingen telde, de *Prae-nobilis Lectissimaque Juventus* op de planken trad, om haar begunstigers van haar tooneelspel te doen genieten, en tegelijk nieuwe belangstelling van ouders en leerlingen te winnen. Eigenlijke kunstpraestaties zal wel niemand in het stadje Ravenstein met zijn nauwelijks duizend inwoners verwachten, al werden de toeschouwers — gelijk de *Annales* aantekenen — dikwijls tot tranen geroerd. 't Kleine opkomende Gymnasium Aloysianum was al blij, te kunnen meehuppelen op de maat, door Keulen, Aken, Emmerik e. a. aangegeven. Bovendien behoorde het eigenlijk bloei-tijdperk van het duitsche Jezuïeten-theater reeds tot het verleden ¹⁾. De starre eenvormigheid der theater-programs uit de 17^e en 18^e eeuw zou reeds voldoende zijn om het te bewijzen. Als men het oudste nog voorhanden theaterprogram van Gulick uit het jaar 1657 ²⁾ legt naast het eerste Ravensteinsche van 1754, dan springt het in 't oog, dat ze in samenstelling volkomen op elkaar lijken. Straks zullen we dit laatste onzen lezers voorleggen.

De stoffen der Ravensteinsche school-drama's zijn van overwegend profanen, ja zelfs heidenschen aard, en kunnen dus eenigszins als een spiegel van hun tijd worden beschouwd. Men meene echter niet, dat er een heidensche moraal in geleerd wordt. Integendeel werden de algemeene ethische beginselen geïllustreerd door de lotgevallen van mythologische personen en heidensche vorsten. De sagen van Ulysses (1804), Penelope (1780), Iphigenia (1763) worden afgewisseld met

¹⁾ Wie zich een denkbeeld wil vormen van het Jezuïeten-theater in Duitschland, raadplege Duhr, *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge* (Bd. I—III, 1540—1650) Freiburg-Regensburg 1907—1921. Vooral te Weenen en te München werden in het bloeitijdperk voor vorsten en gezanten schitterende vertooningen gehouden, waarbij honderden, soms zelfs meer dan 1000 spelers en figuranten optraden.

²⁾ Afgedrukt bij Duhr, III Bd., s. 488—89.

de geschiedenissen van Astyages (1790), Darius Codomanus (1759), Titus (1777), Brutus (1781, 1801), Scipio (1789), Themistokles (1786), Sapor (1757), Mauritius (1758 en 1793) enz. Naast profane worden ook Bijbelsche stoffen verwerkt als Esther (1767), Joseph (1774 en 1816), Jonathas Machabaeus (1791), Mardochoaeus (1792), Daniel (1798 en 1809), Jeroboam (1807), Sennacherib (1771).

Enkele stukken zijn aan de levens der heiligen ontleend. Zij geven in de eerste jaren zelfs een lokale kleur en een zekere wijding aan het Ravensteinsch tooneel. Zoo opende het in 1754 met een drama over den H. Aloysius, beschermheilige van het gymnasium. Het volgend jaar was de H. Lucia, patrones van Ravenstein, aan de beurt. Dan treedt de H. Barbara op, eveneens bijzonder daar ter plaatse vereerd. Later ontmoeten we nog de op het theater telkens terugkeerende: Polyeuctes (1765), Catharina (1769), Hermenegildus (1787 en 1808), enz. Uit den nieuwen tijd komt alleen voor: Thomas Morus (1784).

Als we de twee of wellicht de drie oudste uitzonderen, die verband houden met het Ravensteinsch gymnasium, dan komen me de overige stukken als niet-oorspronkelijk voor, maar ontleend aan het répertoire der elders opgevoerde drama's, gelijk we nog heden sommige tooneelstukken de ronde zien doen op katholieke onderwijs-inrichtingen. Bezaten we de volledige opgaven van de stukken, die in de Duitsche Jezuiten-collegēs werden vertoond, dan zouden we waarschijnlijk met weinig moeite de meeste kunnen terugvinden. Zoo werd te Aken in 1755 Mauritius, in 1762 Cyrus, in hetzelfde jaar te Coblenz, Codrus gespeeld. Sennacherib, Titus, Eutropius en Papinianus zijn ontleend aan: *Mundus in Maligno positus. Argumentum theatri ascetici sive Meditationes sacrae in theatro Congregationis latinae exhibitae ab 1748 usque ad annum 1750 August. Vind. et Ingolst.* van Fr. Neumayer S. J. (Aug. Vind. et Ingolstadii 1761), al zijn er zeker hier en daar wijzigingen aangebracht.

De bedrijven van het drama of Traur-spiel werden onder-

broken door tooneelen van een Lust-spiel of Zwischen-Spiel, een blijspel of een klucht van geringen omvang, — nu juist geen geschikt middel om de tragische stemming te onderhouden of te verhoogen. Maar 't minder ontwikkelde publiek — en daartoe behoorde zeker het overgrootste deel der toeschouwers — mocht niet onvoldaan heengaan. En daarvoor diende dan de klucht, somtijds nog gevolgd door een pantomime. Voor zooverre we kunnen oordeelen uit de korte inhoudsopgaven van het Lustspiel, werden in deze laag-bijden-grondsche vertooningen speel- en drankzucht, gierigheid en verwaandheid en dergelijke ondeugden gehekelde. Onder het drama kon oog en oor van het minder kunstzinnige publiek zich nog vergasten aan muziek en dans, die bijna als vaste bestanddeelen van het Traur-spiel voorkomen.

In de jaren 1754—1779 wordt het Traur-spiel bijna altijd voorafgegaan door een *Allgemeines Vorspiel*, dat min of meer verband hield met het drama. Dikwijls bleef het niet bij een *algemeen* voorspel, maar werd weer ieder bedrijf (Actus, Abhandlung, Aufzug, Vertoog) door een eigen voorspel ingeleid. De stof ervan was soms aan de behandelde geschiedenis zelf ontleend, soms ook van mythologischen, allegorischen of schriftuurlijken aard. Zoo b. v. in *S. Lucia* (1755):

Allgemeines Vorspiel: Die lieb der menschen kündigt der lieb Gottes den Krieg an.

Voorspel vóór 't 2^e bedrijf: Die menschen lieb rufft die Abgötterey zu hülff.

„ „ „ 3^e „ Die lieb Gottes ziehet die Abgötterey die larve ab.

„ „ „ 4^e „ Die liebe Gottes spottet mit der Wohl lust.

„ „ „ 5^e „ Die liebe Gottes erlegt den Tod.

Zeer vreemd doet in dit verband het Zwischen-spiel aan: Der barmherzigen Lucia wird entgegen gesetzt ein geitziges altes Weib.

In het drama van de H. Barbara (1756) wordt ter illustratie de geschiedenis van Pentheus — o. a. door Ovidius in de *Metamorphoses* behandeld — voorgesteld, die op zijn weigering om aan Bacchus te offeren, door zijn eigen moeder werd verscheurd. En als contrast: In dem Zwischenspiel werden wir vorstellen einen auf sein Kind zu viel vernarrten Vatter.

Gemengd allegorisch en schriftuurlijk zijn de Vorspiele in Emmanuel Sosa (1760), dat de lotgevallen van een 16^e eeuwse portugeesche familie ten tooneele voert:

Allgemeines Vorspiel: Entwirfft die Veränderlichkeit des bald erhebenden, bald stürzenden Glücks.

2^e V. Giebt Sinnbildlicher Weise in einem Tanz am Tag, das man durch Kummer, und herbe Glücks-Streichen den Weg sich zum Himmel müsse bahnen.

3^e V. Zeiget in einem Tanz, unter der Person eines Joabs, und Amasa, das man keinem verstellten Freund trauen müsse.

4^e V. Zeiget in der Person eines Bruder-Mördens Cains den betrübten Ausgang dieser verstellten Freundschaft.

5^e V. Stellet vor in einem Tanz, das ein gedültiges Gemüth auch gegen alle Anfall der wütenden Höllen sich zu schützen wisse.

Uit deze voorbeelden blijkt tevens duidelijk genoeg, van welken aard de uitgevoerde dansen waren. Aan vertooningen, zooals op een dorpskermis, heeft men, althans in het Trauerspiel, niet te denken. Daarvoor zal de dansmeester wel gezorgd hebben die voor de gelegenheid uit Nijmegen overkwam.

De dansen zullen ons niet zoo vreemd voorkomen, als we bedenken, dat de dansmeester in de opvoeding tijdens de 17^e en vooral de 18^e eeuw een nog voornamere plaats inneemt, dan tegenwoordig onze zoo gewichtige gymnastiekleeraar. De lichamelijke opvoeding kwam bijna geheel voor rekening van den dansmeester. Zoo werd dan ook te Ravenstein reeds in 1758 „Herr Johan Heinrich Carris, Tantz Meister der Stadt Nimwegen” met zijn zoon uitgenoodigd om de dans-

partijen van het drama in te oefenen. Tot 1774 bleef hij de trouwe helper, en liet zich maar eens, in 1771, vervangen door M. A. Perdanus. Van 1776—79 heeft Steven van der Bild „de danze geschikt”. Na dien tijd zwijgen de programs over dansen.

Ook de muziek kwam bij het Ravensteinsche schooltheater tot haar recht. De aria's keeren in de genoemde jaren geregeld, zoowel in 't Vorspiel als in de bedrijven terug. De tekstwoorden der aria's gaan zelden boven 't middelmatige uit, en blijven er gewoonlijk onder.

Het muzikaal gedeelte werd in 1759—63 en in 1772 verzorgd door „Herr Johann Conrad Liesberger, Zangmeister des Gymnasii binnen Nimmwegen”, en in 1773 door „Herr Jung johann”. Later schijnt men het zonder muziekmeester gesteld te hebben.

Een echt gelegenheidsstuk werd gegeven in 1777. De Paltsgraaf Karel Theodoor, „edelmoedigst Stichter van ons Aloysians Gymnasium en Eeuwig Bevorderaer der Studiën” was uit een zware ziekte opgestaan. De vorst werd nu met zijn herstel gelukgewenscht in een „Opdragt door de Ravensteinse Maagd en de Aloysianse Calliope”, die het vorstenpaar tot in de wolken verheffen. Het gedicht en de aria zal ik den lezers maar besparen. Een paar regels daaruit kunnen als dichtproeve der hier aan 't woord zijnde Calliope volstaan en tegelijk de beteekenis van het opgevoerde drama *Titus* duidelijk maken.

Titus de liefd' en lust van het menschelijk geslagt
Zal komen op toneel: Maar ieder zij bedagt,
Dat als ik Titus noem, hij dan moet Carel prijzen
Met Weederliefd', en ook de stukken Titi wijzen
Op Car'l Theodoor, op Elisabeth August
De Cieraad van ons Eeuw, 't Juweel van onze Kust enz.

In dezen trant verklaart Calliope ten slotte: „Volks-lievend paar ik breng ten toon uw' leeven”, terwijl het stuk besloten wordt met een Triomf Dans in twee deelen:

I. Deel Uytmaakende Vivat Titus Domitianus.

II. Deel Uytmaakende Vivat Carel Theodoor Elisabeth August.

Reeds uit de titels alleen der stukken blijkt, dat vrouwenrollen volstrekt niet waren uitgesloten; zij werden echter door jongens gespeeld.

In welke taal werden de drama's voorgedragen? Aan Latijn kan men misschien in 1754 en 1755 denken; in deze jaren geven de programs naast de duitsche, ook de latijnsche inhoudsopgave. Maar het aantal *viri literati*, dat een latijnsche voordracht kon volgen, was al te gering ¹⁾ om op den duur aan een tekst in de klassieke taal vast te kunnen houden. Het *Traur-Spiel* werd blijkens den tekst der Aria's, die nooit in Nederlandsche vertaling wordt gegeven, in 't Duitsch, doch na 1775 zeker in 't Nederlandsch opgevoerd. Het blijspel zal wel altijd in 't Nederlandsch vertoond zijn. Op de programs zelf kunnen we het langzaam veldwinnen van het Nederlandch op het Duitsch — de officiële rechts- en administratie-taal in 't Land van Ravenstein — nagaan. Slechts in 1754 en '55 is het program in 't latijn gedrukt, met de duitsche overzetting daarnaast. In de volgende jaren blijft het Duitsch behouden, een enkele maal van een vertaling in 't Nederlandsch — eigenlijk een vaak onverstaanbare broddeltaal — vergezeld ²⁾. Sinds 1770 verschijnen Duitsch en Nederlandsch geregeld naast elkander, totdat in 1776 het Nederlandsch alleen het terrein behoudt.

In de eerste jaren geeft het program ook de namen der spelers, gerangschikt volgens de klassen, zoodat de acteurs

¹⁾ Zoo konden de openbare examens op het eind van het schooljaar — ook deze programs bleven bewaard en zouden stof tot bespreking kunnen geven — nauwelijks drie tot vijf belangstellenden trekken, al werden deze, na afloop, op een glas wijn onthaald, op kosten der studenten ¹

²⁾ Die kromtaal komt misschien gedeeltelijk voor rekening van den drukker, die tot 1794 te Keulen werd gezocht. Slechts in 1755 belandde men bij Jac. Scheffers te 's Bosch, 1756—58 bij T. Breedenbeek te Ravenstein. Van 1798—1809 was men bij A. van Dieren te Grave; daarna bij F. A. van den Heuvel, Boekhandelaar te Ravenstein, doch drukker was D. Noman en Zoon te 's Bosch.

van treur- en blijspel door elkaar staan. De figuranten worden samengevat in het algemeene: „*reliquos scena dabit*”.

De breedsprakige titel bevat de opdracht aan de deftige Maecenaten, die de kosten der „göldenene Bücher” of prijzen droegen. In 1754 is dat de Ravensteinsche landdrost Joan. Adr. de Lauwere, in 1755 de keurvorstelijke rentmeester Jac. Joan. van Willigen, in 1756 de Schout en landrechter Anton. Jos. van der Geest, in 1757 de advocaat-fiscaal Joan. Franc. van Willigen met zijne echtgenoot Maria Elisabeth van den Broeck, en in 1758 de Heer van Andelst, Joan. Petr. baron Speyart van Woerden en zijn gade Henrica Theodora Baronesse van Hövel, wier zoon aan het gymnasium studeerde, en wier wapens het program sieren.

Andere personen, op wier beurs voor dit doel een aanslag kon gewaagd worden, waren er te Ravenstein niet te vinden. Daarom richtte zich de prefect van het gymnasium, P. Ignatius van Huesseling, tot den keurvorst met het verzoek, voortaan de prijzen te mogen brengen ten laste van het bekende Loterij-fonds, waaruit vroeger reeds de bouwkosten van kerk, pastorie en gymnasium, en het onderhoud der leeraren was verstrekt. Den 14 Aug. 1759 teekende Carl. Theodor het besluit, waarbij voor dit jaar 150, voor de volgende 100 gulden voor aankoop van prijzen beschikbaar werden gesteld. En nu prijkten voortaan op de programs de keurvorstelijke wapenschilden, en werd het drama aan het vorstenpaar: „Grosgebigsten Stiftern unsres Aloysianischen Schulhauses, und desselben freygebigsten Wohlthätern. Mit tiefester Unterthänigkeit zugeschrieben, und auf öffentlicher Schau-Bühne vorgestellet Von einer Edlen, Hoch-Edlen und Auserlesenen Jugend bey den PP. der Gesellschaft Jesu zu Ravenstein”.

Bij de keuze der epitheta aan de „Jugend” gegeven werd nauwkeurig rekening gehouden met de titulatuur van dezen of genen deftigen of zelfs adellijken student. Met den intocht der Franschen verdwenen zoowel de duitsche vorstentitels als de „Edele en Hoogedele jeugd” en maakte plaats voor eene „deugdelijke en uitgeleeze jeugd”. De woorden „der

Gesellschaft Jesu" komen nog voor op het program van 25 en 26 Aug. 1773, dus na de uitvaardiging der breve van opheffing der Sociëteit — maar keeren daarna niet meer terug.

Voor een tooneelzaal was in het Gymnasium Aloysianum geen plaats. Hoe het met de „öffentliche Schau-Bühne" te Ravenstein geschapen stond, vinden we aangeteekend in de „Annales Gymnasii Aloysiani", een handschrift, dat welkome aanvullingen voor de geschiedenis van het gymnasium levert voor de jaren 1752—1766, en nagenoeg geheel zwijgt na 1773.

Den 30 Aug. 1754 traden de leerlingen der twee laagste klassen en van de voorbereidende klas (tyrocinium) voor het eerst op. Eenige dagen te voren had, volgens voorschrift, de „probatio dramatis coram censoribus", d.i. de algemeene repetitie, plaats gehad. Een schijntje van een tooneel was door de Magistraat opgericht in de schuur der rentmeesterij, maar de toeloop was zoo groot, dat drie-vierde van het publiek buiten moest blijven staan. O. a. waren al de leerlingen van het gymnasium der Franciscanen te Megen met hun leeraars aanwezig. Dezen keer bleef het bij één opvoering, de volgende jaren had de vertooning op twee achtereenvolgende dagen plaats.

Het zeer primitieve theater werd in 1755 reeds veel verbeterd, en in 1756 kon men — dank een gift van 20 dukaten van den advocaat-fiscaal — nog meer zorg besteden aan decoratief en costumen. 't Was weer dezelfde vrijgevege bevorderaar van het gymnasium, Joan Franc. van Willigen, die in 1757 het tooneel liet verlagen en vergrooten. Tevens richtte men een estrade op voor de „drie zeer bekwame muzikanten", die expres uit Nijmegen waren ontboden, en voerde men voor 't eerst dansen uit. De Annales verzekeren, dat dans en muziek zeer in den smaak van het publiek vielen. Iets dergelijks had men te Ravenstein waarschijnlijk nog nooit aanschouwd.

Ondanks al die verbeteringen was men er toch nooit zeker van, dat de vertooning ongestoord zou afloopen. Een regenbui kon alles bederven.

Want de toeschouwers en waarschijnlijk ook de spelers waren er niet beter aan toe dan in den tijd der Grieken en Romeinen en hadden hun plaats even als toen in de open lucht. En derhalve teekenen de Annales met zorg aan, of het weer zich goed of kwaad liet aanzien, en ook wel een enkelen keer, dat plotseling een donderbui het spel kwam verstoren en de toeschouwers uit elkaar joeg.

We laten nu met weglating van de latijnsche vertaling, het oudste program van 1754 volgen ¹⁾, en geven verder de lijst der drama's en blijspelen, zooverre we die uit de programs en de Annales ²⁾ konden opmaken.

BIJLAGE I.

Aloysius Victor Mundi, Carnis et Daemonis. Das ist: Aloysius Ein Überwinder der Welt, des Fleisches, und des Teufels. Drama Ludis Autumnalibus Theatro datum Honori Prænobilis, Strenui, Clarissimi, et Consultissimi Domini, D. Joannis Adriani de Lauwere, Seren. Elect. Palat. Ducis Juliæ, et Montium Consiliarii intimi, Domini Ravensteiniensis Satrapæ Hæreditarii Munificentissimi Musarum Nostrorum Mecænatis à Prænobili, Lectissimaque Juventute Gymnasii Aloysiani PP. S. J. Ravensteinii. Anno 1754, die 30ma Augusti. — Coloniae J. C. Gussen 8°, 8 blz.

¹⁾ Ter vergelyking kan de lezer opslaan: *De Maasgouw*, 28e jg (1906). Daar liet A. J. A. Flament de programs afdrukken van twee schooldrama's, opgevoerd aan het Collegium Albertinum der PP. Dominikanen te Sittard (Gulicksch gebied) en van een derde aan het Jezuïeten-college te Gulick. Zij voeren tot titel

„Joseph, invictus Jacobi natus a fratribus venditus, a Deo prorex Aegypti destinatus” (een chronogram, opleverende 1754). Ook hier een voor- en tusschenspel, doch geen dans. De 47 acteurs staan in dezelfde orde als te Ravenstein (blz. 75—77).

„Filius prodigus, aerumnosus, poenitens, redux” (1756). Geen voorspel, wel tusschenspel. Men speelde er in de open lucht, zooals blijkt uit de voorwaarden „Deo favente et aura” (= met Gods hulp en bij gunstig weer), blz. 82—84.

„Die besiegte Abgottereij in den, von König Nabuchodonosor zum Feuer verdammeten dreyen Babylonischen Knaben und Helden, Ananias, Azarias, Misael”. (1767) Hier wel zang en dans, maar geen voor- noch tusschenspel, (blz. 89—92).

²⁾ Titels, alleen in de Annales genoemd, werden geteekend met *.

I. Abhandlung.

1. Auftritt. Der Teufel um den Eingang Aloysii in die Societät zu verhindern,
2. Ruft zu Gehülffen das Fleisch, und die Welt.
3. Diese fallen Aloysium an
4. Werden aber vom Sinngeist der Societät vertrieben.
5. Aloysius, da er seine kleine Brüder im Catechismo unterweist,
6. Bekommt durch den Ghisonius die Brieffe P. Claudii Aquavivæ, in welchen ihm der Eingang in die Societät geweigert wird ohne Beystimmung des Vatters.

Erster Theil des Zwischen Spiels.

Der verlorhne Sohn geht weg von seinem Vatter.

2. Abhandlung.

1. Auftritt. Aloysius nach angeruffener Göttlicher Hülff ist aufm Weeg nach seinem Vatter zu gehen
2. Hört aber von Ghisonio, dieser seye gäntzlich erhärtet.
3. Seine Mutter verspricht ihm, dass sie den Vatter erbetten würde.
4. Bemühet sich, aber vergebens
5. Aloysius selber wird vom Vatter mit Drohworten abgewiesen.
6. Worüber da er sich beklagt,
7. Wird er vom Fleisch versucht, er aber überwindet.

Zweyter Theil des Zwischen-Spiels.

De verlorhne Sohn bringt das Seinige durch.

3. Abhandlung.

1. Auftritt. Der Sinngeist der Societät bedauert die Blindheit der Eltern gegen ihre Kinder
2. Und ermahnt Aloysium, es seye ein grösserer Streit obhanden,
3. Welchem die Brüder sein Vorhaben vergebens wider-rathen.
4. Worüber, da sie sich bey dem Vatter, und andere Freunde beklagen, halten diese vor das rathsamste, Aloysius

müſte noch eine Reiſe durch Italien verrichten mit ſeinem Oheim Alphonſo.

5. Dieſes fürchtet Ghisonius, und nimmt ſich vor ſelbigen voraus zu ermahnen.

Dritter Theil des Zwischen-Spiels.

Der verlorhne Sohn muſs einen Schwein-Hirten abgeben.

4. Abhandlung.

1. Auftritt. Aloysius überwindet die Liebkoſung des Vatters,
2. Und der Freunden.
3. Darum ihm befohlen wird ſich Reiſfertig zu machen.
4. Die Welt verſucht ihn, aber vergebens.
5. Derowegen ſie an den Sieg verzweifelt.
6. Der Teuffel, ſo ihn nochmals will anfallen,
7. Wird vom Sinngeiſt der Societät verjagt.

Vierter Theil des Zwischen-Spiels.

Der verlorhne Sohn kehrt wieder zum Vatter.

5. Abhandlung.

1. Auftritt. Die Mutter bemüht ſich vergebens ihren Ehe-Herrn zu bewegen.
2. Ihren Schmertzen vergrößert Alphonsus, der Abſchied nimmt, um alſbald mit Aloysio abzureiſen.
3. Ghisonius kommt herbey, und erzehlt, wie ſich Aloysius vor einem Crucifix-Bild zergeiſſe, welches zu ſehn der Vatter mit den Freunden abgeht.
4. Die Mutter iſt deſſwegen heftig betrübt,
5. Hört aber von ihrem Ehe-Herrn, daſs er ſich überwunden gebe,
6. Welcher Aloysio Urlaub giebt in die Societät ein zu gehn.
7. Sie gehn zur letzten Mahlzeit, und, da ſie ſich verwundern über die Abweſenheit Aloysii,
8. Kommt ſelbiger herbey angethan mit dem Kleid der Societät, ſtellt den Seinigen vor der Welt Eytelkeit, und nimmt von ihnen Abſchied.
9. Er erfreuet ſich über ſein Glück.
10. Und wird vom Sinngeiſt der Societät aufgenommen.

Ausstheilung der gülden en Bücher.

Nomina Actorum.

Ex Secundâ.

Arnoldus Voet Ravensteiniensis. Daemon.
 Franciscus Antonius Mulders Ravenst. Genius S. J.
 Franciscus Antonius van Willigen Ravenst. Ferdinandus,
 Aloysii Pater.
 Fridericus Wilhelmus Wissman Clivensis. Joannes Archi-
 presbyter.
 Joan. Adrianus van Weesel Neomagensis. Aloysius.
 Joannes Albertus Vosch Ravenst. Ghisonius.
 Joan. Aloysius Mulders Ravenst. Frater Filii prodigi.
 Joannes Franc. van Ghemert ex Loon. Dux militum.
 Joannes Georgius Bongaerts Ravenst. Franciscus, Aloysii
 Frater.
 Theodorus Van Beeck Ultrajectensis. Caupo.

Ex Infimâ.

Antonius Bartholomaeus De la Geneste Graviensis. Rudolphus,
 Aloysii Frater.
 Casparus Ægidius Schlebusch Amstelodamens. Caro.
 Georgius Van der Borch Sylvæ-Ducensis. Filius prodigi.
 Jacobus Theodorus Bucker Xantensis. Alphonsus.
 Joannes Aloysius Demarrè Ravenst. Mater Aloysii.
 Joannes Cornelius Maase Amstelodamensis. Famulus.
 Joannes Henricus Spruyt Ultrajectensis. Histrio.
 Lambertus Schicks ex Offerden. Rusticus.
 Michaël Martinus Bisschop ex Schayck. Pater Filii prodigi.

Ex Tyrocinio.

Godefridus Hengst Neomagensis. Collusor.
 Hermannus Van den Wiggelaerd ex Esteren. Rusticus.
 Jacobus Wouterus Van Kleef en Hagâ-Comitum. Mundus.
 Theodorus Van Huesseling ex Dehmen. Rusticus.

BIJLAGE II.

Lijst der tooneelstukken.

1754. Aloysius Victor Mundi etc. Zie hiervoor.

1755. Die H. Lucia Jungfrau und Martyrin. — Vorspiel:
Die lieb der menschen und die lieb Gottes. —
Zwischen-Spiel: Der barmhertzigcn Lucia wird ent-
gegen gesetzt ein geitziges altes Weib.
1756. S. Barbara. — Vorspiel: Pentheus von eigener Mutter
ermordet. — Z.-S.: Ein auf sein kind zu viel ver-
narrrter Vatter.
1757. Der Hochmuth Saptors gedämpft. — Z.-S.?
1758. Mauritius Orientis Imperator. — Z.-S.?
1759. Darius Codomanus, Persarum Rex. — Z.-S.: * De
Politico.
1760. Emmanuel Sosa cum Eleonora Coniuge et filiis Vin-
centio et Bertrando. — Z.-S.: Van een losbol, die
zijn ouders bedriegt.
1761. Bertulphus et Ansberta. — Z.-S.: * De filio Desiderio
per parentem Abundium meliora edocto.
1762. * Zayre.
1763. Iphigenia. — Z.-S.?
1764. Banise. Z.-S.: Een door toegevendheid bedorven stu-
dent eindigt met den strop.
1765. Triumphirendes Christenthum in dem Blut-zeugen Po-
lyeuctes. — Z.-S.: * De paupere Thrasone Hispanico
tandem eluso.
1766. Die gekrönte Unschuld in der heiligen Genoveva. —
Z.-S.: * De Theodoro ebrioso arte salutari correcto.
1767. Esther.
1768. Maximian. — Z.-S.?
1769. Catharina. — Z.-S.: Ein muster aller bösen Weiber,
vorgestellt in der Xantippe, Hausfrau des Socrates.
1770. Eustachius. — Z.-S.: Een zwerver maakt de erfenis
zijner tante op met „zuipbroeders”.
1771. Sennacherib. — Z.-S.: Een ouden Gierigaart, die door
Cartousche en zijnen Huys-Knecht van al het zynige
berooft word.
1772. Lysimachus. — Z.-S.: Verwarring van „Tweelingen
Gebroeders”.
1773. Cyrus. — Z.-S.: Een malle wedding, waardoor ein
Gieregard bedrogen werd enz.
1774. Joseph. — Z.-S.: Een oude Gekk, die sig verbeeld,
dat hy goud kan leere maeken, maar — bedroge,
de Alchymie opgeeft.
1776. Polites, jongsten zone van Herodes. — Z.-S.: Der
aller kinderen Dag, of eene Moeder de quaade ge-

- negentheden der reukelooze Jonkheyd verbeterend.
1777. Titus liefde en lust van 't menschelijk geslacht. — Z.-S.: Mercurius verandert een verdrietig grijsaard in een kind, en herstelt hem weer.
1778. Eutropius' rampzaligen staats-man. — Z.-S.: Den bedrogen Bedrieger.
1779. Julius. — Kluchtspel: Schoenmaker blijft bij u Lyst.
1780. Penelope. — Kluchtspel: Dat niet alle Groot sprekers Helden zijn.
1781. Brutus. — Kluchtspel: De Valschheid gestraft; de Oprechtigheid beloond, voorgesteld in 't Maken van een Testament.
1782. Merope. — Blijspel: De standvastige echtgenoot.
1783. Kodrus. — Blijspel: De Roekeloosheid en Verdervinge deezer Tyden.
1784. Thomas Morus. — Blijspel: Den gezonde zieken, die door al te groote Zorg voor zijne Gezondheid zijne zotste Inbeelding is gelijk geworden.
1780. Themistokles. — Blijspel: Den regeerenden kleermaker.
1787. Hermenegildus. — Blijspel: Hoe een Student door de verkeerde Ouderliefde en te veel Geld werd bedorven.
1788. Papinianus. — Blijspel: Het Zedenloos Gedrag door zijn eigen Boosheid gestraft.
1789. Scipio. — Blijspel: Een jong Heerken uit vreemde Landen na Huis komende, welke zyne Moedertaal door vreemde en halfgeleerde Woorden verbasterd.
1790. Astyages. — Blijspel: Het Leven en de Dood des verlichten Staatsman.
1791. Jonathas Machabaeus. — Blijspel: De versmadinge, en dwaasheid der hoogmoedige menschen.
1792. Mardochaeus. — Blijspel: Hoe een Dwaalende tot den regten Weg wederkeerde.
1793. Mauritius. — Blijspel: De bedorve wereld.
1794. Annibal stervende. — Blijspel: De herstelling van het door ramspoeden verscheurde geluk.
1798. Daniel, vervolger der afgodendienaars. — Blijspel: Hoe een Dronkaard bedroogen en bespot word.
1800. Hermocrates. — Blijspel: Hoe een verkwister door valsche vrienden bedroogen en door oprechte gered word.
1801. Brutus. — Blijspel: Den bekeerde Dronkard.
1803. Demetrius. — Blijspel: Den bezigen leegganger.

1804. Ulysses. — Blijspel: zie 1774.
1805. Codrus. — Blijspel: De inkeer van een verkwistende jongeling.
1807. Jeroboam. — Blijspel: Het bedrog leert zijn Meester.
1808. Hermenegildus. — Blijspel: Het Leven en de Dood van een Vrygeest.
1809. Daniel. — Blijspel: De blinde liefde der Ouders tot hunne Kinderen.
1813. Mauritius. — Blijspel: De dwaasheid van eenen verwaanden dronkaard.
1814. Astyages. — Blijspel: Hoe de Hoovaardigen zich laten bedriegen en bespotten.
1815. Agapitus. — Blijspel: De bedroge hoogmoed.
1816. Jozef. — Blijspel: De bedroge staatkundige.
1817. Eustachius. — Blijspel: Den bedrogen rangzuchtigen.
-

Uit de doodenlijst (Obituarium) van Mariënwaeter of Couwater

door

C. J. ZWIJSEN.

Wat hier volgt, is niet de geheele doodenlijst van het aloude klooster van St Birgitta, *Mariënwaeter* of *Coudewater* genaamd, en gelegen juist op de grens tusschen de gemeenten Rosmalen en Berlicum. Vanouds werd het genoemd *Sta Maria ad aquas frigidas*, Mariënwater of Couwater, en in den mond der omwonende bevolking heette het, ook in de eeuwen, dat er geen spoor van klooster meer bestond, toch altijd: „het Couwaters klooster”. Thans heet het officiëel: „Coudewater” en is een geneeskundig gesticht ter verpleging van krankzinnigen op het land. De lotgevallen dezer aloude stichting hopen wij later, hetzij hier, hetzij elders, uitvoeriger te behandelen. Voor 't oogenblik zij het genoeg te vermelden, dat het een zoogenaamd „dubbel” klooster was, gelijk alle stichtingen der H. Birgitta, d. i. aan de eene zijde der kerk bevond zich een mannenklooster, aan de andere zijde een vrouwenconvent, doch streng gescheiden. De kerk was gemeenschappelijk, beneden voor de paters, boven voor de zusters, iets wat zeker niet meer van onzen tijd is, en ook door de H. Kerk niet meer, althans in dezen vorm, toegelaten wordt. Men zij echter in zijn oordeel, of liever veroordeeling niet te voorbarig, daar de H. Birgitta in haar openbaringen zegt, dat zij deze inrichting van Christus zelve ontving en daarvan een voorschrift maakte voor de Orde van den H. Zaligmaker (St Salvatoris) (zie Cap. X van dien Regel). Zoo was het in het hoofd- of Moederklooster te Wadstena

in Zweden. Zoo moest het zijn in alle andere kloosters der Orde.

Wij vonden dit bevestigd in een „Capittelbrief van Watzsteen van 1439” (Couwater werd gesticht in 1434). Een vertaling daarvan bevindt zich in een oud handschrift, berustend in het klooster Maria-Refugie te Uden.

Daarin luidt het:

I. Daerom by der macht, die ons bevolen is, als hier voor geschreven staet, schicken wij, ende dat wettelycke, dat men alle Cloosteren onser Oerden, onder den Oerden des H. Salichmakers, en die daer zijn getijmmert en gemaect, tegenwoordich en toecomende, sullen wesen en sullen worden getijmert en gemaect den Susteren, die daer sullen hebben Clericos ofte Broederen, die daer sullen houden die daghelycksche getijden, die daer bysonderlinge besloeten en heel gedeilt zijn van den Clooster der Susteren, als daer staet in den Regel Ons Salichmakers in X^{ste} Capl.

II. Die Cloosteren, die ghetijmmert zijn alleen den Susteren, oft alleen den Bruederen, tegen die Regel S^{cti} Salvatoris, en zijn in tweeën ghedeelt en merckelyck verscheyden liggende verre of nae van malcanderen, die daer hebben gedeelde renten, die en sullen nimmermeer wesen oft worden gebouwt, of ghenoeemt, gerekent of onder der gehoorzaamheyt te wesen der Oerde S^{cti} Salvatoris, en verbieden allen en eenen yegelycken Brueder onser voornoemder Oerden Sci Salvatoris, onder deucht der H. Gehoorzaamheyt by der penen naeghescreven, dat nyemant van hem van wat staet oft groet ofte machte hy zy, hem derf noemen of segghen heymelycken of openbaer van dergedeylder cloosteren off daerin te wonen of daer ghehoorsaem te wesen. Die stedighen wij nu, alsdan, ende dan als nu, machteloos ende van der Oerden gedeylt en segghen hem te wesen een vyant van S. Salvatoers Regel.

Die daer tegen gedaen hebben en noch doen, wetende of onwetende en hem niet en onschuldighen en niet en versaecken haer Clooster binnen dry maenden, als zij dat weten, die sullen wesen in den ban. En sullen van onsen of van de confessoren en vaderen onser Oerden geabsolveert.

Men mocht nochtans niet spreken van één klooster, maar van twee. Wij vinden dit op eigenaardige wijze bevestigd

in de groote Bul van Martinus V, waarin deze paus een andere Bul van Joannes XXIII bevestigt en waarbij de Orde van St Birgitta wordt goedgekeurd, geprezen en met allerlei privilegiën begiftigd.

Het luidt daar in het XXV^{ste} hoofdst.:

Wij declarieren of verclarende interpreteren wy ende ordeneren, dat nijemant en moet georloeft wesen of betaemt voortaan off na desen tyt, dat hy sal heyten of noemen die alsodanigen wooningen der Broederen en Susteren in die vocabel van één Clooster in dat schrift of in die werdelijcke of gemeyn spraecke. Maer in wat steden, dat sy syn instrueert twee conventen van alsoodanighen Oerden als der Susteren ende der Bruederen, die daer leven onder verscheyden sloten gelycker wys uit die forme der regulen en insettinghen ons voorsz. Salichmakers is gheordineert. Dat sullen twee wesen en verstaen werden twee Cloosteren. En alsoo sullen worden genoempt of geheyten ende niet een, als veel menschen gedaen hebben, dat absurdum is, dat is onverstandelijck. Indien want daer syn onderscheyden of verscheyden conventen onder verscheyden hoofden. Ende haer woninghen ende sloten syn verscheyden ende van een gevuecht. En veel ander dingen zijn daer voor, omdat het die waarheyt niet en soude gelycken of consomereren, dat men se souden heeten of noemen een Clooster, maar twee Cloosteren.

Aldus luidt een vertaling van den Bul van Martinus V, zooals zij bewaard wordt in een handschrift berustend in Maria-Refugie te Uden. De stijl lijkt niet erg pauselijk, maar dat zal wel liggen aan den vertaler (of vertaalster), die zich op de volgende wijze (zie hetzelfde H.S.) aandient:

Hier begint die Bulle van Martinus den vyfsten confirmeerende de eerst ghegheven door Joannem den 23sten, Paus van dien naem aan Sinte Birgitten Oerden ten begheerten van Henricus, Coninck van Engelandt, overgheset uit het Latyn in de vlaemsche tael, niet teenemael van woort tot woort, want 't Lattijn heeft veel woorden, die op eenen sin sluyten, die men niet met bysondere woorden in 't Nederlants en kan oversetten, maer seer eygenthlick ende claer van sin tot sin,

opdat die Religieuse Susteren Ordinis Sancti Salvatoris, die 't Lattijn niet en verstaen, deselve moghen lesen ende verstaen.

Tengevolge dezer dubbele inrichting vindt men ook in de doodenlijst mannen en vrouwen door elkander. De geheele doodenlijst, die bijgehouden is ook na 1713, toen de nonnen van Couwater naar Uden vertrokken, en dus een tijdvak bestrijkt van bijna vijf eeuwen, zou een al te eentonige lezing geven. Wij nemen er uit, wat ons met betrekking tot de geschiedenis van Couwater eenigszins belangrijk voorkomt, Het origineel bevindt zich in het klooster Maria-Refugie te Uden.

- 1 Januarii. Jaergetijt Sust^r Paula Almerici, die 19 jaer onse priorin was, in der oorden gheweest 46 jaer, onder den ouderdom van 60 jaer. Anno dni 1493, onder de Abdisa Heilwich Oijvers.
Jaergetijt Heer Symon Heym, priester, die eerst Ridder gheweest is der Oerden der duytscher heeren, in der Oerder geweest omtrent anderhalf jaer A° 1529.
- 9 Januarii. Anno 1670 is overleden Suster Lijsken Handrix, vocari ¹⁾ in der H. Oerde 30 jaeren, en 8 jaeren bij ons geweest met haer werelts habijt, oudt wesende 62 jaeren onder de Abdisse Sr Joanna van Hynsberch.
- 11 Jan. Jaergetijt van Suster Joanna van der Floet, priorinne geweest 30 jaer, oudt 82, inder ordre geweest 62 jaer, ons achterlaetende veel goede exempele van een naerstigh onderhoude des H. Regels, onder de Abdisse Elisabeth Jeegers. R. I. P. A° 1692.
- 17 Jan. Jaergetijt van onsen getrouwen erffelycken bouwnicht Hens Peters van Bortel, die onsen convent menighe getrouwen dienst gedaen heeft. A° 1656.
- 2 Febr. Jaergetijt van Jutken Jacobs, de moeder van onse medesuster Heylken Jacobs, die sterft 1617, by ons ghewoont heeft 13 jaeren, wesende blijft en beruert seecker jaeren.
- 11 Februarii. A° 1724 is overleden den eerw. pater

¹⁾ Eigenlijk: *Focaria* of keukenzuster.

Thomas van Erp. Het is den laatsten pater geweest, die tot Couwater geleefd heeft. Zijn Eerw. is tot Barlecom gestorven en aldaer in de reformeerde kerk begraven. Ons Heer, hope, sal zijn siel genadig zijn. ¹⁾

16 Febr. Anniversarium Heer Peter Crom, Confessor, in d'orde gheweest 7 jaer. Hij was 40 jaer decken ten Bosch van den Capittel in Sint Janskerck. A° 1460 ²⁾.

26 Febr. Jaergetijt broeder Hessels van Dronghele, die in de H. Oerden quam met zijn huysvrouw en drij doghteren. A° 1484 ³⁾. Hij heeft hondert rijnguldens en 28 erfe goete den clooster gebracht en oock een schoon moer, 's jaers oock werdt (waard) 70 rijnguldens. Bidt voor zijn siel. Item hij heeft gemaect den cloester der vier hoochtijden een menghelen wijns, en gebraden, en eenen bauwelinck. ⁴⁾

25 April. Jaergetijt van broeder Joseph Gerrits, oudt 75 jaer, in der H. Orden geweest 51 jaeren, eenen binnenleeken broeder in het officium van prachrarschap (procuratorschap?) seer langhe ghedient heeft, wiens ziel de ewighe rust moet hebben.

28 April. A° 1611 is overleden onsen getrouwen dienaer Willem Goyartsen, die ons convent in backen, brouwen en bouwwerck gedient heeft 12 jaer. Bidt voor zijn ziel.

12 Mei. A° 1612 is overleden Lijsbeth van Loon, die onsen clooster heeft gheschoncken hondert gulden tot reparatie

¹⁾ Deze laatste woorden, hoe goed ook bedoeld, zetten de nagedachtenis van den eerw. Thomas van Erp in een zonderling licht. Inderdaad, wordt zijn grafsteen nog heden ten dage in de protestantsche Kerk te Berlicum (N.-B.) gevonden. Hoe kwam die man daar? Dat hij in de protestantsche Kerk begraven is, zegt niets. Ofschoon die kerk reeds in 1649 in protestantsche handen overging, hadden toch katholieke familieën daar hare familiegraven en maakten daar rechtens gebruik van. Zoo werd er nog in 1754 een R. K. Priester, van Hee genaamd, begraven in het familiegraf der Van Hee's, zooals een nog bestaande grafzerk getuigt.

²⁾ Vgl. Schutjes Dl. IV, pag. 236. Niet in alle deelen kloppen de jaartallen van Schutjes met het Obituarium

³⁾ Dit is te verstaan van zijn overlijden. Zijn huisvrouw stierf te Coudewater in 1499 en is 34 jaar religieuse geweest, waaruit volgt, dat zij intraden in het jaar 1465. Vgl. 12 Sept

⁴⁾ Een menghelen wijns, maat, die nog heden ten dage in Noord-Holland gebruikelijk is, doch in 1484 wel grooter zal geweest zijn dan nu. Men oordeele voor wijn, bier, olie = 1.21 Liter, voor brandewijn 1.53 L., voor melk 1.81 L.

Bauwelinck = bodelinc, thans. beuling.

van het broederklooster bysonder tot die brugge in den pant, die daer gemaect is en nogh veel meer gijfte en deuchden, die zij ons convent gedaen heeft. Daervoor om Godts wille eene de profundis met eenen pater nr. voor haer ziel.

- 17 Mei. Memorie van Jofvrouw van Santen tot Swol.

Item int September 1616 soo heeft het convent van Maria-waeter ontfangen van me Jhoncker van Ettersim en me Joncker Camont driehondert en vijftich gulden tot onsen broeders-choor op te maecken en om te bidden voor me joncker van Ettersim huysvrouw susters ziel, daer die penninghen af comen. Bidt om Godts wil voor haer ziel een de profundis.

- 17 Juni. Anno 1500 is overleden Sr. Ode van der Meer, weduwe, in d'orden gheweest 48 jaer, oudt 99 jaer; sy quam in dat klooster met eenen soon en een doghter.

- 18 Juni. 1630 is overleden S. Margriet Peters van de Steen *a peste*.

- 30 Juni. Jaergetijt van heer Jan van Erp, die ons convent ghemaect heeft op die hoochtijden een menghelen wijns, en gebraden, en eenen bauwelinck ¹⁾ en op bosse kermisdagh en dien (dezen) dagh een lange Vigilie voor zijn lieve ziel. R. I. P. 1552.

- 23 Juli. Jaergetijt van Roeloff Jansen van den Dunghen, onsen commissael A° 1600, den godtshuis een goet pant aftergelaeten, bidt voor sijn ziel.

- 24 Juli. Jaergetijt en Memorie onser ierste Vrouwe, Vrouw Mille, beghinster des cloosters A° 1453, oudt 66 jaer. Gheweest in de orden 16 jaer. ²⁾

- 30 Juli. Jaergetijt en Memorie St Isabeel van Beeck, die derde consecrede abdisse, die den nieuwen dormter der susteren heeft ghetimmert onder de abdisse Catherijn Melmans. A° 1523. ³⁾

¹⁾ Zie de noot bij 26 Febr.

²⁾ Mille of Mila (Mathilde) van Campen, eene edele vrouw, die reeds omging met de gedachte van de stichting van een klooster, doch bij het vernemen der wonderen, die te Couwater hadden plaats gehad, besloot daar ter plaatse haar klooster te bouwen.

³⁾ Schutjes, Dl. IV, p. 595, maakt een moeilijkheid, die m. i. door deze aantekening van het Obituarium wordt opgelost. Volgens Schutjes, steunend op het kloosterarchief van Uden, had Ysabeel van Beeck in 1509

- 5 Aug. Jaergetijt broeder heer Claes van Soest, pater gheweest te Oostvoorne buiten den Briel anno 14...?
- Jaergetijt Sr Margriet, weduwe, moeder van broeder heer Peter, die na den wegh van Jerusalem gestorven is. Godt ontfermt beyde haer ziele, want zy quam met alle haer goet ten clooster.
- 18 Aug. Anno 1681 is overleden onssen getrouwen bouwknegt Dirick Janssen, die ons convent in backen en brouwen en bouwwerck ghetrouwelick gedient heeft 38 jaeren, bidt voor syn siel. Hy heeft aen ons convent gemaect, soo om missen voor syn siel en oock voor hem te bidden hondert gulden. Godt geven sijn ziel eeuwich leven. Amen.
- 12 Sept. A° 1499 is overleden onse eerweerdighe Suster Elsa van Nassouwen, broeder Hessel van Dronghele huysvrouwe, die te samen hier quam met haer dochteren ¹⁾ met veel besittingen. In der Orden geweest 34 jaer.
- 16 Sept. Jaergetijt van Suster Maria Lucer, oudt sijnde 82 jaeren, in der orden gheweest 44 jaer. Sij heeft wel 23 jaer stom en beroert gheweest. A° 1661.
- 20 Sept. Jaergetijt van onse Eerw. Mevrouw Abdisse suster Anna van Hynsberghen, gereyst sijnde naer den

afstand gedaan van hare waardigheid, doch komt toch nog als abdisse voor in een schenkingsacte van 1517. Zij was geconsacreerd, en dus, al deed zij afstand, zij was toch altijd nog abdisse, zoo niet met de daad (wat ook niet onmogelijk is), dan toch in naam en uit kracht harer consecratie. Vandaar is het zeer goed mogelijk, dat ze nog na haar afstand als abdisse optreedt en in de stukken verschijnt.

Hier stuit ik echter op de volgende moeilijkheid. In een Capittel-brief van 1487 staat de volgende vraag met antwoord „Sommighen houden dat in den Oerden, wanneer in den Oerden een Abdisse wordt afgesedt oft haer officie met willen overgeeft, sy dan blyve die oudste Suster in t clooster en dat daerom, omdat se van den Bisschop geconsacreert is. Antwoorde Sy en sal daerom niet Senior blyven, maer sy sal weder op haer stadt gaen, als zy in den Oerden gegaen is, als den Confessoer oock doen moet. Aldus vind ik in een oud handschrift, bewaard te Uden, maar geschreven te Couwater. Een open vraag blijft het echter, of die Capittelbrief, gegeven te Genadenberg in Beijeren door de voornaamste vertegenwoordigers der Orde, toen reeds in Couwater bekend was. Of zou die Capittelbrief reeds een doode letter geworden zijn? Ook niet onmogelijk.

Een andere moeilijkheid is, dat in het Archief van het Bisdóm van 's Bosch Heilwich Oyvers de eerste Abdis genoemd wordt. Ysabeel van Beeck volgde haar op. Zij zou dus de tweede moeten zijn, en hier wordt ze de derde genoemd. Zij is echter werkelijk de derde, daar Schutjes in zijne lijst er eene oversloeg.

¹⁾ Zie 26 Febr.

Hage om de saecken van ons convent, aldaer ontslaepen seer godsvruchtelyck in den Heeren, voorsien met alle noodelycke Sacramenten der H. Kercke ende aldaer begraven oudt synde 73 jaeren, geprofest 48, geweest in de regheeringhe 22 jaeren. A° 1671.

- 5 Oct. Jaergetijt broeder Staes Goetinck gestorven voor de sluytinghe des cloosters. A° 1452. ¹⁾
- 7 Oct. A° 1711 is suster Maria Verdonck overleden synde 96 (?) jaer, in de Orden gheweest 66 jaer. Dit is de laetste levende gheweest, soo nogh aangenomen geweest vóór het beleggh van den Bos, onder Priorin Sr. Theodora A. de Haen. ²⁾
- 10 Oct. Jaergetijt Suster Hilla van Mauweryck, die eerste gewielde (gesluierde, velata) suster, oudt 80 jaer. Erat filia militis Henrici ³⁾. In der Orden gheweest 15 jaer. A° 1460.
- 31 Oct. Jaergetijt broeder Heer Tielman van Gorkum, die 10 jaer confessor geweest heeft in grooten vrede en heeft met grooter vaderlycker sorchfuldigheyt dat nieuwe huys der broederen doen tijmeren. In der Orden gheweest 24 jaer. A° 1514.
- 30 Nov. A° 1728 in ons Clooster Maria-Refugie overleden onse meit Jenneken van Roey, die tot Couwater en hier by ons voor meyt gewoond heeft 37 jaer. R. I. P.
- 2 Dec. Jaergetijt van broeder Marten, onsen schoenmaeker, die het convent in nieuwe ende oude schoenen te maeke

¹⁾ Wat met deze sluytinghe des Cloosters bedoeld wordt, heb ik tot nog toe niet kunnen achterhalen. In de stukken daarvan geen spoor. Dat het klooster gesticht in 1434 reeds in 1454 zou gesloten zijn, is niet waarschijnlijk, ofschoon de moeilijkheden met het Capittel van St Jan te Den Bosch, dat zich sterk tegen Couwater kantte, zulk een sluiting toch ook weer niet onmogelijk maakt. De grootste tegenstander was Petrus Crom, de toenmalige Deken, doch deze was in 1453 zelf in de orde der Birgittijnen getreden met verzaking van al zijn aardsche waardigheden. Het waarschijnlijkst komt mij voor, dat met sluiting hier bedoeld wordt, de invoering van het slot, zoodat er zooveel gezegd wordt als hij stierf alvorens het klooster besloten was.

²⁾ Hier staan wij wederom voor een raadsel. Al nemen wij met Schutjes aan, dat ze *omtrent 100 jaar* oud werd, dan nog is de afstand tusschen 1629 en 1711 grooter dan 66 jaar. Stierf Maria Verdonk in 1711 na 66 jaar in de orde geweest te zijn, dan is zij niet ingetreden vóór 1645. Misschien bedoelt de kroniekschrijfster in plaats van het beleg van Den Bosch, den vrede van Munster, in dat geval is het raadsel op te lossen.

³⁾ Zij was de dochter van ridder Hendrik.

seer ghetrouwelyck gedient heeft. In de H. Orden gheweest 43 jaer. Oudt wesende 73 jaer. R. I. P. 1673.

- 11 Dec. Jaergetijt Suster Catharina Bax, gewield in de eerste wyelinghe, oudt 45 jaer, in d'Orde gheweest 33 jaer onder de Abdissa Heilwich Oyvers. A° 1487. ¹⁾

Jaergetyt van Broeder Hendrick Anthonius, buytenbroeder, in de H. Orden gheweest 40 jaer, die onnooselyck verdroncken is op onsen hooff van ons clooster. Onsen L. Heer geeft zyn ziele de eeuwighe rust, wesende omtrent 70 jaer. A° 1670.

- 22 Dec. Jaergetyt van onse Eerweerde Mevrouw Abdissa S. Helena van Wylick. Heeft priorinne gheweest 26 jaer. Abdisse ons ghesonden van Mariënboom ²⁾ tot reformatie van ons clooster ons seer loffelyck regherende, de armoede en de ootmoedichheyte seer beminnde, ons achterlaetende veel goede exempelen der deuchden. Oudt synde 70 jaer, in de H. Orden gheweest 52 jaer. A° 1649. Bidt om Godts wil voor haer ziele. R. I. P. Amen.

- 30 Dec. Jaergetijt van Onse Eerweerde Mevrouw Abdissa Sr Heylwich Oyvers ³⁾, die Godt ootmoedichlych heeft gedient in 't H. Orden, 73 jaer (oudt?) en heeft gheweest abdisse 43 jaer. A° 1520, en heeft ons menich goed exempel aftergelaten.

Zoover de doodenlijst. Nog een kleine opmerking aangaande de inrichting der Orde Sctⁱ Salvatoris, of Birgittijnen-Orde. In het XIIe Hoofdstuk van den Regel van St Birgitta wordt duidelyk de verhouding aangegeven tusschen de Abdis en den Confessor of overste der Paters. De Abdis is meesteres in het tijdelijke. De Confessor is de leidsman in het geestelijke. De zusters staan onder de Abdis, de paters onder den Confessor. Deze kan de mannen oordeelen en aanvullen, maar buiten dien is hij, wat de goederen en belangen van het klooster betreft, gehouden aan de beslissing der Abdis, die het eigenlijke hoofd des kloosters is.

¹⁾ Vgl. 10 Oct. Zij moet dus in de Orde getreden zijn op 12-jarigen leeftijd.

²⁾ Klooster tusschen Xanten en Calcar. *Mariabloem* te Calcar was een spruit van *Mariaboom*, dat oorspronkelijk een spruit was van Mariawater of Couwater.

³⁾ Of Odevaers.

Deze verhouding gaf reeds eeuwen geleden aan den bekenden Coeverincx deze woorden in de pen: „*Colus non debet dominari calici nec femina Clero*, d. w. z. het spinnewiel moet niet den kelk, noch de vrouw den priester de baas zijn.” Aardig gezegd! Maar als 't nu vast staat, dat zulks geschied is op Christus' uitdrukkelijk voorschrift aan de H. Birgitta, dan houdt alle redeneering op en hebben wij het feit te aanvaarden gelijk het is. Ten overvloede is die inrichting te Rome onderzocht, beproefd en goedgekeurd, wat niet zeggen wil, dat wat voor een zeker tijdsgewricht werd goedgekeurd (ook al misschien om het aanzien der personen, die de goedkeuring vroegen), daarom goed en aanbevelenswaardig is voor alle tijden en omstandigheden. Ook staat vast, dat de bestaande inrichting, althans te Couwater, nooit aanleiding gegeven heeft tot misstanden. Integendeel. Bisschop Ophovius, laatste Bisschop van den Bosch, getuigt in 1634: „De gestrengheid van het slot is ten allen tijde allerstipst onderhouden.” En verder: „Dat de broeders en zusters dag en nacht in Gods lof overbrengen en hunne orde een zeer heilige instelling is.” ¹⁾

¹⁾ Origineel in het Latijn, Kloosterarchief van Maria-Refugie te Uden.

Zeer aangenaam zou het schrijver dezes zijn, van degenen, die eenige bescheiden, oorkonden etc. aangaande Coudewater en zijn geschiedenis bezitten, daarvan mededeeling te mogen ontvangen.

De St Lambertuskerk te Helmond in handen der Hervormden

door

A. M. FRENKEN, pr.

Wij hebben reeds een tweetal artikelen gewijd aan, wat wij zouden mogen noemen, de geschiedenis van het Roomsche kerkgebouw te Helmond.¹⁾ Wij hebben die geschiedenis behandeld tot het vredejaar 1648, toen de kerk overging in handen der Hervormden, en zullen haar thans van-toen-af vervolgen tot aan het jaar 1800, toen de kerk door naasting weer overging in handen der Roomschen.

Terwijl wij ons voorstellen, later eene beschrijving van het werk der Reformatie te Helmond in 't licht te geven, zullen wij ons thans beperken tot die gebeurtenissen, welke verband houden met het kerkgebouw.

De bronnen voor dit artikel zijn:

De kerkrekening van Joannes Pietersson als rentmeester der geestelijke goederen in 't kwartier van Peelland 1649—1650; de kerkrekeningen der kerkmeesters Hendrick Janssen Loyer en Goort Gijsberts 1659—1662²⁾, mr. Gerard van Hommert en Willem van Ommeren 25 April 1684—31 Mei 1686, mr. Jan van Boxtel en Willem van Ommeren 1 Juni 1686—1 Oct. 1691, Laurens van Gemert en Evert Goorts van der Meulen 1 Oct. 1691—1 Oct. 1693, Evert Goorts van der Meulen en Jhr. Hendrick Winteroy 1 Oct. 1693—1 Oct. 1696, Joan

¹⁾ *De Eerste Parochiekerk van Helmond en hare Translatie en Afbrand en Opbouw der St. Lambertuskerk te Helmond, Bossche Bijdragen*, Dl. VI, blz. 203 vv. en 213 vv.

²⁾ De kerkrekeningen over 1651—58 (kerkmeesters Hendrick Janssen Loyer en Matheus Roeffs) en over 1663—'84 zijn niet meer aanwezig.

Oldenzee cum suo 1 Oct. 1696—1 Oct. 1701, Peter Ceunen c. s. 1 Oct. 1701—1 Oct. 1705, Arnoldus Oldenzee c. s. 1 Oct. 1705—1 Oct. 1708, Pieter de Cort c. s. 1 Oct. 1708—1 Oct. 1710, Jhr Ormy de Marquely c. s. 1 Oct. 1710—1 Oct. 1712, Arnoldus Leemans 1 Oct. 1712—1 Oct. 1721, Jan van Geldrop de Jonge 1 Oct. 1721—1 Oct. 1724, Jan van de Laer 1 Oct. 1724—1 Oct. 1727, Willem van Dijck 1 Oct. 1727—1 Oct. 1730, ¹⁾ Willem van Hoeck 1 Oct. 1749—1 Oct. 1753, Crispinus Hoekwater 1 Oct. 1753—1 Oct. 1757, Gerardus van Hogerlinden 1 Oct. 1757—1 Oct. 1761—1 Oct. 1765—1 Oct. 1769—1 Oct. 1773—1 Oct. 1777—1 Oct. 1781, Hendrick Dirk van Hogerlinden Gzn. 1 Oct. 1781—1 Oct. 1785—1 Oct. 1789—1 Oct. 1793 ²⁾, Willem Anthony Ramaer 1 Oct. 1793—1 Oct. 1797 en Henricus van Hoeck 1 Oct. 1797 tot 6 Jan. 1800, toen het plaatselijk kerkgebouw aan het Roomsche kerkgenootschap overging. Verdere bronnen zijn: Bijlagen der kerkrekeningen, Stadsrekeningen, Bijlagen der Stadsrekeningen, Gemeentelijke Resolutieboeken, eene groote menigte ongeordende stukken; alles uit het Gemeente-archief van Helmond; ook enkele losse stukken uit het archief der Abdij van Postel.

I. De in-bezit-name en het ruimen der Kerk.

Op 11 Juni 1648, vier à vijf dagen nadat het argelooze, Roomsche volk van Helmond zich vermaakt had met de viering van het vredefeest, kwam een brief van den Kwartierschout Prouningh van Deventer „van datmen de kercken soude sluijten.” Dien 11^{en} Juni was het H. Sacramentsdag; dienzelfden dag werd de kerk door de Hervormden in bezit genomen; immers in het *Registrum Pastoratus Helmondani*, door den toenmaligen pastoor Petrus Willemaers aangelegd,

¹⁾ De kerkrekeningen over 1 Oct. 1730—1 Oct. 1749 zijn niet meer aanwezig.

²⁾ Na zijn dood werd deze laatste rekening voor hem gedaan door diens erfgenamen: zijn vader Gerard v. Hogerlinden, zijn broeders Pieter en Jacob van Hogerlinden en zijn zwager Daniel Redert.

teekent deze aan „Heretici eam (ecclesiam) occupant anno 1648 ipso die Venerabilis Sacramenti " ¹⁾

Volgens Jacob van Oudenhoven ²⁾ werden de hoogschout en de kwartierschouten der Meierij door de Hoogmogenden bij eene missive van 12 Juni gelast, niet te gedoogen, „dat de papen in de voornoemde Meyerye inde kercken possessie soudén nemen ofte eenighe superstitie van hare pauselicke religie plegen "

De kwartierschout kwam 17 Juni te Helmond, „om de kerck te visiteeren " hij was vergezeld van zijn stadhouder en den predikant van Aelst ³⁾ Zeer waarschijnlijk kwam de schout zich vergewissen, of zijn bevel van kerksluiting al dan niet was ingevolgð Dat zijn bevel niet was ingevolgð, mogen wij gerust veronderstellen, doch wordt indirect ook bewezen, doordat de sleutels der kerk door hen werden opgeëischt ⁴⁾

Geen wonder, dat de Roomschen, die vastelijk vertrouwd hadden, dat de gesloten vrede vrijheid van godsdienst inhield en zich nu zoo deerlijk bedrogen zagen, zich het opeischen der sleutels zoo maar niet lieten welgevallen

De schout met zijn beide assistenten nam zijn intrek bij den herbergier Gillis Otto Haeck en ontbood daar den schepen-president Adolf Becx en den schepen Franco van den Heuvel, ten einde zijn beklag te doen, „dat sij hem met steennen hadden ghewoerpen " Hij zeide, dat hij „van

¹⁾ De in-bezit-name der kerk geschiedde wellicht door leden der Staten-Generaal die, vergezeld van de troepen van den Rijngraaf, de Meierij doorkruisten gelijk J C A Hezenmans mededeelt in *s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798*, blz 122

²⁾ *Beschryvinge van de Meyerye van s-Hertogenbossche (1649)*, blz 70

³⁾ Bedoeld zal zijn Ds Aelstius de oudere (Jan Lenarts van Aelst) predikant op de forten bij s Bosch die 13 Sept 1648 bevestigd zou worden als predikant te Oirschot Een der gecommitteerden der Classis, belast om bij de Staten-Generaal en elders te bewerken dat de Roomsche godsdienst uit de Meierij geweerd zou worden was *Leonardus* van Aelst volgens Hezenmans a w blz 116 17 Wij vermoeden dat de schijver zich in s mans vóórnaam vergist en *Jan Lenarts* van Aelst bedoelt, door hem blz 74 vermeld als predikant op de forten

⁴⁾ De secretaris der stad schreef s anderendaags voor de Schepenen eene copie tot sekere acte vanwege den hoofschout van Peelant waarmede hij eijste die sleutels vande kerck van Helmont

de affroenten, dije hem gheschiet was" ook bij de Heeren Staten zijn beklag wilde indienen. Om „allen moeten (= moeilijkheden) ende costen te schouwen" werd door beide schepenen „het gelacht (= gelag) afghesproecken", bedragende 14 gl. 18 st.

In gevolge het plakaat der Hoogmogenden d.d. 16 Juni 1648 moesten in de Meierij alle geestelijken binnen acht dagen vertrekken, alle kloosters, kerken en kapellen gesloten gehouden worden en van alle beelden en andere paapsche ornamenten gezuiverd worden. ¹⁾ Wat dit laatste betreft, gelooven wij, dat te Helmond en waarschijnlijk op vele plaatsen der Meierij het plakaat werd opgevolgd naar de letter, doch geenszins naar den geest. De kerk werd inderdaad „geruimd", d.i. de meubelen werden er uit verwijderd, doch dit ruimen geschiedde door de Roomschen, en dat om de meubelen zooveel mogelijk te beveiligen voor de buitucht der Hervormden, wat zeker niet de bedoeling der Hoogmogenden was.

Op last der Roomsche kerkmeesters Jan Willems Coolen en Nicolaas van Berckel werden de kerkmeubelen 13 Juli 1648 geruimd en in de huizen der Roomsche burgers ondergebracht.

In de stadsrekening 1 Oct. 1647—1 Oct. 1648 lezen wij:

Aen diversche persoonen, die de kercke hebben geruijmt volghens de placaten van Haere Hoochmogenden tot dien eynde geemaneert, mette verteeringhe tot dyen eynde gedaen 35 gl. 17 st. Wat aan ieder van „die arbeyders van 't altaren ende kerck te ruijmen" door de burgemeesters gegeven werd en hoe zij heetten, zeggen ons de Bijlagen van genoemde stadsrekening, t. w. mr. Jan Pauwels schrijnwerker, mr. Lambert van Goch (timmerman) ²⁾, mr. Dirck metser met zijnen zoon

¹⁾ L. G. A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven*, II, blz. 51, 52. — Schutjes II, blz. 50, 51.

²⁾ Beiden schijnen zooveel als de bazen geweest te zijn en niet op kosten der stad, maar der kerk gewerkt te hebben. Jan Pauwels ontving van de kerkmeesters 4 gl. 14 st., omdat hij op hunne lastgeving de altaren en biechtstoelen had afgebroken, de kasten uit elkaar genomen, steenwerk, den tabernakel of het z. g. H. Sacramentshuiskens afgebroken, de groote kruisen had af-

„ende met medeuul” 3 gl., (Jan of Petrus van) Rosendael 25 st., Hendrik Hendrikx Swagers 25 st., Jan Hendrikx Swagers 25 st., Faes den smet 25 st., Thomas Bernaerts 12 st., Jan Somerdick 20 st., Dirck Marcelesen 20 st., Bartel Kertenhout 20 st., Bastiaen Hendrickx 20 st., Jaspar Hendrick van Wert 20 st., Ariaen Aert Jonas 20 st., Nicolaes Stommaers 20 st., Jan Corstiaens Cuppers 20 st., Willem Hendrickx Braven 20 st., Albert Janssen van Gou 20 st., Jan Matheusen Haenen (timmerman en schrijnwerker) 25 st., Jan Roeffen met twee zonen 3 gl., Hendrick Hendrickx Sterken 20 st., Andries Pauwelsen (smid) 20 st., Ariaen den lochten sneijer 20 st., Lambert Horckmans (gewezen koster en schoolmeester) 20 st., Cathalijn van den Graeff 16 st., Meryken Hendrickx aliàs Belle 10 st., Heylken Jan Sanders 10 st. en Frans Thunnis Cruysit 20 st. De kerkruimers verteerden dien 13^{en} Juli bij Hanrick Martens Verspaget 6 gl. 4 st., te betalen door burgemeester Ambrosius Jacobs.

Voor zoover wij konden nagaan, waren de kerkruimers Roomsche burgers, die reeds vóór 1648 te Helmond woon- den ¹⁾).

De eerste kerkrekening na den vrede van Munster werd gehouden door Johannes Pieteron, rentmeester der kerkelijke goederen in 't kwartier van Peelland, die in 1650 de eerste Gereformeerde president-schepen van Peelland's hoofdstadje worden zou. Het opschrift zijner kerkrekening luidt:

Rekeninghe, bewijs ende reliqua, die Johannes Pietersson is doende als Rentmeester vande kerckelijcke goederen over tweede gedeelte van 't quartier van Peellandt, Meijerije van 's Hertogenbosch, vanden provisioneelen ontfangh ende uijt-

genomen en meer andere „kerckendingen”, waartoe ze hem hadden aangesteld. En voor kosten, verteerd door Lambert van Goch met meer andere arbeiders „in 't uytbreken van de kerck van Helmont” ontving Cornelis Jansen van den Eynde van de kerkmeesters 3 gl. 10 st. (Bijlagen-kerkrekeningen).

¹⁾ Hun Roomsche-zijn moet trouwens verondersteld worden; zij handelden immers in opdracht der Roomsche kerkmeesters, wellicht handelden de kerkmeesters in opdracht van den magistraat, maar ook de magistraat was toen nog geheel Roomsche. Jan Pauwels werd een tijd later koster in dienst der Hervormden en sloot zich dus hoogstwaarschijnlijk bij de Hervormden aan.

gave, bij hem ten behouwe vande kercke der Stadt Helmont gehadt.

Vóóraan in de lijst van uitgaven leest men:

Wert hier voor eerst in uijtgate gebracht de verteerungen tot vrou Becx inden Wildeman ende de vacatien des Rendants tot veranderen ende vernieuwen der slooten ende sleutelen der kerck van Helmont door ordre van Haer H: M: in dato den 26 Martii 1649, om de papisten daer uijt te weeren, expres met een slootmaecker tot Helmont gecomen sijnde. — *t'saemen elff ponden twaelff scellingen.* ¹⁾

Voor de vracht, bij den Rendant verschoten 6 ponden 6 schellingen.

Hadden de Roomschen 17 Juni 1648 geweigerd, de sleutels aan den Kwartierschout over te leveren? Hadden zij misschien nieuwe laten maken? Uit hetgeen Pietersson mededeelt moeten wij in ieder geval besluiten, dat de Roomschen nog binnen de kerk bleven komen. ²⁾

Op 30 Juni 1649 gaf de Gereformeerde kerkenraad aan de Hoogmogenden o.a. te kennen,

„dat alle kerckelijcke ende bijde Gereformeerde gebruijckelicke ornamenten, als copere ende andere croonen, deuren des orgels, bancken, steenen, gestoelten (van dewelcke de kercke berooft is en na iterative sollicitatien aen de Magistraet aldaer berooft blijft), door ordre ende autoriteijt van U Ho. Mo. mogen gerestitueert worden.”

Waarschijnlijk in gevolge dier „iterative sollicitatien” en om grooter kwaad te voorkomen, had de toen nog altijd Roomsche Raad op 16 Juni 1649 geordonneerd,

„dat op de Secretarie van Helmont sal worden gegeven binnen sess dagen naer insinuatie deser Inventaris van alle tgeens wes uitte kercke van Helmont soude mogen geruijmt

¹⁾ Een pond = een gulden; een schilling = een stuiver.

²⁾ Hoogstwaarschijnlijk om er hunne godsdienstoeeningen te houden; bij het ruimen der kerk zullen o. a. ook wel een of meer altaartomben zijn achtergebleven.

wesen op een peene van sess gulden bij de kerckmeesters te verbeuren."

Vermoedelijk, wijl aan deze ordonnantie niet voldaan was, wendde de kerkenraad zich, gelijk wij zooeven vermeldden, op 30 Juni tot de Hoogmogenden. waarop 5 dagen later de navolgende Inventaris ter Secretarie werd overgeleverd.

Annotatien van schilderijen ende andere meubelen van de kercke van Helmont en zijn als volcht:

Inden iersten ten huysse van Hanrick Goerts van Duppen.

Een schilderije van St Johannis-altaar.

Item een schilderije van St Josephauthaer, wesende die Presentatie van Maria.

Item twee meyers met roode houteren potten.

Item twee koperen gegoten candelaers, hebbende de 1ra H. T. S. I. O.

Item vier houteren luchters.

Item een knijelbanck.

Item vier authaersteen.

Item een authaerbanck verciert met pampier.

Item den voet van onsen L. Vrouwenauthaer.

Item een duer van onse L. Vrouwe kastien, staende in den hoeck van den bichtstoel.

Item ses isere royen daer den hoogen authaer mede ge-
anckert was.

Item den voet van ons L. Vrouwenauthaer.

Item den voet van ons L. Vrouwenauthaer boven staende op den authaer.

Item 2 de grootste pilaeren van den hoogen authaer met een schijff.

Item het bovensten van den hogen authaer, daer den troon op stont, met het ander houtwerck daertoe hoorende.

Item een hoort ¹⁾ van het urgen (orgel ?) met een deel van den hoogen authaer.

Bevonden ten huysse van Elisabeth, weduwe van
Peter van den Berch.

Inden iersten St Anthonis rock.

St Anna rock mette hulle.

¹⁾ Waarschijnlijk is hiermede een hord of horretje bedoeld.

St Peter ende Pauwels schilderye, groot.
 Twee engelen van onse Lieve Vrouwen-authaer.
 Item vier luchters van hout, die aen de grafften staen.
 Item twee voetenbancken voor d'authaeren.
 Item vier lange knijelbancken.
 Item dry isere luchters.
 Item nog een houten lichter, daer men ruytkerssen op set.
 Item d'iserewerck van onse L. Vrouwen authaer.
 Item iserewerck van twe croonen.
 Item het houtwerck van onse L. Vrouwe authaer, (uyt-
 genomen den troen van dyen, daer onse L. Vrouwen belt
 in plach te staen) ¹⁾ ende den voet vanden authaer.
 Item acht authaersteen.
 Item twee hemelscen ²⁾, gestaen hebbende op de portaelen,
 met twee schragen daertoe behoerende.
 Item de vuntsteen met het loot daerinne wesende.
 Item noch een klein knyelbancken.
 Item den troon van St Lambert van den hoogen authaer.
 Item 2 pilaren van den hoogen authaer in 't stucken met
 XI schijven daertoe hoorende.
 Item de voeten oft pilaren, daer St Peter ende St Pauwels
 op gestaen hebben, met eenighe cleine richgelkens.
 Item een deel van den hoogen authaer.
 Item den throon van onse L. Vrouwen.

Bevonden ten huysse van Jan Aerts.

Inden iersten het houtwerck van St Sevens authaer met
 eenen bichtstoel ende een offerstocken.
 Item twee voeten van authaers.
 Item eenen blauwen groeffsteen van St Niclaes authaer.

Ten huysse van Peter Willems Vetlap.

De schilderije van St Anthonis met een knyelbancken.

Ten huysse van Jan Boer Berckers.

Den steen van wijwater in de kerck met een steen aen
 sijn dorpel.
 Item een sitten uuyt kerck.

¹⁾ Het tusschen () geplaatste werd geroyeerd.

²⁾ = Troonhemels.

Ten huysen van Willem Derix.

Item een authaervoet van St Catharina met twee authaer-
steen.

Ten huysen van Jan Gerarts van Bakel.

De cleen ende groote schilderije van St Sevensauthaer met
eenich looffwercken van den selven authaer.

Ten huysen van Aert van Esch.

Den voet van St Nicolaesauthaer.

Ten huysen van Jan Willems kerckmeester.

Den grooten kast achter den hooghen authaer.

Item een vloersteen.

Ten huysen van Jan Goerts Bakelmans.

't Bilt van St Jan Baptist met sijn cleet.

Item een crucifix met den Saelvatur (= Salvator) met
St Joseph.

Ten huysen van Anthonis Peters Ketelaer.

De schilderije van St Sebastiaen met de pijlen.

Ten huysen van Cathalijn van de Graeff.

St Quirin met een bancxken.

Ten huysen van Peter Mathysen.

St Rochus ende St Jan Evangelist. ¹⁾

Item twee knyelbanxkens.

Item een pampieren voorhansel met een voetlist.

Item een banxken op den authaer van Seven Wee.

Ten huysen van May Smolders.

Een belt van ons Lieve Vrouw Hemelvaert.

2 gardijnen met wit en blau strypen.

Een blau authaercleet.

Een pellen gardyn met blau ende witt.

St Cathalingulde.

Het bilt van St Cathalin met een kastien met gelaes daer-
voor.

Item een sitten.

¹⁾ In margine: tot Elisabeth van Cranenbroeck.

Cleveniersgulde.

Tot vrou van Beth de schilderije van Seven Wee ¹⁾.

Item de vier luchters van houdt aen 't graff van heer Henrick tot Stiphoudt. ²⁾

Ten huysse van Henrick Henrix Swaeger.

Een selve houdtwerck daer tegen taffereel gestaen heft.

Ten huysse van May Boesdonck.

Den voet van den hoogen authaer.

Item ons Lieve Vrouw ende St Jan gestaen op 't oexael.

Item twee backen van het wijwater [ge]staene inde calumme vanden thooren.

Item het houtwerck met de schilderye ende doeren van St Nicolaes authaer.

Item het kestken van Sint Anthonieauthaer, daermen de causeufels (= casuifels) [in legt] ³⁾.

Item de geutsteen gestaen neffen den hoogen authaer.

Item een communibanck voor den hoogen authaer.

Item een isere tralye voor het H. Sacrament.

Item 2 steenen calummen neffens den hoogen authaer.

Item een post voor den thoren daer het crucifix op stondt.

Ten huysse van Silvester van Hemselroy.

Een schildery met twee dueren op St Annenauthaer.

Ten huysse van Joost Hanssen.

Het belt van St Annen met haer cleet ende dweel ³⁾.

Item een cruys van het cruysauthaer sonder Salvator.

Item 3 steenen burdekens.

Ten huysse van Sr Willem van Empel.

De schilderye van den hoogen authaer met twe dueren.

Item St Lambert het belt.

Item den Salvator verrijsende met Peter ende Pauwels op denselven authaer van omhoog gestaen hebbende.

Item het crucifix gestaen hebbende op den offersteeck voor den thooren.

¹⁾ In margine: Dese is ten huysse Fr[anco] vanden Heuvel.

²⁾ Henrick Gabriels, pastoor van Stiphout, die beneficiaat geweest was in de kerk van Helmond.

³⁾ In margine: Dit ist tot Elisabeth van Cranenbroeck.

Ten huize van Van Berckel.

Inden eersten de schilderye van onse L. Vrouwe Hemelvaart.
 Item de dueren van denselven authaer.
 Item de twelf apostelen met denselven Salvator.
 Item een schilderye met twee dueren, gestaen hebbende
 op St Huybertsauthaer.
 Item twee offerstocken.

Ten huysen van Lennart Daemen.

Eenen blauwen vloersteen.

Ten huysen van Josyn Pauwels.

Eenen blauwen vloersteen.

Derick Wouters.

Eenen blauwen vloersteen.

Ten huysen van Sr Wouter van Craenenbroeck.

Het hemelsel van St Anthonisauthaer.
 Het gruyen cruys.
 De schilderye van 't heylich cruysauthaer met twe dueren. ¹⁾
 Het belt van ons L. Vrouwe met de croon ende hulle. ²⁾
 Item het hemelsel van Seven Wee.
 Item de geutsteen in de gerwecamer.
 Item de 2 deuren van de vunt.

Ten huysen van Daniel Wytvelt.

Leeren antependium.
 Item dry bertiens vanden Hoogen Authaer met pampier... ³⁾
 Nieuwen (?) bancken ³⁾.
 Tabernakel van het H. Charoeum ⁴⁾ met pampiere vlugels.
 Item onse L. Vrouwe schilderye in cleerforme (of cleenforme).
 Item twe bloempotten ³⁾.
 Item 2 cleen candelaers met houtere kerssen.

¹⁾ In margine: [Bij] den jongen Jan Raessen.

²⁾ In margine: De post tot Elisabeth Cranenbroeck.

³⁾ Geroyeerd.

⁴⁾ In het *Gildeboek*, orgaan van het St. Bernulphusgilde, jrg. 3, blz. 127, '28 stelde ik de vraag, wat met dit woord bedoeld zou zijn; de vraag is onbeantwoord gebleven. Zou misschien bedoeld worden „het casken, daer men het H. Sacrament in set op den Hogen Outaer", vermeld in *Bossche Bijdragen*, Dl. IV, blz. 233, Noot 3? Het woord is echter niet duidelijk geschreven; misschien hebben wij niet *H. Charoeum*, maar *H. Choralium* te lezen.

Item een gardijn met root ende gruyn panden ende een gardynroy.

Ten huyse van Roeloff Hendrix.

Een sitteken uyt de gerwecamer van H. Simon.

Item noch een banxken om op te knylen.

Overgebracht door die kerkmeesters ter greffie alhier den 5 July 1649.

In dorso der lijst leest men: „Specificatie van de kerckelycke ornamenten der steede Helmont geruympt anno 1648.”

De inventaris werd alzoo ter griffie, die toen nog door eenen Roomschen substituut-secretaris bediend werd, ingeleverd, doch de meubelen zelf hield de burgerij vooralsnog onder zich. Ook was de lijst geenszins compleet. Reeds haar inhoud bewijst zulks; kelken of ciboriën b. v. komen er niet op voor.

De gewijde vaten en grootste kostbaarheden zullen wel door den wakkeren pastoor Petrus Willemaers in veiligheid zijn gebracht. ¹⁾ De schout Dirk van den Heuvel adresseerde zich nog in September en October van het jaar 1666 bij rekest aan de Edelmogende Raden van State, om te verzoeken, dat hij de tienden van den Abt van Floreff onder Helmond in arrest mocht nemen, wijl de geweene paap, een monnik van dien Abt, de kerkelijke ornamenten uit de kerk vervoerd en verdonkerd had. ²⁾

Ook kronen en andere meubelen, die de Hervormden in de kerk gebruiken konden, komen niet op de lijst voor.

Gelijk wij vermeldden, had de Gereformeerde kerkenraad 30 Juni 1649 aan de Hoogmogenden o. a. gevraagd restitutie van alle kerkelijke en bij de Gereformeerden gebruikelijke ornamenten. De Staten-Generaal resolveerden hierop 31 Aug.

¹⁾ De kerk van St. Lambertus bezit thans nog eene ciborie van dezen pastoor afkomstig; het deksel draagt tot inschrift: „R^{dus} Petrus Willemaers Persona ac Pastor in Helmont me fieri fecit 1647”.

²⁾ Op het rekest was 7—15 Juni 1667 nog niet gedisponeerd en werd denkelijk ook later niet gedisponeerd.

1649; „Fiat, soo niet inder goede, sal 't selve bij stercke hant werden gedaen”.

't Was denkelyk mede naar aanleiding van dit Fiat, dat de ondervorster aan den kerkmeester Nicolaas van Berckel insinuatie deed, dat deze in den Raad moest compareeren; „om te verantwoerden 'tgenne hem van Raidt soude aengeseght worden aengaende de kercke alhier”. Van Berckel, die natuurlijk moest weten, dat de Raad slechts handelde onder druk van boven, gaf ten antwoord, „dat de Raidt hem niet en hadde te commanderen”. Op zijne vergadering van 21 Sept. 1649 ordonneerde daarop de Raad, dat van Berckel dienzelfden dag 's namiddags om drie uur had te compareeren op de poene van twaalf gulden, te verbeuren ten behoeve van den Heer, indien hij (v. Berckel) nalatig wezen zou.

Het Fiat der Hoogmogenden had vermoedelyk ook tot gevolg eene Raads-ordonnantie van 12 Dec. 1649, welke in de Resolutie-boeken aldus genotuleerd wordt:

Borgemeesteren, Schepenen ende dekenen collegialiter vergadert synde, hebben geordonneert, gelyck sij ordonneren midts desen, aende tegenwoerdighe kerckmeesters ¹⁾ te versorgen, dat binnen den tijdt van drij daegen naer insinuatie deser die croonen wederom inde kercke sullen moeten gehangen worden, midtsgaders die twee godsteen en op henne oude plaetse geleght te worden, tsamen mede dat deuren vanden orgel wederom worden opgehanghen ²⁾ ende dat op den pene van thien gulden tot behoef van den Heere te verbuieren in cas, dat deselve kerckmeesters nalatich blijven.

Twee groote kronen en misschien ook de deur(en) des orgels werden hierna op een of andere manier te voorschijn gebracht.

Op 3 (April?) 1650 besloot de kerkenraad opnieuw aan

¹⁾ Nl. den Roomschen Jan Willems Coolen en den Gereformeerden Matheus Roeffs (eerst Roomsche geweest), die 31 Oct. 1649 tot kerkmeester gekozen was in plaats van den Roomschen Nicolaas van Berckel.

²⁾ Alleen de twee gootsteen en worden op den Inventaris vermeld en misschien ook de deur des orgels („hoort van het urgen”, zie blz. 203).

den Magistraat te verzoeken, dat de nog niet te voorschijn gebrachte kerkornamenten zouden worden aangebracht. In het daartoe dienende rekest van 17 (April?) 1650 zegt de kerkenraad, dat reeds verscheiden maal op last der Hoog Mogenden aan den raad verzocht is restitutie aller kerkelijke ornamenten en dat deze nog niet „sijn ten vollen te voorschijn gecomen”, dat nl. gemist worden een arm van een der voornaamste kronen, ook de ketens, waar beide groote kronen aanhingen, 2 mindere koperen kronen en eene van hertshoorn, 2 gootsteen en verscheiden andere ornamenten. Daarom verzocht de kerkenraad nogmaals, den last der Hoog Mogenden uit te voeren, opdat zijlieden aan den kerkenraad geen volkomen reden en oorzaak geven, hen te beschuldigen van nalatigheid en manifeste ongehoorzaamheid aan de Hoog Mogenden. Zou het niet „ter goede”, dan zou het „bij stercke handt” geschieden.

De Raad ordonneerde hierop 20 April „aen alle nabueren”, die eenige van bedoelde ornamenten onder zich hadden, deze te restitueeren aan de kerkmeesters, dadelijk na publicatie, op een pene van 12 gl. tot behoef van den Heer.

De ordonnantie werd behoorlijk gepubliceerd, maar wij vinden niet vermeld, dat ze het minste gevolg had. Ongeveer een maand later (23 Mei 1650) verzocht de kerkenraad, copie van den Inventaris der kerkgoederen over te leveren aan de nieuwe kerkmeesters. ¹⁾ Of hieraan voldaan werd, vinden wij al evenmin vermeld.

De Gereformeerde kerkenraad te Helmond was in ieder geval zeer ontstemd over de weinige tegemoetkoming, die hij, evenals zijne collega's elders in de Meierij, van den kant der Roomsche bevolking ondervond. Bij rekest diende hij zijn beklag in bij de Hoogmogenden. Deze stelden het rekest 20 Juli 1651 in handen van den advocaat-fiscaal van Brabant Cuyck „om hem van de gelegentheijt in deze in loco te informeeren” en zulks waar bevindende, alles te dresseeren in

¹⁾ Zeer goed mogelijk is het, dat hier onder „kerkgoederen” de vaste kerkelijke goederen, zooals landerijen enz. te verstaan zijn.

conformiteit van vorige Resolutiën en Plakaten, en ook op andere plaatsen, waar zulks bevonden werd, insgelijks te doen.

Intusschen was 27 Juni 1650 de Helmondsche Schepenstoel omgezet en was 15 April 1651 Dirk van den Heuvel als schout aangesteld. De nieuwe Gereformeerde Schepenen zouden nu de zaak gaan aanpakken.

Vier van het zevental, met name Hendrick Janssen Loyer, Dirck Willems, Jan van den Grootenacker en Albert de Valkenaer ordonneeren op 29 Oct. 1651, dat de kerkelijke goederen en ornamenten, uit de kerk gehaald en geruimd, binnen 3 dagen, dus op 2 Nov., moeten gebracht zijn ten huize van den predikant Cornelius Costius, op pene van 3 gld. tot behoef van den Heer.

Daar de Secretaris per abuis 2 Sept. in plaats van 2 Nov. geschreven had, wordt bij schepenacte van 2 Nov. de ordonnantie dienzelfden dag executabel gewezen.

Een of twee dagen later brengen de Roomsche Burgemeesters en Deken en navolgend protest uit:

Copie.

Alsoo de Schepenen deser Stadt van Helmont opten 29 October leestleden bij nieuwichheit hen hebben onderstaen, sonder behoerlijke kennisse oft voorweethe vanden Ed. Heere ende d'andere twee leeden derselve stadt, ¹⁾ t'ordonneren, dat alle die gheenen, die eenige kerckelijcke goederen oft ornamenten in haren huijsen waeren hebbende, deselve soud en hebben te brenghen binnen den tijt van drie alsdoen ierstcomen dagen naer publicatie vandijen ten huijsen van D. Costius, predikant alhier, op peene, dat ghene, die contraris soud en bevonden worden, soud en verbrucken eene peene van drie gulden tot behoef vanden Heere; sijnde dijenvolgende ten selven voors. daghe daervan door den vorster publicatie gedaen, als oijck den 2 November 1651 de voors. ordonnantie extraordinaris gewesen executabel ten lasten vande defaillanten ende oijck veele verscheijde borgeren gesommeert, — ende want die voors. ordonnantie metten gevolghe vandijen alsoo nijet en can bestaen uijt redenen dat deselve

¹⁾ t. w. de Burgemeesters en de Deken en.

mede is concernerende den gemelten Ed. Heere ende andere twee leeden vanden Raedt deser stadt, als oijck dat in dergelijke gelegentheijt van saeke voordesen sonder kennisse ende deliberatie van denselve Raedt sulcke acten oft ordonnantie nijet en syn gepasseert noch geplogen, dan wel ter contrarien bij gelijke convocatie ende voorweethe vande vollen Raedt; — Soo wordt bij desen, wegghen den voors. Raedt, namentlijck borgemeesters ende deckenen deser stadt Helmont, expresselijcke versocht, ten eijnde de voors. Schepenen henne voors. ordonnantie metten gevolghen vandien daetelijck sullen hebben inne te trecken ende te doen cessen, oft dat bij gebrecke vandien ende in cas van wijgeringhe wel expresselijck wordt geprotesteert jegens de voors. Schepenen van nullitijt derselver, eentsaementlijck van onbehorlijck procedure, costen, schaden ende intressen, in meijninghe synde, hen daer tegens te doen versien bij wegghen van rechte daer ende alsoo sij te raeden sullen vinden te behoeren.

Versoekende hiervan door den vorster deser stadt insinuatie gedaen te worden aen voors. schepenen om etc.

Ten verzoeken van burgemeesters en dekenen werd door vorster Marten Jansen van Hoeck blijkens diens relaas op 4 Nov. aan Schepenen insinuatie gedaan.

De nieuwe Gereformeerde schout Dirck van den Heuvel, die als officier de penale schepen-ordonnantie ter executie had te leggen, schijnt echter weinig ijver aan den dag gelegd te hebben, want bij rekest van 12 Nov. verzoeken Schepenen en Kerkenraad aan de Hoogmogenden order op den officier. ¹⁾

Tien dagen later (22 Nov.) dienen Schepenen en Kerkenraad bij de Hoogmogenden nog een tweede rekest in.

Zij vertoonen, hoe eenige particuliere ingezetenen der stad kerkelijke ornamenten, het eigendom der kerk, hebben „geabelieneert ende onder hen propria auctoritate gedistribueert”, dat zij „tegen publicque ende penaele afflesinge ende invoirderinge der Schepenen nyet alleen geene der kerckelijke goederen hebben wedergebracht, maar sijn ter contrarie stautelijck t’samen gerotteert ende hebben (soo ’t schijndt) onder de l’ombre der paepsche deekens, die haer in verscheije

¹⁾ Schout en Schepenen lagen met elkaar in onmin.

stukken van Reformatie tegens de Schepenen van de Religie opposeren, protest laten doen, om alsoo alle die ornamenten ende instrumenten der kercke, als silvere kelcken, ciborien, coopere kandelaers, lavoiren, gordijnen, schilderijen etc. — daarom verzoeken zij, de „stoute comploteurs te constringeren ende condemneren nae behoiren” en dat dezen zullen gehouden worden tot vergoeding van kosten en schaden, die zij door hun oppositie, zoo nu als vroeger, hebben veroorzaakt of veroorzaken.

Het rekest was geteekend door Corn. Costius, predikant, M. Roeffs, ecclesiae senior, en door de Schepenen Zacharias Jansen, C. v. Hoochstraten, Hendrick Janssen, Dirck Willems en Jan van den Grootenacker.

Ingevolge beider rekestten verscheen een Resolutie der Hoogmogenden, dd. 27 Nov., welke beval de kerkelijke ornamenten in te leveren, dat de schout deze moest machtig worden en aan de Hoogmogenden daarvan ten spoedigste advertentie doen. De Resolutie werd in den Haag door den kerkmeester Matheus Roeffs, tevens stads-secretaris, aan den schout ter hand gesteld. ¹⁾

Twee dagen, t. w. 28 en 29 Dec., trok de schout in gezelschap van Schepenen en secretaris er eindelijk op uit, om te onderzoeken, „waer ende onder wien de verdonkerde hornamenten (sic!) berustende waeren”. Door zes arbeiders liet hij de buitgemaakte goederen overbrengen, mede onder assistentie van vorster en ondervorster; ook had hij een „wagenman” in dienst om per kar de goederen te vervoeren.

Toch was het onderzoek niet geheel naar wensch geslaagd; zooals de schout immers in het begin van Januari 1667 nog getuigde, bleven de beste kerkelijke ornamenten „soo van silveren ciboriën, kelcken, gouden cop etc.” nog verdonkerd.

Daags na het onderzoek, 30 Dec., deed de schout vijf

¹⁾ Kort daarop, 12 Dec. 1651, verscheen eene algemeene Resolutie der Hoogmogenden aangaande de verduistering van kerkelijke goederen en ornamenten in de Meierij. Wie deze niet te voorschijn brachten, zouden voor „infame personen ende kerckroovers” worden erkend en gestraft. Schutjes II, blz. 51.

schepenen vergaderen, op welke vergadering door hem negen personen gerechtelijk geciteerd werden, om beëdigd getuigenis te doen.

Maar ook de Roomschen, bij wie kerkornamenten ontdekt waren en die deswege de boete van 3 gld. hadden opgelopen, zaten niet stil. Onder aanvoering van den burgemeester mr. Daniel Wijtvelt, notaris en gewezen kosterschoolmeester, gingen zij dienzelfden 30 Dec. in contradictie.

Extraordinaire acte gehouden den XXX^{en} Dec. 1651 coram scabinis Sacharias Janssen en Cornelis van Hoochstraten. Compareerden mr. Daniel Wijtvelt, borgemeester, Sr. Wouter van Cranenbroeck, rentmeester, Hendrick Goorts van Duppen, Jan Aerts, Roeloff Hendrick Jacobs, Aert van Esch, Peter Mathijssen van der Velden ¹⁾, Jan Willems Coolen, Willem Joachims van Oldenseel, soo voor hen selven als mede caverende voor Elisabeth wed^e Peter van den Berch, Peter Willems, Jan Janssen de Bercker, Willem Dircx, Jan Gerits van Baeckel, Anthoni Peters de Ketelaer, Katelijn van den Graeff, Hendrick Martens den meulder, Hendrick Hendrickx, Guiliam van Boesdonck, Silvester van Hemselroij, Joost Janssen, de wed^e [Willem] van Empel, Nicolaes van Berckel, Lenaert Daemen, Josijn Pauwels, Dirck Wouters, de wed^e Frans Joost Costers, Gillis Otto Haeck, May dochter Marten Otten, Peter van den Berch, het Ambacht van de Wevers, S^{ste} Catelijnnengulde, Cleueniersgulde, Jan Joost Raessen, —

verclaerende uut crachte van ordonnantie, van Heeren Schepenen in dato den 29^{en} Oct. lestleden gegeven ende den tweeden [Nov.] ²⁾ in extraordinario judicio gewesen executabel tot laste van de voorschreven contradicteuren, gesommeert sijnde tot betalinge van eenen peen van drie gl., voor elcke de(r) voorschreven contradicteuren te betaelen, bevindende hen daerbij grootelijcx gegraveert uijt redenen bij tijden ende wijlen te allegeren, —

versoecken tegen dieselve ordonnantie ende vonnisse mits-

¹⁾ Hij was met Philips de Rijcke op 1 Oct. deken van het Timmerambacht gekozen; het Memorie- of Annotatieboek der Timmerlieden zegt van hen, dat zij in hunnen tijd al de ornamenten van het St. Jozefsaltaar in handen van den schout leverden.

²⁾ Niet ingevuld.

gaders sommatie ende executie daeruijt gevolcht, dach ende recht ende omme inne oppositie te mogen ontfangen worden.¹⁾

Dag en recht werd toegestaan.

Zooals wij vermeldden, was de schout door de Hoogmogenden gelast, hun ten spoedigste advertentie te doen. Op Nieuwjaarsdag 1652 vertrok hij dan ook naar den Haag, om aan de Hoogmogenden schriftelijk bericht over te leveren van hetgeen door hem ter uitvoering der Resolutie van 27 Nov. 1651 gedaan was, welk bericht door de Hoogmogenden werd in handen gesteld van den heer Raesfelt en andere Hoogmogende Gecommitteerden tot de zaken van de Meierij.

Op 27 Jan. toog de schout wederom uit om „naerder instantie” te doen en „andere kerckelijke goederen” op te zoeken. Ditmaal was hij vergezeld van twee schepenen en den secretaris Roeffs.

Met den inventaris „vande achterhaelde ornamenten” vertrok hij 3 Maart wederom naar den Haag en leverde dien over aan de Heeren Gecommitteerden.

Tot de „achterhaelde ornamenten” behoorde het altaar van het Weversambacht. Het werd te gelde gemaakt en de schout, onder wiens vele ondeugden de geldzucht domineerde, streek de penningen op. Deswege dienden de dekenen en gildebroeders van het Weversambacht bij rekest van 21 Maart eene aanklacht in tegen den schout „ter saecke dat hij onder sich heeft geslagen de somme van vierentachtich guldens, ééne stuyver, geprocedeert van eenige ornamenten, uijt de kercke tot Helmont voornoemt geruijmt ende naderhant vercocht”.

De inlevering der kerkmeubelen had intusschen naar den zin van Schepenen en kerkenraad nog altoos veel te wenschen overgelaten. Zij hadden daarom een nieuw rekest bij de Hoogmogenden ingediend.

Zij remonstreeren daarin, hoe de officier volgens het bevel

¹⁾ Rijksarchief te 's Bosch, Helmondsche Schepenen-registers, Civiele Rol N° 32.

der Hoogmogenden dd. 27 Nov. 1651 de kerkelijke ornamenten had opgehaald en bijeengebracht, maar dat de voornaamste stukken werden achtergehouden onder pretext van niet te weten, waar ze gebleven zijn, doch dat personen als de voorgaande paapsche koster Daniel Wijtvelt, tegenwoordig burgemeester, en de gewezen kerkmeesters alle goederen geregistreerd hebben en hebben doen bewaren¹⁾; — daarom verzoeken zij, den officier te machtigen en te gelasten, den gewezen koster en de oud-kerkmeesters op pene te constrin-geeren tot aanwijzing of vergoeding dier kerkelijke goederen.

En wijl de Schepenen van de Religie meermaals door de paapsche dekenen zijn geperturbeerd, doordat dezen zich de directie van kerkelijke goederen aantrekken en tegen het innen der ornamenten openbare contradictie doen, evenals voorheen inzake zondagsviering, toen zij tegen het verbod der Schepenen toch op de volle markt publiek hun vleeschbanken spanden, — daarom verzoeken zij, dat zij door Hunne Hoogmogenden in al hun resolutien tegen de dekenen zullen gemainteneerd worden en tevens, om voortaan van moeilijkheden ontlast te worden, in plaats van 12 dekenen 5 goede mannen aan te stellen, gelijk in Eindhoven en elders gepractiseerd wordt.

Op dit rekest volgden twee Resolutiën, eene van 20 en eene van 30 Maart, waarbij de Hoogmogenden ordonneerden „naerder publicatie tot de restitutie vande ornamenten te doen” en denkelijk den schout gelastten, Wijtvelt en de oud-kerkmeesters tot restitutie der kerkornamenten te noodzaken.

Onze schout, blijkbaar in verlegenheid, wijl hij weinig kans zag, om de kerkmeubelen los te krijgen, reisde weder naar den Haag, om de Heeren Gecommitteerden „van de beschapenheijt der saecke” bericht te doen en hun te remonstreeren „de oppositie hem tot Helmont bejegent ende aengehouden”.

Eene nadere Resolutie van 1 Mei werd door hem ver-

¹⁾ In plaats van Jan Willems Coolen was 26 Jan. 1651 de Gereformeerde Hendrik Janssen Loijer als kerkmeester (naast Matheus Roeffs) aangesteld.

worven. Daarbij werd bepaald, dat de ontdekte kerkmeubelen publiek zouden verkocht worden, terwijl den schout bevolen werd, dat hij niet alleen de som van 84 gl. 1 st. (waarover het Weversambacht beklag had gemaakt), maar ook alle andere penningen, geprocedeerd van den verkoop van kerckelijke ornamenten, aan de kerkmeesters moest overtellē, daar deze gelden aan de kerk behoorden.¹⁾ Verder werd den schout bevolen, dat hij met executie tegen de onwilligen had voort te varen. Doch hem werd toegestaan, dat de contradictie kost- en schadeloos mocht worden afgedaan, d. w. z. dat de contradicteurs de gemaakte reis- en verteerkosten van den schout enz. betalen moesten.

Met deze „naeder” Resolutie arriveerde de schout op 4 Mei te Helmond.

De vervolging zou wederom beginnen. Door order der Hoogmogenden zou hij nu overgaan, om de „gebrekige, onwillige” ingezetenen „tot het overleveren vande ornamenten” te executeeren. Door den deurwaarder Gerrit van Someren liet hij de executie verrichten.

Zoo werden dan door geweld van executie de kerkornamenten aan de Roomsche burgers ontnomen; niettemin bleven ook toen nog vele ornamenten verborgen. De te voorschijn gebrachte kerkmeubelen of liever „verscheiden ornamenten ende kerckelijcke instrumenten alreede bij hem gerecouvereert” werden door den schout met assistentie der kerkmeesters en ten overstaan van Schepenen, na drie voorafgaande Zondagsche veildagen, op 14 en 15 Juni 1652 publiek ten beurde gesteld uit krachte der Resolutie van Hoogmogenden dd. 1 Mei 1652. Op 20 Juni ging de slag uit.

Wij laten de lijst der verkochte kerkmeubelen hier volgen, waaruit men tevens zien kan, wie de koopers waren en wat de opbrengst was.

Een dennen knielbankske, gemijnt bij Flips Goorts voor 4 st.

¹⁾ Vermoedelijk hadden ook de Schepenen en kerckeraad den Schout aangeklaagd om de gelden, welke hij zich toeëigende.

1 schilderij van het Avondmaal in zware lijst, gemijnt bij schout	3 gld.	5 st.
8 houten luchters met pinnen — huisvrouw van Jan Goorts		8 st.
2 slechte schilderijen	Adolf Adriaens	2 st.
1 schilderij met 2 deuren	Math. Roeffs	38 st.
1 schilderij met 2 deuren van mr. Joost van den Berge — schout	6 gl.	5 st.
en geslagen 2 slagen en nog 2 slagen, gebleven aen schout.		
1 groote schilderij van St Jansaltaer	Anthony Gijsberts	28 st.
8 pellen autaerdweelen	Aelken Goorts	3 gl. 5 st.
3 stukken van gordijnen van gebloemt stof	Jan Gijssen	13 st.
1 rood autaerkleed	Aelken Goorts	30 st.
1 rood autaerkleed	" "	6 st.
2 gebloemde gordijnen	" "	20 st.
2 slechte doorsteken gordijnen	Jan Aerts	8 st.
1 slechte blauwe kazuifel	Aelken Goorts	18 st.
1 kleed, gehangen hebbend voor 'n altaer	Jacob Verbeek	8 st.
verscheiden slechte vodderijen	Aelken Goorts	8 st.
1 rood altaerkleed	" "	31 st.
1 wit gesteken kleedje	" "	20 st.
1 slecht altaerkleed	" "	10 st.
Een leeren kleedje	Dirk Jansen vander Heijden	8 st.
Verscheiden slechte dingen	Peter Rutten v. Deursen	10 st.
1 gordijn met kantdweel	Harsken dr. Aelken Goorts	8 st.
2 slechte vanen	Corn. Costius	30 st.
1 trijpen baarkleed	Aelken Goorts	2 gl. 15 st.
1 trijpen kleed van altaer	Dirk v. d. Heijden	13 st.
Verscheiden stukken van oude balken	Heilken Jan Aerts	7 st.
2 bloempotten met gemaakte bloemen	Aelken Goorts	8 st.
2 schalen met slechte houten potten	Jan Peters	10 st.
2 koperen kandelaers met houten kandelaers	Jan v. d. Broeck	2 gl.
2 koperen kandelaers om wassen kersen op te zetten	Jan Cornelissen	2 gl.
1 groote koperen kandelaer	Philips Hendriks	25 st.
1 koperen kandelaer boven met kleine lichterken	Wolf Joosten	11 st.
2 koperen kandelaers binnen hol	Aelken Goorts	36 st.
1 koperen lantern	" "	21 st.
2 koperen schalen	Willem Aerts	11 st.
2 groote koperen kandelaers om wasse kersen op te setten	Anthony Gijsberts 2 slagen	10 gl. 5 st.

1 koperen wijwatersketel met koperen voet	Jan Gijsberts	4 gl. 5 st.
8 tinnen pullen	Harsken dr. Aelken Goorts	26 st.
1 houten lessenaar om koorboeken op te leggen	Willem Aerts	10 st.
'n deel stokken van toortsen enz.	Aerdeken Breugels	18 st.
1 klein lessenaarken met 1 voetbank en houten luchter	Heilken Hermens	10 st.
1 heilig kasken	Dries Peters v. Deursen	18 st.
Slecht houtwerk	Peter Wouters v. Leent	7 st.
1 schilderij met 2 deuren, gekomen van Jan Joost Raessen	Dirk Becx	6 gl. 5 st.
4 slagen en 2 slagen, gebleven aen Dirk Becx.		
De groote schilderij van St. Josefsaltaer met het houtwerk, daerboven opgestaen hebbend	Jan Gijssen	7 gl. 5 st.
3 slagen + 2 slagen gebleven aen Jan Gijssen.		
De groote schilderij van St. Anthonis-altaer	Handrik Goorts van Duppen	7 gl.
4 slagen gebleven aen Handrik Goorts van Duppen.		
Het verhemelte ofte bovenste van Anthonis-altaer	Philips Handriks	32 st.
Een verhemelte van 'n altaer.	Jan Gijssen	2 gl.
De groote schilderij (met lijst) van St. Nic.-altaer met 2 deuren. Eerst afgemijnd bij schout voor 13 gl., bracht op met de slagen 90 gl.,	koop Jan Aerts.	[90 gl.]
1 kwade schilderij	Philip Hendriks	2 st.
Het ijzerwerk van 't Sacramentshuisje	Jan Gijsbers	4 gl. 5 st.
1 dennen biechtstoel	Schout	2 gl. 15 st.
2 houten bloempotten met gemaekte bloemen	Aelken Goorts	12 st.
2 koperen kandelaars om wasse kersen op te setten	Jan Gijssen	2 gl. 10 st.
een kaske van 't Sacramentshuiskens vóór met ijzerwerk	Jan Gijssen	2 gl.
De schilderij van St Sebastiaan Wilbort	Jorissen	2 gl. 10 st.
1 groote houten kas, gestaen hebbend achter hoogaltaer	Jan Aerts	16 gl., doch bleef aen Jan Willems (met 16 slagen) voor
1 kasken, waarin men kazuifels plag te leggen	Sr. (Dirk) v. d. Heuvel	2 gl.
1 klein steenen blauwen gootsteen	Schout	2 gl.
Zeker houtwerk, zijnde een scherm	„	24 st.
2 kleine potjes, gekocht bij Sr Boesdoncq voor		10 st.
1 schutsel of scherm, gemijnt bij Handrik Swagers voor		16 st.

De gezamenlijke opbrengst was 149 gl. 6 st.

De lijst der aldus verkochte goederen is onderteekend door D. van den Heuvel, Matheus Roeffs als kerkmeester, Zacharias Janssen en Dirk Willems als schepenen en Albert de Valckenaer als loco-secretaris. De schout rekende voor zijne vacatie 4 gl.

Opmerkelijk is, dat op de lijst niet alleen geen H. Vaten voorkomen, maar ook niets van beelden, kruisen of doopvont, welke wèl voorkomen op de lijst, die 5 Juli 1649 ter griffie gedeponeerd werd.

Behalve de schout, Corn. Costius (de predikant) en M. Roeffs waren de kóopers zeer waarschijnlijk allen Rooms-Katholiek. Aelken Goorts, dat herhaaldelijk als koopster genoteerd wordt, was vermoedelijk voordien aan de versiering en uitrusting der kerk werkzaam; immers in 1630 noteeren de kerkmeesters:

Item betaelt aen Alitghen Goorts voor twee alphen clederen (alben), noch twee casueffels, die sy ons over heeft gelaeten voor 3 vaten rogghe ende in gelde gegeven
32 gl. 15 st.

Dat ook de laatstvermelde opsporing der kerkornamenten verzet ontmoette en geen volledig succes had, blijkt ons uit de desbetreffende *specificatie* des schouten en uit de meteen nog te vermelden Resolutie van 26 Juli. In zijne *specificatie* verklaart de schout, dat „de inwoonderen tot Helmont niet alleen hebben geopposeert, nemaer, eenen Daniel Witfelt, gewesene paepsche coster, cum sociis bij ende aen U Ho. daertegens hebben gedolleert”.

De doleantie van notaris Wijtvelt c. s. werd 6 Juni door de Hoog-Mogenden den schout toegezonden, om daarop te dienen van bericht. Deze deed eenige getuigen hooren en ging daarop 20 Juni andermaal naar Den Haag, om de Hoog-Mogenden een omstandig bericht te brengen, dat door hen op 26 Juni in handen werd gesteld van den Heer Beverningh en andere Gecommitteerden tot de zaken van de Meierij. De schout verwierf (dienzelfden 26^{en} Juni) een nieuwe ver-

oordeeling der contraventeurs en nadat hij nog eenige dagen tevergeefs de komst van Daniel Wijtvelt had afgewacht, keerde hij 1 Juli naar Helmond weer.

Op speciale order van Beverningh moesten zoowel de schout als Wijtvelt c. s. op 26 Juli in den Haag voor Heeren Gedeputeerden compareeren.

Dienzelfden dag nog namen dezen eene Resolutie aan, inhoudende, dat bij nieuwe publicatie aan alle ingezetenen zou worden bevolen, alle kerkelijke ornamenten binnen drie dagen over te brengen in handen van schout en schepenen, dat tegen de nalatigen of contradicteurs eene pene van 100 gld. werd gesteld, paratelijk te executeeren, en dat den schout voor reis- en verteer-kosten eene som van 180 gl. werd toegekend, te ontvangen van de Helmondsche ingezetenen, die als „contraventeurs van de Schepenordonnantien” geëxecuteerd waren. ¹⁾

Onder degenen, die contradictie gedaan hadden, was Jan Joost Raessen (met Baltus Henricx burgemeester geweest 1644—'45). Hij had eene schilderij in bewaring, waarschijnlijk eene triptiek van het H. Kruisaltaar, die in de bekende lijst genoteerd wordt als te berusten bij den jongen Jan Raessen.

Hij had deze na publicatie der ordonnantie penaal niet op tijd ten huize van den predikant ingeleverd. Toen de schout hem liet vragen, of hij nog eenige kerkelijke ornamenten onder zich had, had hij kort-af „neen!” gezegd.

Het gevolg was geweest, dat de gestelde peen van 3 gl. door den schout met afpanding van twee koperen emmers en 2 koperen luchters was ingevorderd.

Op 10 Juni 1652 werd hiertegen door den geëxecuteerde een rekest ingediend bij de schepenbank. Wij weten niet, wat het rekest behelsde; wel, dat bij het rekest een attestatie

¹⁾ De schout beweerde, althans later, dat hij volgens bovenbedoelde Resolutie van 26 Juli ook de boeten mocht houden, welke hij bij panding van de contradicteurs had geëxecuteerd.

gevoegd was van den gereformeerden schoolmeester Pieter Havens, waarin woorden der huisvrouw van den predikant werden aangehaald. De Schepenbank apostilleerde, dat de schout op 27 Juni moest rescribereen. Daar dien dag juist een zijner vermelde Haagsche reisjes plaats had, liet hij door den vorster Marten van Hoeck prolongatie tot naastkomenden gerechtdage vragen, wat werd toegestaan „salva insinuatione ad partem”.

In zijne rescriptie zegt de schout, dat de huisvrouw van den predikant bedoelde woorden niet gesproken heeft, dat Raessen den gestelden termijn tot inlevering der kerkornamenten overschreden heeft en dat hij, schout, de peen van 3 gl. dus terecht heeft ingevorderd en vraagt dan, dat Raessen's verzoek om „surcheantie van executie” zal geweigerd worden.

Eene uitspraak vonden wij niet vermeld.

In Augustus van het volgende jaar werd tusschen Jan Joost Raessen en den schout nog even een hartig woordje gewisseld. De schout durfde den oud-burgemeester daarbij verwijten, dat hij in zijne burgemeesters-rekening (1 Oct. 1644—1 Oct. 1645) gefraudeerd had. „Ghij en sijt nyet weert — zoo gaf Raessen hem daarop ten bescheid — dat ghij met een eerlijck man spreekt.” Bij onderzoek bleek de oud-burgemeester aan de hem ten laste gelegde fraude onschuldig.

Wij hebben reeds met een enkel woord gezinspeeld op eene oneenigheid tusschen de Gereformeerde Regenten en den Schout betreffende..... de penningen.¹⁾ Zij bestond reeds 13 Mei 1652. In eene acte van dien datum verklaren de schepenen Zacharias Janssen, Cornelis van Hoochstraten, Dirck Willems en Albert de Valckenaer ter instantie der kerkmeesters Matheus Roeffs en Hendrick Janssen, dat schout Dirck van den Heuvel hen op 7 Mei 1652 had laten ontbieden ten huize van den Secretaris en dat de schout hun daar o. a. gezegd had:

¹⁾ Het eindeloos getwist van den schout met de regenten was reeds begonnen in Sept. 1651 over het zitting-nemen van den schout in den Raad.

„Ick en begere vande kercke ofte stadt niet van hetgene ick daervoor in 's Gravenhage hebbe gedaen, maer wil de kercke mij eene vereeringhe daervoor doen, dat mogen sy doen; andersints sal ick mijne oncosten wel wederom krijgen van mijne drie reysen, die ick hebbe gedaen, op deghene, die contradictie hebben gedaen tegens den peen van drie gulden.”

Volgens verklaring der schepenen bedoelde hij eenige particuliere burgers en ingezetenen, die op de rol contradictie hadden gedaan, welke contradictie bij Resolutie van Hoog Mogenden dd. 1 Mei was „cost- ende schadeloos affgedaen tot laste van de contradicteuren.”

Hiermede in conformiteit werd den schout — zooals wij reeds mededeelden — bij Resolutie van 26 Juli 1652 eene som van 180 gl. toegekend.

De schout toonde zich daarmede niet tevreden; hij had met zijne vijf Haagsche reizen 97 dagen gevaceerd, beweerde hij; alleen voor vacatiën en reis- en teer-kosten had hij dan ook in zijne specificatie genoteerd eene som van 441 gl. 10 st. Hij bood zijne specificatie aan eerst, op 24 Dec. 1652, aan de stadregenten, die de som exorbitant-hoog vonden en niets gaven, daar de zaak hun niet aanging, later aan de Gecommitteerden tot de zaken van de Meierij, doch door de Rekenkamer werd hem 23 Jan. 1653 niet méér toegestaan dan de 180 gl., welke hem door de Hoogmogenden toegekend waren.

Inmiddels was in Aug. 1652 het Hoogaltaar met een biechtstoel en beelden verkocht geworden en de vraag, wien de penningen daarvan toekwamen, had de oneenigheid tusschen Schout en Regenten tot felle ruzie opgeblazen. Nog diezelfde Augustusmaand waren Schout en Regenten voor den Raad van Brabant in proces gegaan. Behalve over de specificatie betreffende de Haagsche reizen en de penningen van de kerkmeubelen liep het proces ook nog over andere „specificatien van deboursementen” o.a. over het „solliciteren ende optimeren” om den papegaai te mogen schieten. Doch ook de Regenten beweerden zekere pretensiën op den Schout te

hebben; deze zou namelijk nog zekere hooipachten en stads-lasten aan de stad schuldig zijn. Hoe ook, — om „seeckere geldelijcke pretentiën” die partijen op elkaar maakten, m. a. w. om de penningen was het te dóen.

De tweespalt tusschen schout en schepenen was koren op den molen der Roomsche contradicteurs. Bij het aangaan van het proces wilden de schepenen zich verzekeren van den steun der twee burgemeesters en der twaalf dekenen. Een der burgemeesters en zes dekenen behoorden tot de veroordeelde contradicteurs. Als nu de schepenen einde-Augustus 1652 ten huize van vrouw Becx in den Wildeman vergaderd waren en de burgemeesters en dekenen ontboden en vroegen, of zij mede een proces wilden aangaan tegen den schout, toen zeiden dezen zulks toe, doch niet voordat van hun kant de schepenen beloofd hadden, dat de onkosten, die zij als contradicteurs in zake het te voorschijn brengen van kerkelijke ornamenten te 's Gravenhage gedaan hadden en waartoe zij door de Hoogmogenden 1 Mei en 26 Juni 1652 gecondemneerd waren, uit de *stadsmiddelen* door burgemeester Daniel Wijtvelt zouden betaald worden.

Zoo geschiedde het dan, dat de kosten der contradicteurs, die volgens den schout „honderden importeerden”, ten laste der stad gebracht werden.

Naar de schout later beweerde — doch zijne beweringen waren doorgaans leugenachtig of overdreven — zouden nagenoeg 70 der gekwalificeerdste burgers deswege tegen de schepenen geprotesteerd hebben.

Dat de verhouding tusschen schout en schepenen zeer gespannen was, bleek duidelijk op 1 Oct., toen in plaats van Henrick Aert Deckers en Daniel Wijtvelt nieuwe burgemeesters gekozen moesten worden. De naar aloud gebruik daartoe belegde vergadering van schepenen met de nieuwe en eenige oude dekenen en de beide aftredende burgemeesters moest uitgesteld worden tot 's anderen daags, omdat de schepenen niet met den schout zitting wilden nemen.

In den Haag werden partijen gerenvoyeerd naar Commis-

sarissen van den Raad van Brabant, waarvoor het proces begonnen was. Dezen stelden voor, dat beide partijen wederzijds „twee goede mannen”, burgers der stad Helmond, kiezen zouden tot bemiddelaars.

Het voorstel werd aanvaard. Van wege den schout zouden optreden Sr Peter Janssen, Schout der Heerlijkheid Beek, Stiphout en Lieshout, en Hendrick Goorts van Duppen; van wege burgemeesters, schepenen en dekenen Sr Wouter van Cranenbroeck, rentmeester van den Heer van Helmond, en Lenaert Poels, oud burgemeester ¹⁾). Konden de vier gekozen commissarissen de zaak niet „assopieren ende vynden”, dan zou de predikant Cornelius Costius „als overman” genomen worden. Al wat de bemiddelaars als zoodanig doen zouden en ook de arbitrage zelf moest men houden „voor goet, vast, bundich ende van weerde, sonder daertegens te comen doen ofte laten geschieden in eeniger manieren.”

Aldus werd vastgesteld, waarschijnlijk op 20 Dec., wijl alstoen, naar de Bijlagen der Stadsrekeningen uitwijzen, eene vergadering plaats had van Costius, vier schepenen, een burgemeester, schout en de vier gekozen Commissarissen, om de „vehemente ende quade procedure” te beëindigen.

Op 12 Maart 1653 deden de vier arbiters of commissarissen uitspraak. Zij wilden echter hunne uitspraak niet doen, vooraleer opnieuw door de regeerders beloofd werd, dat de onkosten der contradictiën door de stad betaald zouden worden. Het werd opnieuw beloofd en op staanden voet werd nu aan burgemeester Michiel Claes Joosten van Mispelen ordonnantie gegeven, om alvast het salaris van den vorster Maarten van Hoeck, zijnde 30 gl., rakende de pene van 3 gl., gesteld op het achterhouden der kerkornamenten, uit te betalen.

Daarna volgde de uitspraak der Commissie: de schout zou aan de stad 400 gl. betalen. Daarentegen zou de stad alle gemaakte onkosten, alsook de door den schout ingediende specificatiën en declaratiën betalen; de ingediende rekeningen

¹⁾ Behalve Peter Janssen van Eindhoven waren allen katholiek.

zouden echter eerst door de commissie worden nagezien en behoorlijk worden „geliquideert, geauxeert ende gemodereert”; geklaagd werd o.a. over des schouten „onmatige licentie ende begeerte van commissiën ten laste van de stad”. Alle vier de commissieleden waren het zoo roerend eens — nijdaste de schout naderhand —, dat zij Costius, dien zij assumeeren konden, niet noodig hadden.

Op 25 Juli 1653 werd opnieuw eene uitspraak gedaan. Wij weten niet, wat deze behelsde, maar wel, dat nu over de 400 gld., welke de schout volgens de commissariale uitspraak aan de stad betalen moest, proces onstond en bij den Raad van Brabant aanhangig werd gemaakt en dat dit proces nog vele jaren duren zou.

Terloops hebben wij vermeld, dat in Aug. 1652 het Hoogaltaar met een biechtstoel en beelden verkocht was. Die verkoop was zóó interessant en om de penningen, die hij opbracht, was zóóveel te doen, dat wij er een afzonderlijk kapittel aan wijden.

II. Om de Penningen van het Hoogaltaar.

Op 13 Aug. 1652 arriveert te Helmond eene deputatie der stad Goch, om het hoogaltaar, dat door schout Dirk van den Heuvel publiek was ten koop gesteld, voor hunne R.K. Gemeente aan te koopen.

De deputatie bestaat uit Theodorus Roeloffs, pastoor in Goch, Willem van den Bossch, inwoner van Goch, oud ongeveer 32 jaren, en Johan Werckers, schrijnwerker te Venray, oud ongeveer 55 jaren.

Zij vervoegen zich ten huize van Stynneken van den Heuvel, meer officieel de eerbare en vrome Joffrouw Christina Keyzers, oud omtrent 65 jaren, nagelaten weduwe van wijlen Franco van den Heuvel, in zijn leven schepen van Helmond en rentmeester van het kwartier van Peelland. Bij haar is inwonende schout Dirck van den Heuvel, wiens moeike zij is en

die gehuwd is met de nu ongeveer 31 jarige Gijsberta Keyzers.

't Is om den Schout te spreken, dat de drie vreemdelingen bij haar aankloppen. De Schout, het doel hunner komst vernomen hebbend, ontbiedt onmiddellijk den predikant Cornelius Costius met de schepenen en Mattheus Roeffs, secretaris en kerkmeester.

De ontbodenen komen dan bij elkaar, wandelen vervolgens nog wat in de gaarde van het kasteel, keuvelend waarschijnlijk over den prijs, dien zij voor 't altaar stellen zullen, om zich eindelijk naar des heeren Schouten behuizinge te begeven.

Meteen komt de koop van het altaar met eenige beelden ter sprake, doch de heeren kunnen het met de vreemdelingen niet eens worden over den prijs en gaan heen.

Ze worden echter opnieuw ontboden. De kooplieden doen nu een bod van 250 gl., doch schout, predikant, schepenen en secretaris blijven bij hun eisch van 300 gl. Ten laatste maakt men — in tegenwoordigheid van Mr Mathijs van den Hove, oud-schout van Asten — de afspraak, dat die van Goch de zaak eerst zullen overleggen met hunne Gemeente en dan over acht of tien dagen bericht zenden.

Reeds op 16 Aug. zendt pastoor Roeloffs aan Schout Dirck van den Heuvel dit briefje:

Erentfeste, wel voornemer Heer Scholtis, guthe Vrient.

Erentfeste! Hartgrondelijck ende obligantelijck voor alle courtesye ende goede tractemente gedancct hebbende, wensche nyet meer dan reciproquelijck occasie te hebben, mij met schuldige danckbaerheijt te renanseren.

Wijders onse Roomsche Catholijcke Gemeente tot Goch voorgedragen hebbende, dat bij EE. sijn gesien ende gepasseert is, soo is bij deselve eenpaerlichlyck geresolveert, voor den bedongen altaer te willen betaelen 100 rixdaelders ende vijffentwintich gulden. Dan sullen die belden ende crucifixen soo boven op den kercksolder liggen ende den biechtstoel daer bij gedaen worden, welcke onse extreme resolutie is, want ons noch andere authaeren voorcomen sijn, die met meerdere proportie onse kercke soude versieren.

Bij aldien EE. met die consistorianten daervoor, als ge-

presenteert wort, gelieft meergemelt althaer etc. aff te staen, laet dat met een briefken datelijck aan Mr Jan Werckers, schreyenwercker tot Venroij, weten; sal alsdan besorgen, dat toecomende Maendach, sijnde den 20 deser, sal afgehaelt worden.

Bidde EE. ons datelyck gelieve te antwoorden, waernaer wij ons sullen hebben te reguleren.

Verblijvende, mijn Heere Scholtis erentfeste,

dienstvriendt willige
Theodorus Roeloffs O. R.
pastoor in Goch.

Mijn hertgrondige salutatie aen de lieve hujsvrouw ende moeitje, die ons soo lieberalijck getracteert hebben.

Goch, den 16 Aug^{sti} 1652.

Ofschoon op de *superscriptie*, wij zouden zeggen op het adres, het woord „citissime” staat, wordt de brief eerst 's Zondags 's morgens 18 Aug. den schout ter hand gesteld.

Denzelfden Zondag, en' waarschijnlijk nog dienzelfden morgen, bericht de schout aan S^r Mr Johan Werckers te Venraij:

Goede Vriendt, Mr Johan.

Naer salutatie ende cordiale groetenis salut.

Ick heb van desen morgen, sijnde den 18 Augusti, ¹⁾ van Domine Theodorus Roeloffs ontfangen de missive, gedateerd vanden 16 Augusti, alwaer onder andere schrijft, om aen UL. te laten weten, bij aldijen, dat wij het voors. altaer met den biechtstoel ende beelden met de crucifixe voor de somme van twee hondert ende vijffentseventich gulden Hollants soude willen laten.

Soo heb ick deselve missive met D. Costius ende schepenen Sacharias Janssen ende secretaris ende kerckmeester Mateus Roeffs gecommuniceert; ende deselve overgeleght hebbende ende geresolveert, gelijckerhant volgens het voors. schrijvens toegestaen, waervan UL. gelieff aen Domine Theodorus gelieff te laten weten.

Blijff in Godes heylige protectie bevolen.

Goede vriend, blijvende UL. geaffectioneerde vriend

D. v. Heuvel.

Helmont, den 18 Augusti 1652.

¹⁾ Hier evenals onder in den datum des briefs staat blijkbaar abusievelijk 19 in plaats van 18 Aug.

Cito, cito, cito! schrijft de schout in het opschrift of adres. En inderdaad er wordt spoed bijgezet. 's Anderendaags, 19 Aug., waarschijnlijk bij 't vallen van den avond, rijden de voerlieden met hunne karren al binnen de poorten van Helmond, om de gekochte kerkgoederen te halen.

Zij zijn met hun achten. Twee van hen zijn de ons reeds bekende Willem van den Bossch en Johan Werckers; de overige zes, allen burgers en inwoners der stad Goch: Jacob Rodens (of Goden), oud 56 jaar, Peter Cammans, oud 46 jaar, Derick Keijser, ongeveer 60 jaar, Wolter toe (the) Winckel, ongeveer 50 jaar, Lambert Janssen, ongeveer 27 en Hendrick Vermoelen, ongeveer 23 jaar oud.

Onmiddellijk rijden zij met hunne karren naar het kerkhof, waar hun het altaar en de beelden door schout en secretaris worden aangewezen. Zij laden de karren, terwijl schout en secretaris hen daarbij helpen. Als alles geladen is, gaan de schout en de secretaris, zonder een woord te hebben gerept over de penningen, samen heen en rijden de voerlieden met hunne geladen karren naar Peter Loockermans, waard in de herberg „Het Wit Peert", alwaar zij gelogeerd zijn.

Willem van den Bosch en Jan Werckers, die de kooppenningen bij zich hebben, drinken met de anderen eenen pot biers, staan dan op, om recht naar de wed^e Stynneken van den Heuvel te gaan. Zij komen — zoo beginnen zij — om den schout het altaar te betalen, dat zij van hem gekocht hebben.

Stynneken antwoordt, dat de schout tot haar spijt niet thuis is, maar zij zal onmiddellijk eene boodschap zenden naar Sr Wouter van Cranenbroeck, waar nog niet lang geleden de schout en de secretaris, na het laden der karren op het kerkhof, zijn heengegaan.

Zij zendt dan 's schouten huisvrouw en dienstmaagd uit en zorgt intusschen, dat beide mannen even wel-voorzien worden van eten en drinken als ll. Dinsdag, toen ze daar waren, om het altaar te koopen.

Spoedig zijn Gijsberta en de dienstmaagd terug en ver-

tellen eenigszins verschrokken en gejaagd, dat schout en secretaris bij Wouter van Cranenbroeck groot dispuut hebben, wie van beiden de penningen ontvangen moet, doch — zoo vervolgde Gijsberta — haar man, dien zij een oogenblik alléén gesproken had, had haar gezegd, dat Stynneken-moei het geld maar aannemen moest.

Wat voor geld zij bij zich hebben, vraagt Stynneken nu aan beide mannen.

Deze noemen de specie, welke zij hebben.

„Dat gelt mach noch den schouteth, noch den secretaris ontfangen, alsoo het ongepermitteert gelt ende tegens het placcaet is”, zegt de weduwe goedhartig.

Beide gasten geraken bij dit gezegde eenigszins in verlegenheid. De gastvrouw merkt het en geruststellend: „Weest te vreedten — zegt ze — ick sal morgen ander valuatie-gelt sien te becomen, dat ghij ende de kerck (t.w. van Goch) sonder schade blijft”.

Men begrijpt, dat onze mannen zich niet weinig in hun schik gevoelen, nu Stynneken hunne muntspeciën, al zijn ze door plakkaat verboden, toch welwillend aanneemt en na eenige oogenblikken hun deze quitantie overreikt:

Ick onderges. bekenne ontfangen te hebben in naeme ende absentie van Dirck van den Hoevel, schouteth tot Helmont, van Sr Willem van den Bossch ende mr Jan schreynerker van Roij, als gecommiteerde van de stadt van Goch, om te betaelen een seeckere hooghautaer, hetwelck dat sij gecocht hebben van den voors. scholtus van Helmont ende schepenen voor de somme van twee hondert vijffentseventich gulden, welke twee hondert vijffentseventich gulden ick danckelijcke ontfangen hebbe desen 19^{en} Augusti 1652.

Stynneken van den Hoevel.

Uit dankbaarheid „voor het voordeel, soo sij voor de kercke (van Goch) dede” presenteren de mannen haar een gulden of vijf, doch Stynneken weigert deze aan te nemen; dan presenteren zij een gulden of drie, doch Stynneken weigert

wederom en zegt: „Ick heb dat voor de kercke (van Goch) gedaen, ick vereer (= schenk) dat (t. w. het gepresenteerde geld) die kerck; ick wilder nijet af hebben" ¹⁾). De mannen berusten er in en zeggen haar dank.

Ten huize van Sr Wouter van Cranenbroeck, rentmeester van den Heer van Helmond en herbergier, blijft het middelerwyl geweldig spannen.

Onder de aanwezigen merken wij op, behalve den huisbaas zelf, Joost Aert Poirters, Bartel van Heessel en Joost Verbeeck.

Nauwelijks waren Dirck van den Heuvel, schout, en Matheus Roeffs, secretaris en kerkmeester, binnengekomen, om zich bij het gezelschap te voegen, of zij vertelden, het hoofdaltaar aan zekere personen van Goch verkocht te hebben.

Alstoen ontstond een hevig dispuut. Roeffs beweerde, dat volgens Resolutie der HoogMogenden hij als kerkmeester de penningen van het verkochte altaar ontvangen moest (ten bate der kerkfabriek). Dè schout bleef echter, volhouden, dat niemand anders dan hem, den schout, de penningen toekwamen.

Slechts een oogenblik was de twist onderbroken door het binnenkomen van des schouten huisvrouw en dienstmaagd. Want nauwelijks hadden deze hare boodschap den schout afgegeven en de deur achter zich toegedaan, of het rumoer begon opnieuw.

Schout en Secretaris werden nog steeds heftiger. Als hun redetwist nu weer geruimen tijd geduurd heeft, roept de schout opeens: „Ick heb die penningen in ons hujs! Ende mij comt gelt van de kerck! Het is beter te houden, als te krijgen”.

Als om er een eind aan te maken, zegt de secretaris na deze woorden, dat hij om zijn recht te toonen, een bewijsstuk halen zal. Hij staat op, verlaat het gezelschap, om terug te keeren met eene copie der resolutie van hare HoogMo-

¹⁾ De schout (haar aangehuwde neef) was tot de Gereformeerde religie overgegaan, doch Stynneken was R. K. gebleven.

genden aangaande de penningen van het verkochte altaar van het Weversambacht.

Op opgewonden, strakken toon leest hij den schout de resolutie voor en bevestigt dan zijne aanspraak op de penningen, er bij voegende, de opgeladen goederen in arrest te zullen nemen en vertrekt.

Haastig stelt hij predikant en schepenen in kennis van het voorgevallene en dadelijk wordt last gegeven aan vorster Maarten van Hoeck, de karren te arresteeren.

Welgewapend gaat deze met ondervorster en Jaspar de Becker naar het Wit Peert, neemt de karren in arrest en stelt daarvan acte op in dezer voege:

Ick onderges. vorster relatere mits desen, dat ter instantie van de heeren Schepenen ende heere Predicant ende kerckmeester hebbe in arrest genomen die goederen, die de persoonen uijt de kercke van Helmont geladen hebben, te weten het hoochautaer ende noch andere beelden ofte andere goet, overmits dat sij bovengenoempen, geene penningen daervan ontfangen en hebben. — Actum den XIX Augusti 1652 omtrent tusschen acht ende negen ure des savonts,

Marten van Hoeck, Vorster in Helmont.

Begrijpelijkerwijze zijn de voerlieden niet weinig gebelgd, zich hier op deze wijze behandeld te zien.

Waarschijnlijk op hun verzoek (of wellicht uit trouwe trawantschap aan den schout, zijnen heer), begeeft de vorster zich naar de weduwe Van den Heuvel, om Schout en beide vreemdelingen aldaar de arrestatie aan te kondigen, terwijl hij den ondervorster en Jasper de Becker (waarschijnlijk schutter der stad) ter bewaking der karren achterlaat.

Bij de weduwe binnengekomen vindt hij den Schout niet thuis en doet nu aan gastvrouw en gasten mededeeling van het „pretens ende gepractiseerd” arrest.

Liefst geen herrie verwekkende en beducht, dat de zaak niet goed zou afloopen, ordonneert de gastvrouw aan den vorster, om den predikant, ten huize van secretaris Roeffs ¹⁾,

¹⁾ De secretaris Roeffs was tevens herbergier.

meteen aan te zeggen, „als dat sij geen moeite en souden doen, dat sij dat gelt van 't hoge altaer altijd condon krijgen, als haer geliefde” en dat het hun geenszins onvreemd zou worden.

De vorster kwijt zich dadelijk — 't was ongeveer 9 uur geworden — van de hem opgedragen taak, loopt nog even aan bij Wouter van Cranenbroeck, fluistert den schout iets toe, zoodat de aanwezigen het niet kunnen verstaan en keert dan terug, om mede de wacht te gaan houden bij de karren.

Men begrijpt intusschen, dat het goed humeur, waarin de beide mannen ten huize van Stynneken van den Heuvel gebracht waren van wege de goede tractatie en het voordeel, dat Stynneken hun bezorgd had, wel wat geweld begon te lijden, vooral toen de vorster het arrest kwam aankondigen.

Doch geen nood! de gastvrouw heeft hun immers quitantie gegeven, dat zij de 275 gl. behoorlijk betaald hebben.

Voorzichtigheidshalve heeft ze bovendien den predikant door den vorster laten aanzeggen, dat men niet bekommerd hoefde te zijn om het geld.

Hare gasten kunnen dus gerust zijn, oordeelt zij: „Ick heb het hun (meynende den predicant, schepenen oft secretaris) door den vorster ontboden, dat ick het gelt haer morgen brengen sal, of dat sij het hier sullen halen”.

Eindelijk gaan beide mannen vertrekken; uit erkentelijkheid, wijl ze hun „met eeten ende drincken, wijn en bier getracteert heeft”, schenken zij hunne gulle gastvrouw „een soyael”. „Ende soo yemant Ul. aanspraeck, soo ick niet en dencke, laet u quitantie sien — zoo raadt Stynneken hun nog — ende segt, dat ick hen ontbiede, dat ick morgen hun het gelt aen haer huijse brengen sal”.

Op 't late avonduur komen Willem van den Bosch en Jan Werckers bij hunne gezellen in 't Wit Peert terug. Hadden zij om Stynnekens geruststellende verklaringen mischien gehoopt, dat het arrest zou zijn opgeheven, dan zagen zij zich deerlijk bedrogen.

In felle woorden en gebaren luchten de voerlieden hunne verontwaardiging en wijzen: Ziet! daar staan ze bij de karren drie gewapende mannen! Moet men hen, eerlijke lieden, alhier „met geweerde mannen als schelmen of dieffen den ganschen nacht bewaren laten?“...

Nu in den avond, rijden ze toch niet weg, maar tegen den morgen, om een uur of drie zullen zij uitvaren, het gaat zoo 't wil!

Inderdaad „des morgens ten drij uren ongeveer“ beginnen ze hunne paarden in te spannen om weg te rijden. Vorster, onder-vorster en Jasper de Becker zijn op hun post „gut sijnde gewapent met roers, houwens ende stocken“ en onze voerlieden worden door hen „met gewalt opgehouden ende gemolesteert“.

Ijlings snelt de vorster naar het huis van secretaris en kerkmeester Matheus Roeffs. Hij klopt en roept, „dat de voerlieden niettegenstaende den arreste haere peerden inde carren spannen ofte gereecht maecken om inne te spannen ende ewech te vaeren“.

Roeffs roept den vorster tegen, dat deze ook de schepenen Dirck Willems en Aelbert de Valckenaer op zou roepen en zendt zijne dienstmaagd naar den schepen en vice-president Zacharias Janssen, „om — gelijk Roeffs zelf later verklaarde — alsoo bij middelen van rechte hetselve wechvaeren boven arreste te beletten“.

Matheus Roeffs met Dirck Willems en Aelbert de Valckenaer zijn spoedig op de plaats van het tumult — Zacharias Janssen kwam later — en verbieden den voerlieden uit te varen.

Dezen toonen hun de quitantie en zeggen, dat alles betaald is en dat de weduwe van den Heuvel hun toch door den vorster had laten aanzeggen, dat het geld ten haren huize was en dat zij het konden halen.

Als de heeren daarmede niet tevreden zijn, wordt hun voorgesteld, Van den Bosch zoolang daár te houden, maar de karren te laten vertrekken. De secretaris antwoordt: „Wij weten wel, dat het authaer betaelt is, maer ick wil het gelt

ontfangen of sal den authaer hier halden". Ziende, dat met de heeren niets valt op te schieten, spoeden Willem van den Bosch en Jan Werckers met nog een derde van hun gezelschap zich naar de weduwe Van den Heuvel, wekken den schout en klagen, „dat haer worde gemolesteert, dat haer geweld ende onrecht werden aengedaen en begeeren daerinne te versien".

„Wie is dat geweld?" vraagt de schout. „Wie is die u ophoudt?"

Zij antwoorden: „De secretaris, twee schepenen ende de de vorsters, die ons bewaert hebben".

De schout gaat aanstonds met hen mee. Hij ziet de karren staan „voor de deure van het Wit Peert ofte inden ganck van denselven huijse". Een der schepenen, nl. Aelbert de Valckenaer, ziet hij met den waard Peter Loockermans vóór de deur der herberg staan; op uitdagenden toon roept hij hem toe:

„Wie is, die de karren hier ophoudt ende bij nacht op 's Heeren straten ¹⁾ rumoer maeckt, daer die luyden het authaer gecocht ende betaelt hebben? Is ter ijemant, die op die luyden oft op het authaer ijets te pretenderen heeft? Daer blijff ick goet ende borge voor!"

De toegesprokene acht het blijkbaar raadzaam te zwijgen; hij haalt den secretaris en Dirck Willemssen en komt dan met hen bij den schout terug.

Deze herhaalt:

„Wie is hier, die de karren ophoudt ende bij nacht geweld op 's Heeren straten doet, alsoo die luyden daerover sijn comen clagen?"

„Dat ben ik met de schepenen" antwoordt de secretaris. „Alle 't geene, watter op dese luyden is te seggen — herneemt de schout — daer blijff ick borge ende goet voor!"

Na een oogenblik van zwijgen roept de schout den voerlieden toe met een geluid, dat ook de vorsten het hoorden: „Vaert voort met de karren!"

¹⁾ = op de straten van den Heer van Helmond.

De voerlieden roepen hun paarden aan, deze zetten zich in positie en de karren rijden aan. Opeens roept Dirck Willemssen „met eenen haestigen moet” tot de drie wakers ¹⁾ en tot secretaris en schepenen: „Voort, voort!” En terwijl hij dit roept, komt hij, eenen stok met een ijzeren pin in de hand houdende, op den schout af ²⁾. Deze bijt hem toe: „Wat wilt ghij doen, gij, oude schender, als ghij bent! Defendeert ierst, wat u verweten wort!”

Knarsend op zijn tanden, roept Willemssen tot den schout: „Hooger nyet! Hooger nyet! (= nu geen woord meer!), terwijl hij „in eenen grammen moet” dreigend de vuist opheft, om hem te slaan.

De schout voorkomt den slag met zijne rotting; de rotting wordt hem echter afgenomen, zoodat hij zich genoodzaakt ziet den degen te trekken.

Alsdan — terwijl de buurlieden en ook de vrouwen o.a. ook Stynneken van den Heuvel en Gysberta, 's schoutens huisvrouw, om het groot tumult zijn uitgelopen — ziet men Dirck Wilemsen de herberg binnen loopen, om iets te halen, men hoort Peter den herbergier met luider stem tot hem schreeuwen, men weet niet wat, en dan, de herberg uit, loopt Willemsen naar zijn huis en wordt „aldaer met groot geschrœu van de wijffs gehouden”.

Onze voerlieden zijn dan vertrokken; de stadspoort zijn ze al doorgereden. Wel voelen zij zich nog allesbehalve gesticht over het avontuur, dat de twistende stadsregenten hun zoo onmanierlijk bezorgd hebben, doch al dat tumult en rumoer ligt nu al ver genoeg achter hen en ze hooren niets meer dan het dof gestamp hunner paarden en het rammelend geraas hunner geladen karren.

Weldra zullen hoogaltaar en kerkmeubels ten sieraad zijn

¹⁾ Na het optreden van den Schout zullen beide vorsters en Jasper de Becker aan eene toeziende rol wel voortaan de voorkeur gegeven hebben.

²⁾ Volgens eene andere lezing droeg Albert de Valckenaer den stok met ijzeren pin.

hunner Gochsche kerk en nooit zal de oude Helmondsche St Lambertus, waaraan ze door de schennende hand der Reformatie ontstolen werden, ze nog terugzien.

Het kan wel niet anders, of dien dag, dien Dinsdag 20 Aug., roerden de Helmondsche poorters en poortersessen vooral duchtig hunne tongen. De een wist dit, de ander dat; dezen keven, genen verdedigden, doch de meesten hadden waar-schijnlijk plezier in het geval en betreurden slechts en mokten er over, dat hun dierbaar hoofdaltaar nu ook al was weg-gegaan, en dat aan zoo'n vielen prijs.

Stynneken van den Heuvel was niet geheel gerust; die aanzegging gister-avond over het bezorgen der penningen was slechts aan den predikant geschied, en niet aan schepenen en kerkmeester Roeffs; ook dezen laat zij daarom gerechtelijk door den vorster aanzeggen, „als dat sij het geld soudén halen, als 't hen gelieffde". Ook de schout kwam blijkbaar tot het inzicht, dat de penningen niet hem behoorden.

Toch bleef Stynneken nog met het geld zitten. Was het, wyl de schout wilde, dat men het *halen* zou, terwijl predikant, schepenen en kerkmeester eischten, dat men het *bréngen* zou? Of verlangde men misschien, dat de schout *in eigen persoon* het geld zou afstaan, wyl men vreesde, dat hij anders later er nog pretentie op zou maken? Wij weten het niet, maar op 30 Aug. laten beiden èn Dirck van den Heuvel èn Christina Keyzers, weduwe wijlen Franco van den Heuvel, aan predikant Costius, aan Zacharias Janssen en Cornelis van Hoochstraten, schepenen, ~~beneyens~~ aan den secretaris en kerkmeester Matheus Roeffs, gerechtelijk insinuatie doen „van de penningen te willen comen ontfangen". De insinuatie lieten zij doen door Daniel Tybosch, notaris, in presentie van de oud-burgemeesters Peter Loockermans en Peter van Thooren.

In deze insinuatie wordt verklaard, dat het bekende arrest „geschied sijnde nae den sonne-onderganck" wel ongeldig was, maar omdat het mede in den naam van Domine Costius

gedaan werd, (de invloed der predikanten was buitenmate groot bij het landsbestuur en daarom ook bij de lagere regenten en ambtenaren), worden de 275 gl. gepresenteerd.

Ende ingevalle van geene exceptatie derselver penningen sult protesteren van oirbordicheyt ende senseriteijt, mitsgaders van refues, costen, schade ende interesse ende dat hij, requirant, neffens de voors. wed^e van den Hoevel ongehouden willen zijn ende blijven van alle voordere pretentie ende costen, die daerop ingevalle soudén mogen comen te loopen.

Alles werd door den notaris behoorlijk en in tegenwoordigheid der beide getuigen voornoemd geïnsinueerd. Alleen den secretaris trof men niet thuis. Daarom werd aan diens huisvrouw visie en lecture der insinuatie-acte gepresenteerd, die echter weigerde de acte te aanvaarden, zeggende, „dat het geen wijff-werck en ware ende dat haren man uijtgegaen was ende cortelijck wederom thuis commen soude”.

's Anderendaags wordt het geld eindelijk ten huize van den predikant door Matheus Roeffs als kerkmeester uit handen van Christina van den Heuvel in ontvangst genomen in presentie van D. Costius en de schepenen Zacharias Janssen en Dirck Willems.

„Uijt handen (van) Christina van den Hoevel” het geld ontvangen te hebben, bekende Roeffs in zijne quitantie. Iets later werd door Stynneken zelf „heel onder op 't leste van 't pampier” aangevuld: „in den name van Dirck van den Heuvel, scholteth tot Helmont, haeren neeff”; waarna ter instantie van den heere Schout en vrouwe Van den Heuvel de vorster aan Roeffs opnieuw eene gerechtelijke aanzegging moest doen. Of de kerkmeester nl. de woorden, welke onder de quitantie stonden, daarin wilde stellen. De kerkmeester vroeg „wie daer enighe annotatie in sijne gegeven quitantie hadde gemaect”. Naar de schout hem zeide — zoo antwoordde de vorster — had vrouwe Van den Heuvel dat gedaan. Waarop de kerkmeester hernam, „die quitantie wel te wesen ende deselve alsoo te hebben gegeven aen Christina

van den Heuvel, die deselve oick aennamp ende mede te vreden was".

Of men elkander ook vertrouwde!

Gelijk wij in het vorig Kapittel mededeelden, waren Schout en Stadsregenten intusschen voor den Raad van Brabant in proces gegaan. Op 23 Aug. had reeds een getuigenverhoor plaats gehad. Voor notaris Daniel Wijtfelt waren alsdan gecompareerd Sr Wouter van Cranenbroeck, rentmeester van den Heer van Helmond, en Joost Aert Poirters, burger der stad. Ter instantie van Matheus Roeffs en Hendrick Janssen Loijer, kerkmeesters, legden beiden op hunne mannen-waarheid en in presentie van Jan Peters van Tricht en Jan Aerts als getuigen verklaringen af aangaande hetgeen zij gehoord en en gezien hadden op dien bewusten Maandagavond 19 Aug. ten huize des rentmeesters.

Een ander getuigenverhoor had plaats ter instantie van schout Dirck van den Heuvel op 7 Sept. te Goch, alwaar voor schepenen Herman Storm en Johan van Heuckelum de acht koopers en voerlieden ondervraagd werden. Ook de moei en de huisvrouw des schouten werden ter zijner instantie opgeroepen, om te getuigen „op vrouwe-eer ende -vromicheyt", t. w. 5 Oct. 1652 voor notaris Daniel Tybosch in presentie van Willem van den Bosch en Peter van den Berg.

Voor den verderen loop van het proces verwijzen wij naar de laatste bladzijden van het voorafgaande Kapittel.

In het laatste bedrijf van het Battement-spel zou Stynneken van den Heuvel nog even optreden. De schout zou te Goch een nieuw interrogatorium beleggen. „Ende alsoo ick — 't zijn des schouten eigen woorden — in (zake) het arresteeren der karren in der nachte, nyemant op de merckt vindt, die onpartijdigh was, soo ben ick gedwongen geweest, mijn moyken te bewilligen, om naer Goch bij de onpartijdige voerluden ende cooperen te varen, soo sy den 6 Sept. 1653 gedaen heeft".

Stynneken liet zich door een voerman per kar over Venray

naar Goch rijden, belegde een verhoor van acht getuigen en reed Maandag 9 Sept. weer naar huis. Ook van h re reis diende de schout rekening in bij de stad en declareerde o. a. voor hare vacatie liefst 4 gl. per dag.

III. De Verzorging der Kerk van 1648 tot 1800 of de Strijd om Tiendrecht en Kerkonderhoud.

In de *Bossche Bijdragen* IV 223 en in den aanvang van dit loopende Artikel over *De St Lambertuskerk te Helmond in handen der Hervormden* hebben wij geschreven, dat de Helmondsche kerkrekeningen over de jaren 1647—'49, 1651—'58 en 1663—'84 niet meer aanwezig zijn, d. w. z. in het Helmondsche Gemeente-Archief. Thans is ons gebleken, dat bedoelde rekeningen berusten in het Archief der Heerlijkheid van Helmond. 't Zijn de rekeningen der kerkmeesters Jan Willems Coolen en Nicolaas van Berckel 1647—'49, Matheus Roeffs en Hendrik Jansen Loijer 1651—'58 ¹⁾, Geerloff Suyckers en Goort Gijsberts Vermeulen 1662—'65, Peter Symonts van Stralen en Goort Michielssen van Merevoort 1665—'73, Goort Michielssen van Merevoort en Dirk van Oldenzee 1673—'78, Dirk van Oldenzee en Willem van Ommeren 1678—'81 ²⁾ en Willem van Ommeren en mr Gerard van Hommert 1681—25 April '84.

In het vervolg van ons Artikel kunnen wij dus ook deze kerkrekeningen met derzelver Bijlagen (voor zoover in 't Heerlijke-Archief nog aanwezig) benutten. Bovendien kunnen wij nu hetgeen wij reeds schreven over de in-bezit-name en het ruimen der kerk hier en daar nog wat aanvullen.

Zoo vernemen wij, dat de Roomsche kerkmeesters op den bewusten 13^{en} Juli 1648 bij het uitruimen der kerk de ornamenten en altaarstukken met manden uit de kerk lieten

¹⁾ Na den dood van Roeffs werd de rekening gedaan door diens weduwe Catharina Tempelaers.

²⁾ In den eersten tijd was D. v. Oldenzee kerkmeester met Daniel Mackallen.

dragen en dat zij bij dat uitruimen aan den rentmeester van het Kasteel Wouter van Craenenbroeck voor 25 gl. eenen gootsteen verkochten, welke gelegen had in de sacristie. Van Jan Gerardts van Bakel ontvingen de Roomsche kerkmeesters wegens „een gecochten hoop steenen van affgebroecken autieren met onraet t'samen” 6 gl. 12 st., item van Robbert Janssen 9 gl. 19 st.

Zooals wij gezien hebben, werd de schout in het achterhalen der kerkornamenten ten jare 1651 en '52 ter zijde gestaan o. a. door den secretaris en kerkmeester M. Roeffs. Omdat deze met twee schepenen had gevaceerd „om overall de kerckelijke ornamenten te haelen den tijt van acht daegen”, werden hem in zijn kerkrekening 12 gl. toegekend, t. w. 1 gl. 10 st. per dag (gevraagd had hij 2 gl. per dag). Een der schepenen, die den schout behulpzaam waren, was de schepen en kerkmeester Hendrik Jansen Loijer. Deze had „mede ter saecke als vooren gevaceert met pert ende karre den tijt van vyer daegen”, waarvoor hem 6 gl. in de kerkrekening werd toegekend.

De kerkrekening 1651—'58 bevat een afzonderlijk kapittel over hetgeen van de verkochte kerkornamenten ontvangen werd ¹⁾. Daar lezen wij:

Den 31 Aug. 1652 ontfangen van Joffr. Kristina Keyzers, wed^e wijlen Franco van den Heuvel, 275 gl. van verkoop van den hoogen altaer aen die van Goch.

Van eenige kerkelijke ornamenten, publiek verkocht, 149 gl. 6 st. ²⁾.

4 Oct. 1655 ontfangen van den schoutet Van den Heuvel 84 gl. 1 st., comende van 't vercoopen van de weversautier.

31 Maart 1658 van het vercoopen van den vontsteen 17 gl. 10 st.

¹⁾ Op een rekest had M. Roeffs van de Hoogmogenden eene resolutie verworven, om de kerkelijke ornamenten te mogen verkoopen.

²⁾ Van dezen publieken verkoop ontving secretaris Roeffs voor zijn gerechtigheid 1 st. per gulden, zijnde 7 gl. 9 st. 2 oort en de vorster $\frac{1}{2}$ st., zijnde 3 gl. 14 st. 2 oort.

Zooals men ziet, klopt alles volkomen met hetgeen wij in de voorafgaande bladzijden hebben medegedeeld. Alleen de verkoop van dien vontsteen was ons nog niet bekend. Dat de schout na het bevel van 1 Mei 1652 nog bijna 3 $\frac{1}{2}$ jaar wachtte met de penningen van het weversaltaar aan de kerkmeesters over te tellen, zal den lezer, die den man heeft leeren kennen, wel niet meer verwonderen.

Een der eerste zorgen, die aan het kerkgebouw gewijd werden, nadat het in handen der Hervormden gekomen en van beelden en andere paapsche ornamenten gezuiverd was, was een maatregel van den Gereformeerden Kerkeraad, genomen 7 Maart 1650, waarbij werd afgeschaft „het stellen van kruisen over de graven der dooden in de kerk”.

In Mei van dat jaar zien wij de schoonmaaksters bezig met „besemen ende todden” aan het „schoonmaecken der kercke”. Ruim drie karren kalks werden gekocht; wellicht werden deze gebruikt door Jacob Janssen Verschuyl, die voor 't witten der kerk 45 ponden ontving. Het valt nauwelijks te betwijfelen, of evenals elders geschiedde, zal de witkwest ook in het kerkgebouw van Helmond de muurschilderingen wel met zorg hebben ondergestreken. ¹⁾ Ook zal te dien tijde het schip der kerk wel evenals elders door een houten betimmering van het koor zijn afgescheiden, om zoo de veel te ruime kerk voor het handjevol Gereformeerden beter dienstig te maken. ²⁾

Natuurlijk werd ook eene consistoriekamer aan de kerk verbonden, waartoe wel een der geruwmkamers zal ingericht zijn.

Of het enkel uit verfraaiing was ofwel uit vrees van den Bedienaar van Gods Woord, dat de stoute Roomschen hem

¹⁾ Circa 1800 wordt alleen de beschildering van het gewelf vermeld. Zie *Bossche Bijdragen* IV 243 en 244.

²⁾ In 1671 werkte Adriaen Gijsberts Leemans een dag in de kerk om te bezetten den muur in het Kruiskoor, „daer dat bescoet aefgebroecken is”.

In 1784 werd gekocht eene deur met gebint en hengsels onder het oxaal tusschen het koor en de kerk. In 1795 en volgende jaren werden de kiesvergaderingen des volks gehouden tegelijk in de kerk en in het koor der kerk. Al deze zaken schijnen onze veronderstelling wel te bevestigen.

te na komen zouden, weten wij niet, maar om den predikstoel, die evenals het orgel en een paar kronen in de kerk gebleven waren, werd „een heck ofte ticijn” gemaakt; op 5 Aug. 1650 werd daarvoor aan Jan Matersz. de Vos eene som van 180 gl. betaald. Voor een pellen tafellaken betaalden de kerkmeesters (1651—'58) 10 gl. 13 st., voor verscheiden boeken 61 gl. 18 st.

De voornaamste werkzaamheden in de eerste 25 jaren betroffen de reparatie van het kerkdak; wij achten deze evenwel niet merkwaardig genoeg, om ze nader aan te duiden. Herhaaldelijk ook worden uitgaven vermeld vanwege het witten der kerk.

De leverantie's en werkzaamheden aan het kerkgebouw werden blijkbaar bij voorkeur gegund aan ambachtslieden en neringdoenden van de Gereformeerde religie, doch de Roomschen werden niet uitgesloten; trouwens het aantal Gereformeerde inwoners was zoo beperkt, dat men de Roomschen ook moeilijk zou hebben kunnen voorbijgaan. Alsof ze wel een 20ste eeuwsch collectief arbeidscontract met de kerkmeesters gesloten hadden, wilden geen der (Roomsche) kalkbewerkers op 15 Aug. 1657, wyl het Lieve-Vrouwe-dag was, kalk beslaan voor de kerk, „off mosten extraordinaris hebben”.

Op 19 Aug. 1660 werd aan den Bosschen schrijnwerker Dirck van der Lith opgedragen, in de kerk te maken een schepenstoel met zeven zitplaatsen naar het fatsoen van den schepenstoel in de kerk te Berlicum en een nieuwen predikstoel „naar maniere ende niet slechter als die in de kercke van Eyndhoven”, beide stoelen samen voor 475 gl. De schepenstoel moest drie weken na bestelling geleverd worden. De nieuwe predikstoel werd geleverd en opgesteld in Maart 1661. De kosten van den predikstoel (150 gl.) werden betaald door den prelaat van Floreffe. Dit geschiedde in verband met het tiendrecht en den plicht van kerkonderhoud. Over dat recht en dien plicht bestond bij voortduring strijd, doch wij stellen de bespreking daarvan liever een oogenblik uit,

om eerst het *Stoffelijk Kerknieuws*, voor zoover dit van eenige beteekenis te achten is, af te handelen.

5 Maart 1661. De predikant van Bakel, Pieter Jansen (van Eindhoven) en Jan Willems (van den Grootenacker) vergaderen ten huize der vrouw van den secretaris, „omme de Thien Geboden in de kerck te maecken”¹⁾. Eenigen tijd later betalen de kerkmeesters aan den schoolmeester Johannes Oosterlingh 50 gl. voor het schrijven van het Geloof en Vader-Ons.

1667. Dirck de Witt te Eindhoven maakt een vrouwenstoel in de kerk, kostend 54 gl. De stoel was besteld in 1665; hij moest gelijk zijn aan dien, welke reeds stond achter het diaconiegestoelte en zou geplaatst worden achter het ouderlingengestoelte.

11 Aug. 1668. Voor 2 gl. 14 st. 2 oort wordt van Hendrick van Lepo gekocht „een becke om die kinderen in te doopen”.

4 Febr. 1669. Dirck de Pas, zilversmid, ontvangt voor een zilveren beker ten dienste der kerk 31 gl. 1 st.

1671. Uitgegeven voor zeven testamenten, in Spaansch leder gebonden, 32 gl. 14 st.

De zooeven vermelde zilveren beker werd in 1682 of '83 door Ds. Broeckhuizen ingewisseld voor een kleineren met eene daarbij ontvangen toegift van 8 gl. 8 st. voor de kerk. Omtrent dienzelfden tijd werden voor de kerk aangeschaft een tinnen schotel, twee teljoren, twee kommen, een witte kan, een zilveren deksel op het kanneken des Avondmaals en een zandlooper. De zandlooper moest dienen op den predikstoel, waaraan een ijzerwerk gemaakt werd „om den santlooper daarin te setten”.

In October 1682 werd goedgevonden, het orgel te doen hermaken. Het werk werd opgedragen aan den orgelmaker Judocus van Sibergh en hem aanbesteed voor 50 rijksdaalders

¹⁾ De kerkmeesters betaalden 28 Dec. 1669 aan de huisvrouw van den predikant van Bakel 15 gl. voor het hangen der Tien Geboden des Heeren in de kerk,

of 125 gl. Op 24 Oct. werd het bestek gemaakt, dat nog in de Bijlagen der kerkrekeningen aanwezig is en aldus luidt:

Besteck van 't geene totte reparatie van den orgel deser stadtskercke noodich is.

Ierstelijck te maecken de Vox Humana, die geheel ewech is; het register der Octava, die oock geheel wech is; het register van den Holpijpen, genaemt de Holfluydt, de hellichte (= helft) wech ende die te maecken van vier voet; item de getacte Holpijpe van 8 voet, welcke register moet gesuyvert sijn; item de Quinte van 3 voet, is een gedeelt ewech; het register Mixtoir, eenige pijpen wech; het register Cimbels, eenige pijpen wech. Mitsgaders d'andere 3 registers mette trommel moeten geheel gesuyvert wesen ende op zijn behoorlijk effect te brengen. Item te maecken een pedael in den voet uutte voors. registers totte letter F., namentelijck 2 Octaven. Item het secreet met walsen breet wel te versien ende de wercken daer annex mette claviere behoorlijk optemaecken. Item drie blaesbalcken dicht te maecken, midts conditie, soo aldair eenige houten berden van den wormen mochten doorgeten sijn, hetselve houtwerck dairtoe te beschicken van de stad; item het houtwerck van den pedael in de voet als voor. Presenterende mede die voorstaende pijpen te vergulden midts conditiën, dat hem de materialen, dairtoe dienende, mochten werden beschickt.

De president-schepen Geerloff Suyckers schreef onder het bovenstaande, dat de aannemer alle materialen, zooals tin, lood, koper, verguldsel en leder, moest leveren en bekostigen, doch mocht er eenig hout nodig wezen voor blaasbalken of pedaal, dan zou dit door de kerk geleverd worden.

Wanneer het werk „opgenomen ende gepresen” zou zijn, zou de aannemer de 50 rijksdaalders ontvangen ¹⁾. De kerkmeesters moesten „den ontrouwen orgelmaker” echter 28 gl. meer betalen, daar hij voorgaf, dat er iets aan de lade mankeerde. Met enkele bijkomstige werkzaamheden en uitgaven te zamen kostte het geheele werk 214 gl. 8 st. 8 penningen.

¹⁾ In die som was mede inbegrepen de reparatie van het klokkenspel.

Bij het zware storm- en onweder van 4 Dec. 1684 werd ook de kerk en vooral het kleine torentje zeer beschadigd; vele ruiten waren uit- en vele leien afgewaaid ¹⁾. Aan Gijsbert Leemans, die de ruiten repareerde, werd 39 gl. 10 st. betaald; de kerk kocht 10000 leien en betaalde aan de leidekkers 98 gl. 10 st.

25 April 1684—31 Mei 1686. Acht testamenten en het Psalmboek worden gekocht ²⁾.

23 Juni 1692. Een der ^{vroegere} kerkmeesters, de predikant en notaris Theodorus Albers visiteeren het kruiskoor en overleggen, hoeveel het maken daarvan kosten zou, doch van 't maken zelf blijkt verder niets.

1 Oct. 1701—1 Oct. 1705. Aan Jan van Loont 9 gl. „voor 't opnemen van 't verval van de kercke alhier”. De vloer der kerk wordt gerepareerd.

5 Jan. 1718. De Provisoren der kerk (nl. de schepenen, de drost en de predikant), na van Mr Antonie Molemakers (als eigenaar der kerktienden) toestemming verkregen te hebben, staan toe aan den HoogEd. Geb. Heer Frederik Thomas Ivoy, Generaal-Majoor en Commandeur van 's Bosch, om in de kerk voor zich en zijne nakomelingen een grafstede te laten maken. (Genoemde Ivoy was eigenaar van het Huis van Binderen).

1724. De kerkmeesters betalen volgens accoord aan Mathijs Verhoffstadt voor het repareeren des orgels 50 gl.

1 Oct. 1724—1 Oct. 1727. Aan Carel Palier, boekverkooper te 's Bosch, voor vier bijbels in de kerk 31 gl.

1 Oct. 1727—1 Oct. 1730. De kerkmeester-rendant Willem van Dijck schrijft aan 't einde zijner rekening, „dat de kercke in een seer slegte reparatie bij d'aanvaarding van des rendants administratie (1 Oct. 1727) is bevonden”.

¹⁾ Schepenen van Mierlo, Bakel, Vlierden en Stiphout legden op 6 en 7 Dec. eene verklaring af over de verwoestingen, welke door het onweder waren aangericht. Zij verklaarden o. a., dat de geheele buik der kerk met koor en toren teenenmale ontdekt en geruïneerd was, dat het onweder zoo geweldig was, dat zelfs het zwaar ijzeren kruis op den toren geheel overgebogen was. Schepen-Protocol N° 277 f. 282—284 (Rijksarchief, 's Bosch).

²⁾ In 1683 was er eenig werk geschied aan den lessenaar, „daer mr. Jan [Ginhoven] op singht”.

14 Febr. 1737. De Provisoren geven het gebruik van een grafstede of kelder, door den HoogEd. Heer Arnold van der Moelen, wonende op den huize van Binderen, op zijn kosten in het koor der kerk gemaakt, aan hem in vollen eigendom over voor 20 gl. Deze som wordt 30 Mei 1743 gesteld op 24 gl.

20 Aug. 1748. Aan den koster Willem van Ommeren zal betaald worden 2 gl. 10 st. wegens het schoonmaken van het kerkkoor, waarin de haver der Engelsche troepen gelegen had.

1 Oct. 1749—1 Oct. 1753. Aan Paulus van Eysdonk voor orgel-reparatie 209 gl. 9 st.

5 Maart 1761. Conventie tusschen Provisoren der kerk en Arnoldus Sluyers over 't verwisselen der oude tegen nieuwe kronen. De kerk koopt van hem twee nieuwe kronen voor 116 gl. 10 st. en verkoopt hem twee gegoten oude en groote kronen tegen 6 st. het pond, wegende 303 pond, ergo voor 90 gl. 18 st. Voor 't wisselen der kronen en 't leveren van een koperen doopbekken in de kerk, mitsgaders het repareeren der glazen (in kerk of huizen, der kerk toebehoorende) ontvangt Sluyers 48 gl. 19 st.

1 Oct. 1761—1 Oct. 1765. De kerk betaalt aan Hendrik van Hogerlinden 92 gl. 10 st. „voor 't schilderen van de nieuw gemaekte pilairen etc. tegen den tooren in de kerk en het Vader-Ons, de Wet en Gelooff daerin te stellen”.

1 Oct. 1773—1 Oct. 1777. Aan L. J. Bresser te 's Bosch 19 gl. 14 st. voor twaalf „nieuwe quarto Psalmboeken van de nieuwe berijminge”.

12 Dec. 1787. Het orgel was door oudheid zeer versleten. Men zou het laten keuren, om dan pogingen in 't werk te stellen tot het verkrijgen van een nieuw orgel „geschikt voor de Gereformeerde kerke als de *Prædomineerende* godsdienst”. Het orgel werd 17 Dec. nauwkeurig onderzocht door Nicolaas van Hirtum en Christiaan Engels, meesters-orgelmakers te Hilvarenbeek en St Oedenrode respective woonachtig. Zij bevonden het orgel zeer gebrekkig en grootendeels onherstelbaar, veel te klein voor de kerk en veel te zwak van geluid;

het klavier liep slechts boven tot de twee gestreepte A en onder in de bas met kort octaaf; het orgel bestond uit deze stemmen: 1° prestant, 4 voet, 2° holpijp, 8 voet, 3° fluit, 4 voet, 4° octaaf, 2 voet, 5° superoctaaf, 1 voet, 6° quint, 7° mixtuur en 8° vox humana. Op 21 Dec. werd de Abt van Postel aangeschreven, onder verwijzing naar het plakaat van 16 Jan. 1778, om zoodra mogelijk een nieuw en bekwaam orgel te laten maken, geëvenredigd met de grootte der kerk. De Abt voldeed niet aan de aanschrijving, waarop de zaak werd in handen gegeven van mr M. Bouvier, advocaat in 's Bosch, om den Abt te noodzaken. De politieke gebeurtenissen uit dien tijd zullen de zaak wel gelaten hebben, gelijk zij was.

8 April 1790. Door de Provisoren der kerk wordt aan Hendrik Tromp, secretaris der stad, toegestaan tegen betaling van 20 gl. te laten maken eenen grafkelder beneden den toren, tegen en aan het hek in het midden der kerk; 15 jaren na de begrafenis van den laatste zijner afstammelingen zou de kelder in eigendom aan de kerk komen; doch 11 Nov. 1790 wordt aan Tromp op diens verzoek toegestaan, dat de kelder eerst 50 jaren na den dood van zijn laatsten afstammeling aan de kerk zou komen, op voorwaarde, dat Tromp een zerk op den mond des kelders zou doen leggen.

De grafkelder moge gelegd zijn, doch de omstandigheden in aanmerking nemende, dat sinds 1799, naar wij vermeld vinden, geen lijken in de kerk meer begraven werden, dat Hendrik Tromp in 1799 benoemd werd tot Commies bij het Agentschap van Finantiën in Den Haag en dat in datzelfde jaar de kerk aan de Roomschen werd toegekend, die omstandigheden in aanmerking nemende, betwijfelen wij, of de kelder ooit de laatste rustplaats zijns eigenaars geworden is.

18 en 19 Sept. 1794. Alsdan kwam de langverwachte Fransche Noorder-Armee in Helmond en omgeving; de Franschen gebruikten de kerk voor paardenstal. Na 8 of 9 dagen braken zij op, doch de achterhoede schijnt nog tot in October gebleven te zijn, want onder de rekening der dekenen

van het Weefambacht, Anthony van der Velden en Joannes Baptista Swinkels, 1 Oct. 1793—1 Oct. 1794, lezen wij:

„De deekens zijn op heeden den 1 Oct. 1794 gekosen in de groote kerk volgens alout gebruik; maar sijnde door noodzakelijkheid opgestalt met diversche paarden, zoodat met recht een paardenstal genaamt mag werden”. ¹⁾

26 Maart 1798. In gevolge de Publicatie van het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig Gewest van Bataafs-Brabant dd. 's Bosch 9 Maart 1798 worden de wapens en wapenborden der kerk publiek op de Markt door de Municipaliteit verkocht ²⁾. 't Waren vijf wapenborden en daarenboven het wapen van Binderen en dat der van Arbergs (heeren van Helmond). Deze twee wapens met nog twee wapenborden werden gekocht door Hendrik van Brussel, de beide wapens samen voor 7 gl. 10 st. en beide wapenborden voor 9 st. Volgens de stadsrekening beurde de stad 13 gl. 7 st. „van op 26 Maart 1798 verkochte wapenborden uit de groote kerk” ³⁾.

Hiermede is onze Rubriek *Stoffelijk Kerknieuws uit den Protestantschen Tijd*, waarin wij natuurlijk niet alles, maar toch het voornaamste opgenomen hebben, geëindigd. Zooals men ziet, is zij voor een tijdperk van 150 jaren opvallend kort. Dat het nieuws erg schaarsch zou zijn, wat betreft de ornamentatie van het kerkgebouw, was nu eenmaal niet anders te verwachten, als men denkt aan het bekende kale karakter van een Protestantsch kerkgebouw.

¹⁾ Bij traditie wordt thans nog verhaald, hoe de ruitery der Franschen de groote kerk in- en uittrok en met hare bajonetten de kussens bewerkte, dat er de veeren uitvlogen, en hoe een Protestantsch vrouwtje, met name Cromsigt (waarschijnlijk Maria Leemans, wed^e van Johannes Cromsigt) in verbolgenheid zou hebben uitgeroepen. „Elk veertje zullen ze met een ducaat betalen!”

²⁾ Binnen 14 dagen moesten uit alle kerken en publieke gebouwen weggenomen worden de wapenborden, eergestoeltens en andere onderscheidings-teekenen. Wie zijn recht op die wapenborden en eergestoeltens bewijzen kon, kon ze binnen 8 dagen doen weghalen, mits consent der Municipaliteit; zoo niet, dan zouden ze publiek verkocht worden.

³⁾ Wapenen, welke in de kerk eertijds aanwezig waren, kan men vinden in *Sassen's Jaarboekje* jg. 1890 blz. 316, 317; jg. 1893 blz. 902 e.v.

Doch ook het kerkgebouw zelf werd blijkbaar zeer slecht onderhouden, zoodat zelfs een Stephaan Hanewinkel in 1798 getuigde: „De kerk is een groot gebouw; zij moet, vooral van binnen, zeer schoon geweest zijn, doch thans is zij zeer vervallen” ¹⁾.

Zonder twijfel moeten wij dit verval in zekere mate toeschrijven aan de zorgeloosheid der Hervormden, voor wie een groot deel van het ruime gebouw onbruikbaar was; doch de oorzaak zat ook elders en zat vast aan een vraagstuk, dat eene bron van geschillen was, het vraagstuk namelijk van tiendrecht en plicht van kerkonderhoud, hetwelk wij nu gaan bespreken.

De Abdij van Floreffe bezat van ouds het patronaat over de kerk van Helmond en het tiendrecht aldaar, aan welk recht verbonden was de plicht van kerkonderhoud.

Na het sluiten van den Munsterschen vrede in 1648 werden ook te Helmond, evenals elders, de geestelijke tienden door de Staten aangeslagen. Wjl de abdij van Floreffe echter buiten de vereenigde gewesten gelegen was, werden hare tienden te Helmond uit kracht van Art. 43 van het Vredes-tractaat weder spoedig, bij Resolutie der Hoogmogenden dd. 4 Sept. 1649, ontslagen, waardoor ook de plicht van kerkonderhoud wederom kwam te rusten op de Abdij.

Het lag voor de hand, dat uit de uitoefening van dezen plicht groote moeilijkheden zouden rijzen; waren er immers vóór 1648, toen de kerk onder *Roomsch* beheer stond, reeds meer dan eens geschillen daaromtrent, dan waren er, sinds de kerk onder *Gereformeerd* beheer stond, zeker nog veel meer geschillen te duchten.

Op 15 Febr. 1654 begaven de twee kerkmeesters zich naar Postel om daar met den Abt van Floreffe te spreken over de kerkreparatiën. Om voor beide partijen — de Abdij van Floreffe en de Provisoren der kerk — een eenigszins vasten basis te scheppen, werd 17 Juni 1654 te Lieshout een

¹⁾ *Reyze door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798*, blz. 58.

accoord gesloten tusschen frater Henricus Noyzet, proviseur der Abdij, en den Helmondschen Hervormden predikant Corn. Costius en beide Gereformeerde kerkmeesters Matheus Roeffs en Hendrik Janssen Loijer.

Volgens dit accoord zou de Abt voor de zes verlopen jaren tot onderhoud der kerk jaarlijks 200 gl. betalen, samen dus 1200 gl., en voor de drie volgende jaren (17 Juni 1654—17 Juni 1657) jaarlijks 225 gl., dat is 90 pattacons. Op 13 Juni 1657 werd tusschen dezelfde contractanten te Lieshout overeengekomen, dat ook voor elk¹⁾ der drie volgende jaren 225 gl. betaald zou worden. Hoewel het contract dus 17 Juni 1660 geëindigd moest zijn, bleef het toch doorloopen tot 17 Juni 1661. Predikant, schout en schepenen besloten, opnieuw met den prelaat te accordeeren „op hoope van meerder te verkrijgen, vermits de kercke ten hoochste van noode is”. Daar omtrent dien tijd een der kerkmeesters van den prelaat niet alleen 900 gl. ontving voor vier jaren kerkonderhoud, maar ook nog 150 gl. voor een nieuwen preekstoel, schijnt men den prelaat te hebben overgehaald tot het geven van die 150 gl. extra.

Zoo werd het vraagstuk van kerkonderhoud gewikt en geschikt, maar niet opgelost. Ook op andere plaatsen was hetzelfde vraagstuk aan de orde.

Gedeputeerden der Hoogmogenden legden 24 Juni 1662 daarom aan Abraham Tempelaers, rentmeester van het Kwartier van Kempenland, de vraag voor: door wien en uit welke middelen de kerkreparatiën in zijn Kwartier gedaan moesten worden.

In een even partijdig als uitvoerig stuk, dd. 's Bosch 3 Febr. 1663, werd de vraag door den rentmeester beantwoord. Hij kwam daarin tot de valsche conclusie, dat de tiendopbrengsten aanvankelijk aan de parochiekerken en derhalve sinds 1648 aan 't land behoorden ¹⁾.

¹⁾ Hij spreekt in het stuk o. a. van „vóór den jare 1557 ende alsoo vóór d'introductie van de inquisiteuren, die men met den naeme van Bisschoppen heeft genoempt”. Hij citeert een tractaat „De Vetre Clerico Monoch.”, gedrukt in 1636 en uitgegeven door Laurent Lantmeter, gewezen monnik der Abdij van Tongerlo.

In 1664 werd het accoord van 1654 gecontinueerd. Wij vernemen, dat de predikant naar Lieshout was geweest om daar te accordeeren.

De 90 pattacons of rijksdaalders, die de abdij van Floreffe deed uitbetalen (gewoonlijk door hen, die de tienden van haar in ammodiatie hadden), dienden tot onderhoud der kerk, doch werden — gelijk verder nog blijken zal — door de Helmondsche kerkmeesters voor verschillende andere doeleinden besteed. Geen wonder dus, dat er weldra geschillen rezen. Eene Resolutie der Raden van State van 2 Aug. 1670, waarbij Floreffe tot reparatie der kerk gehouden werd, wijst erop, dat de Abdij zich tegen de handelwijze der kerkmeesters verzet had. Ook bij Resolutie der Raden van State dd. 23 Nov. 1693 werd de Abdij tot reparatie der kerk gehouden. Behalve over de drie jaren 1692—1694, toen vanwege de Fransche occupatie der stad Namen, waaronder Floreffe gelegen was, de tienden door het land waren in bezit genomen, bleef de abdij de 90 rijksdaalders jaarlijks betalen tot in November 1696. Wyl het geld niet tot reparatie der kerk gebruikt werd, werd het contract alstoen door den Abt opgezegd. Deze wilde voortaan zelf de kerkreparatiën doen en bekostigen, hetgeen door de tegenpartij blijkbaar niet werd aangenomen.

Daar nu de Abt weigerachtig bleef, de noodige reparatiën te doen, verzocht de kerkeraad 16 Juni 1698 aan den Raad van State om den rentmeester der geestelijke goederen, Baron van Leefdael, heer van Deurne en Liessel, te willen machtigen, bij verdere weigering de noodige reparatiën te doen uitvoeren. Een maand later, 16 Juli, verscheen eene ordonnantie, die de Abdij gebod, de kerk binnen twee maanden te repareeren, doch wier inhoud ons overigens niet bekend is.

Kort te voren echter waren door de abdij van Floreffe, die de aanhoudende moeilijkheden hoogstwaarschijnlijk beu was, de tienden verkocht aan de Abdij van Postel. Zoo kwam het, dat ingevolge de ordonnantie van 16 Juli, die nog aan den *provisor van Floreffe* geïnsinueerd was, door *Gregorius*

Abbas Postellensis aan Antonius Loeff, religieus van Postel, (bij absentie van den provisor van Postel) op 16 Aug. van genoemd jaar werd opgedragen, er persoonlijk voor te zorgen, dat de reparatie der kerk citissime geschieden zou ¹⁾. Immers met het bezit der tienden was vanzelf de plicht van kerk-onderhoud op de Abdij van Postel overgegaan.

Ook voor de Abdij van Postel bleven de geschillen en moeilijkheden niet uit. Naar het schijnt, vertrouwde zij de verdediging harer zaak toe aan mr. Paulus Suijskens, advocaat van den Raad van Brabant, wonende te 's Bosch, die de heerlijkheid van Lieshout, de tienden en alle andere goederen van Postel bij contract in ammodiatie genomen had en bij dat contract o.a. ook de reparatie der kerk van Helmond tot zijnen laste genomen had.

In den beginne van het jaar 1700 was de strijd in vollen gang. De kerkeraad praamde de Abdij tot betaling van driemaal 90 rijksdaalders over de jaren 1692—'94, toen de Staat de tiendopbrengsten getrokken had, en tot driemaal 90 rijksdaalders over de jaren 1697—'99, die niet betaald waren, wyl het contract van 17 Juni 1654 was opgezegd en de Abdij liever zelf de kerkreparaties wilde doen en bekostigen; ook werd de Abdij aangesproken over de reparatie van den kerkvloer. Verder zou de kerkeraad een accoord willen aangaan, waarbij een derde gedeelte van de tiendopbrengsten tot kerkreparatie besteed zoude worden.

Daartegenover stelde de Abdij, dat zij slechts gehouden was tot onderhoud van schip, koor en bannale klok, dat toren, kruiskooren, afhangen (= zijbeuken), kapellen en vloer moesten onderhouden worden door de gemeente ²⁾. Verder wees de Abdij er op, dat zij aan kerkreparatiën, welke groot waren, daar de kerk tijdens de occupatie van Namen in drie jaren niet gerapareerd was, reeds meer dan 1000 gl. betaald had. De inwilliging der eischen van den kerkeraad oordeelde de Abdij dan ook eene harde zaak.

¹⁾ Antonius Loeff was kapelaan te Helmond.

²⁾ De abdij scheen te beweren, dat de gemeente tot onderhoud van den vloer verplicht was, wyl de kerkmeesters de profjten der begrafenissen genoten.

Het lange verweer, opgesteld door Ds. Nathanael Walraven, is overal heftig en hier en daar leugenachtig. „En datse voorgeven — zoo leest men daarin o.a. —, dese saac een harde saac te zijn, en connen wij niet bedencken op wat fondament, want 1° het is billijc en reedelijc; 2° sij hebben nu soo langen tijt het profijt genoten uyt hare thienden sonder schade, sonder een duyts aen ons uyt te reycken; 3° of het most dat wesen, dat onse kercke is de Geusekercke en in soo verre geloof ick haar, dat haar sulx genoeg stomacheert en hart valt, maar regt moet evenwel regt wesen”. Het be-toog van den Abt of liever van den heer Suyskens, dat hij waarschijnlijk niet weerleggen kon, betitelt Walraven even liefelijk als gemakkelijk met het woord *slender*. Den slechten toestand van den kerkvloer schrijft hij toe aan de muizen, wijl de tienden vroeger in de kerk werden uitgedorscht, zooals hij met attestatiën van ouden van dagen zou kunnen bevestigen ¹⁾.

De reden van het misbaar van Ds. Walraven laat zich wel vermoeden. Wijl over 1692—'94 de tienden door het land getrokken waren en dit dus ook billijkerwijs de lasten voor die jaren moest dragen, had de Abt (in Maart 1700) gevraagd, dat de rentmeester der geestelijke goederen drie-maal 90 rijksdaalders op het traktement van den predikant ver-halen zou. ²⁾ Inde iræ! „Wij en weten niet — soo antwoordt Walraven hierop — hoe sij het soo crom krijgen, doch wij sien haren inborst en hoe se ons predicanten zouden handelen, soo haar den toom wat losgelaten wierd”.

Op 12 April 1700 volgde eenè Resolutie der Raden van State, waarin deze drie punten: 1° rentmeester Johan van

¹⁾ De tegenpartij geloofde niet, dat zulks ooit geschied was. Ook wij gelooven het niet. Wel werd het tiendgraan op de kerkzolders bewaard, zooals ook na 1648 nog geschiedde, want volgens de Kerkrekening 1673—'78 gaven een vijftal personen „voor het thiende-kooren in de kercke te vluchten ende leggen” een geldelijke vergoeding aan de kerkmeesters, maar van eene uitdorsching in de kerk vonden wij nergens eenig spoor.

²⁾ Uit de tiendopbrengsten moest de Abt ook het traktement van den predikant betalen (te voldoen aan genoemden rentmeester); ook over de betaling van dat traktement bestond geschil.

Leeffdael wordt gemachtigd, aan den Abt van Postel uit te betalen de tiendopbrengst der jaren 1692—'94 onder korting van de 225 gl., welke gedurende die drie jaren door Hendrik van Winteroy, die de tienden geadministreerd had, van landswege tot kerkreparatie reeds uitgegeven waren; 2° het geld moest besteed worden aan den vloer der kerk en andere kerkreparaties en gegeven worden aan de kerkmeesters; 3° wat aan de 90 rijksdaalders voortaan tot kerkreparatie te kort zou komen, moest de Abt contribueeren.

Het geld werd aan de kerkmeesters uitbetaald, doch deze besteedden het niet, zooals was voorgeschreven, doch wederom tot andere doeleinden. Mr Paulus Suijskens diende daarom eene supplicatie in, waarna de kerkmeesters 8 Maart 1701 gelast werden, de gemaakte kosten aan den kerkvloer en andere reparatiën binnen zes weken uit de tienden te betalen en het tiendgeld niet tot andere doeleinden te besteden¹⁾.

Het uitbreken van den Spaanschen Successieoorlog was voor de Staten wederom eene welkome gelegenheid, om de tienden der Abdij van Postel, gelegen als deze was op vijandelijken bodem, in 1702 te confisqueeren. Na rekest der kerkprovisoren gaven de Edelmogenden in dat jaar aan den rentmeester Frans van Heurn order, dat deze de kerk zou doen repareeren.

Het jaar daarop presentereen de Heeren Provisoren rekest aan de Raden van State, waarin zij zeggen, dat de kerk behalve eenige kleine renten, pachten en chijnsen, samen jaarlijks 30 à 40 gl. opleverende²⁾, geen inkomsten heeft, dan die van den Abt van Postel (voorheen van Floreffe), die als eigenaar der tiend verplicht is tot reparatie der kerk en — zoo voegen zij er valschelijk bij — tot betaling der jaarlijksche interessen van kapitalen, opgenomen vóór de Reductie der Meierij, met andere lasten en kosten, samen jaarlijks eene

¹⁾ De kerkrekening van Peter Ceunen c. s. 1 Oct. 1701—1 Oct. 1705 heeft een post, ingeschreven op 17 Jan. 1705, van 165 gl. voor geleverde blauwe plavuizen in den vloer der groote kerk.

²⁾ 't Is opmerkenswaardig, hoe van de vele jaarlijksche pachten of renten (vooral wijn, rogge en geld), welke de Roomsche burgers vóór 1648 aan de kerk betaalden, slechts enkele na 1648 nog voldaan werden.

merkelijke somme bedragende. Verder wijzen zij erop, dat de Edelmogenden in 1702 wel de kerk deden repareeren, maar dat deze nog vele achterstallige interessen en andere schulden te betalen heeft. Zij verzoeken daarom, dat de rentmeester Frans van Heurn geordonneerd worde, hun de 90 rijksdaalders jaarlijks uit de tienden sinds de confiscatie te voldoen en verder te contribueeren, wat daaraan nog te kort mocht komen.

't Is hier dus duidelijk, tot welke doeleinden zij het geld wilden benutten.

Vermoedelijk kregen de Provisoren nul op rekest en zonden zij daarom in Juni van datzelfde jaar een nieuw rekest aan den Raad van State, waarin zij executie vroegen der Resolutie van 12 April 1700. Daarop gaf genoemde Raad 7 Aug. 1703 bevel, den Abt of liever diens zaakgelastigde in het gebied der Staten of de goederen van den Abt te executeeren, hetzij bij gijzeling van den persoon des zaakgelastigten, hetzij bij arrest der abdijgoederen. Al onthield men ze haar voedsel, toch moest de Abdij alzoo blijven de melkkoe!

Over de uitvoering der gelaste executie vonden wij niets. Op 6 Jan. 1705 zonden de Provisoren eene missive aan den Abt, om ten minste één termijn van het accoord te betalen, van het accoord, dat nota-bene reeds in 1696 was opgezegd ¹⁾. De Abt betaalde, maar niet genoeg naar den zin der Provisoren, vandaar eene nieuwe missive van hen om geld 7 April 1705. De Abt, die reeds in proces was gegaan (vermoedelijk reeds terstond na de Resolutie van 12 April 1700), antwoordde op 8 Mei 1705, dat hij den vrede en den afloop van het proces wilde afwachten en dat de kerkreparatie nu geschieden moest door den ontvanger zijner geconfisqueerde goederen. Niettemin zond hij eenige maanden later wederom geld ²⁾.

Hangende het proces werd op 6 Oct. 1706 tusschen de

¹⁾ Gedurende de jaren 1704 en '05 werden herhaaldelijk boden met brieven naar Postel gezonden; in Jan. 1704 reisden predikant en schout naar Postel.

²⁾ Volgens de kerkrekening 1 Oct. 1701—1 Oct. 1705 betaalde de Abt 489 gl. 10 st. Nog betaalde pastoor Janssen op 17 Mei 1706 voor rekening van den Abt „van 'tgeen nog aan de kerk resteerde" 125 gl.

Provisoren en den Abt ¹⁾ een contract gesloten, waarbij werd overeengekomen,

dat de Abt van Postel zal betalen alle schulden, renten, interessen en tractementen, nu en in het vervolg ten laste der kerk staande ²⁾,

dat het onderhoud der geheele kerk van binnen en van buiten, uitgezonderd de particuliere gestoelten, en 't zuiveren der kerk van alle vuil ten zijnen laste zal zijn, en als de Abt een maand na aanschrijving hierin in gebreke blijft, zullen de Provisoren zelf de reparatiën doen, doch op kosten des Abts,

dat hij daarentegen alle inkomsten der kerk zal genieten, ook het recht van poorterij en begrafenis,

dat die inkomsten zullen geïnd worden door de kerkmeesters, die borgen zullen moeten stellen en bij het eindigen van hun beheer aan den Abt rekening en verantwoording zullen moeten doen binnen de stad in presentie der Provisoren,

dat de Abt de huizen, aan de kerk behorende, mede zal moeten onderhouden en van alle kerkelijke goederen de belastingen betalen,

dat de ambten en beneficiën, aan de kerk toekomende, zullen worden vergeven blijven door de provisoren,

dat de Abt aan den organist 30 à 40 gl. zal moeten betalen,

dat hij aan de kerk zal moeten leveren 2 koperen lessenaars, één bijbel van de beste soort en 20 groene kussens en dat dit contract 20 jaren zal duren onopzegbaar ³⁾.

Dit contract werd gesloten, doch men was voornemens om na den oorlog het proces voort te zetten.

Een nieuwe twistappel was de eisch der provisoren, dat de Abt van Postel de reiskosten moest voldoen der ouderlingen,

¹⁾ Hieronimus Ravenschot, doch Theodorus Gerardi, cellier der Abdij van Postel, trad op als diens gemachtigde.

²⁾ Zij waren op eene lijst genoteerd. De tractementen, welke ten laste der kerk stonden en voortaan door de Abdij betaald moesten worden, waren die van den koster, den organist en den orgeltreder.

³⁾ Afschrift van het contract in het Archief der Heerlijkheid. Vgl. *De Protocolen der Helmondsche Notarissen*, door Aug. Sassen, blz. 63.

die de vergaderingen der Classis hadden bijgewoond ¹⁾ en sommige andere kosten.

Nu moet men weten, dat over de reiskosten der ouderlingen reeds in 1687 of '88 een geschil ontstaan was tusschen den predikant en kerkeraad als de zaak waarnemende van Paulus Voet, ouderling, eenerzijds en de schepenen (tevens kerkprovisoren) als de zaak waarnemende van den kerkmeester Jan van Boxtel anderzijds. De kerkeraad ²⁾ had aan genoemden kerkmeester ordonnantie gegeven, om aan Paulus Voet de vacatiën en reiskosten te voldoen (54 gl.), welke deze als ouderling gemaakt had door zich jaarlijks driemaal naar de Classis te begeven. Wyl de geordonneerde voldoening geweigerd was, waarschijnlijk op last der schepenen, had de kerkeraad zich tot Hun Edelmogenden, den Raad van State, gewend, die bij sententie van 7 Febr. 1692 besliste, dat de kerkeraad tot zulk een ordonnantie niet bevoegd was en de proceskosten betalen moest. De leden van den kerkeraad presenteerden daarna rekest aan de Edelmogenden, dat zij 't proces ambts-halve gevoerd hadden en dus niet in hun *privee* konden veroordeeld worden tot de proceskosten, waartegen de Intendant des Heeren en de Schepenen betoogden, dat de leden van den kerkeraad de kosten van het proces uit hun eigen beurs

¹⁾ Op 24 Sept 1680 e. v. dagen had de Classis van Peel- en Kempenland vergaderd te Helmond. Volgens de Kerkrekening 1681—25 April 1684 werd 1 gl 12 st betaald „voor geleenden bay onder het oxsal te gebruycken, als het classis vergadert”. Op 12 Dec 1704 bracht de predikant Walraven ter kennis van den Raad, dat er kans was, dat de Classis van Peel- en Kempenland te Helmond zou gehouden worden evenals voorheen. Hij vroeg daarom een tafelkleed, eenige inktkokers en stoelen. Dit werd toegestaan onder voorwaarde, dat deze voorwerpen ten gebruike der stad zouden blijven; op 25 Juli 1705 werd besloten, de voorwerpen te koopen. Op 5 Oct. 1707 bracht Walraven ter kennis, gehoord te hebben, dat die van Eindhoven rekest presenteerden aan de Raden van State, om de Classis niet meer te Helmond, maar te Eindhoven te houden, waarop besloten werd, rekest antidotaal in te zenden. Wij noteerden nog navolgende te Helmond gehouden Classis-vergaderingen 17—18 April 1720, 24 en 25 Juni 1721, 25—27 Juni 1726, 27 en 28 Sept 1729, 31 Oct 1731, 26 Juli 1740, 18 en 19 Juni 1741, 23 Juni 1751, 20 en 21 Juni 1752, 19 Juni 1753 en 23 en 24 Juni 1767.

²⁾ Johannes à Broekhuysen, predikant, Paulus Voet en Willem van Ommeren, ouderlingen, en Frederik Bronckhorst en Theodorus Albers, diakenen.

en niet uit de kerkmiddelen betalen moesten. Bij Resolutie van 30 Dec. 1692 gaven de Edelmogenden te kennen, dat de leden van den kerkeraad in oppositie konden komen, als zij meenden, onrecht te ondergaan. De kerkeraad kwam in oppositie en in Sept. 1694 was het proces nog loopende. Om echter nog verdere kosten te vermijden, deed de kerkeraad aan de kerkprovisoren het voorstel, dat dezen den intrest betalen zouden van de 400 gl., welke de provisoren 18 Juli 1674 van de kerk geleend hadden en dat de kerkeraad daarmede dan de proceskosten voldoen zou, hetgeen werd toegestaan.

De kerkprovisoren waren in dien tijd dus blijkbaar van oordeel, dat de vacatie-gelden der ouderlingen niet ten laste der kerk behoorden te staan. Doch na het contract van 6 Oct. 1706 (waarbij bepaald was, dat alle schulden, intressen en tractementen, ten laste der kerk staande, door den Abt van Postel betaald zouden worden), zie, toen oordeelden diezelfde provisoren, dat de vacatiën der ouderlingen wél ten laste der kerk behoorden te staan, en eischten zij derhalve, dat deze door den Abt van Postel betaald moesten worden. Wie zal ons van consequentie beschuldigen? zoo mochten de heeren wel uitroepen.

Toen de provisoren met hun eisch voor den dag kwamen, dankte de Abt er feestelijk voor, dien eisch in te willigen. Doch de Raad van Brabant besliste op 2 Febr. 1707, dat de goederen van den Abt zouden gearresteerd worden, als hij het contract niet nakwam.

Door den deurwaarder Dirk Deckers lieten de provisoren op 15 Juli 1707 Gilbertus Vinck, religieus der Abdij van Postel, die alstoen te Helmond was en op 't punt stond te vertrekken, aanzeggen, dat hij de 25 gl. betalen moest, welke de Abt schuldig was aan de erfgenamen van wijlen Willem van Ommeren, ouderling, van wege diens reiskosten voor het waarnemen der Eerw. Classis ¹⁾. Wijl Vinck reeds gevlogen

¹⁾ Ook de reiskosten van andere ouderlingen werden opgeëischt, doch de rekening van wijlen Willem van Ommeren, loopende over de jaren 1690—'97, was het hoogst.

was, werd vier dagen later insinuatie gedaan aan Alypius Swinckels, eveneens religieus van Postel, die te Helmond de geestelijke bediening uitoefende ¹⁾. Daar geen betaling geschiedde, werd 16 Sept. d. a. v. door den Raad van Brabant beslist, dat de tienden van den Abt en diens andere goederen zouden gearresteerd worden. Als Gilbertus Vinck 11 Oct. 1707 wederom te Helmond was, werd hem als provisor der Abdij door genoemden deurwaarder nog eens geïnsinueerd, dat de Abt binnen 14 dagen het contract in alle punten had uit te voeren op pene van executie. Vinck beweerde namens den Abt, dat deze de reiskosten der ouderlingen niet schuldig was, waarna diens tienden en andere goederen gearresteerd werden.

Daarna schijnt de Abt wel tot eenige kerkreparatie overgegaan te zijn ²⁾ en ook volgens het contract de 2 koperen lessenaars enz. geleverd te hebben ³⁾, doch de reizen der ouderlingen en meer andere kosten weigerde hij vooralsnog te voldoen.

Bij het contract van 6 Oct. 1706 was bedongen, dat de kerkmeesters ook rekening moesten doen aan den Prelaat van Postel. Als nu Arnoldus Willem Oldenzee, de Roomsche kerkmeester (met den Gereformeerden Pieter de Cort kerkmeester geweest 1 Oct. 1705—1 Oct. 1708), op 14 Oct. 1709 rekening zou doen, compareerde mr Anthony Molemakers als rentmeester des Prelaats nog vóór de rekening door de Provisoren geëxamineerd was. Oldenzee presenteerde de rekening ten overstaan van de Heeren Provisoren ook aan Molemakers. Deze nu apostilleerde, dat de Abt tot verscheiden posten niet verplicht was, zooals vacatiën der ouder-

¹⁾ Gilbertus Vinck had eenige jaren vroeger te Helmond de parochie bediend; in 1707 was hij provisor der Abdij en als zoodanig waarschijnlijk had hij in Juli van dat jaar te Helmond vertoefd. De pastoor van Helmond, Petrus Jansen, zat in dien tijd op de Gevangenpoort te 's Bosch om de bekende bekeeringsgeschiedenis van Sophia Albers.

²⁾ In Dec. 1707 werden door Gilbertus Vinck 4 sparren aan een der kerkmeesters gezonden.

³⁾ Wegens arbeidsloon van de lessenaars te stellen als anderszins met kennis van den heer provisor Vinck 4 gl. 6 st. (Uitgaven-Kerkrek 20 Dec. 1707).

lingen, declaratiën en specificatiën van advocaat en procureur in dienst der Provisoren tegen den Abt voor den Raad van Brabant en salarissen der heeren Auditeuren, uitgezonderd dat van den drossaard (dit laatste conform Art. 33 van het Reglement en de Ordonnantiën van hunne Hoogmogenden dd. 16 Maart 1700) en ging heen.

De heeren provisoren-auditeuren waren begrijpelijkerwijze niet weinig uit hun humeur en staande hunne vergadering besloten zij, vooreerst rekest te zenden aan den Raad van Brabant, opdat deze zou ordonneeren, dat de rekening tusschen hen en den Prelaat zou gesloten worden voor heeren Commissarissen uit Hun Edelmogend College, vervolgens den advocaat Molemakers ingevolge Art. 2 van het Contract van 6 Oct. 1706 insinuatie te doen, „dat hij binnen den tijd van een maandt naer de insinuatie dezès sal hebben te repareren de glazen rontom de kerck, mitsgaders het verworfsel (gewelf) daer voordesen de vont heeft gestaen, mitsgaders dat hij verder sal hebben te voldoen den gantschen inhoude van den voorschreven contracte ende bij ontstentennisse vanden dat de Heeren Provisoren naer den omloop van de voorschreven maent ingevolge van den voorschreven 2^{en} Art. de voorschreven reparatie selfs sullen laten doen.”

Het rekest werd verzonden en 8 Nov. compareerden beide partijen in den Haag voor de Edelmogende Commissarissen. Ook de insinuatie aan mr. Anthony Molemakers zal wel geschied zijn, maar reparatiewerken van eenige beteekenis schijnen niet verricht te zijn, noch op last van Molemakers, noch op last der Provisoren.

Hangende het proces schreef deurwaarder Dirk Deckers op 11 Nov. 1709 uit 's Bosch aan den drost van Helmond, Hendrick van Rijp, eenige woorden, welke wij niet mogen verzuimen te vermelden, wijl ze een heerlijk getuigenis bevatten over Katholiek Helmond van dien tijd.

„Ick hebbe gisteren namiddagh seer wel bespuert — zoo schrijft hij — wat genegentheijt ende liefde die van 't pausdom voor malcanderen hebben door 't gedragh van den voor-

noemden Oldenzee (nl. den Kath. oud-kerkmeester Arnoldus Oldenzee).” Voorwaar een getuigenis als dat van den schrijver der *Actus Apostolorum* over de eerste Christenen!

De deurwaarder vervolgt dan: „Daerom dient er in 't toecomende Sorge gedragen te werden, dat er Gereformeerde lieden tot kerkmeesters werden aangesteld.”

De Raad van Brabant velde 22 Sept. 1711 het eindvonnis: de Provisoren werden in 't gelijk gesteld, de verschillende posten van kerkuitgaven, zooals reis-ouderlingen enz. moesten door den Abt betaald worden. De Abdij moest de melkkoe blijven!

Op 16 Febr. 1712 werd door Alipius Swinckels, lector te Postel, als gevolmachtigde van den Prelaat met de ouderlingen in zake hunne vacatiën ad Classem eene overeenkomst getroffen ¹⁾. De Prelaat zou aan ieder ouderling voor elke reeds gedane vacatie 3 gl. 10 st. betalen en voor elke nog te geschieden vacatie 4 gl.

In 1720 begon het spel opnieuw.

In gevolge het contract van 6 Oct. 1706 lieten de Provisoren aan pastoor Petrus Janssen insinuatie doen tot reparatie der kerk. De kerk verkeerde immers in een desolaten staat, gelijk 8 Sept. 1721 drossaard, predikant en verdere provisoren klaagden, vooral de afhangen waren er erg aan toe, want hun gewelven liepen gevaar in te storten en één was reeds ingestort ²⁾.

Nu was bij acte van transport dd. 10 Oct. 1714 voor

¹⁾ Het accoord werd gesloten ten huize van Arnoldus Oldenzee. Bedoeld is of wel Arnoldus van Oldenzee (zoon van Dirk Willems van O. en Anna Catharina Flodrop), voor schepenen gehuwd 25 Jan. 1699 met Petronella van Haendel, wiens broeder Henricus van O. 8 Juni 1707 als kanunnik van Postel overleden was; of wel Arnoldus van O., zoon van Joachim Willems van O. en Catharina Coenen; of wel — en dit lijkt ons het waarschijnlijkst — een oom van beide evengenoemde Arnoldi, eveneens Arnoldus van Oldenzee geheeten (zoon van Willem v. O. en Catharina Aert Gulten), de hiervoren vermelde kerkmeester, die 10 Oct. 1683 gehuwd was met Margaretha Hendriksdr Herincx en wiens zoon Albertus 6 Dec. 1725 in de Abdij van Postel treden zou.

²⁾ Bedoeld zal zijn het gewelf boven de plaats, waar eertijds de doopvont gestaan had. Zie vorige bladz.

Wethouders van 's Bosch de eigendom der tienden door den Abt overgegeven aan Mr Anthony Molemakers ¹⁾ en daarom wist men eigenlijk niet goed, wien men in rechten moest aanspreken, den Abt of Molemakers. Daar Molemakers eigenaar der tienden geworden was, besloot men, en terecht, dezen aan te spreken.

Verscheiden malen werd Molemakers aangemaand tot reparatie, doch deze beweerde, dat de afhangen ten laste der gemeente waren.

De Raad der Stad overwegende, dat, volgens het 2de artikel van het contract van 6 Oct. 1706, de Abt de kerk van binnen en buiten in het geheel moest repareeren en van alle vuil moest zuiveren en dat 2 Febr. 1707 op dat contract door den Raad van Brabant acte van vrijwillige condemnatie verleend was, vond 8 Sept. 1721 goed, dat door Provisoren de novo acte van condemnatie zou worden verzocht ten laste van Molemakers.

De Raad van Brabant gaf 29 Sept. d. a. v. Mandement van Daegsele en 21 Oct. deed deurwaarder Willem de With Jr. exploit op de pui van het Raadhuis te Eindhoven en Hendrik van Mierlo, vorster te Gestel, bestelde nog dienzelfden dag copie te Postel.

Molemakers wachtte het vonnis niet af, maar accordeerde.

Nog geen zes jaren gingen voorbij, of 't werd weer hommeles. Op 31 Mei 1727 lieten Provisoren aan pastoor Hieronimus Musch insinuatie doen tot kerkreparatie. De Abt (die in 1725 de tienden van Molemakers weer had ingekocht) liet 16 Juni den heeren echter door den vorster aanzeggen, dat het accoord van 6 Oct. 1706 op 6 Oct. 1726 verlopen was, dat hij bereid was, gelijk van ouds, jaarlijks 90 rijksdaalders uit te reiken, mits deze niet anders gebruikt zouden worden dan tot noodige kerkreparatie, blijkende bij behoorlijke rekening en kwitantie, en mits ook het eventueele overschot gebruikt zou worden tot reparatie over het volgende jaar; zou echter

¹⁾ De Acte publiceeren wij liever later, als wij de Tienden van Helmond en Rixtel meer in het algemeen bespreken zullen.

de jaarlijksche reparatie meer dan 90 rijksdaalders kosten, dan was hij bereid te suppleeren.

Dit alleszins redelijke voorstel kon bij de Provisoren, die het geld der Abdij blijkbaar wel zoo lief tot betaling van intressen en tot salariëering van koster en organist gebruikten als tot kerkreparatie ¹⁾, geen genade vinden en er werd overeengekomen, het accoord van 6 Oct. 1706 nog met 1 jaar te continueeren, zoodat het 6 Oct. 1727 geëindigd was.

In Juli 1728 presenteerden de Provisoren een rekest aan de Raden van State. De kerkmeesters — zoo zeggen zij — gebruikten de 90 rijksdaalders om de renten, waarmede de kerk vóór de Reformatie bezwaard was, af te lossen, doch de tegenwoordige abt beweerde, dat hetgeen van de 90 rijksdaalders niet aan reparatie verbruikt werd, het volgend jaar daartoe gebruikt zou worden. Geschiedde dit, dan zouden de Provisoren de renten niet kunnen aflossen, want de kerkmiddelen waren zeer gering en geheel noodig tot betaling van organist (40 gl.), blazer (18 gl. 18 st.), luiden der klok (20 gl.) en leverantie van brood en wijn tot het H. Avondmaal (10 gl.) Beducht, dat de Abt, evenals zijn voorganger, hun proces zal aandoen, verzoeken zij renovatie der Resolutie van 12 April 1700. En zou de Abt weigeren, de 90 rijksdaalders te voldoen, zoo verzoeken zij, dat de Raden van State deze zullen laten voldoen door den rentmeester der geestelijke goederen in 't Kwartier van Peelland La Calmette en op de tienden zullen doen verhalen, opdat de rentmeester hun aldus tot nakoming der Resolutie van 12 April 1700 zou assisteeren, gelijk ook rentmeester des Tombes ten opzichte der kerk van Deurne tegen de Commanderij van Gemert op order der Edelmogenden gedaan had. Bij hun verzoek wijzen de Provisoren op „'t mooi gebouw der kercke, wiens weerga bijna in de Meyerye niet te vinden is”. De gedachte, dat dit schoone gebouw onrechtmatig door hen bezeten werd, kwam vermoedelijk niet in hen op.

¹⁾ De kerkmeesters-rendanten rekenden jaarlijks 6 gl. voor hunne moeiten met het boekhouden, bijzonder om de kerk „in eene goede reparatie te houden ende daartoe te besorgen de meeste menagie”.

Dit rekest werd 13 Juli 1728 in handen gesteld van La Calmette.

Het eerstvolgend nieuws dateert van 22 Febr. 1729; 't was weder eene insinuatie aan den pastoor van Helmond. Ter instantie van den administreerenden kerkmeester Willem van Dijck moest de vorster zich vervoegen bij den heer Joris Musch, Roomsche priester alhier, als zijnde één der Conventualen van Postel, en hem niet alleen minnelijk doch gerechtelijk insinueeren, dat de Abt zonder uitstel eene achterstallige rente had te betalen ¹⁾ en insinuant schadeloos te stellen voor alle eventueele procedure-kosten, opdat insinuant niet genoodzaakt zou worden „ten laste van den Heere Abt, zijn persoon (t.w. pastoor Musch) ende de goederen, gehoorende aan de Abdije voornoemd, soodanige middelen te gebruiken als deselve sal oordeelen te behooren.”

Kort daarop zien wij de provisoren instanties doen bij rentmeester La Calmette, opdat ook deze de Abdij-koe bij de horens zou pakken. In eene missive van 5 Maart 1729 geven zij hem in bedenking, dat de Prelaat — om alle moeilijkheden vanwege kerkreparatie weg te nemen — behalve de reparatiën en renten der kerk ook behoorde te contribueeren tot betaling van het tractement van den organist, zijnde 40 gl. (welke gelijke som ook van stadswege aan den organist betaald werd) en aan den orgelblazer 18 gl. 18 st. en dat de reeds vroeger gedane reparatiën door den Abt behoorden gerestitueerd te worden. In eene missive van 17 April d.a.v. doen zij wederom een dringend beroep op La Calmette, om ingeval de Abt zich niet voldoende inschikkelijk zou toonen, hunne zaak zoo goed mogelijk te bepleiten bij de Edelmogenden. Daar de

¹⁾ 't Was eene sinds zeven jaren achterstallige rente van 50 gl. (van een kapitaal van 1000 gl.), tot welker voldoening de kerkmeester door Godefridus Cox als man en momboir van Johanna van Houtert voor Schepenen van Helmond was gedagvaard geworden. De kerkrekeningen wijzen uit, dat deze rente driemaal (waarschijnlijk over de jaren 1706, '07 en '08) *van wege den Abt* betaald was geworden, nl. 15 Jan. 1707 door den deservitor Alypius Swinkels, in den beginne van 1708 door mr. Anthony Molemakers en 12 Sept. 1708 door Cornelis Clomp, die waarschijnlijk de tienden in pacht of ammodiatie had.

insinuatie aan pastoor Musch en alles vruchteloos was gebleven, zenden de Provisoren 7 Mei d. a. v. eene derde missive aan La Calmette, waarin zij, ten einde procedure te vermijden, diens intercessie vragen, om de zeven-jarige rente van 50 gl. van den Abt betaald te krijgen.

Een brief van 30 Mei bracht hun eindelijk antwoord. La Calmette bericht, van den heer Ackersdijk, waarnemer der zaken van den Abt van Postel, vernomen te hebben, dat de renten al drie weken geleden door den Abt betaald zijn, en hij spreekt daarom de hoop uit voor de toekomst, „dat UEd. beeter gefundeert sullen zijn in haare pretensiën, wanneer ietwes van mij sullen comen versoecken.” Waarop de Provisoren 4 Juni berichten, dat er dan een misverstand moet hebben plaats gehad, wijl de Abt volstrekt niet betaald had; verder vragen zij den rentmeester verontschuldiging, wijl ze ZijnEdGestr. telkens zoo lastig vallen, maar dat ze alles wat ze doen, slechts doen „voor eene kercke der Gereformeerden.”

Naar het schijnt was rentmeester La Calmette volstrekt niet overtuigd, dat de rente-betaling van aan de kerk geleende kapitalen aan het bezit der tienden annex was; vandaar dat hij den Provisoren eenige vragen ter beantwoording had gesteld.

De kerkrekeningen van vóór 1648 werden nu door de Provisoren voor den dag gehaald. Eindelijk vond men iets, t. w. twee renten, ééne van 36 gl. en ééne van 45 gl., welke eertijds door de kerk uit de opbrengst der tienden betaald werden aan heer Jan van Roij, pastoor te Hoijdonck. ¹⁾ Derhalve — zoo concludeerden de Provisoren — moesten deze en dergelijke renten door de Abdij van Postel, eigenares der tienden, betaald worden. De valsheid dezer conclusie zal aan La Calmette wel niet ontgaan zijn, want dat de kerk een paar renten uit de tiendopbrengst betaalde, was volstrekt geen bewijs, dat die renten daarom ook aan het tiendbezit *annex* waren.

¹⁾ Na diens dood werden beide renten betaald aan diens nicht en gewezen dienstmaagd Jenneke Hansmeeckers (aliàs Jenneke Cornelissen) en later aan den Arme van Helmond.

Niet lang daarna was rentmeester La Calmette, met wien onze Provisoren blijkbaar maar slecht konden opschieten, overleden. Na diens dood haasten de Provisoren zich, wederom rekest te presentereen aan de Raden van State. Zij repeteeren wat ze geschreven hadden in hun rekest van Juli 1728, dat 13 Juli van dat jaar door de Edelmogenden in handen van La Calmette gesteld was, maar waarvan zij sinds niets gehoord hadden, en verzoeken aan Hun Edelmogenden, op de bekende Resolutie van 12 April 1700 Excutoriaal-Generaal te verleen, ten einde den Abt voor de achterstallige 90 rijksdaalders te kunnen executeeren, met de clause van edict, gelijk de Edelmogenden 7 Aug. 1703 hadden verleend (waarschijnlijk aan de Provisoren der kerk van Deurne).

Beide partijen werden nu ontboden om op 13 Maart 1730 in den Haag voor de Edelmogende Heeren Commissarissen te compareeren. Door de Kerkprovisoren werden daartoe afgevaardigd de predikant Walkart en de schepen de Cort. Toen beide heeren in den Haag waren aangekomen, achtten zij het raadzaam, reeds vóór de comparitie het gevoel van hunnen procureur in te winnen. Deze was van meening, dat de Prelaat in gevolge de Statuten van Luik niet verder gehouden was dan tot reparatie der kerk, voorzover de inkomsten der kerk daartoe niet toereikend waren. Ditzelfde sustineerde de advocaat des Abts op de comparitie.

De Commissarissen der Edelmogenden oordeelden, dat de Abt als tiendheffer enkel en alleen tot reparatie gehouden was en niet tot afdoening van renten, tenzij van kapitalen, die tot reparatie mochten aangewend zijn, ook niet tot betaling van organist of orgelblazer; had men geen fonds daartoe, dan kon men het orgel eenigen tijd laten stilstaan.

Voor rente van kapitalen, aangewend tot reparatie der kerk, zoo vernamen Walraven en de Cort derhalve, kon de Abt dan toch aangesproken worden, waarom zij dan ook meteen eene obligatie ter sprake brachten, welke de Helmondsche Arme op de kerk had van wege heer Jan van Roy, doch spoedig kregen zij ten bescheid, dat de kerk daarmede niets

te maken had, wijl uit den inhoud der obligatie bleek, dat de penningen niet voor de kerk besteed waren, maar „tot den toorn ende orlogie, de stadt raeckende.” ¹⁾

De Commissarissen deden eindelijk het voorstel, dat de Abt alle kapitaalrenten betalen zou in plaats van kerkreparatiën, hetgeen echter door beide Helmondsche afgevaardigden werd afgeslagen. Ten slotte werd hun in overweging gegeven, om een accoord met den Abt aan te gaan, „want na regten men niet gefondeert was tot de 90 rijksdaelders” en werd hun de raad gegeven, dat zij maar menage betrachten moesten.

Men begrijpt, dat onze predikant en schepen met den kous op den kop huiswaarts keerden, om daar 's anderen daags rapport uit te brengen.

Het door de Edelmogende Commissarissen in overweging gegevene werd inderdaad door de Provisoren overwogen en op 14 Maart 1730 werd tusschen partijen een verbaal accoord gesloten, dat met willige condemnatie van den Raad van State 20 Maart bekrachtigd werd en geruimen tijd — immers tot het plakaat der Hoogmogenden dd. 16 Jan. 1778 — van kracht zou blijven.

Volgens dit accoord zou de Abdij van Postel voor alle jaarlijksche kerkreparatiën zoo binnen als buiten, alleen het onderhoud der groote klok in den toren uitgezonderd, en voor de interessen der genegotieerde kapitalen jaarlijks aan de kerk van Helmond 160 gl. betalen ²⁾. Bij algeheele vernieuwing der kerk ³⁾ kon de Abdij altijd volstaan met hare tienden over te geven.

Tijdens den duur van dit contract schijnen zich geen bijzondere moeilijkheden te hebben voorgedaan ⁴⁾; de abdij wist nu van waaraf en waaraan en de provisoren konden nu die 160 gl. vrijelijk besteden aan rente-betaling, vacatiën van

¹⁾ Zie *Bossche Bijdragen* IV blz. 240, Noot 3.

²⁾ De tiendklok bleef dus ten laste der Abdij, zoodat deze het onderhoud daarvan afzonderlijk bekostigen moest.

³⁾ In geval nl. de kerk opnieuw geheel opgebouwd zou moeten worden.

⁴⁾ Behalve in 1758 aangaande het onderhoud en de reparatie der tiendklok; het toen ontstane geschil bespreken wij later in dit tijdschrift.

ouderlingen, het salariëeren van koster en organist enz. en „'t mooi gebouw der kercke, wieñs weerga bijna in de Meyerye niet te vinden is" laten vervallen.

In 1778 werd het accoord van 1730 krachteloos. Bij plakaat der Hoogmogenden dd. 16 Jan. 1778 werden de edicten of ordonnantiën der Aartshertogen Albert en Isabella van 28 Maart 1611 en 2 Oct. 1613 op 't stuk van kerkreparatiën afgeschaft en werd eene nieuwe generale wet voor Staats-Brabant vastgesteld. Deze wet bevatte 9 artikelen, waarin bepaald werd, dat de verplichting om te contribueeren tot onderhoud van kerken en daaraan vastzijnde gebouwen met al wat daartoe behoort, predikstoelen, zitbanken, vloeren enz., niets uitgezonderd, alsook van de torens, die op de kerken of daaraan-vast staan, van de tiendklok, al hangt die op een toren, die van de kerk afstaat, in Staats-Brabant zou berusten op de Geestelijke Tienden. Nochtans zouden de tiendheffers niet verplicht zijn in de kosten bij te dragen, dan nadat de inkomsten der kerkfabriek daartoe besteed zouden zijn, ergo slechts subsidiaire en tot supplement van het te kort-schietende.

Wat Helmond betreft, gelooven wij, dat geen der partijen met de wet zullen zijn ingenomen geweest, de Provisoren niet, wijl ze geen geld der Abdij meer zouden ontvangen, dan uitsluitend ter besteding aan kerkonderhoud, en de Abdij niet, wijl deze vreesde, niet langer meer met 160 gl. klaar te komen. Zoo is het dan ook te verklaren, dat ondanks het plakaat van 16 Jan. 1778 de kerk tot en met 1781 de 160 gl. van de Abdij trekken bleef.

In 1782 deed de Abt Johannes Peters bij den Raad van Brabant eene poging, om het verbaal accoord van 14 Maart 1730 te laten van kracht blijven, doch 20 Dec. van dat jaar verklaarde die Raad, dat in het verzoek des Abten niet kon getreden worden, zoodat deze volgens het 1ste Artikel van het plakaat van 16 Jan. 1778 tot het bouwen, vernieuwen, repareeren en onderhouden der kerk verplicht was.

De kerk ontving van de Abdij over de jaren 1782, '83 en

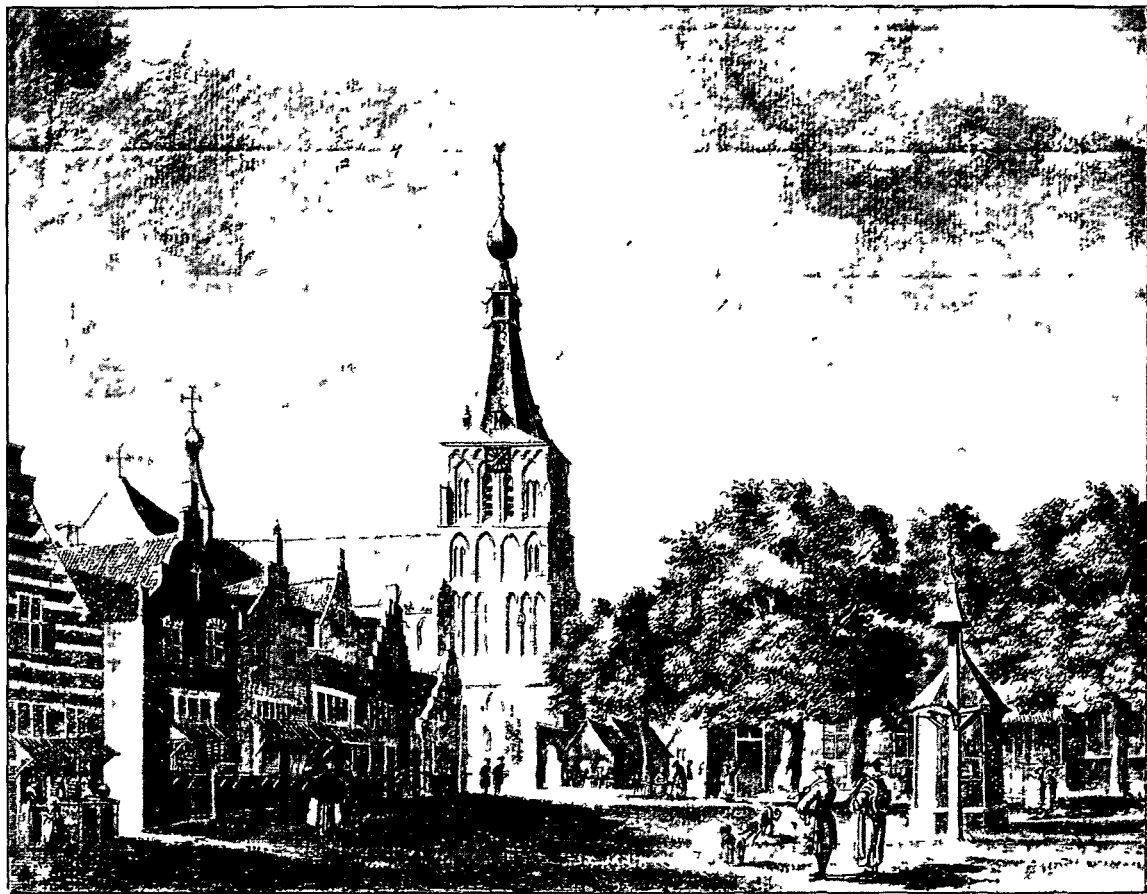
'84 samen 320 gl., plus 111 gl. 19 st. 4 penningen over 1 Oct. 1781—1785. In 1793 had haar het onderhoud der kerk gedurende de laatste 10 jaren door elkander jaarlijks 196 gl. 10 st. gekost.

Over de poging der kerkprovisoren, einde 1787, om van den Abt een nieuw orgel te verkrijgen, hebben wij gesproken op blz. 247 en 248.

Na de suppressie der Abdij van Postel in 1797 geraakte de kerk nog meer in verval.

Door het Departementaal Bestuur van Brabant werd het genoemd plakaat van 16 Jan. 1778 op 2 April 1805 bekrachtigd. Alstoen echter had Roomsche Helmond reeds ruim 5 jaren zijn oude St. Lambertuskerk weer terug en waren reeds vele ijverige handen bezig, om haar uit haar verval te restaureeren, gelijk wij in een later artikel nog hopen te beschrijven.

Bij dit artikel hebben wij eene teekening doen reproduceeren van de Markt te Helmond met eene afbeelding der voormalige St. Lambertuskerk. Deze mooie teekening is vervaardigd door J. de Beyer in 1742 en berust in de verzameling van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's Hertogenbosch. Zij werd vóór het eerst uitgegeven door Stan Leurs en Dr. X. Smits in *Oud-Holland* jg. 36 (1918) tegenover blz. 46.

Markt te Helmond met de voormalige St Lambertus-kerk

Geschiedenis van het klooster der Minderbroeders-Kapucijnen te 's-Hertogenbosch (1611—1629)

door

P. CYRILLUS VAN SCHIEDAM, O. M. C. ¹⁾

Gedurende de godsdienst-oorlogen in Nederland, werd het klooster der Kapucijnen te 's-Hertogenbosch, in het begin der 17^e eeuw gebouwd.

Ten jare 1611, toen Z. D. Hoogw. Mgr. Gijsbertus Masius de bisschoppelijke waardigheid bekleedde en Antonius Schets, graaf van Grobbendonck, Heer van Tilburg, Goirle enz. in naam des Spaanschen Konings, aldaar het tijdelijk bestuur voerde, richtte de Hoogeerw. p. Provinciaal der Kapucijnen, p. Alexander van Oudenaarde ²⁾, het nederig verzoek tot de Schepenen en Raden der stad om ook te 's Bosch een klooster te mogen stichten ³⁾.

Tot deze aanvraag droeg vooral bij de weleerw. heer Godefridus van Engellant. Deze toch was een der grootste,

¹⁾ Aan de bijdrage van P. Cyrillus werden door P. Hildebrand (Iseghem, België) eenige bronnen en gegevens bijgevoegd, volgens stukken bewaard in het Archief der *Belgische* Kapucijnen (= ACB). Waar het „Archief der Provincie” geciteerd wordt, bedoelt schrijver stukken bewaard bij de *Hollandsche* Kapucijnen, en door P. Cyrillus aldaar onderzocht.

²⁾ Deze resideerde te Antwerpen.

³⁾ De schepenen der stad 's Bosch, negen in getal, anno 1611 waren: Aelbert van Breugel, Anthonis Pijnappel, Hendrick Franszoon van Gestel, Herman van Huemen, Jan Bardoel, Jan van Tulden, Rutger van Broeckhoven Pieterszoon, Rutger van Griensven en Willem Olievers.

zoo niet de voornaamste begunstiger voor de komst der Kapucijnen binnen de grijze stad.

Wie deze was en waarom hij den Kapucijnen zoo bijzonder zijn genegenheid toonde?

Godefridus van Engelant was een bosschenaar, uit zeer katholieke ouders geboren. Reeds in zijne jeugd, toen de ketters in Holland den boventoon voerden en de katholieken aan de grootste gevaren waren blootgesteld, toonde hij meermalen zijne vurige liefde jegens het voorvaderlijk geloof. Met den grootsten eenvoud, met de diepste scherpzinnigheid verdedigde hij het tegen de vijanden van den katholieken godsdienst, weerlegde met degelijke bewijzen hunne dwalingen en ontzenuwde met kracht de opwerpingen hunner dwaling.

Tijdens zijn huwelijk bekleedde hij allerlei openbare bedieningen en werd hem meermalen het medebestuur over zijne stadgenooten toevertrouwd ¹⁾).

Na den dood zijner echtgenote, Switke Vastart, die den 5 Juli 1602 tot een beter leven overging, deed Goyard afstand van alle burgerlijke ambten om zich tot het H. Priesterschap te bereiden. Nauwelijks door de handoplegging des Bisschops tot die waardigheid verheven, werd hij als Rector van het „Groote gasthuis” te 's Bosch aangesteld.

Als priester was hij een voorbeeld van godsvrucht. Hij beminde God en hielp den naaste door verschillende werken van barmhartigheid. Terwijl hij zoo zijne dagen in den dienst des Heeren doorbracht, greep er eene gebeurtenis plaats, waardoor hij den zonen van St. Franciscus een grooten eerbied begon toe te dragen en aangespoord werd den Minderbroeders Kapucijnen zijn huis als verblijfplaats aan te bieden. Die gebeurtenis verhaalde Godefridus zelf aan den hoogerw. pater Cyprianus van Antwerpen, provinciaal der Kapucijnen, en aan Pater Judocus van Gend, toen zij 9 Nov. de vriendelijke gastvrijheid te zijnen huize genoten.

¹⁾ Als Schepen en Raadslid staat vermeld: Gojaert van Engelant, in de jaren 1584, —87, —88, —91, —94, —97, —98, in 1601, —02, —05 en 1606.

„Ik was nog heel onbekend met de orde der Kapucijnen”, zeide hij, „toen ik op zekerem dag met een knechtje naar mijn buitengoed in het dorp Nuland ging. Op eens verscheen mij een monnik. Ik zag hem geknield, met gevouwen handen, als in gebed verslonden. Hij droeg een kleed, gelijk aan het habijt der Kapucijnen. Mijn dienstknecht zag eveneens den monnik. Wij beiden waren ontsteld, ofschoon deze gebeurtenis op klaarlichten dag, het was omstreeks tien uur in den morgen, plaats greep. Ik zei tot den knaap: ga er eens naar toe, en zie wat die monnik doet. Hij durfde niet. Toen gingen wij samen, maar ziet: plotseling was de monnik verdwenen. Ik waande mij door den schijn bedrogen, riep een landman, doch na veel zoeken, mochten wij ook nu niemand bespeuren. Wanneer ik nu des anderen daags wederom naar mijn buitengoed wandelde, verscheen mij dezelfde gedaante, die echter op mijn komst weer even spoedig verdween.”¹⁾

Te dien tijde dacht Godefridus er over, in het dorp Nuland een gasthuis te bouwen tot ondersteuning van oude, hulpbehoevende armen. De landlieden echter weigerden dit gesticht te onderhouden en de zorg daarvoor op zich te nemen.

Ondertusschen kwam de kapucijn, pater Cherubinus van Amersfoort, Henricus van Rijn genaamd, en religieus van het klooster te Maastricht, in de hoofdstad van Noord-Brabant. Deze vermaarde prediker hield op Sint Laurentius Martelaar eene indrukwekkende rede in de kathedrale kerk van 's-Hertogenbosch. De stad vierde toen dezen dag als een plechtig feest. Door het aanhooren dezer predikatie vatte de eerw. heer Godefridus van Engelant eene groote genegenheid jegens de Kapucijnen-orde op, zoodat hij het besluit nam om, in plaats van een gasthuis te Nuland, zijn eigen woning te 's-Hertogenbosch, den Kapucijnen aan te bieden, ten einde hun aldus de gelegenheid te verschaffen zich in deze stad te vestigen. Toen ook begreep hij, welke de beteekenis was van de verschijning van dien monnik.

Met alle recht mogen wij derhalve den eerw. heer Godefridus van Engelant als een der voornaamste stichters van

¹⁾ Getuigenis van P. Cyprianus (in 't Latijn) *ACB* I, 8122, tusschen blz. 2 en 3.

het Kapucijnen-klooster binnen de stad 's-Hertogenbosch beschouwen. Van het begin af toch ijverde hij voor het noodig oorlof van het stedelijk bestuur en stond hij zijn huis met erf, gelegen achter de St. Jacobskerk op den „Wijntmolenberch”, aan de Kapucijnen af, en, toen het te bezwaarlijk bleek, op dien grond een klooster te bouwen, verkocht hij zijn land en huis, en kocht een meer geschikte plaats, namelijk een groot gedeelte van het oude refugiehuis „Postel” genaamd, zooals wij later nog meer uitvoerig zullen beschrijven.

Een tweede weldoener der Kapucijnen was Zijn Eminentie, de Apostolische Nuntius Guido Bentivolio, later door Paulus V tot Kardinaal der H. Roomsche Kerk verheven. Deze had den werkkring der Kapucijnen in Italie van nabij beschouwd en schatte hen zeer hoog. Als Nuntius in België bezocht hij meermalen deze kinderen van St. Franciscus.

Zoo lezen wij, dat hij in 1610 tijdens de provinciale vergadering der Kapucijnen te Brussel, bij hen het eenvoudig middagmaal gebruikte en uit ootmoed en liefde, met ontbloot hoofd zelf de kloosterlingen bediende. (*Provinciaal Archief*).

Terwijl de Nuntius in 1611 te 's Bosch verbleef, ging hij persoonlijk naar de Stadsoverheid om haar den bouw van het Kapucijnen-klooster aan te bevelen. De stedelijke regeering werd door zijne hooge bescherming nog gunstiger jegens de Kapucijnen gestemd, want „mede regard nemende op de recommandatie van Ill^{me} en Eerw^{ste} Heere Nuncio Apostolijcq aen Magistraet hier overgedaen” ¹⁾, gaf hare volle toestemming tot verblijf der Kapucijnen binnen deze stad, zooals wij aanstonds zullen lezen.

Een derden steun vonden de paters in den drossaard van Haveskerke, heer van Vendegies, ridder enz. Deze was aangesteld over de domeingoederen van Prins Albertus. Zijn aanbevelingsbrief, dien hij aan de stadsregeering richtte voor de oprichting van hun klooster, luidde aldus:

¹⁾ *Resolutieboek der stad 's-Hertogenbosch* A. 18.

Messieurs cõme les pères Capucins désirent fort d'avoir place en la ville de Bois le Ducq, si n'ay peu laisser de vous prier très instament leur vouloir prester toutte ayde et assistance, veu qu'il y vad du service divin et de l'honneur. Vous sçavez quel fruit ces bons pères puevent faire, l'édification, qu'ils donnent à la commune populace et à tous, et qu'ils augmentent de beaucoup l'église catholique, appostolique et romaine. Je vous assure qu'en ce ferez service très agréabbe à leurs Altesses et qu'elles en recepvront très grand contentement, à moy en particulier me ferez très singulier plaisir, et du plus obligerez extrêmement les dicts bons pères de prier Dieu pour vostre santé et prospérité. Je ne doute que votre desir soit de leur faire tout ce qui vous sera possible, me disant d'estre

Messieurs, Très affectionné à vous faire service: Signé N. de Montmorency. A Bruxelles le 18e Juillet 1611. Sup-scribé A. Messieurs, messieurs les premier et aultres échevins et conseil de la ville de Boisleducq ¹⁾).

De hoogeerw. pater Provinciaal, door zulke aanbevelingen gesteund, zond twee Kapucijnen naar 's-Hertogenbosch om aldaar bij het stadsbestuur de noodige vergunning tot de op-richting van kerk en klooster te verkrijgen.

Deze paters verschenen 1 Aug. 1611 voor de Heeren der eerste leden der stad ²⁾. Zij werden zeer welwillend ont-vangen, doch, daar hunne toestemming alleen niet voldoende was, gaven zij den Paters hun verlangen te kennen, „dat men

¹⁾ *Resolutieboek der stad 's Bosch* A. 18, 5 Aug. 1611.

²⁾ Ter verduidelijking van hetgeen in deze geschiedenis over de ver-schillende Leden der stadsregeering zal worden gesproken, laten wij hier een beschrijving volgen van de wijze, waarop zij het stedelijk bestuur van 's Bosch vormden.

De stad werd van ouds bestuurd door drie Collegien, welke de Drie Leden der regeering genoemd werden. Zij beraadslaagden afzonderlijk, maar stemden vereenigd. Deze Collegien waren:

¹⁰. De Schepenen, negen in getal, die benoemd werden door den Hertog. De eerstbenoemde op de lijst was President-Schepen en had de leiding der vergadering.

²⁰. De Gezworenen en Raden. Alle afgetreden Schepenen waren dadelijk Raden, (het eerste jaar werden zij Gezworenen genoemd)

³⁰. De dekenen der Ambachten. Zij werden benoemd door de Schepenen, de Gezworenen en den Hoogschout op eene voordracht der Gilden.

Zie *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798*. Historische Studien door J. C. A. Hezenmans, 1899.

deselve op morgen sall laten comen inne vergadering der voorscr. twee ierste ledenen, om aldaer hen aengeven personnel te doen ende dat men tselve gehoirt, ende henne intentie naerder verstaen de saecke daarnae sall laten comen voor de stadt in haere drye ledenen ¹⁾).

Door deze woorden bemoedigd, wachtten de twee religieuzen met vertrouwen den volgenden dag af. Den 2^{den} Aug. kwamen zij voor de Schepenen en de Gezworenen en Raden, die de twee eerste Leden der stadsregeering vormden. Nu ontvouwdende deze Paters de reden waarom hun orde gaarne te 's Bosch een klooster zou oprichten, en legden hun tevens de levenswijze der Kapucijnen uit. Dit toch blijkt uit het *Resolutieboek der stad 's Bosch* van 2 Aug. 1611, waarin wij het volgende vinden opgeteekend.

Gecompareert in collegie der twee ierste ledenen, twee Heeren oft Paters Capucijnen, aendienende dat ten regard van goede reputatie deser stadt door de constantie bij haer soe lange inne dese tourbelente tijd, voor de heylighe Cat. religie soe trouwelick bewesen, ende waerdoor deselve over all waere gerennomeert ende om hier oyck bij leeringe en goede exemplen de goede gemeynte te mogen voorderen, zij waren versoeckende, ende biddende ennige plaetsse te worden gesigneert ende vergunnen voor henne residentie. Daerdoor sij seeghden dese stadt sonderlinghe egeen costen en soudende lijden, als levende op onseckere aelmoessen ende egeen eijgen goet hebbende, soeckende oft mogende hebben etc.

Wel waren nu de twee eerste Leden zeer genegen voor „eene soe godtvruchtighe saecke” en tevens gunstig gestemd door den „brieff van mijn Heere de Vendegies, hooft van financiën van haere Hoocheden” ²⁾), maar zij konden niet aanstonds een afdoend besluit nemen. Daarom vonden zij goed, „vuijten twee ierste ledenen ennige commissarissen te laten commiteren om met voorsc. E. Heeren Paters Capuchijnen te treden in communicatie ende henne E. goede intentie naerder

¹⁾ *Resolutieboek van 's Bosch*, A. 18.

²⁾ Albert en Isabella.

te verstaan. Hierop werden tot commissarissen gecommitteert de Heeren Balen en Heumen, Scepen, Mr Peeter Pelgrom ende Goyart Loeff, geswoirens, Rogier van Broecheven ende Mr Geerardt van Soemeren, raadsheeren”.

Den 5^{den} Aug. vergaderden weder de twee eerste Leden om van de Commissarissen den uitslag hunner zending te vernemen. In deze vergadering werd tevens de beschikking aangenomen, welke Goyart van Engelant had vastgesteld. Deze toch droeg aan de Kapucijnen op „zijn huisinghe ende erffenisse gestaen op ten Wijntmolenberch”. Ook werd het schrijven voorgelezen, welke de Vendegies aan de scepen en raad van 's Bosch, „in faveur der voorsc. Patres”, had gezonden.

De Commissarissen gaven een zoo gunstig verslag van hunne „communicatie” met de Kapucijnen, dat men oordeelde, „dat men deselve binnen dese stadt sall ontfangen, als hen wil comen aengenaem wesende, mits d'opdracht tot henne wooninge gedaen bij Heeren Goyarden van Engelant, op ten Wyntmolenberg, ende op hope dat de goede ende godtvruchtige innegesetenen deser stadt tot voorderinge van een soe heylige saecke in tijden ende wijlen hen sullen doen alle mogelijke caritate, behulp, ende assistentie. Dekens ad Juratos ¹⁾).

Nu moest nog het derde Lid der stadsregeering zijn goedkeuring schenken. Immers de leden der regeering konden wel afzonderlijk beraadslagen, maar zij moesten vereenigd stemmen. Nu werd het gevoelen ingewonnen van het derde lid, de dekenen der Ambachten. Deze zonden hun rapport in den 6 Aug. 1611. Wij willen dit in zijn geheel laten volgen, zooals wij het in 't *Resolutieboek* der stad vinden vermeld:

Wordt gedaen rappoirt bij den Dekenen op d'ontfangen binnen deser Stadt der E. Patres Capucijnen ende dat in gescriften prout in de billetten.

Smeden — opinie vande Dekens en geswoirens van de smeden, conform mette Heeren, sonder cost oft last van de stadt.

Molders. — De Dekenen van de molders ende olyslanders

¹⁾ *Resolutieboek 's Bosch*, A. 18, 5 Aug. 1611.

hebben met haer geswoirens gesproocken, soo is haer opinie dat de Heeren in de saecke van de Capucijnen sullen doen, dat haer dunckt dat wel is gedaen.

Backers. — Die dekenen ende geswoirens van de backers ambacht conformeren haer met die twee ierste ledene aengaende die Capucijnen.

Coorecoopers. — Opinie van het ambacht van Coorecoopers belangende het versueck der Capucijnen, setten 't selve ter discretie, ende in d'opinie van mijn Eerw. Heeren Schepenen.

Vischcoopers. — Verhouden d'incommen der Capucijnen.

Vleeshouwers. — d'Opinie van de dekens ende geswoirens van Vleeshouwers is, commen de Capuchijnen, wij en begeren henlieden nyet te keeren, wij soudens ons wel behelpen met die voorgaende religieusen, daer wij ons tot noch toe mede beholpen hebben

Touwers. — Consentiunt sonder cost ende last van de stadt.

Ververs. — Gelijk de Touwers, want de stadt qualicken tegen de costen can.

Wullewevers. — De dekens hebben met hunne geswoiren gesproocken belangende het versueck van de Patres van de Capucijnen, seggen, dat zij hun hierin verwonderen, over mits de Patres van de Jhesuiten hier sijn gecomen sonder hunnen consent, soo verdunckt hun, dat zij oock wel sullen commen sonder hunnen consent, ende soo zij hier in consenteerden verdunckt hun, dat zij verobligeert soudens zijn hun te assisteren ende te accommoderen, dwelck gheen groote swaricheijt en soude zijn voor de stadt waer se soo veel te voren alsse wel ten achteren is.

Nastelmakers. — Conformeren haer in alles mette opinie van de twee ierste ledenen.

Cremers. — Conform mette Heeren sonder cost ende last deser stadt, ende dit bij monde van de dekenen sonder geschrift over te brengen.

Gewantsnijders. — Met henne geswoirens gesproocken hebbende soo veel aengaet het ontfangen van de Capucijnen, zijn wel te vreden alsulcke devote psoonen te ontfangen, want soe tshijnt dat die sorchfuldich voor ons bidden, maer soudens wel verduncken, dat men hoorden regard te nemen op sommige arme, die commen vuijten lande van Cleeff ende Luydick, ongeleert ende ongedicht, daer de stadt groote last dagelix aff is hebbende ende meer groote schuyvetten comende vuijt Hollant ende andere landen die noch quade woorden spreecken als men se heet gaen.

Bontwerckers. — Die dekens ende geswoirens is haer opinie, dat zij dat stellen in handen van het Capittel.

Spelmakers. — Dekenen ende geswoirens van de spelmakers hebben met malcanderen gesproocken, zijn te vreden, dat men die goede Heeren van de Capucijnen sall ontfangen, ende dat sonder cost van de comptoir.

Screijmakers. — Conform cum dominis, sonder billet over te brengen in geschrift.

Hoedemakers. — De opinie van de Hoymakers, die seggen alsoe dat die Jhesuiten sijn ingecommen, om daer gheen kennis aff te hebben gehadt, soe seggen die dekens ende geswoirens, dat die Heeren soudon doen soo haeren raedt sall gedragen, want zij daer gheen kennis aff en hebben.

Summa opinionum begrijpt in effecte consent van derthien ambachten, ergo consent, daervan den Heere president den selven heeft bedankt ¹⁾).

Zoo hadden dan de drie collegiën ieder afzonderlijk be-raadslaagd en waren gunstig genegen voor de komst der Paters Minderbroeders Kapucijnen te 's-Hertogenbosch. Nog dienzelfden dag kwamen zij ter vergadering om vereenigd hunne toestemming te geven voor de oprichting van het klooster. Wij kunnen niet nalaten dit gewichtig raadsbesluit in zijn geheel te laten volgen, en des te meer, wijl daaruit blijkt welke groote achting het stadsbestuur den Kapucijnen toedroeg, en hoe het vertrouwde dat de inwoners van 's-Hertogenbosch deze Paters met liefde zouden ondersteunen.

Extensie der Acte op d'ontfangen van de Patres Capuchinen.

Op het mondelingh aengeven, versoeck ende bidden bij twee E. Heeren Patres des ordre van de Capucinen aen Schepenen, Geswoirens ende Raedtsmannen, representerende de twee ierste ledenen der stadt van Shertogenbossche gedaen ende daernaë inne volle vergaderinge der drie ledenen der selver stadt voorgedraegen, om die van tvoorsr. ordre van Capucijnen aldaer te worden ontfangen ende henne residentie te houden als in dandere steden van Brabant ende Vlaenderen ende Arthois is geschiedt, op hope van goetwillich ende caritatiff onderstant van de goede lieden, te meer want Heer Goyart van

¹⁾ *Resolutieboek der stad 's Bosch*, A. 18, 6 Aug. 1611.

Engelant eertijds raedtsman deser stadt, ende nu priester, aen hen toegeseeght hadde het transporteren ende overgeven van seeckere huysingen, gront ende erffenissen, gestaen ende gelegen ter plaatssen genoempt opten Wijntmolenberch ende gelijck oyck den voorscr. drie ledenen van de voorscr. transporten daernae is gebleecken, soo eest dat 't gene voorscr. overgemerckt mede regard nemende op de recommandatie van Ill^{me} en Eerw^{ste} Heere Nuncio Apostolijcq aen den Magistraat hier over gedaen ¹⁾, eensamentlyck op te brieven bij zijn Edelh. de Baenreheere van Havëskercke, heere van Vendegies, Riddere etc., hooft van Haer Doorluchtichste Hoocheden Domeijnen en Finantiën in faveur van de voorscr. Heeren Capucijnen aen de Scepenen ende Raadt der voorscr. stadt gedirigeert. De voorscr. twee ierste ledenen, houdende de compste der voorscr. E. Heeren Capuchijnen voor willecom ende aengenaem, hebben geaccordeert ende geconsenteert, accorderen ende consenteren mits desen, dat die van d'ordre oft regule vande Eerw. Heeren Patres Capucijnen binnen, dese stadt sullen worden ontfangen ende henne residentie nemen. Op hope dat de goede innegesetene der voorscr. stadt tot voirderinge van eene zoe godtvruchtige saecke in tijde ende wijlen oock sullen doen alle mogelicke caritative hulpe ende assistentie, met welke verclaringe van accoord ende consent. De Dekenen van de ambachten, nae communicatie daer over met hen Geswoirens gehouden, hen hebben geconformeert, sonder laste dess. Stadt, dan bij volontaire ende caritative subventie.

Actum respective den vijffsten ende zesten dagen der maent van Augusti 1600 ende elff.

Ter ordonnantie vande voorscr. drie ledenen der stadt van Shertogenbossche ende mij als pensionaris aldaer tegenwoirdich ondgeteekent

W. van Reys ²⁾.

Zoo was dan de vurig verlangde toestemming gegeven. En, wat den Minderbroeders-Kapucijnen nog meer vreugde

¹⁾ Nota. Dat de Ill^m heer Nuntius Guido Bentivolio, te dess. tijde binnen dess. stadt was, om deselve te commen versuecken ende bezien, mits haere renommee in Italiën.

²⁾ Afschrift in ACB I, 8122. De Pensionarissen waren de rechtsgeleerde raadgevers der stadsregeering; zij voerden de pen en bij alle belangrijke gelegenheden het woord. Groote kennis, vooral in stadsrechten en privilegiën, werd voor dit ambt gevorderd. Zie J. C. A. Hezenmans, *'s-Hertogenbosch van 1629—1798*, p. 25, Nota.

schonk, was het bewustzijn dat hunne komst te 's-Hertogenbosch zeer welkom was zoowel voor het stadsbestuur als voor de inwoners dezer grijze hertogstad.

Daar nu de volledige toestemming voor hunne komst was verkregen, kwamen weldra de Minderbroeders-Kapucijnen te 's Bosch aan (6 Aug. 1611). De weleerw. heer Godefridus van Engelant ontving hen met groote vreugde. Voorloopig vestigden zich de Kapucijnen op den Windmolenberg en om deze reden veranderden zij niets aan de woning, want, zoodra de gelegenheid zich aanbood, zou van Engelant hen krachtig ondersteunen voor de oprichting van een klooster, dat beter voor het verblijf en de levenswijze der Paters geschikt was.

In dit eerste huis leefden de religieuzen onder de stipste onderhouding des regels. Hier baden zij gezamenlijk voor hunne weldoeners en werd iederen dag het H. Sacrificie der Mis te hunner intentie opgedragen. Zoo beloonden zij in hun armoede de vrijgevigheid hunner weldoeners.

Daar de Kapucijnen niets in eigendom mogen bezitten, noch in persoon noch in gemeenschap, was een hunner eerste zorgen een geschikten persoon te vinden, die voor hen, in naam en in gezag van den Apostolischen Stoel moest zorgen voor alles wat de inkomsten en uitgaven betrof en het bestuur voeren in alle zaken, die den broeders tot gebruik zijn toegestaan. Die persoon, of syndicus, behoorde dus wel het volle vertrouwen waardig te zijn.

Wien zouden de Kapucijnen voor zulke gewichtige bediening uitkiezen? Wien anders dan hun vromen weldoener, den eerw. heer Godefridus van Engelant!

Van Engelant, de eerste syndicus der Kapucijnen, vervulde deze bediening met al de toewijding, welke de liefde hem ingaf. Hij gevoelde zich gelukkig en voor zijne liefderijke zorgen ruimschoots beloond door de geestelijke gunsten aan deze bediening verbonden. Immers, nu deelde de waardige priester in alle goede werken der Kapucijnen, zijne ware vrienden; nu mocht hij rekenen op de bijzondere bescherming

van den H. Vader Franciscus, welke de Seraf van liefde had toegezegd aan allen die voor zijne volgelingen zouden zorgen.

De goede God beschermde op zichtbare wijze de arme kloosterlingen, die alles te Zijner liefde hadden verlaten om Hem te volgen.

Gedurende twee jaren leefden de Kapucijnen in deze woning, toen in 1613 zich de gewenschte gelegenheid aanbood tot de oprichting van een geschikt klooster.

Ook nu vonden de religieuzen hun voornaamsten steun in Godefridus van Engellant. Hij toch verkocht zijne goederen op den Windmolenberg gelegen en besteedde het daaruit verkregen geld tot aankoop van een plaats, die voor dat doel bijzonder geschikt was. Deze werd gevonden in de Postelstraat, een *gedeelte* namelijk van het oude Refugiehuis der Postelheeren. ¹⁾

De Kapucijnen konden wel dit gedeelte overnemen, doch het pand bood geen ruimte genoeg aan, en bovendien, zooals de zeereerw. heer Th. Ign. Welvaerts, archivaris der Abdij

¹⁾ In de inleiding van *Het Refugiehuis der Abdij Postel te s-Hertogenbosch*, door Th. Ign. Welvaerts, door het Provinciaal Genootschap te 's Bosch in 1888 uitgegeven, leest men „Het is bekend, dat in vroegere eeuwen de groote abdijen en geestelijke gestichten, welke op het land gelegen waren, zich toevluchtshuizen bouwden binnen de bemuurde steden, om in tijden van oorlog en woelingen eene schuilplaats te wezen voor hare bewoners, en die tevens dienden om de leden, welke voor de belangen der abdijen reizende waren, te herbergen. Zoo bezat de abdij Postel (in 1140 gesticht) refugiehuizen op verschillende plaatsen te Leuven, Diest, Emmerik enz. Een der voornaamste was het Refugiehuis in den Bosch, in de Postelstraat, welke daaraan waarschijnlijk haren naam ontleent. Het stond waar zich tot voor eenige jaren het hotel „Het Oud-Keizershof" bevond, terwijl de achterhuizinge door eene brouwerij werd ingenomen. Thans zijn op die plaats, sedert 1857, de geestelijke zusters van Engelen gevestigd."

In 1258 werd die huizing tot bovengenoemd doel aan de reguliere Kanoniken van Postel geschonken door Lamb. Sus, poorter van 's Bosch. In 1554 werd de vorstelijke toestemming verkregen om dit huis te verkoopen. Rondzwerfende horden hadden zware schade aan het huis berokkend en Postel was in die hachelijke omstandigheden niet bij machte zijne drukkende schulden te vereffenen dagelijks met meer lasten bezwaard, moest het klooster eenige goederen verkoopen ter dekking zijner schuld. De verkooping heeft echter geen plaats gehad, zooals uit een handschrift van Koning Philips blijkt. Eindelijk kwamen de Kapucijnen in 1613 in het gedeeltelijk bezit dezer huizing. (Archieven der Abdij v. Postel).

van Postel in zijn werk ¹⁾ zegt, „hoewel het niet zal uitgeschenen hebben door rijkdom en pracht van bouwstijl — daarvan trouwens wordt nergens melding gemaakt en als zoodanig is het op de oude kaarten der stad 's-Hertogenbosch ook niet afgebeeld — was het toch te veel een heerenhuis, te fraai, te zwierig om voor de nieuwe bewoners te kunnen dienen. Deze bezigen, overeenkomstig de voorschriften hunner instelling, een bouwstijl die volstrekt eenvoudig, ja zelfs armelijk is, die nergens sieraden vertoont of iets wat naar pracht zweemt”.

Dit gedeelte moest daarom, met nog andere woningen worden gesloopt om een nieuwe kerk en een geschikt klooster te kunnen optrekken. Doch wie zouden den Kapucijnen de noodige middelen verschaffen?

Hierin zorgde wederom de goddelijke Voorzienigheid: Tot dan toe waren de religieuzen zoo zichtbaar geholpen en ook nu zou de goede God de harten van verschillenden bewegen om de zijnen te ondersteunen ²⁾.

Behalve Godefridus van Engelant zullen wij andere wel-doeners ontmoeten: Franciscus van Broeckhoven met zijn broeder Petrus van Broeckhoven, destijds thesaurier van Brabant in het district 's Bosch, en vooral het stadsbestuur en de inwoners der Brabantsche hoofdstad.

Wanneer wij de blijken hunner edelmoedigheid vernemen, dan zullen wij gaarne getuigen, dat hun steun immer in gezegend aandenken zal blijven. Dat het steeds tot eer zal verstrekken zoowel aan onze katholieke voorvaderen van 's Bosch als aan het gemeentebestuur van deze stad, de liefde, waarmede zij Franciscus' zonen ontvingen en de ijver, waar-

¹⁾ *Het Refugiehuis* enz., blz. 72.

²⁾ Met ongehoorden bijval predikte P. Angelus van Amersfoort de vasten te 's-Hertogenbosch in 1613. Ongelukkiglijk was dezelfde pater spoedig de oorzaak van moeilijkheden voor de nieuwe stichting, zooals wij lezen in een oud handschrift van P. Damianus van Bourbourg (1611), *ACB*, III, 7031, blz. 30: „P. Angelus Amorsfortius, existens guardianus Gandavi, concionata quadragesima Silvaeducis cum summo omnium applausu, post Pascha 15 Aprilis anno 1613 aufugit et apostatavit e conventu Gandensi, abutque in Hollandiam, cum maximo scandalo et admiratione Silvaeducensium”.

mede zij de arme kloosterlingen ondersteunden tot den opbouw van hunne nederige kerk en klooster.

Een krachtigen steun vonden de Kapucijnen bij het stedelijk bestuur.

Wij lezen in het Resolutieboek van 's Bosch, dat daar den 7^{den} Juni eene vergadering werd gehouden door de drie Collegiën om hunne goedkeurende stem uit te brengen voor de groote aalmoes, welke de twee eerste Leden aan de Kapucijnen wilden schenken. In deze vergadering werd het verzoekschrift der paters voorgelezen, waarna de stemming plaats had.

Ten einde een duidelijk overzicht van het geheel te vormen, laten wij letterlijk volgen, zoowel het smeekschrift van de Kapucijnen aan het stadsbestuur om geldelijken steun voor den bouw van hun klooster en kerk, als het goedgunstig antwoord, dat daarop werd gegeven.

Omstreeks Juni 1613 dienden de Kapucijnen de volgende deemoedige petitie in:

Aen mijne Edele ende zeer voorseeneghe Heeren President, Schepenen, Ghesworen, Raetsheeren, Deken en, ende goede mannen van de Ambachten representerende die drie Leeden ende corpus deser Stadt van 't Shertoghenbossche.

Vertoonen in alder ootmoet ende met goddelijcke dienst-willegheyt die Patres Capucinen, hoe dat zij over omtrent drie jaeren, alzoo door V. E. catholique devote jonste, als door recommandatie van zijne Hoogheyt in dese haere stadt ontfanghen geweest hebben, om alhier tot stichtinghe van de heyleghe kerke, tot vermeerderinghe des eeren Godts ende tot dienst der ghemeynte te moghen conventuelick leven, volghende den eisch haer lieder Reghel, waertoe zij van noode hebben een clooster te stichten in bequaeme plaetse, om dewelcke te beneersteghen ende vercrijghen zij in dese stadt sijn kommen woonen in die Diepstraete in een huys haerlieden tot dien eynde bisonder van Eerw. heer Ingeland ende ander devote personen ghecocht, twelck teenenmael onbequaem wesende zoo tot den dienst van de ghemeinten als tot hun eighen ghebruick om die groote vochtegheit, deur die wateren, tenemael contrarie haerlieden naekte aermoede

ende starigheit van haeren Reghel ende statuten, hebben ander plaetse ghevonden daer zij met meerder bequaemheit zouden moghen haer clooster timmeren. Maer wandt zij die selve plaetse niet en konnen om haeren hooghen prijs vercrijghen, want in communicatie gheweest hebbende bevinden dat int vercoopen der erve, die zij in de Diepstraete bewoonen, haer noch soude ontbreken boven drie duysent guldens, wesende die plaetse die zij meenen te coopen van weerde van omtrent ses duysent guldens, ende t'huys daer zij teghenwordich in woonen maer tusschen de drie ende twee duysent guldens weert en is; betrouwende in V. E. liberale miltheyt ende catholicken ijver die zij tot alle goede werken altijts betoond hebben, zijn met alder oetmoedegheit — — gheen ander middel wetende — — haer hertelick biddende hun te willen jonnen deselve ontbrekende somme tot voldoeninghe van de coop van de voors. plaetse, ten opsicht dat alle andere steden, daer sij toeghelaeten hebben gheweest is dese Nederlanden haer altijds te minsten die plaetse hebben ghegheven om te betimmeren, wel wetende dat V. E. niet mijn en sullen willen doen, dan alle die ander mijnderen steden.

't Welck doende de vertoonders sullen verbonden wesen V. E. alle dienst te betoonen, ende den Almachtighen Godt altijts sonderlinghe te bidden voor de welvaert van dese haere catholicke vermaerde stadt ¹⁾).

De Minderbroeders Kapucijnen mochten nu het volgend antwoord ontvangen:

7 Juny 1613.

Gelesen de requeste des Heeren Patres Capucijnen
Opinie.

Dekenen ad Juratos, zoe zij toch effen wel daerbij moeten ghaen om die saecke van den Capucijnen nopende de requeste van den Patres Capucijnen, sijn de meeste opinien der twee ierste ledenen, dat men tot behoefte deser zoo godtvruchtige saecke, sal consenteren eens de somme van drye duysent gulden ende daertoe voor den tijt van drie ierstcomende maenden, te beginnen prima July alderlei bieren sal belasten bij verpachtinge den pot biers met eenen pennig tot last van c'en borger, ende twee pennigen voor den tapper, in de ver-

¹⁾ ACB. I, 8092.

stande dat men ierst sal scinderen ende teijnden de drie maenden wederom aff scinderen, behoudelijk oock dat de tappers nyettegenstaende dese belastinghe geduirende den voorscreven tijt de gemeijn bossche bieren nyet hooger en sullen moegen vercoopen dan 13 st. den pot ende dat nae d'expiratie van de voorscr. drye maenden, dese belastinge datelick sall cesseren ende ophouden.

Dekenen ad Juratos.

Hierop werd rapport gebracht van het gevoelen der dekenen van ambachten.

Smeden. — Capucijnen. De 3000 gl. te worden genomen vuyt 't comptoir, soe verre tselve bestant is, ende ingevall neen, noch te worden genomen, patientie ten huijse daer de goede Heeren nu ter tijt sijn, op hope dat bij goede herten oft anderssins daer inne nairder sall mogen worden versien.

Molders. — Absent. Capuchijnen. Conform mette Heeren, salvo sonder nijeuwe belastinge.

Beckers. — Capuchijnen. Verhouden dess. tijt mits de crancke neringe de post consenteren ende 3000 gl. vuyt tcomptoir sonder nijeuwe belastinge.

Corencoopers. — Capucijnen. Eenen omganck te laten doen, ende nai den omganck te doen nae behoiren.

Viscopers. — Capuchijnen. Sijn wel geneijcht hen te helpen vuijt 't comptoir maer sonder neijewe belastinge.

Vleeshouwers. — Capucijnen. Te helpen vuyt tcomptoir soe daer middelen sijn.

Touwers. — Capucijnen. En connen nijet verstaen tot nijewe belastinge, maer te nemen vuijt tcomptoir soe verre daer middel is, ende des neen, eenen omganck ierst eens te woren gedaen.

Ververs. — Capuchijnen. Nijeuwe belastinge verhouden, maer hen te helpen vuyte slagen van den bieracchijs.

Wullewevers. — Capucijnen. Non accordant, maer daertoe den wijnacchijs te verpachten, oft anderssins vuijten wijnkelder dess. stadt te haelen.

Nastelmakers. — Capuchijnen. Non accordant inde nijeuwe belastinge, maer om te bethoonen henne goede affectie, sijn tevreden dat vuijte ierste verpachtinge van den bieracchijs sall worden betaelt een duijsent *gulden*, tegen d'jaer insgelijcx een duijsent *gulden* ende daernaen nocheens duijsent *gulden*, onder acte van de stadt en geen en voirdere belastinge aen te geven.

Cremers. — Capuchijnen. Mette smeden ende andere ambachten.

Gewandsnijders. — Capuchijnen. Te vijnden op te wijnen voor den tijt van sess maenden.

Spelmakers. — Capuchijnen. Eenen omganck te doen ende daerna te doen, soe de raedt gedragen sal.

Schreijnwerkers. — Capuchijnen. Te laten doen eenen omganck in de stadt, ende daertoe te moegen hebben twee jaer van 'tgene de Paters Jesuiten hebben genoten.

Hoedemaeckers. — Prout in scripto aldus aengaende de 3000 gl. voor d'Eerw. Heeren de Capuchijnen, dragen wij consent op alzulcke conditiën als hiernaevolgt. Dat men een duysent gulden sal vijnden op alle wijnen, noch een duysent gulden op alle vreempde bieren, noch een duysent gulden op den mee ende in soe verre dat men dat nyet en can vijnden in drye maenden, dat men daertoe nemen sess maenden, om oirsaecke dat de schamelen gemeijnte bij het bruijn bier grootelijk soude geïnteresseert wesen. ¹⁾

Uit dit voorgaande blijkt, dat negen ambachten hunne toestemming verleenden voor een aalmoes van drieduizend gulden, welke uit de gemeentekas den Kapucijnen zou worden uitgekeerd. Want men wilde tot dekking dezer gift geen nieuwe belasting aan de ingezetenen opleggen. Daar dit getal echter niet voldoende was voor zulk een afdoend besluit, moesten de overige ambachten den volgenden morgen bijeenkomen „om insgelijcx consent te brengen totte voorscr. 3000 gl. vuyt 't comptoir". Den 8 Juni werd door deze negen dekenen deze verklaring afgelegd:

Nairder rappoirt.

De Dekenen nyet geconsenteert hebbende in de 3000 gl. eens vuyt 'tcomptoir sonder nyeuwen belastinge ende tot behoefte der E. Heeren Capuchijnen verklaren ende rapporteren als volgt:

Corencoopers. — Conform in drie duysent gl. eens vuyt 'tcomptoir sonder nyeuwe belastinge.

Touwers. — Ad idem.

Gewandsnijders. — Ad idem. Sonder nyeuwe belastinge.

Hoedemakers. — Ad idem. tzij van de slagen der nyeuwen

¹⁾ Resolutieboek, A. 18, 7 Juni 1613.

aenstaende verpachtinge van de bieracchijs oft anderssins vuyt tcomtoir sonder nyeuwe belastinge.

Spelmakers. — Conform inde 3000 gl. eens sonder nyeuwe belastinge, maer vuyt tcomptoir.

Schreijnwerckers. — Souden wel goetvrienden dat hen opinie op gisteren gebracht, soude plaetsegrijpen, nyettemin dat men den Capuchijnen soude toe vuegen de helft van de prouffytten van de wijnkelder voor den tijt van een halff jaer.

Wullewevers. — Conform in de 3000 gl. vuyt tcomptoir met termijnen ende soe het gevuechelixte sal connen geschieden.

Derhalve stemden nog „sess ambachten” voor de schenking van 3000 gulden uit de gemeentekas, zonder verplichting van een nieuwe belasting op te leggen. Nu was er zooals het Resolutieboek zegt: „volcommen consent”.

Eindelijk kwamen den 14 Juni de twee eerste Leden bijeen,

om te concilieeren d'opinionen van drye ledenen in de saecke van de Patres Capucijnen op het furneren ende vijnden der somme van drie duysent gulden eens, welcken aengaende gedragen d'opinionen van de twee ierste ledenen, regard nemende dat de dekenen nyet en begeren te verstaen tot ennighe nyeuwe belastinge van bieren oft andere specien, maer wel dat de voorscr. somme sall worden gevonden vuyt tcomptoir bij redelijcke termijnen, dat men daerom d'opinie van de voirsr. derden lith sall aannemen ende volgen. Doende over sulcx de voorscr. somme van drie duysent gl. furneren vuyt tcomptoir bij gevuechelijcke payen ende termijnen, soo nochtans dat het vuytreijcken of voldoen van ennige termijn sall worden verhouden tot dat de voorscr. Patres van huijsinge oft woninge bynnen dese stadt met voorgaen kennisse van den magistraat sullen wesen versekert, om daer inne henne residentie te houden. ¹⁾

Eenige dagen na dit goedgunstig besluit, ontving het stadsbestuur een schrijven van den landvoogd Aartshertog Albert van Oostenrijk en diens gemalin de infante Isabella, die de Spaansche Nederlanden regeerden. Daarin betuigden zij hunne tevredenheid en gaven hunne voldoening te kennen over de

¹⁾ *Resolutieboek*, A, 18, 14 Juni 1613.

welwillende handelwijze, welke de stad ten opzichte der Kapucijnen toonde. Zij spoorden den Magistraat aan, dezelfde genegenheid ten opzichte dezer religieuzen te blijven betoonen en tevens een geschikt verblijf voor hen aan te koopen, opdat zij zich des te gemakkelijker op de werken van zielenijver konden toeleggen. Wij laten dit waardeerend schrijven in zijn geheel volgen.

Les Archiducqz.

Chers et bien aimez. Nous avons volontiers entendu qu'ayez tesmoigné tant d'affection à la réception des Pères Capucins en nostre ville de Boisleducq, lesquelz sy allans establir avecq intention de procurer l'avantage spirituel de vos suppostz, au moyen de leur vie exemplaire et d'autres saintes exercices qu'en debvez attendre. Nous vous avons bien voulu exhorter par ceste de continuer la mesme affection en leur endroit, et vous efforcer de leur acheter une maison propre à leur profession et vocation, à fin que tant plus commodement ils puissent vaquer aux devoirs que leur incombent. Et Dieu vous ait chers et bien aimez en sa sainte garde. A Marie-mont
le XIIe de Juing 1613.

Albert,

A nos chiers et bien aimez les
Echevins, Jurez, Conseilz et Doyens
des Mestiers, representans les trois
membres et corps de nostre ville de
Boisleducq.

Prate

Deze brief werd den 1sten Juli 1613 in de raadsvergadering voorgelezen. De Magistraat had derhalve het verlangen van Albert en Isabella voorkomen. Vandaar dat de Heeren der twee eerste Leden verklaarden: „alsoo voor date van de ontfangen van den voorscr. brieff de drye ledenen op t'versueck van de voorscr. E. Patres hebben versien, dat daerom den voorscr. brieff is cesserende, als te voorens voldaan”. ¹⁾ De Kapucijnen zouden volgens het raadsbesluit deze ruime geldelijke aalmoes

¹⁾ Resolutieboek, A. 18, 1 Juli 1613.

ontvangen zoodra het nieuwe klooster gereed was om „daer inne henne residentie te houden.”

Daar de religieuzen door zulken krachtigen steun der stad waren geholpen, onderhandelde de syndicus, Godefridus van Engellant, met den Overste van Postel, Rumoldus Colibrant, over den aankoop van een *gedeelte* der goederen, in de Postelstraat gelegen ¹⁾, en werd de verkoopacte den 17 Juni 1613 gesloten, tusschen Rumoldus Colibrant, overste, en Theodorus Roymans, pastoor te Lagemierde, als gevolmachtigden van Postel en Godefridus van Engellant, syndicus der Kapucijnen, met frater Antonius van Brugge en frater Benignus van Amersfoort, beiden Kapucijnen. (Bijlage I).

Dit gedeelte van het Refugiehuis ging voor de som van 5000 gulden aan de Kapucijnen over, terwijl Godefridus van Engellant zich zelven met al zijne roerende en onroerende goederen borg stelde, dat dit bedrag in drie termijnen zou worden afgelost. Wel hadden de paters nu een geschikte plaats, doch zij konden niet aanstonds al hunne rechten daarop laten gelden, daar, zooals uit de verkoop-akte blijkt, een ander persoon, Everard Putter van Hoeck, het huis nog voor negen jaren in huur had ²⁾. Na wederzijdsch beraad kwam echter deze huurder met Van Engellant overeen, dat hem 250 Rijns gulden zouden worden uitgekeerd en dat hij zich in het huis zou vestigen, dat eertijds aan Jonkvrouw van Nuenen, en thans aan Godefridus toebehoorde.

De Magistraat van 's Bosch bevestigde den 16^{en} Juli, in een schrijven aan Rumoldus Colibrant, de verkoop-akte en verklaarde niets meer te verlangen dan dat de Paters Kapucijnen zoodra mogelijk de nieuwe woning konden betrekken.

In de verkoop van dit gedeelte des Refugiehuis waren vele personen betrokken. Vandaar was de koopakte gesloten

¹⁾ Zie nopens dat huis *ACB.* 1, 8087bis. — Een protest der Minderbroeders (14 April 1613; *ACB.* I, 8088), die vonden dat de nieuwe stichting te dicht bij hun klooster was gelegen, bleef zonder gevolg.

²⁾ Cfr. *ACB* I, 8089.

onder voorwaarde, dat de Abt van Floreffe, Jan Roberti, als overste van zijn filiaal-klooster Postel (later tot abdij verheven) en de Aartshertogen Albert en Isabella, als beschermheer van het Huis Postel, de overdracht zouden goedkeuren.

De abt Jan Roberti gaf den 5^{den} Aug. 1613 zijn noodige toestemming met een akte, waarin o. a. de beweegredenen aangevoerd werden, waarom de Kapucijnen een klooster te 's Bosch verlangden op te richten, en de Bosschenaren in die beweegredenen volkomen deelnamen. (Zie Bijlage 2).

Zooals uit dit schrijven van den abt Jan Roberti blijkt, moesten ook de Aartshertogen het octrooi verleenen om dit gedeelte van het Refugiehuis te verkoopen. „De machine van verkoop en overdracht van goederen,” gelijk Th. Ign. Welvaerts zegt, ¹⁾ „werd in die dagen, gelijk men ziet, door een veelvuldig raderwerk in beweging gebracht; mankeerde een of ander wiel, de geheele machine stond stil. Ook het vorstelijk rad moest draaien en zijne vrije beweging kunnen volgen,” „maer alsoe een suppliant oft wel die van den Goidshuyse geene onruerende goederen ofte gronden van erven, sonder onss voergaende consent ende octroyen, vermogen te vercopen, veraliengeren, oft eenichsins belasten,” werd bij de verkooping van het Bossche huis de noodige toestemming van Albert en Isabella gevraagd.

Ook deze toestemming werd den 8 Augustus 1613 geschonken, zooals blijkt uit een schrijven van Albert en Isabella. (Zie Bijlage 3).

Twee dagen na dit schrijven zonden Albert en Isabella een openbare dankzegging aan den Magistraat van 's Bosch, „tot bedanckinge deser stadt van de liberaliteyt ende gethoont ende gedaen tot voirdeel van de Patres Capucijnen, in het vercrijchen van eene woninge oft huysvestinghe.”

Eindelijk werd voor een notaris het gedeelte van het Refugiehuis aan de Paters Kapucijnen overgedragen. Den 4 Nov. 1613 verklaarde namelijk de openbare notaris Hieronymus

¹⁾ *Het Refugiehuis der Abdy Postel te 's-Hertogenbosch*. 1888, blz. 63.

Joes, bij den Raad van Brabant geadmitteerd, dat voor hem verschenen zijn „de eersaeme heer Dierich Roymans, pastoor van Legemierde ende Peetere Mutsaers, borger der stadt Tsertogenbossche” als gevolmachtigd door Rumoldus Colibrant om die huizing in Den Bosch met de gronden en verdere toebehooren, volgens gesloten verkoopingsakte, aan den eerw. heer Godefridus van Engellant over te dragen ten bate der Minderbroeders Kapucijnen. ¹⁾

De Kapucijnen hadden derhalve door de vrijgevigheid hunner weldoeners, vooral van het stadsbestuur en van den eerw. heer Godefridus van Engellant een ander „huys, erve, zijdehuys met sijne gronde, poirte, poirtehuys, plaetse, hoff met een brugge over den stroom ofte water aldaar vlietens, ... gelegen binnen der stadt in de Postelstraat tusschen en erve Michiels van Sterren totten water toe en te voorts neffens Loyers Gasthuys, en voorts ende tusschen erffenisse Arnts van Heesch en een straetken uitkomende op het water aldaar, en voorts den hoff over het water neffens erffenisse Goyarts Gerartsse, enz.

Doch, zooals we reeds lazen, bood dit pand geen ruimte genoeg voor klooster en kerk en was het bovendien nog te veel een heerenhuis, te fraai om voor de nieuwe bewoners te kunnen dienen.

Er moesten derhalve veranderingen worden gemaakt.

* * *

Onder het bestuur van pater Marcellianus van Brugge werd in 1613 het refugiehuis ingericht tot een geschikt verblijf voor de Kapucijnen. Een der schepenen van den Bosch legde den eersten steen van het klooster, terwijl het stedelijk bestuur bij deze gelegenheid een gift van zestig gulden schonk.

¹⁾ Daar dit stuk, welks echtheid door den Secretaris van 's Bosch, J. van der Meulen, gewaarborgd is, nogal menige bijzonderheden aangaande de huizing der Postelstraat bevat, hebben wij het in Bijlage 4 opgenomen.

P. Judocus van Gent leidde als *magister fabricae* het werk. De gardiaan, p. Marcellianus, uit het adellijk geslacht Pardo de Spinoza, staat in de *analecta ordinis* en in ons *necrologium* vermeld als gardiaan en definator-lid van den provincialen raad. Doch wat hem vooral siert, teekent het archief in deze woorden aan: *erat pater observantissimus, vetus imitator S. P. N. Francisci*. Wel was het derhalve een zegen onder zulk een leidsman de nieuwe woning te betrekken en den regel binnen en buiten het klooster nauwkeurig te volgen. In het kloosterleven toch, zoowel als op het missieveld, was hij aller voorbeeld en raadsman.

Volgens toenmalig gebruik werd 20 December 1613 met groote plechtigheid het teeken des Kruises voor het nieuw verblijf geplant, doch eerst na een groot jaar kon men met den bouw der kerk een aanvang nemen. De paters wilden namelijk hun terrein wijzigen. Daartoe dienden zij een petitie in bij den raad met het voorstel om drie woningen met het Loijersgasthuis voor oude mannen, bij hun klooster gelegen, te voegen bij hun reeds verkregen panden. Daarentegen zouden zij in ruil een gedeelte van hun terrein afstaan en tweeduizend gulden vergoeding betalen ¹⁾, „met goedvinden van de provisoren ende vrienden des fundateurs van tzelve gasthuys voir de huysinge, plaetssche, hof ende erffenisse van Loyers-gasthuys.” Dit gasthuis ook Kuijstens-gasthuis genoemd, gegrond door Willem Loijer en zijne huisvrouw Heijlwich in 1440 en bestemd voor zes oude mannen en eene dienstmaagd, werd naar de Tolbrugstraat overgebracht.

Wat eene vreugde voor de kloosterlingen en de geloovigen, toen de elfde Mei 1615 was aangebroken. Daags te voren had Z. D. H. Nicolaus Zoësius de bisschoppelijke wijding ontvangen in de kathedraal en nu legde Monseigneur zelf, in het bijzijn van vele geestelijken, den eersten steen der kerk. Vol belangstelling luisterde het volk, dat in groot getal was

¹⁾ ACB. I, 8093 T. — 8096 T. (stukken op perkament, met aanhangende zegels). 8094 T. is de amortisatiebrief (Brussel, 5 Nov. 1614).

toegestroomd naar de predicatie, welke de bisschop bij deze plechtigheid hield. ¹⁾

Den 18 Jan. 1618 werd de kerk gebenediceerd en in gebruik genomen. Toen eindelijk de bouw geheel voltrokken was, consacreerde Mgr Zoësius, op den feestdag van den H. Apostel Matthias, in Febr. 1620 de nieuwe kerk „ter eere van den almachtigen God en ter herinnering aan de gelukzalige Maagd Maria en onzen H. Vader Franciscus”, wijdde de twee altaren en stelde de jaarlijksche herinnering op den derden Zondag na Paschen, den dag zijner wijding tot bisschop ²⁾).

Ook bij deze gelegenheid liet de stedelijke regeering zich niet onbetuigd. Evenals bij de eerste steenlegging nam zij openlijk deel aan de plechtigheid der kerkconsecratie en steunde de stichting der Kapucijnen door milde giften. Tot aankoop van den grond had zij reeds 3000 gulden geschonken, bij het begin van den bouw gaf ze 1000 gulden en op den inwijdingsdag aan de feestvierende Kapucijnen „een maaltijd beter dan gewoonlijk”, verder 1000 gulden subsidie voor een muur tusschen den tuin der paters en die der kloosterzusters van Uylenborch ³⁾, 40 gulden voor een Franciscus-beeld in de nis der kerk, 40 gulden voor een raam enz.

Met de stad wedijverden in edelmoedigheid jegens de arme zonen van St. Franciscus, geestelijken en leeken. Dankbaar vermelden onze archieven de namen en giften van deze edelmoedige harten. Wat Godefridus van Engellant aan de paters schonk, hebben wij reeds vermeld. Dan wordt genoemd de heer de Hoolhuijsen te Cranenburg in het hertogdom Kleef, onder meerdere giften schonk hij eene remonstrans; plebaan Robertus Swertius, deze gaf het tabernakel, dat Leonora van Grevenbroeck liet vergulden en met dit geschenk nog twee

¹⁾ ACB. I, 8122, blz. 4. — Zie nog stnkken uit de jaren 1615—1620, betrekkelijk het klooster van Den Bosch: ACB. I, 8097 T, 8097bis T, 8098, 8098bis T, 8099 en 8100 T.

²⁾ Origineele consecratiebrief op papier, met zegel, ACB. I, 8122, tusschen blz. 4 en 5.

³⁾ Overeenkomst voor het bouwen van dien muur: ACB. I, 8101 (16 Juni 1620).

velums aanbood; de wed. Lucia v. Broekhoven - v. Hooghensteijn versierde de kerk met een antependium en twee beelden. Het voorbeeld van haar echtgenoot, Petrus v. Broekhoven, thesaurier van Brabant in het district 's Bosch, volgde zij op edelmoedige wijze na diens overlijden. Met name vermelden onze jaarboeken, dat zij de grootste zorg besteedde om de kloosterlingen in hunne noodwendigheden te voorzien. Verder wordt genoemd Franciscus van Broekhoven - v. Weert, die vóór zijne intrede in de Kapucijnenorde eenige duizenden guldens aan de paters schonk „zonder welke het den Kapucijnen zeer moeilijk zou geweest zijn, het bouwen van een klooster te beginnen” (Archief der Kapucijnen).

In het bijzonder staat dankbaar vermeld de heer Peeter Janszoon Mutsaerts - v. den Wiel, als onvermoeid verzorger in het dagelijksch onderhoud der religieuzen, vooral in de bange dagen, toen 's-Hertogenbosch was ingesloten, — meer echter is zijn naam bij ons in gezegende herinnering, wijl hij toestemming gaf aan twee zijner zonen, die in onze orde het kleed van den H. Vader Franciscus hebben aangenomen.

Ten slotte worden nog als voorname weldoeners genoemd: Amandus de Hornes, heer van Geldrop en koninklijk commissaris; iedere week geeft hij een pitantantie, benevens vele andere giften. De heer Quevelaer, kapitein der infanterie, geeft twee- of driemaal per jaar een som van 50—70 gulden, voor boter of andere benodigdheden. De weled. heer Octavius Bancy, kapitein, geeft olie voor de lamp van het H. Sacrament. De dochter van den heer Lambertus Remmets, gewezen Schepen en Raadslid der stad, wascht het linnen der sacristij en der kloostergemeente ¹⁾).

Het schijnt, dat de bouwmeester des kloosters, pater Judocus van Gent, met vele moeilijkheden te kampen had. In Juni 1615 werd in den Raad gehandeld over het verleggen van trappen en het maken eener fundeering in de Dieze voor den bouw van het Kapucijnenklooster. Ook wordt een brief

¹⁾ ACB. I, 8122, blz. 3, 9, 10, 16.

van p. Judocus in het archief bewaard, waarin hij later nog klaagt over de vele moeilijkheden met de werklieden en metselaars ondervonden, die blijkbaar hun ambacht niet geschikt vermochten uit te voeren ¹⁾).

Het oude Kapucijnenklooster was op een kleinen afstand van de straat gelegen; op de uitgangspoort stond het beeld van St. Franciscus, waarom men nu nog spreekt van de „Kapucijnenpoort”. Het klooster was eenvoudig en bevatte 33 cellen en 5 zieken- en logeerkamers. Voor 25 religieuzen was er overvloedig onderhoud.

De kerk, welke tot het midden der voorlaatste eeuw bestaan bleef, telde drie beuken met eenvoudige kolommen wier kapiteelen bewerkt waren. In den voorgevel van het Godsgebouw prijkte een fraai beeld, geschenk der stad ²⁾).

Het kloosterzegel stelde voor Sint Franciscus staande tusschen twee boomen (bosch) en het kruis met beide handen opheffend ter zegening.

Het klooster te 's Bosch was de tweede stichting in het noordelijke gedeelte der Vereenigde Nederlanden. De Kapucijnenorde bloeide daar ten zeerste: 40 kloosters toch werden er in minder dan 30 jaren opgericht. En niet alleen in ledental, doch bijzonder in het onderhouden der strenge kloostertucht blonk de Provincie uit. Gesticht door vier uitstekende mannen, bezocht en gevisiteerd door den heiligen Laurentius van Brindisi, generaal der orde, bestuurd door den eerbiedwaardigen Honoratus van Parijs, nam de provincie — de belgische provincie genaamd — zoozeer toe, dat in 1616 de oversten te Rome verzochten, om hunne provincie wegens te groote uitgestrektheid en afstand der plaatsen, om het groot getal religieuzen en verschil van taal — „*ob nimiam regionis vastitatem, locorum distantiam, religiosorum multi-*

¹⁾ ACB. I, 8117: Notariëel afschrift van een brief van P. Judocus van Gent aan Peter Ruttens, alias Goedertier, metselaar te 's-Hertogenbosch, Lier, 17 Mei 1626.

²⁾ Op 23 Mei 1623 verleende Urbanus VIII het voorrecht van het altare privilegiatum aan de Kapucijnenkerk in den Bosch. Origineel op perkament met zegel in rood lak. ACB, I, 8122, tusschen blz. 4 en 5.

tudinem, nec non fratrum diversae prorsus linguae intelligentiam" — in twee zelfstandige provincies te verdeelen. Dit werd toegestaan. Nu ontstonden de waalsch-belgische — met 21, en de vlaamsch-belgische provincie met 18 kloosters. Tot de vlaamsch-belgische provincie behoorden de kloosters van Maastricht en 's-Hertogenbosch, later die van Breda, Gelder en Velp.

Deze buitengewone ontwikkeling dankten de Kapucijnen in de Nederlanden vooral aan twee omstandigheden. Het aantal jongelingen, dat in de orde wilde treden, „grensde aan het wonderbare", „*numerus ingens ad miraculum usque*". Jaarlijks boden er zich meer dan *vijftig* aan, ook uit de hoogste adellijke families, en velen uit den priesterstand. Het is hier de plaats niet om daarover lang uit te weiden: „Geheel de provincie scheen vergeestelijkt. Hoe groot, hoe wonderbaar de verstervingen der novicen en nieuw-geprofesten waren, durven wij nauwlijks in woorden uitdrukken. De prijzenswaardige gewoonte werd ingevoerd streng te vasten en gezamenlijk vóór het middagmaal de „discipline" of geeseling te verrichten en op den grond te eten alle Vrijdagen van Maart in de Vasten, eveneens op de dagen welke de feesten voorafgaan Onzes Heeren Jesus-Christus, van de H. Maagd Maria en van onzen H. Vader Franciscus. Bijna voortdurend gingen zij op in beschouwing, overweging of geestelijke lezing. Wanneer iemand naar een ander klooster moest vertrekken, kwam de geheele kloostergemeente in het koor bijeen om het liturgisch reisgebed te bidden. Men hield het voor een wonder der goddelijke Voorzienigheid, dat, terwijl de wegen in Brabant en Vlaanderen zoo moeilijk werden gemaakt door de ketters, slechts één van de Kapucijnen, die dikwijls op reis moest, werd gevangen genomen. Ja, de vijanden verklaarden zelf, „dat zij, als ze in bosschen of struiken verscholen lagen, dikwijls Kapucijnen voorbij zagen gaan, doch hun geen schade wilden berokkenen." Dit alles is ontleend aan het geschrift van den hoogerw. P. Philippus van Kamerijk († 1640), die op bevel der Oversten deze bijzonderheden heeft ver-

zameld en in geweten getuigt, dat dit alles getrouw is beschreven en volledig geloof verdient. ¹⁾

Wij lezen in de voorrede der *Geestelycke Oeffeninge voor de Novitien*, „een werkje van oudts in 't gebruik bij onse Voor-Vaders”, zooals p. Antonius van Thienen in een herdruk getuigt, en toegeschreven aan den bosschen Kapucijn p. Joannes Evangelista † 1635, die steeds in gezegend en dankbaar aandenken onder ons voortleeft :

Ghij en moet niet gaen Voor-vaderen soecken naar Italien, Spagnien, ofte naar vremde landen om te weten wat sij ons hebben achter-gelaten: ghij moet maar lesen onse jaerboecken, daar sult ghij vinden hoe gestichtigh en heylighlijck sij geleefd hebben en in opinie van heyligheijt gestorven zijn de Fondateurs ofte Stichters van dese onse Nederduytsche provincie der Capucinen: want sij trachteden alleen soo naar de geestelycke en inwendige saecken, naar de versaeminghe hun geests ende vereeninge met Godt, dat de op-getogentheden, extasen, ofte ontgeestingen hun soo gemeyn waren, dat het geene verwonderinge meer scheen te wesen, soo dat sij meer hemelsche als aertsche menschen geacht wierden. ²⁾

Uit mannen van een zóó bloeiende provincie werd de kloosterfamilie van het convent te 's-Hertogenbosch gevormd.

Nog uit een andere oorzaak volgt de snelle voortgang van de Kapucijnen-orde in de Vereenigde Nederlanden. Karel V had den 10^{en} Oct. 1530 streng verboden in de Nederlanden te bouwen, te stichten of te doteeren kapellen, kerken of kloosters. Nu zond de provinciaal van Parijs, Bernardus van Osimo, een kloosterling van mannelijke strengheid van leven en teedere, kinderlijke vroomheid, den 10^{en} Sept. 1585, vier Kapucijnen naar Alexander Farnese, landvoogd van België, ten einde verlof te bekomen om zich in de Vereenigde Nederlanden te vestigen.

Alexander had vanaf zijn jeugd onze orde gekend en

¹⁾ *Annuaire Provinciae SS. Trinitatis*, fasc. II (Brussel, 1871) blz. 10—15.

²⁾ F. A. V. T., *Geestelycke oeffeninge voor de Novitien*; Voor-reden blz. [6 v.] Tot Loven 1718.

hooggeacht. Komt hem de eer toe, door zijn bestuurs- en krijgsbeleid de zuidelijke provincies voor Spanje en daarmee voor den katholieken godsdienst te hebben behouden, als beschermers van onze orde, blijft hij bij de Kapucijnen in eervol aandenken, wijl hij als gevolmachtigd landvoogd het verbod van Karel V ophief, zoodat de steden om strijd eene vestiging der Kapucijnen in haar midden voorbereidden. Om na Alexander's dood hun reeds gebouwde kloosters in vredige rust te kunnen blijven bewonen en om de verdere uitbreiding der orde mogelijk te maken, dienden de paters later een smeekschrift in bij koning Philips II om algeheele opheffing van het edict van wijlen Karel V, zijn vader, althans voor de arme Kapucijnen-orde. De zonen van Franciscus verkregen, God lof, vooral om het groot voordeel, dat zij door voorbeeldig leven en omgang, aan den voortgang van den godsdienst en het algemeen welzijn bewezen, de afgesmeekte gunst. ¹⁾

De wedijver der steden om de „volkspaters” in haar midden te hebben, verdubbelde — „*urbes et civitates, accire perstiterunt fratres nostros*” (Archiv. prov.). Van 1586 tot dan toe (1595) was het 14^e klooster in aanbouw en toen de Kapucijnen den 6^{en} Augustus 1611 te 's-Hertogenbosch kwamen, was het convent in Noord-Brabant's hoofdplaats de *acht en twintigste stichting* sedert de komst dezer religieuzen in de Vereenigde Nederlanden.

Het was wel een gelukkige dag voor den eersten syndicus der Bossche Kapucijnen, den weleerw. heer Godefr. v. Engellant, toen hij den 11^{en} Mei 1615 getuige mocht zijn der plechtigheid van de eerste steenlegging des kloosters, dat, als 't ware, zijn klooster was. Met hoeveel belangstelling volgde hij den bouw, hoe vurig hoopte hij nog vele jaren getuige te zijn van het geluk der kloosterlingen in de nieuwe stichting. — Dan, God riep hem tot een beter leven. Hij stierf den 24^{en} Aug. 1616, nadat hij, sinds den dood zijner

¹⁾ Origineel op perkament met afhangend zegel. ACB. I, 3955 T.

echtgenoot, tien jaren de priesterlijke waardigheid had bekleed ¹⁾. Na dezen trad Mr Pieter van Broeckhoven als syndicus op. Hij was zoon van Hendrick van Broeckhoven en Joanna van Weert en gehuwd met Lucia van Hooghenstein. Deze syndicus, wij lazzen het reeds, was met zijn echtgenoot den Kapucijnen zeer genegen. Tijdens zijn ambt had ook zijn broeder Franciscus, die in 1613 het klooster was ingetreden, het Bossche convent als gardiaan bestuurd (1623—1624). Na zijn overlijden, 19 Juni 1627 ²⁾, volgde hem op Peeter Janszoon Mutsaerts, gehuwd met Anna van den Wiel. Hij nam de bediening van „syndicus apostolicus” of „pater spiritualis” met liefde op zich en was vooral in de bange dagen, dat 's Bosch was ingesloten, een onvermoeid verzorger der belangen van de paters; zelfs toen na de overgave der stad (1629) voor priesters en religieuzen geen andere weg openstond dan de ballingschap, waagde hij voor de aan zijn zorgen toevertrouwd een laatste poging: hij vergezelde den pater gardiaan op eene audiëntie bij den prins. Dit had het goed gevolg, dat aan vier paters tijdelijk verblijf te Vught bij den Bosch werd toegestaan. Dat tijdelijk verblijf, voor één jaar gegeven, werd echter telkens hernieuwd en van daar bleven de paters de Katholieken der stad in 't geheim verzorgen. ³⁾ (*Taxandria*, IX, blz. 263—64).

P. J. Mutsaerts, derde en laatste syndicus van ons klooster in Brabant's hoofdstad, schonk aan onze orde twee zonen: Br. Petrus † 1623 en P. Paulus † 1670.

Kort na de voltrekking van het klooster in de Postelstraat werd aan de Kapucijnen een andere plaats in Noord-Brabant

¹⁾ *ACB*. I, 8122, blz. 16. — Zoodra van Engelant priester was, werd hij tot rector van het groote „Gasthuis” te 's Bosch aangesteld, in welke functie hij bleef tot aan zijn dood.

In dit gasthuis werd v. Engelant begraven. Zijn grafscrift luidt: „Begraefenis Goyarts van Engelant Mr en Rector van dezen Gasthuys, stierf a 1616, 24 August. en Switke Dochter Lambert Vastart zijn huysvrouw stierf 1602.”

²⁾ *ACB* I, 8122, blz. 16

³⁾ *ACB*. I, 8130: Afschrift van de toelating tot verblijf in Vught, verleend door Hendrik, prins van Oranje (17 Oct. 1629); I, 8131. Afschrift van het stuk, waardoor Zijne Excellentie nog voor een maand den gardiaan verblijf toestaat in Den Bosch (23 Oct. 1629).

aangeboden om aldaar eene nieuwe stichting te beginnen. Onder het pastoraat van Reijner v. Hee, een Bosschenaar van geboorte, gaf, ten jare 1620, Florentius de Merode, baron van Duffel, Leefdael en Vessem, heer van Oirschot en Hilvarenbeek, den Kapucijnen verlof een klooster op te richten te Oirschot.

Pater Heliodorus, provinciaal, spreekt daarvan in een brief van 29 Sept. 1620 aan Mgr. Zoësius. Maar wijl in 1621 het Twaalfjarig Bestand eindigde en de krijgsberoeringen de Meijerij weer onveilig maakten, bleef het verlof om te Oirschot een Kapucijnenklooster te bouwen onuitgevoerd. (Arch. Bisd. 's Bosch).

In de schaduw van het Kruis sletten de bossche Kapucijnen nu vreedzaam hun dagen. Bij dag en nacht loofden zij in vereenigd koorgebed den Heer en besteedden dagelijks twee uren aan de meditatie.

Wij hebben reeds beschreven welk een streng-boetvaardig leven de Kapucijnen leidden. Slechts willen wij hier nog één bewijs daarvoor aanhalen. Onder het gardianaat van p. Franciscus van Gouda (1628) werd toegestaan dat in de kloosterrefters van 's Bosch, Ostende en Meenen *glazen vensters* werden gezet van wege den schermen wind. ¹⁾ Naar het voorbeeld van Christus en zijne veelgeliefde Moeder trachtten zij arm te zijn aan aardsche zaken om rijk te worden aan goddelijke genadegaven, heilige deugden en hemelsche schatten. Het voorschrift der „*Constituties der Minderbroeders Kapucijnen*”, „opdat ze dieper in den geest der Broeders geprent en zoo beter onderhouden worden”, werd met alle nauwgezetheid gevolgd:

Laten de Broeders zorgen, dat in hetgeen tot den goddelijken dienst behoort, in onze gebouwen en ons huisraad

¹⁾ ACB. I, 8122, blz. 45; III, 5006, II, 77v. — Voordien sloot men de vensters met papier. De Generaal Hiëronymus a Politio had reeds vroeger de glazen ramen toegestaan, gelijk men er ook in de Zwitsersche kloosters gebruikte; maar van dat verlof maakte men geen gebruik, ACB. III, 5008, f. 104v.

alle gezochtheid of overvloed vermeden worde, wetende, dat, gelijk paus Clemens V zegt, God een rein hart verlangt en heilige werken en daarin meer behagen neemt, dan in kostbare en rijk versierde dingen. Daarom behooren wij toe te zien, dat in alles wat voor ons gebruik noodig is, de allervoogste armoede uitschijne, opdat zij ons ontvlamme van liefde tot de hemelsche rijkdommen, waarin geheel onze schat, ons genoegen, en onze glorie gelegen is ¹⁾

Wel waren ze vooral tot eigen heiliging in het klooster getreden, doch zij baden ook voor het heil van hunne weldoeners, die door aalmoezen voor het bestaan der religieuzen zorgden. Iederen morgen knielden zij rond het altaar neer, waar een hunner medebroeders de H. Mis opdroeg voor hen die het klooster ondersteunden. En wanneer de H. Consecratie was geschied, klonk de stem van den gardiaan: „laat ons bidden voor onze weldoeners” en aller armen gingen smeekend omhoog en een gezamenlijk kruisgebed drong door de wolken tot God, die een glas koud water in Zijn naam gegeven niet onbeloond laat.

Behalve dat iederen dag de H. Mis werd opgedragen vooral voor de weldoeners van het respectieve klooster, moesten al de priesters in de huizen van de provincie elk jaar vijf H. Missen voor hen lezen, die de Kapucijnen in hunne stoffelijke belangen steunden.

De paters deelden steeds lief en leed met de Bosschenaren en werkten veel onder hen. In hun kloosterkerk hielden zij de goddelijke diensten op Zon- en feestdagen voor het volk, op de hun zoo eigen eenvoudige wijze, terwijl op de werkdagen reeds in den vroegen morgen de kerk werd geopend om den werkman en dienstbode gelegenheid te geven de H. Mis te kunnen bijwonen. Werden zij in parochiën, in het gasthuis of in eene andere kloosterkerk voor eenigen dienst gevraagd, of gaf een zieke het verlangen te kennen gaarne een pater aan 't ziekbed te zien, dan waren zij aanstonds ter hulpe bereid. Want ofschoon zij aan alles hadden

¹⁾ *Constituties*, cap. XII.

vaarwel gezegd, waren zij toch niet ongevoelig, maar één van hart en geest met de goede bevolking, deelende in hunne vreugde en droefheid (Archiv. prov.).

Jaarlijks moesten allen of eenigen tien officiële processies der stad meemaken, zoo, b.v., na 1622 de dankprocessie wegens mislukking van den aanslag van prins Maurits op de stad; deze werd toen ieder jaar tot dankbare herinnering daaraan gehouden. In de kathedraal preekten zij zevenentwintig maal, in St. Jacob alle Zondagen om 2 uur en op de feestdagen om 7 uur, in de St. Cathrien preekten zij den Advent en de Vasten.¹⁾

Nog gedurende den tijd waarin het klooster en de kerk werden gebouwd, gingen de bossche Kapucijnen naar de omliggende plaatsen om het woord Gods te verkondigen; zelfs tot Velp bij Grave kwamen zij, waar in Juni 1614 p. Andreas van Antwerpen preekte. Acht priesters waren noodig voor de geestelijke werkzaamheden.

Wij hebben in 't kort besproken het werkend leven der Kapucijnen in hun kerk, in de stad en omliggende dorpen. Nu zou zich hunne geestelijke arbeid verder uitstrekken. De akker van Gods kerk in Nederland was op vele plaatsen verwoest: een vijandig mensch had onkruid gezaaid en het groeide op tusschen de tarwe; ja, op vele plaatsen was de grond gelijk een barre heide, waar weleer de schoonste vruchten voor de Kerk werden geplukt.

Op den bisschoppelijken stoel van Roermond zetelde de vrome en geleerde prins der Kerk Jacobus a Castro, of van den Borgh (1611—1639). In het verslag over den toestand van zijn diocees, schrijft hij, dat een goed deel van zijn bisdom aan de macht der ketters was onderworpen. Met name maakt hij melding, dat te Nijmegen (toen tot Roermond behoorend) slechts één priester (een Jesuïet) werkzaam was (*Gesch. v. h. tegenw. bisdom Roermond*. Jos. Habets, 2e D. blz. 480—82).

¹⁾ ACB. I, 8122, pp. 21—23.

Doch in 1623 zag hij zijn moeite om het getal missionarissen voor Nijmegen uit te breiden, op gelukkige wijze beloond. Hij deed een beroep op de Kapucijnen, die zich, nog kort geleden, in zijn bisdom, te Gelder 1619, hadden gevestigd, om de katholieken in de kettersche streken van zijn diocesis, o. a. in de stad Nijmegen, bij te staan. Dat beroep was niet vergeefs. Reeds in 1622 had de ijverige pater Simon van Oudenaarde zich van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden een paspoort aangeschaft, dat hem gedurende drie maanden vrijgeleide verleende, te water en te land, tot het verrichten van zijne „affaires” ¹⁾. Welke nu die „affaires” waren?

De hoogerw. pater Generaal, Clemens van Noto, had tegen het volgend jaar zijn visitatie aangezegd, en, opdat de provinciale oversten de noodige inlichtingen konden verstrekken, ging p. Simon te Nijmegen en omstreken op verkenning uit. Ook deelde hij den bisschop van Roermond de plannen der Kapucijnen omtrent eene missie binnen de stad Nijmegen mede. De bisschop was overgelukkig, dat hij voor dien wijngaard nieuwe werklieden vond en zeide hun al de noodige faculteiten toe.

Toen nu de generaal der Orde in 1623 zijn visitatie in de provincie volbracht had, riep hij het kapittel samen te Brussel 6 Oct. 1623. Daar werd o.a. de vraag gesteld en beantwoord over het aanvaarden eener missie te Nijmegen.

De Kapucijnen van 's Bosch en Maastricht, die zoozeer geijverd hadden voor de missie, zagen hunne moeite schitterend beloond. Immers den 12 Oct. 1623 werden de drie eerste missionarissen benoemd: p. Bonaventura v. Oldenzaal, p. Georgius van Moll en p. Simon van Oudenaarde. Deze woonden in het klooster te 's Bosch.

¹⁾ Op 12 Oct. 1623 kwamen de PP. Bonaventura van Oldenzaal en Georgius van Moll, beiden uit het klooster van Den Bosch, een dergelijk vrijgeleide, geldig voor 6 maanden (*ACB.* I, 8102—8103). Op 28 April 1624 kwam P. Franciscus van Den Bosch een aanbevelingsbrief, vanwege Maurits, ten voordeele zijner medebroeders (I, 8104—8107). Andere dergelijke vrijgeleiden voor de Kapucijnen in het algemeen werden verkregen op 14 Juni 1627 (I, 8118), 16 Juli en 2 Augustus 1629 (I, 8124—8128).

Het was voorzeker een groote eer en vreugde voor de paters der Dieze-stad, dat zij het eerst hunne medebroeders mochten zenden naar de nieuwe missie te Nijmegen, het begin der Kapucijnen-missie van *Holland en Zeeland*, welke de H. Congregatie tot Voortplanting des Geloofs den 11 Nov. 1625 goedkeurde.

Doch nu zou ook de tijd van droefheid en groote beproeving aanbreken.

In 1625 brak de gevreesde pestziekte uit. De engel des doods waarde moordend rond door Brabant's hoofdstad. De angst voor de wreede ziekte deed de banden van bloedverwantschap vergeten en wat kon, vluchtte weg uit het rijk van den dood. De Kapucijnen echter vergaten het woord des Heeren niet: „Hieraan zullen allen kennen, dat gij mijne leerlingen zijt, indien gij liefde hebt tot elkander”. (Joës 13, 35). Evenals hunne medebroeders op andere plaatsen zich hadden opgeofferd voor de slachtoffers, welke „de zwarte dood” eischte, en dit de reden was, waarom zij later o. a. te Maasricht werden toegelaten, zoo boden de Kapucijnen zich ook te 's Bosch aan om hunne medeburgers te verzorgen en desnoods voor hen aalmoezen te bedelen. Reeds den 24 Jan. 1625 verzochten zij den Raad eene ondersteuning voor het te bouwen pesthuisje; dit verzoek kon de gemeente evenwel, uit geldgebrek, niet inwilligen, daar zij hulp moest bieden bij het beleg van Breda. In vereeniging met andere priesters en religieuzen, brachten zij overal waar zulks noodig was, troost en hulp en wel het meest aan de hulpbehoevendste en door eenieder gevluchte en verlatene zieken. Toen beschikte de Goddelijke Voorzienigheid het anders. De pest drong binnen de kloostermuren en tastte broeder Robertus aan. Deze bezweek aan de ziekte den 27sten April 1626. Door dit sterfgeval werd in de stad bekend, dat in het Kapucijnenklooster andere religieuzen door de ziekte waren aangetast. Om verdere verspreiding tegen te gaan had het stedelijk bestuur de straten, waar de pest heerschte, met planken laten afzetten. Zoo werd ook het Kapucijnenklooster van de buitenwereld afgesloten en

waren de religieuzen gedwongen in het huis te blijven, terwijl ook den burgers de toegang tot hetzelfde was verboden. Tot hun groote droefheid konden de Kapucijnen de arme zieken niet meer verzorgen. De Voorzienigheid waakte, dat de kloosterlingen bij de algemeene verslagenheid niet omkwamen van gebrek; want nu zij voor hun eigen onderhoud geene aalmoezen konden vragen, zond de magistraat dagelijks het noodzakelijke levensonderhoud en voldeed voor hen de onkosten.¹⁾

Gelukkig week de ziekte spoedig. Maar eene beproeving, veel vreeselijker, hing de stad boven het hoofd; een naamloos lijden dat met de gemeente, ook het arme Kapucijnenklooster zou treffen.

Het jaar van rampen, 1629, zag de inname van de stad door de ketters en de verdrijving van al de kloosterlingen.

Voordat wij dit beschrijven, laten wij eerst de lijst volgen van de Kapucijnen-oversten te 's Bosch.

- 1613 P. Marcellianus v. Brugge, overste.
- 1614 P. Thomas v. Dendermonde.
- 1615 P. Judocus v. Gent.
- 1616 P. Ivo v. Maastricht.
- 1617 P. Andreas v. Antwerpen, eerste gardiaan.
- 1618 P. Florianus v. Antwerpen.
- 1619 P. Angelus v. Veurne.
- 1620 P. Franciscus v. Gouda.
- 1621 P. Livinus v. Meenen.
- 1622 P. Georgius v. Moll.
- 1623—24 P. Franciscus v. 's-Hertogenbosch.
- 1625 P. Elzearius v. Veurne.
- 1626 P. Anselmus v. Antwerpen.
- 1627 P. Franciscus v. Gouda.
- 1628—29 P. Basilius v. Brugge.

* * *

¹⁾ In het archief vind ik vermeld, dat de stad betaalde 22 gl., 18 st. en 2 oort en nog een rekening van 44 gl. en 18 st.

In 1625 was Frederik Hendrik opgevolgd aan zijn halfbroer Maurits en met kracht had deze den strijd tegen Spanje voortgezet. In 1627 veroverde bij Grol en beveiligde aldus Twente en den Achterhoek. Om het Zuiden in handen te kunnen houden en Maas en Schelde te beheerschen was de verovering van Den Bosch noodzakelijk.

Het plan werd gevormd onverwijd het beleg te slaan voor Noord-Brabant's hoofdplaats, „de eenige kruck van Spanje, de eenige krach van Oranje”. ¹⁾

Frederik Hendrik trok tegen de grijze vesting op en begon het beleg den 30sten April 1629. Zijn leger, dat 24.000 man voetvolk telde met 5000 ruiters, en 116 stukken geschut, werd door meer dan 150 schepen op de Maas ondersteund.

De bevelhebber der stad, Antonius Schets, Heer van Grobendonck stond aan het hoofd van slechts 3000 verdedigers.

Onder de burgers heerschte de vurigste geestdrift om de stad tegen de vijanden van hunnen godsdienst te verdedigen. Die moed werd nog gesterkt, toen op den 2^{den} Mei de boden verschenen van graaf Hendrik van Bergh, „brengende tijdinge, dat zijn Gen. ierstdaeghs met mennichte van volck sal comen ontsetten.”

Vijf dagē later kwamen 800 soldaten uit Breda de bedreigde hertogstad binnen, terwijl Isabella Clara nog meerdere hulptroepen zou zenden. ²⁾

¹⁾ Dion Spranckhuijsen, *Des jaars 1629 roepende stemme*.

²⁾ In het *Diarium* van Van Voorne wordt herhaaldelijk gesproken over de hulp, welke de stad ter ontzetting naderde. Wij zullen in den loop der geschiedenis de reden vermelden, waarom de toegezonden bijstand haar niet baatte — Misschien dringt zich bij den lezer de vraag op, waarom 's Bosch geen sterker garnizoen bezat. Zij was toch de hoofdplaats der Meijerij. — Hierover schrijft de stadsarchivaris J. C. A. Hezenmans in zijn doorwrochte studie *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1798*. Een regiment, in 1602, door de Aartshertogen naar den Bosch gezonden, dwong men de stad te verlaten, hun leger weigerde men levensmiddelen, eene bezetting wilde men niet . . . Dit alles werd uitgelegd als het werk van een verborgen vijandigen geest, ofschoon het niets was dan de oude gezonde zin voor onafhankelijkheid, het vasthouden aan de vaderlijke gebruiken, en meer nog, de vrees, dat de luisterrijke voorrechten der stad schade lyden zou — Toen Maurits in 1603 s-Bosch andermaal tevergeefs had belegerd, waarschuwde Isabella de burgers, dat zij niet bestand waren tegen een zoo driftig stedenwinner als Maurits

De welkomen krijgers genoten de gulle gastvrijheid in de huizen der burgers, terwijl de officieren in het klooster der Kapucijnen en andere religieusen met hartelijke vriendschap werden ontvangen.

Waren de inwoners vol vertrouwen bezielde op den moed der soldaten, niet minder stelden zij hun hoop op den bijstand des Almachtigen.

Den 6^{den} Mei hield de bisschop van 's Bosch P. Michael Ophovius met de seculiere en reguliere geestelijkheid, onder het aanhoudend gelui der groote klok, een plechtige processie binnen de stad en langs de wallen, om van God het behoud der plaats en van den godsdienst af te smeeken.

Juist werd in die dagen het jubilé gevierd. Burgers en soldaten naderden in grooten getale tot 's Heeren tafel om hunne zielen te wapenen ten tijde der beproeving. Het scheen alsof er in Den Bosch dit jaar tweemaal Paschen gevierd werd ¹⁾. Mgr. Ophovius, die als een waakzame herder bekommerd was voor zijne kudde, door dreigende wolven omsingeld, schreef openbare gebeden uit. Zijne vaderlijke zorg was daarmede echter nog niet tevreden. Hij riep al de oversten der Bossche kloosters bijeen. In deze vergadering openbaarde Ophovius zijn verlangen, dat op elk oogenblik van den dag en den nacht vurige gebeden ten Hemel zouden opstijgen. Aan de zusters werden nu de nachten, aan de mannenkloosters de dagen aangewezen, omdat de paters zoo- wel om hunne lichamelijke- als zielewerken de nachtelijke rust meer behoefden. Want, terwijl des nachts de nonnen hare handen tot God verhieven, riepen gedurende den dag de andere kloosterlingen alle inwoners in hunne kerken, en spoorden met de vurigste bewoordingen de geloovigen

was, en dwong hen eene bezetting (alhoewel nog te gering) in te nemen, ondanks het hevige verzet en de smeeingen der inwoners, die zóó tegen eene bezetting waren, omdat die troepen, door gebrek aan kazernen, voortdurend bij hen werden ingekwartierd.

¹⁾ *Obsidionis Silvaducensis succincta narratio* auctore Sidronio Hosschio Soc. Jesu Sacerdote et Scholis Praefecto.

Deze Hosschius stond ten tijde der belegering van 's Bosch aan het hoofd van het Bossche Collegie der Jesuïeten.

tot moed en vertrouwen aan Zij vertroostten de zieken, stonden stervenden bij, verlevendigden hun geloof en versterkten hun hoop, naarmate de vijand meer dreigend optrad. Immers, Frederik Hendrik omsingelde steeds nauwer de vesting en begon nog meer door de spade dan door het geschut de stad te belegeren. Hij wist het water van de Dommel en de Aa zoo te leiden, dat het zijn verschansingen ter verdediging strekte.

Daar naderde de lang verbeide hulp. Een groot leger der aartshertogin, van 30 000 man voetvolk, 5 à 6000 man ruitery en 40 stukken geschut, benevens tal van voertuigen, onder bevel van graaf Hendrik van den Bergh, rukte tot ontzet van Den Bosch op.

Doch het leger der Staten-generaal had zich zoo goed verschanst, dat er geen mogelijkheid bestond om het uit zijn sterke stelling te verdrijven. Graaf van den Bergh moest van zijn plan afzien, de belegeraars aan te vallen ¹⁾

En binnen de stad! De kleine bezetting moest op vier bedreigde punten de vesting verdedigen. Maar, ofschoon de kogels, het waken, de inspanning, de sterfte en de wonden dagelijks hun aantal verminderde, achtten zij geene moeite te zwaar voor zulke grootsche taak. Ook de burgers strenden met leeuwenmoed voor hun haardsteden en godsdienst.

¹⁾ Aldus Dr W. J. F. Nuyens *Geschiedenis des Nederlandschen Volks van de vroegste dagen tot op onze dagen* 1896 Dl. XI blz. 59.

Hezenmans echter zegt in zijn reeds vermeld werk, blz. 16. Graaf Hendrik van den Bergh, die met een groot leger gezonden was tot haar ontzetting, deed geen enkele ernstige poging om door de werken der belegeraars te breken en haar ter hulp te komen.

En op blz. 48—49 duidt de archivaris twee partijen aan die in t geheim tegen Isabella Clara samenzwoeren. Aan het hoofd van een der partijen stond o. m. graaf Hendrik van den Bergh, dien Isabella onder hare vertrouwdsde raadslieden hield. Van den Bergh onderhandelde reeds lang schriftelijk met Frederik Hendrik: zij waren bloedverwanten: hij was de zoon eener dochter van Willem den Zwijger. Daarom zegt verder Hezenmans aan den voet van blz. 49 verdacht men Hendrik dat hij in 1629 verraad pleegde: toen hij ofschoon gevolgd door een sterk leger, geen enkele poging deed om Den Bosch te ontzetten, zooals zijn plicht was.

Bij het ontzet van Maastricht werd v. d. Bergh door den Kapucynen-pater Philippus, in tegenwoordigheid der Infante publiek als „een hardnekkige verrader van Vorst en Vaderland“ aangeklaagd. Zie Bijlage V.

De geestelijken, de kloosterlingen ijverden met de burgers, de burgers met de soldaten. Een Kapucijn bemachtigt uit de kleine schans St Antoni twee kanonnen en met groot gejuich wordt hij beloond. De Kapucijnen leenen met de anderen aan de stad het lood dat zij bezitten, om daarvan musketkogels te gieten. Maar ondanks aller moed en steun, wordt de toestand steeds hachelijker, meer uitgeput de bezetting. „Uit vijff cortouwen gebrocht op den Koedyck" ¹⁾, schiet Frederik Hendrik op het Groot-Gasthuis, het klooster der Preekheeren en het Geefhuis.

Nu doet de bisschop een beroep op de kloosterlingen. Aanstands zijn dezen bereid, en Kapucijnen, Franciscanen, Preekheeren, Jezuïeten en andere trekken iederen morgen op om de soldaten ter verdediging hunner stad te helpen, zij delven de gracht, werpen den wal op en trotseeren het vijandelijk vuur.

Met evenveel volharding als Frederik Hendrik alles in het werk stelde om de stad te vermeesteren, deed de Aarts-hertogin alles wat in haar vermogen was, om ze te bevrijden. En toch, zij kon hare stad niet redden. Wel bedreigde zij het grondgebied der Republiek om zoo den stadhouder tot opbreken van het beleg te dwingen; wel stak Lucas Cäiro, een onderbevelhebber van graaf van den Bergh, den IJsel over en versloeg een leger-afdeeling der Staten; wel vereenigde zich met Cäiro, van den Bergh ²⁾ en later Montecuculi en 's Keizers leger, zoodat een panische schrik de bewoners aangreep, maar noch de Stedenbedwinger Frederik Hendrik, noch de Staten van Holland dachten er aan, het beleg op te breken van 's-Hertogenbosch, „welcke boven alle steden uitstack in sterckte" ³⁾.

Wezel viel den 18^{den} Aug. bij verrassing in de handen der Staten; daardoor werd graaf van den Bergh en het keizerlijk leger gedwongen zich terug te trekken en Gelderland te ver-

¹⁾ Van Voorne, t. a. p.

²⁾ Zie Nuyens, t. a. p.

³⁾ Dion. Spranckhuijsen, t. a. p.

laten. Het plan tot afleiding, dat men door den inval in het grondgebied der Zeven Provinciën in werking had gesteld, was derhalve mislukt en . . . het lot van 's-Hertogenbosch weldra beslist.

De stad was van alle kanten nauw ingesloten; de levensmiddelen waren buitengewoon in waarde gestegen; het buskruit verminderde zeer. ¹⁾

Den 13^{den} Aug. verscheen pater Basilius, gardiaan der Kapucijnen te 's Bosch, bij den bisschop, en verklaarde dezen, dat de gouverneur Grobbendonck geheel terneer geslagen was door de gevaren, die telkens meer dreigend naderden en dat deze in persoon Monseigneur den nood zou openbaren, waarin de burgers verkeerden. ²⁾

De burgers, die den schat van het geloof hooger achtten dan de vergankelijke goederen, riepen met vertrouwen de voorspraak in van de „Zoete Lieve Vrouwe van 's-Hertogenbosch". In 't bijzonder spoorden hen daartoe de religieuzen aan, die niet vermoedden dat de goddelijke Voorzienigheid het weldra anders zoude beschikken. Zóo werd „omtrent dese tijd op den preeck-stoel gepredict van een Capucijn, dat onse Lieve Vrou soude comen ende ons verlossen, dan de tijd was niet vervult; want wij ende alle de burgers, moeten noch wat patientie hebben; dan onse Lieve Vrou sall selfs int leger comen ende ons verlossen". ³⁾

Doch, met iederen dag verdween tevens meer de hoop op ontzet. Nu riep Ophovius de pastoors, het kapittel en de oversten der verschillende kloosters bijeen om te beraadslagen, wat hun in deze hachelijke omstandigheden te doen overbleef. De goede herder toonde het gevaar, waarin de stad verkeerde, zooals hij het daags te voren uit den mond van den Stadsgouverneur vernomen had. Hoop op ontzet was verdwenen: men moest met den vijand onderhandelen, wilde

¹⁾ Reeds den 18 Juli klaagde daarover van Voorne in zijn Diarium.

²⁾ Diarium Rev^{mi} Di D. Michaelis Ophovii, Episc. Buscod.

³⁾ *Journal*.

men niet, dat de stad stormenderhand werd ingenomen. ¹⁾

Den Bosch moest voor de noodzakelijkheid zwichten. De belegeraars, die gesteund werden door fransche hulptroepen, waren te ver gevorderd: een mijn had een gedeelte der verdedigingswerken doen springen. Wel meenden de Aartsdiaken en de Kapucijn, pater Columbanus, dat de stad nog niet gedwongen was zich den vijand over te leveren ²⁾, doch Ophovius verklaarde, dat de gouverneur Grobbendonck en de ritmeester d'Aubremont den reddeloozen toestand had aangetoond en men genoodzaakt werd tot onderhandeling met den Prins, daar de soldaten deels gestorven of gewond waren, deels onwillig en oproerig werden en tot overmaat van ramp het zoo noodige buskruit ontbrak.

De 14de Sept. 1629 was aangebroken. 's-Hertogenbosch moest zich overgeven. „Deze stadt van alle de wereltd aengesehen als onverwinnelijk, welcke noijt voorhenen met wapenen was 't ondergebrächt”, had aan de krijgsmanseer voldaan. Geestelijke en wereldlijke overheid stelde nu, onder meer, als voorwaarde: de vrije uitoefening van den katholieken godsdienst en het ongestoord en voortdurend gebruik der kerkelijke goederen. Doch dit werd van de hand gewezen.

Volgens artikel 2 ³⁾ der voorwaarden van overgave werd slechts „vrijheid van conscientie” gewaarborgd. De tusschenkomst van Frederik Hendrik, die een meer ruimere opvatting

¹⁾ „Den bisschop heeft in vergaderinge comen aendienen, uytten monde van den heere gouverneur, den noot daer wij in zijn, ende dat hij protesteerden, dat wij mosten conserveren onse borgerye, ende nademael datter egeen apparentie oft hope van secours en was, dat wy mosten resolveren om te appointeren ende goede conditien te maecken, hij soude de geestelyckheyt doen vergaderen ende raemen syne poincten ende articulen nopende de religie ende geestelyckheyt, seggende opentelyck, den noot uytten monde van den gouverneur verstaen te hebben, die syn E recht te voren hadden gesproken.”

²⁾ *Diarum Ophovu.*

³⁾ Dat de Ingezetenen van dese stadt, hun sullen moeten dragen volgens de Placcaten van den Lande, mits genitende vryheid van conscientie, gelyck sulks alomme wort gedaen, ende dat alle geestelyke ende Religieuse mans Perzonen, sullen uitte stad vertrecken binnen den tyt van twee maanden, mits middelertyt haar gedragende naar de Placcaten van den Lande, ende sullen met haar mogen nemen hare Meubelen, Beelden, Schilderyen, ende andere Kerkelyke Ornamenten. Aldus Mr J. H. van Heurn, 4de D., blz. 286

in zake godsdienst was toegedaan dan de Hoogmogende Staten, en trachtte „om de Geestelicke voor altijd haere goederen te laten, drijvende dat werck bij de Staten met groote constatiën”, baatte weinig. Het Calvinisme zou, zoo was besloten, „het brabantse Rome” tot zijn bolwerk maken. Immers, reeds in Juli 1629 had de Synode van Zuid-Holland den predikant van Heusden, Gijsbert Voetius, afgevaardigd, om zich met een ander predikant naar het leger te begeven. Dezen moesten Frederik Hendrik en de gedeputeerden op het hart drukken, om als zij victorie bevochten, alle afgoderijen en superstitiën in de stad en de Meijerij te verbieden; de stad en de dorpen van goede en getrouwe predikanten te voorzien en de geestelijke goederen tot den dienst van gereformeerden te converteeren ¹⁾).

Aan dien wensch werd nu voldaan, al achtten de Staten het beter de kerkelijke goederen te besteden volgens hunne inzichten en niet volgens die van Voetius ²⁾).

De Kapucijnen moesten dan met de andere geestelijken de stad verlaten. Eerst echter ontdeden zij hun kerk van hare sieraden en namen de beelden weg, opdat zij niet bespot zouden worden en tot roof verstrekken aan de ketters. Op Zondag 16 Sept., daags voor hun vertrek, kwamen nog vele geloovigen in hunne kerk.

Den volgende morgen vereenigden zich de Kapucijnen met hun gardiaan, pater Basilius. Nog een laatste maal baden zij gezamenlijk op die plaats, — waar zij zooveel zielevreugde hadden gesmaakt, zooveel vrede genoten in den dienst van God, bij dage en bij nachte, — ten einde voor zich zelve sterkte, genade en zegen over die goede inwoners, over hunne trouwe weldoeners van 's-Hertogenbosch af te smeeken.

En het volk! Hoe noode is het getuige van de verdrijving der Kapucijnen!

¹⁾ Martini, *Recht en eigendom*, 106.

²⁾ Hezenmans, t. a. p., blz. 21.

Een ontzaglijke menigte, die voortdurend aangroeide, wilde tot de laatste oogenblikken bewijzen van eerbied en liefde schenken aan de goede Paters, die zij, nu achttien jaar geleden, bij hunne komst in de stad, met vreugde hadden begroet, en die zij thans vol vertrouwen op de Voorzienigheid de ballingschap zagen ingaan. Ten acht uur in den morgen vertrokken de religieuzen uit de negen mannen-kloosters van 's Bosch. Nauwelijks waren de kloosterlingen buiten de stadspoort gekomen en vertoonde zich aan het Staatsche leger de treurige stoet der bannelingen, waarbij zich hadden aangesloten gewonden en zieken en Grobbendonck met slechts 800 man, die van de bezetting waren overgebleven, of daar steeg een vreugdekreet, een juichtoon op in het kamp der overwinnaars. Deze kreten sloegen over in smaad- en schimpwoorden, toen zij al de religieuzen in hun onderscheiden ordekleed aanschouwden.

„Pater, wanneer komt gij terug?” vroeg spottenderwijze een der officieren van de Staatsche troepen aan den gardiaan der Kapucijnen. Deze, die zwijgend met de anderen voorbij het overwinnend leger trok, meende op deze vraag een antwoord schuldig te zijn en antwoordde den spotter: „Als uwe zonden de onze zullen overtreffen!” Hierdoor gaf P. Basilius zijne nederigheid des harten te kennen tegelijk met zijn volkomen overgeving aan de beschikking der goddelijke Voorzienigheid. Een lang uur werd deze lijdensweg afgelegd, toen verdeelden zich de ballingen en de Kapucijnen volgden de vermaning van hun H. Vader Franciscus aan zijne kinderen: „indien zij ergens niet zullen ontvangen zijn, dat zij vluchten naar een ander oord, om daar met den zegen van God boetvaardigheid te doen.” ¹⁾ Zij verlieten het dierbare 's-Hertogenbosch, „daer dien dach groot jammer en klaghen bedreven worde”. ²⁾

¹⁾ Testament van den H. Vader Franciscus.

²⁾ *Verzameling van Kronijken en Oorkonden betreffende Stad en Meijerij van 's Bosch*, Deel I, blz. 89.

BIJLAGE I.

Hac 17 Juni 1613 inter dominum R. Colibrant ut magistrum et provisorem Domus Postulani et dominum Godefridum ab Engelant tanquam procuratorem et agentem Patrum Capucinorum, conventum et transactum est de venditione et emptione domus cujusdam, pertinentis ad dictam domum seu Preposituram Postulanam, in urbe sylvaducensi, in platea vulgo de Postelstraete site, horti et totius fundi adjacentis ab utraque parte aque, mediantibus pretio et summa 5000 florenorum monete ducalis et valoris, ab eo indicti tribus diversis terminis solvendorum, summa in tres partes equaliter divisa, et unius quidem partis solutio prestabitur in festo divi Bavonis die anno 1615 pro cujus summa totali et praefixis temporibus persolutione — sub poena nullitatis contractus — se vadem et fidejussorem perhibet predictus dominus Godefridus, seseque ac omnia sua mobilia et immobilia bona, donec plenarie satisfactum sit, obligat. At cum dictus R^{dus} D. Provisor, non previsto hoc contractu, domum suam antea alteri elocavit, centum florenis annue solvendis, id fieri non potuit, cum ejus qui conduxit prejudicio; ideoque idem ille inquilinus in pleno jure, per conductionem acquisito, remanebit domumque inhabitabit — nisi aliter cum eo tractetur — mediante dicta pensione annua centum florenorum, quam eidem procuratori Patrum Capucinorum quotannis exsolvet. Ille interim dictus procurator reparationes domus feret et facere tenebitur, ut inhabitantes ibidem commode, durante suo termino, degant et immunes sint ab injuriis coeli et aeris; finito autem elocationis termino, cedent venditori mobilia relicta inquilino. Curabit etiam idem procurator, ut huic venditioni et emptioni expressus accedat suarum Celsitudinum, et R^{di} Dⁿⁱ Abbatis floreffiensis consensus; sub quorum et Patrum Capucinorum beneplacito sincere et bona fide hic contractus initus est.

Acta sunt in dicta domo Postulana anno et die, quibus supra, presentibus domino et fratre Theodoro Roymans parrocho in Leegemierde, patre Antonio Brugensi Capucino et confratre suo Benigno, ac domino Francisco a Muylwyck presbytero.

Ita est Fr. Rumoldus Colibrant, *Provisor.*

fr. Joannes du Chesne,	Godefridus ab Engelant,
<i>Prior Postulanus.</i>	<i>Presbyter.</i>
fr. Theodorus Roymans,	fr. Antonius Brugensis,
<i>Pastor Leegemierde.</i>	<i>Capucinus.</i>
Fr. de Muylwyck.	fr. Benignus ab Amersfoort,
	<i>Capucinus.</i>

BIJLAGE II.

Nous Jean, par la permission divine Abbe de l'église et monastere de nostre Dame de Floreffe de l'Ordre de Premonstre, du diocese de Namur salut. Comme de la parte de messieurs les Evesques, Gouverneurs, Schoutets et Magistrats de la ville de Boilducq, nous ateste remonstre que pour un bien publicq et prouffit evident que les Peres Cappucins pourroint apporter a laditte ville voisinne aux enemis de notre foy, par leurs bonnes predications et salutaires instructions, etc. ont trouve bon et expedient d'eriger en laditte ville un couvent desdits Peres Cappucins et pour lequel achever ils ne trouvent lieu plus propre et commode que la maison de Postel, scituee en laditte ville en la rue vulgairement nommee Postelstraete, appartenante a notre maison de Postel, et que a l'effect que dessus lesdits Peres Cappucins avec leur sindicq se seront adresses au maitre et Proviseur de notre ditte maison de Postel, pour contracter avecq luy touchant la vendition et alienation de la susdite maison, avecq luy concue quelques conditions ausquels satisferoient moyenant nostre consentement comme superieurs de laditte maison, pour lequel ils nous ont supplie et requis. Scavoir faisons que a la requete tant desdits Seigneurs de Boilducq, que Peres Cappucins et Maitre dudit Postel, desirons l'augmentation du service divin, le bien publicq et le salut des ames, attendu aussi la bonne expectation du fruit que lesdits Peres Cappucins apporteront audit lieu, presupposant aussi le consentement de leurs serenissimes nos souverains Seigneurs et Princes, avions approuvé, laudé, ratifié et confirmé, comme par ces presentes approuvons, laudons, ratifions et de notre autorite confirmons la vendition et alienation de laditte maison scituee audit Boilducq, faicte au prouffit desdits Peres Cappucins, permettant quelle sortira son plain et entier effect, avecq accomplissement de tous pointcs de droits a ce requis, a condition toutesfois que notre dit Proviseur et Maitre dudit Postel remployerat ces deniers procedant de laditte vendition a commodite semblable avecq notre advis.

En signe de quoy avons signe la presente et y fait apposer notre seel.

Donne audit Postel le 5 jour du mois Daoust lan de Grace mil six cent et treisse.

BIJLAGE III.

Aelbert ende Isabel Clara Eugenia, Infante van Spaignen, bij der gratien Goids ertshertogen van Oistenrijcke enz.

Allen dengenene die dese onze opene brieven sullen sien oft hooren lesen saluyt. Wij hebben ontfangen die supplicatie van onssen beminden heere en Mr Rombout Colibrant, proviseur des Goidshuys van Postel, inhoudende hoe dat hij ter ernstiger versoecke ende instantie van Patres Capucijnen heeft vermaectt en aangegaen seeckere contract, daer bij hij deselve Capucijnen heeft vercocht seeckere huys en erve gelegen inde Postelstrate binnen onsser stadt van Shertogenbossche, het voerseide Goidshuys competerende, om daer aff een clooster te maecken naer vermogen en consente den voerseide Capucijnen tot dyen eynde, soe bij onsen Raede geordenneert in Brabant als bij de regeerders onser voerseide stadt gegundt ende verleent, maer alsoe een suppliant oft wel die van den Goidshuyse geene onruerende goederen ofte gronden van erven, sonder onss voergaende consent ende octroyen, vermogen te vercopen, veralieneeren, oft eenichsins belasten, soe soude hij tot verseeckeringe van deselve Patres ende Capucijnen, ende van selven Goidshuys die bij de voerseide vercopinge merckelijken worden gebeneficiert, geerne hebben behoorlicke consente, omme daertoe te geraicken, soe heeft ons de voerseide suppliant seer oitmoedelicken gebeden, om onse opene brieven van octroye daertoe dienende. Soo eest dat wij, de saecke overgemerckt ende tot dyen gesien het consent van den geestelicken Superieur des suppliants, die eerw. vadere in Gode onsen lieven ende getrouwen Raedt' d'abt van Floreffe ende daerop oick gehadt d'advys van de wethouderen onser vs. stadt van Shertogenbossche, genegen wesende de leden des voerseiden suppliants, hebben den selven geoirloefft, gewillecoirt en geconsenteert, oirloven, willecoiren ende consenteren uut onsser sunderlinger gratiën ende princelycker macht bij dese onse brieve, dat hij toverseide huys ende erffve sal mogen vercopen ende transporteren tot behoeff vande Patres Capucijnen, mits bij den voerseiden suppliant die penningen daer aff procederende employerende tot meesten prouffijit van deselven Godshuyse, permitterende den wethouderen onser voerseide stadt van Shertogenbossche die van de Patres Capucijnen, oft hunne gecomitteerde, daer inne te gueden en erffven, welcke vercopinge, transport ende alienatie bij den voerseiden suppliant inder maniere voerseid, hebben wij geconfirmiert, geaggreert ende geapprobeert, con-

firmeren, aggreeren ende approberen bij dese, willende dat deselve haer volcomen effect sortere ende dat de Patres Capucijnen ende heure naecomelingen off successeuren deselve huysinge ende erffven eeuwelicken ende erffvelicken sullen blijven behouden, besitten ende gebruycken, ontbieden daeromme ende bevelen onsen seer lieven ende getrouwen die Cancellier ende Luyden van onsse voerseide Rade in Brabant, Meyere van Loven, Amptman van Brussele, Schouten van Antwerpen ende van den Bossche, ende allen anderen onss ende onser vasallen, oft der smaelre heeren, Richteren, Justicierien, Officierien ende ondersaten ons voerseids Landts van Brabant, dyen dit eenichsins aengaen sal mogen, dat zij den voerseiden suppliant van deser onser jegenwoirdiger gratien ende den voerseiden Patres Capucijnen ende heure naecomelingen den voerseiden huysinge ende erffve peysselyck ende vredelick doen ende laeten genieten, besitten ende gebruycken, sonder hun daer inne 'doene oft laeten geschieden eenich hinder, stoot, letsele oft moeyenisse ter contrarien, want ons alsoe gelieft, ende des toirconde hebben wij onssen segele hier aen doen hangen.

Gegeven in onser stadt van Bruessele acht dagen in der maendt van Augusto int jaer ons heeren duysent sesshondert ende derthiene

Bij de Ertshertogen

J. Cools.

Origineel op perkament met afhangend zegel ACB. I, 8091 T.

BIJLAGE IV.

D'eerwerdige heere, heer ende meester Rombout Colibrant, proviseur des Goidshuys van Postel, gemechtigt tot 's geens naevolgende is, door crachte van seeckere bezegelde brieven van consent ende auctorisatie van den eerwerdigen heere, heere Johan abt van Florefte, des ordens van Premonstraten wesende van der date den vijften dach der maent Augusti des jaers XVI^c ende dertiene mede oyck uut crachte van zeeckere opene brieven van octroye van henne doirluchtichste hoocheden als hertogen van Brabant van date den VIIIe dach der maent Augusti voers. en uut crachte der machte den voers. heere proviseur daer inne respective — — soo blijkens was — — gegeven en verleent, huys, erve, zijdehuys met sijnen gronde, poirte, poirthuysken, plaetse, hoff, met een brugge over

den strom ofte water aldaer vlietend, met allen zijner rechten ende toebehoirten, gemeynlick genoemt thuyſ van Postel, gestaen en gelegen binnen der stadt Shertogenbossche in de straete genoemt de Postelstraete, tussen erve Michiels van Sterren totten water toe ende voorts neffens erffenis eens schamel mansgasthuys, genaemt Loyers Gasthuys, en voorts ende tussen erffenisse Arnts van Heesch des Secretaris deser stadt en een straetken uitkomende op het water aldaer, en voorts den hof over het water neffens erffenisse ofte bleycke Goyarts Gerartsse van Grave ex alio, streeken voor van gemeynestraet die Postelstraet genoemt, en den erve des voorn. Arnts van Heesch, achterwaert, rentmr. van domeynen van Brabant, int quartier deser stadt, des convents van Ulenborch en meer aendere geërffden ende Verwantstraet, soo hij verclaerde, heeft hij wittelicken ende erfelicken opgedragen ende overgegeven mits desen heeren Goyarden van Engelant priestere tot behoef van de Eerw. Patres van de Capucinen binnen deser stadt tot erectie en bouwinge van een convent en kercke voor denselven Patres der Capucinen in conformiteyt en uut crachte van zeeckere oepene brieven van octroye den voernoemde Patres ten dien fine bij henne doorluchtichste hoocheden voorseid vergunnen en verleent wesende deselve brieven van date den XIX Decembris anno XVI^c en elff onderteekent Jourdin, simul cum quibuscumque litteris, instrumentis, munimentis et jure et effectu. Geloevende die voorseide eerwerdige heere proviseur des Goidshuys van Postel voorseid uut crachte zijnder voorseide gegeven der machte sub obligatione omnium bonorum desselve Goidshuys presentium et futurorum ratum servare, omnem obligationem et impetitionem deponere, uutgenomen Shertogen grontchyns, zoo groot ende cleyn, die daervuyt te vergelden staet, zoo hij verclaerde

Testes Zegers et Thielmans, datum 11^a May anno XVI^c XIII.

BIJLAGE V.

Cum hoc anno 1631 civitas Mosae-Trajectensis obsideretur ab Hollandis, rogaverat Ser^{ma} Infans Archiducessa universos religiosos cujusque Ordinis quatenus dignarentur singuli instituere processionales peregrinationes per singulos unius hebdomadae dies invicem succedentes ad B. V. Mariam in Laken (prope Bruxellas) et ibidem haberi conciones ac solemn

sacrum celebrari Deum depraecantes pro obsessae illius civitatis liberatione. Unde cum vices nostrae occurrerent in die Sabbathi eo processimus nudis pedibus per continuam eamque vehementem valde pluviam, sequente nos in sua rheda Ser^{ma} Infante, cumque concio ibidem habenda demandata esset F. P. Cypriano bruxellensi tunc hujus conventus Vicario, is instinctu R. P. Philippi rerum publicarum certissime conscii, ac jussu R. P. Bernardini Guardiani ausus est — — praesente licet cum tota aula sua infante — — in medio concionis ardentiori spiritu et eloquio invehere in Comitem Henricum Van den Berge, illum expressis verbis declamans Regis et Patriae perduellem proditorem. Quae denuntiatio adeo improvisa et inopinata — — quia res illa hactenus omnibus, praeter primarios aulae, erat plane incognita — — excitavit non mediocrem stuporem strepitumque apud auditores attonitos hoc audire, et deinde apud cives Bruxellenses murmur, qui et inter fratres excandescentes tum in concionatorem, tum maxime in R. P. Philippum, eo quod nihil minus de Comite illo suspicatum unquam fuisset, utpote constituto ad liberandum Trajectum, totius belli gerendi praefecto Generali, habitoque pro totius Patriae columine strenuissimo, fidelissimoque, donec aliquot post dies ipsemet, nefariis suis conatibus et manifeste seditiosis exsecrandam suam perfidiam toti mundo palam fecit. (Commentarium monasterii ff. Min. Capuc. Bruxellensis. pag. 120—121.)

De oude kerk van Erp

door

Dr Ir STAN LEURS.

Volgens Schutjes wordt Erp voor het eerst vermeld onder den naam van Erthepe wanneer in 1134 Folculdus, stichter der abdij van Bern, zijne bezittingen aldaar gelegen aan gezegd klooster vermaakte. De parochiekerk is toegewijd aan den heiligen Servatius; op 3 September 1491 stichtte de persona of niet resideerende pastoor Andreas van Broeckhoven de vicaria perpetua of het pastoraat van den ter plaatse verblijvenden herder. In 1520 telde de kerk vier altaren. Het patronaat was laïcaal en berustte in 1473 bij Hendrick Peters van Hildesheim. In 1495 was Andreas van Broeckhoven hiervan de bezitter, doch Wilhelm de Horn alias de Busco of van den Bosch maakte destijds ook aanspraak op het collatie-recht. De zaak werd voor Rome gebracht en Alexander VI besliste bij Pauselijke bulle van 22 April 1495 dat het begevingsrecht den eersten keer aan Willem van Horn en de twee volgende keeren aan Andreas van Broeckhoven zoude behooren ¹⁾.

Na de vrede van Munster werd de kerk door de hervormden in gebruik genomen. Op 9 Februari 1717 worden de Scepenen van Erp gecommitteerd tot den opbouw van den „caducque en affgevallen tooren”, hoogstens voor de som van f 2000. Op 29 April van hetzelfde jaar wordt de opbouw aanbesteed en aangenomen door mr Hendrick op Hees voor 1595 gulden. De kosten van het nawerk bedroegen darenboven nog 114 gulden. Uit de bijzonderheden van het

¹⁾ Schutjes *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel III blz. 600 en volgende.

bestek blijkt, dat er eigenlijk geen spraak is van den heropbouw van den toren, enkel van herstellingen, onder meer van het bouwen van een nieuwe trap en van een nieuwe kap met klokhuis. Deze waren voltooid op 29 Februari 1720 vermits alsdan de rekening gepresenteerd en gesloten wordt ¹⁾).

In 1809 kwam de kerk weer in het bezit der katholieken; 1843 werd ze gesloopt om plaats te maken voor een weinig merkwaardig bedehuis in barokstijl volgens de plannen van architect Arnold van Veghel opgetrokken ²⁾).

Beschrijving. Het uitzicht van het voormalige gebouw is ons evenwel bekend door:

1. Een goede penteekening van H. Spilman (Amsterdam 1721 — † Haarlem 1784) berustende in 's Rijksprentenkabinet en voorstellende de kerk gezien van uit het Zuid-Oosten

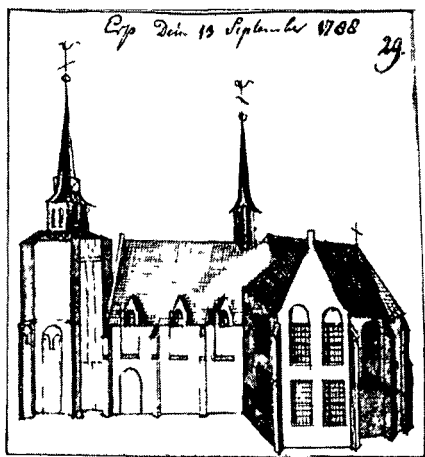
Kerk te Erp naar teekening van Spilman

¹⁾ Bescheiden aangaande deze werken berusten in het gemeente-archief te Erp

²⁾ Schutjes op. cit. *ibid.*

2. door een slordige schets uit het album van Verhees (ged. 1788), waarop dezelfde langs hare zuidzijde wordt afgebeeld.

Volgens beide documenten bestond de oude kerk van Erp uit een schip van drie traveeën, een koor en eene kruisbeuk. In de as van het schip, maar op eenigen afstand van zijn westergevel, verhief zich een alleenstaande torenromp. De muren van het dwars-schip en die van het koor

Kerk te Erp naar teekening van Verhees (1788).

hadden een gelijke hoogte, wat evenwel niet het geval was met hunne daken. Die van het transept hadden hunnen nok ietwat lager; waaruit blijkt, dat het koor breeder zal zijn geweest dan de kruisbeuk. Volgens de teekening van Spilman was — dit in tegenspraak met de teekening van Verhees — het schip lager dan het koor, wat ook wel in werkelijkheid het geval zal geweest zijn. Dat dit schip tevens ook breeder was, laat het bestaan van een driebeukigen aanleg vermoeden, ofschoon er geen bovenste lichtrij te merken valt.

De zijbeuken hadden aan hunne langszijden eens versneden contreforten, waartusschen spitsbogige vensters. Deze staken boven den muur uit en gaven aldus aanleiding tot het ontstaan van kleine, van elkaar afgezonderde dwarsgeveltjes door een zadeldak met de hoofdbedaking verbonden.

Onder het meest westelijke venster bevond zich — ten minste aan de zuidzijde — een zijingang. Elk der beide transeptgevels vertoonde een lang venster vergezeld van twee minder hooge blindnissen; alle drie de openingen waren spitsbogig afgedekt. De schuin geplaatste contreforten, welke de

hoeken van de kruisarmen schraagden, waren tweemaal versneden evenals die van het betrekkelijk ruime choor. Dit laatste omvatte behalve de driekantige sluiting, vier traveeën. Het was verlicht door spitsbogige vensters, twee of drieledig, wier drempel in het verlengde lag van een doorlopende waterlijst.

Tijdens de achttiende eeuw schijnt men alleen het koor voor den eeredienst te hebben bezigt; de vensters van de kruisbeuk en van het schip waren grootendeels dichtgemetseld, waaruit wij mogen besluiten, dat deze deelen van den bouw althans niet meer voor kerkelijke doeleinden in gebruik waren.

Zooals op hooger vermelde teekeningen staat afgebeeld, lijkt ons de twee geledingen hooge toren slechts de onderbouw te zijn geweest van een dier massieve torengewaarten, zooals ze heden nog in groot aantal oprijzen in het Noorderlijk gedeelte van het oude hertogdom Brabant.

Langs den westerkant werd hij versterkt door overhoeksche beren, wier grondvlak op de hoogte van de eerste verdieping gedeeltelijk tot den driekantigen vorm overging. De onderste geleding van dien contrefort was zijdewaarts versierd met een spaarveld, welks korfbogige afdekking zich splitste in twee kleinere, die op een kraagsteen samenkwamen. Een dergelijk spaarveld bevond zich ook aan de langszijde van het ondergedeelte des torens. Blindnissen waren er ook op de verdieping aanwezig, maar men kan slechts enkel het spoor ervan op de tekening van Spilman merken. Deze zuidermuur moet dus gedeeltelijk heropgebouwd zijn geweest, trouwens in het bestek der werken in 1717—1720 aan den toren uitgevoerd is er o. m. spraak van het weder opmitselen „van den afgevallen hoek naar het zuiden”.

Aan de oostzijde stond de toren geheel open; zooals het verder ook blijkt uit hooger genoemde bescheiden was langs dien kant de muur eveneens „afgevallen”. Hij werd echter — in tegenspraak met de bepalingen van het bestek — niet weder opgetrokken; enkel het bovengedeelte der opening werd afgedekt door een planken beschot.

Volgens hetzelfde bestek moest aan de oostzijde de muurplaat, waarop de kap zou rusten, 7 à 8 voet uitsteken over den afgevallen muur. Zooals men het kan zien op de teekening van Spilman, werd deze bepaling uitgevoerd. Bedoelde kap bestond uit eene flauwhellende vierhoekige pyramide, afgeknot door het klokkenhuis, dat op zijn beurt een slanke van vier- tot achtkant ingesnoerde spit droeg. Beide afbeeldingen van de kerk laten terecht vermoeden, dat de toren op langwerpig grondvlak zou zijn gebouwd, wat anders in onze gewesten, althans in dit tijdperk, een uitzondering zou zijn. Wij gelooven dan ook te mogen aannemen, dat zijn oorspronkelijke plattegrond vierkantig was en dat hij aldus niet meer afgezonderd zou gestaan hebben van de kerk.

Op het eerste zicht zou men nu geneigd zijn aan te nemen, dat de toren een paar verdiepingen hooger was geweest en eenigen tijd voor 1717 zou zijn ingestort. Zulks is echter niet het geval geweest; integendeel slechts de oostelijke muur en de zuid-oostelijke hoek waren ingevallen en de oude kap stond nog op den toren. Deze moest de aannemer krachtens het bestek afbreken; hij moest tevens de klokken uit den toren halen. Ook het oostelijke gedeelte ontbrak reeds; immers „de afgevallen muur” blijkt niet meer oostwaarts te hebben gestaan dan daar waar de zijwanden na 1720 eindigden, daar op dat punt de in het bestek bedoelde uitkraging van de spit begint.

Vóór het ongeval, dat de herstellingen van 1717 noodig maakte, was de toren niet hooger noch dieper dan na deze werken. Hij kan evenwel vroeger vernield zijn geweest, maar het is evenwel best mogelijk, dat hij nooit tot voltooiing was gekomen.

Tegen den Zuidwestelijken hoek van dit torenfragment merkte men nog een vooruitspringend stuk metselwerk; waarschijnlijk was hier tegen het oostelijk gedeelte der zuidzijde een traptoren bedoeld.

In het bestek is ook nog sprake van een klein torentje op den langen hoek van het steenwerk naast de kerk.

Het is ons niet recht duidelijk, wat daarmede wordt beduid.

Op het dak van het koor verhief zich op de hoogte van de viering een slanke achtkantige dakruiter.

Betreffende het inwendige van den bouw zijn geen bescheiden voorhanden, alleen kunnen we uit de manier waarop de vensters der zijbeuken waren geplaatst afleiden, dat deze laatste overdekt waren door halve houten tongewelven met steekkappen; de middenbeuk zal eveneens een houten beschot hebben gehad evenals het dwarspand. Immers de bogen van deze gevelvensters kwamen hooger te staan dan de aanzetten van het dak, hetwelk de aanwezigheid van een steenen gewelf uitsluit.

Naar alle waarschijnlijkheid was dit gebouw evenals bijna alle andere dorpskerken uit Noord-Brabant van baksteen opgetrokken.

Dateering. Het oudste gedeelte is ongetwijfeld het lagere schip; van lateren datum zijn de kruisbeuk, het koor en de toren. Het schip kan tot de eerste helft den XVe eeuw opklimmen. Het is het eenig overblijfsel van een kerk welke wellicht een meer bescheiden westertoren en geen kruisbeuk had. Dit bedehuis moet een opvallende gelijkenis hebben vertoond met de oude kerk van Heeswijk en met de kerk van Berlicum ¹⁾, waar ook en kruisbeuk en bovenste lichtrij ontbraken en welke tevens hetzelfde systeem vensters met topgeveltjes en steekkappen vertoonden als te Erp.

Op het einde der XVe of in het begin der XVIe eeuw werd ter vervanging van het oude een nieuw koor met kruisbeuk gebouwd. Tegelijkertijd zal men ook den bouw van een grootschen toren hebben aangevangen, welke vermoedelijk nooit tot voltooiing geraakte.

P. S. Mijn besten dank aan Dr H. P. Smit rijksarchivaris te 's-Hertogenbosch, die voor mij een en ander uit het gemeentearchief van Erp heeft willen excerpereen.

¹⁾ Voor de verbouwing van ± 1850.

De oude kerk van Someren

door

Dr Ir STAN LEURS.

Volgens Welvaerts wordt de plaatsnaam Someren voor het eerst vermeld in eene bulle van Paus Innocentius III, waarin deze parochie met andere kerken, waartusschen die van Arendonk en Asten, bevestigd wordt voor Wericus, abt van Floreffe ¹⁾).

Het begeavingsrecht werd eerst uitgeoefend door het Sint Lambertus-kapittel te Luik, hetwelk samen met het klooster van Hoydonk de tienden bezat; de kerk zelve was trouwens aan den heiligen Lambertus toegewijd. De custos van het kathedraal-kapittel van Luik had deszelfs gedeelte in de tienden, als leengoed, en tevens het begeavingsrecht bij erfrent opgedragen aan een edelman van deze plaats met name Henricus Kyrse. In 1224 stond deze laatste met toestemming zijner vrouw Mabilia en tienden en begeavingsrecht af aan de abdij van Floreffe tegen een jaarlijkschen cijns van omtrent zeven Keulsche marken. Deze overeenkomst, in 1228 bekrachtigd door een officiaal van Luik, geschiedde ten behoeve van het prioraat van Postel, dat van Floreffe afhankelijk was. Het klooster te Hoydonk verkocht op 9 September 1242 eveneens zijne tienden aan Floreffe ten voordeele van Postel. Wanneer in 1618 deze laatste stichting tot zelfstandige abdij werd verheven, kwamen en tienden en begeavingsrecht rechtstreeks in haar bezit ²⁾).

In het jaar 1520 worden in deze kerk de volgende altaren vermeld: 1. dat van den Heiligen Geest; 2. van O. L. Vrouwe opdracht in den tempel; 3. van het Heilig Kruis; 4. van Sint Jan Evangelist; 5. van Sint Catharina en Barbara; 6. van

¹⁾ Welvaerts, *Someren volgens de archieven van Postels abdij*.

²⁾ Welvaerts op. cit.; Schutjes *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel V, art. Someren.

Sint Oda en Barbara; 7. het altare matriculare of koster-schap; 8. dat van Sint Jacobus, Maria, Cornelius en Catharina en 9. het oude altaar van Sint Jan. In de kerkvisitatie van 1616 worden er maar acht beneficiën opgenoemd ¹⁾).

Op 29 April 1569 sluiten de schepenen van Someren met Hubertus Simonant, abt van Postel, de volgende overeenkomst: „Daar Postel de groote tienden bezit, zullen de religieuzen voor het bouwen en onderhouden van den kerk-toren bijdragen één keer 3 eiken en 40 gulden, daarenboven een wagen met twee paarden leveren om de klok te halen en eindelijk elk jaar vier vat rogge geven” ²⁾).

In 1648 werd de kerk voor den hervormden eeredienst in gebruik genomen. In 1651 en in 1652 werden er aan het gebouw herstellingen verricht, welke waarschijnlijk verband hielden met laatstvermeld feit. In 1738 besluiten de kerk-meesters en regenten van Someren het torentje, dat op het kerkdak stond, af te breken en een nieuwen toren op den westergevel te bouwen. Het kerkfabriek zou drie vierden en de gemeente de rest van de kosten dragen. In 1739 wordt de sloping van den ouden toren publiek aanbesteed. Het afzonderlijk staande klokkenhuis werd vermoedelijk kort daarna gesloopt of althans aan het verval prijs gegeven. Immers blijkens de voorwaarden der aanbesteding van het timmerwerk moet de aannemer de klokken uit den ouden klokkenstoel nemen; daarenboven bevatten de voorwaarden, waarop het leidekken van den nieuwen toren wordt aanbesteed, o. m. dat aan den aannemer opgedragen werd de leien van den klokkenstoel af te breken en die voor het nieuwe werk te gebruiken. ³⁾

Op het einde der XVIIIe eeuw werden de Katholieken in de gelegenheid gesteld de oude parochiekerk weder te kunnen betrekken. Maar de vicaris Van Alphen vond het geraadzaam in 1809 met de hervormden eene overeenkomst te

¹⁾ Schutjes op. cit. ibid.

²⁾ Welvaerts op. cit.

³⁾ Gemeente-archief van Someren afd. kerkrekeningen, thans op het Rijks-archief te 's Bosch.

treffen en hun de oude kerk over te laten onder de bepaling, dat de kerkgoederen zouden worden verdeeld. De hervormden gebruikten slechts het koor der kerk voor hunne godsdienstoefeningen, terwijl het overige van het oude gebouw aan het verval werd prijsgegeven. ¹⁾

In 1868 kocht Pastoor van den Eynde dit gedeelte van de protestanten en liet het afbreken. De materialen werden gebruikt tot den opbouw van het Franciscanessenklooster; het puin werd over den straatweg naar Someren gestort. Rond 1890 werd het koor insgelijks gesloopt. ²⁾

Afbeeldingen. De voormalige parochiekerk van Someren is ons door de volgende afbeeldingen bekend:

1. een pentteekening van J. de Beijer, gedagteekend van

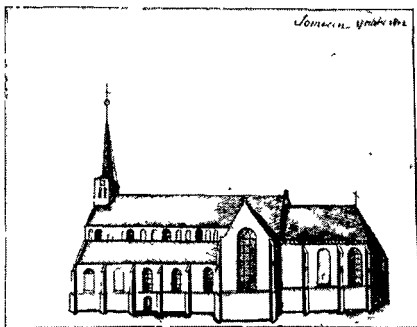
Kerk te Someren naar teekening van J. de Beyer (1738)

¹⁾ Schutjes op cit. ibidem

²⁾ H. N. Ouwerling *De oude kerk van Someren in de „Zuid-Willemsvaart“* 1917.

1738 en berustend op het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch. Deze stelt het gebouw voor gezien van uit het Zuid-Westen.

2. een penteekening uit het album van Verhees, waarop zich de kerk langs hare zuider langszijde vertoont. Deze schets draagt het jaartal 1801. ¹⁾

Kerk te Someren naar teekening van Verhees (1801).

3. Twee zeer gebrekkige teekeningen, gevoegd bij het werk van den Norbertijner kanunnik Th. Ign. Welvaerts „Someren naar de archieven van Postel's abdij”. Zij dragen als onderschrift: „De vroegere parochiekerk van Someren tot aan 1869; Zuid-Oostelijk en Noord-Westelijk gezicht.

Beschrijving. De oude kerk van Someren be-

stond uit een driebeukig schip van vier traveeën met lager dwarspand en choor. De twee vooruitspringende kruisarmen waren elk twee traveeën diep; het koor omvatte vier traveeën en bezat een driekantige sluiting. Tegen de Noordzijde van het choor was een sacristie aangebouwd, welke insgelijks uit drie traveeën bestond.

Een westertoren was hier niet aanwezig; vóór 1739 bevond zich een vrijstaande klokkenstoel op het kerkhof.

Nopens het uitwendige van het gebouw zijn wij betrekkelijk goed ingelicht, dank zij het bestaan van hoogervermelde teekeningen. Vooral die van de Beijer mag als betrekkelijk nauwkeurig worden beschouwd; veel minder verzorgd en ook minder juist is die uit het album van Verhees; wat

¹⁾ Deze album bevat een reeks slordige teekeningen van dorpskerken uit Noord-Brabant en Zuid-Holland, geteekend op het einde der XVIII^{de} eeuw door landmeter Verhees.

de prent welke bij het werk van Welvaerts kaart betreft, deze is zeer slordig en dient in zake sommige details niet „au sérieux” te worden genomen.

Als bouw materiaal schijnt men enkel baksteen te hebben gebruikt. In de as van den voorgevel was eene korfbogig afgedekte portaalopening. Deze bevond zich tusschen twee eens versneden contreforten, welke de breedte van den middenbeuk afbakenden; bedoelde frijten reikten evenwel niet hooger dan de langsmuren der zijbeuken.

Deze langsmuren werden geschoord door eens versneden contreforten, wier bovengeleding tot op hare halve hoogte voor een gedeelte bestond uit een pinakeltje op driehoekig grondvlak. Elke travee had een tweedeelig spitsbogig venster met laat gothische traceering, geflankeerd van twee blindnissen, wier eveneens spitsbogige afdekking van twee neuzen voorzien was. Onder het derde venster — van af het westen geteld — bevond zich aan elke zijde een korfbogige deuropening; een rechthoekig poortje zag men onder het venster der meest westelijke traveeën.

Deze zijwanden waren met een muizentandfries afgezet, wat ook het geval was bij het middenschip.

Volgens de teekening van de Beijer bestond de bovenste lichtrij voor iedere travee uit drie tweeledige spitsbogige vensters met vlammend netwerk; de twee meest oostelijke waren dichtgemetseld. Wij betwijfelen echter of de Beijer hier den bestaanden toestand getrouw heeft weergegeven. Immers volgens de teekeningen van Verhees en van Welvaerts zou er ook in den bovenmuur van het schip in elke travee een venster tusschen twee blinde openingen hebben gestaan. Daarbij deze laatste schikking kwam ook voor bij andere kerken uit het kwartier van Peelland onder meer te Bakel, te Lieshout, te Helmond en te Sint Oedenrode (parochiekerk).

De kruisarmen hadden blinde zijmuren, waarvan de westelijke door contreforten in twee traveeën worden verdeeld. De transeptgevels waren versterkt door tweemaal versneden overhoeksche beren en vertoonden een spitsbogig venster tusschen

twee op dezelfde manier afgedekte blindnissen. De waterlijst, welke zich op de hoogte der drempels van de zijbeukvensters bevindt, blijkt ook om het dwarschip en het koor te hebben doorgelopen. De viering was evenhoog als de middenbeuk.

Het koor, wiens muren door tweemaal versneden frijten waren geschoord, was door spitsbogige vensters verlicht; de meest westelijke travee was echter vensterloos.

De barokko dakruiter, welke vóór 1739 ¹⁾ op het dak der viering stond, rustte op een soort vierkante sokkel, overigens was hij achthoekig evenals de spits, die hem bekroonde. Deze laatste bestond uit een koepeltje waarop een zeer slanke naald, wier vorm zekere gelijkenis had met die van een omgekeerde trompet. Meer naar het westen bevond zich op de nok van het dak der middenbeuk een klein kapje, waaronder een klok hing. Deze was vermoedelijk de luiklok, waarvan sprake is in een verzoekschrift van Paulus Eikringa, stadhouder van Peelland, aan den raad van State gedagteekend van 1739. In hetzelfde bescheid is ook sprake van een slaande klok, welke zich moest bevinden in den afzonderlijken klokkestoel, welke vroeger ten zuid-westen van de kerk stond. Bedoelde klokkestoel op langwerpig grondplan opgetrokken had zijn westerwand gelijklopend met de richting van den kerkmuur ten opzichte van dewelke hij eenigszins vooruitsprong. Zijn onderbouw van baksteen was met zandsteen en kantblokken afgezet en met een muizentandfries bekroond.

De getimmerde lantaarn, welke het hooge galmdak onderbrak, was aan de smalzijden open en van klankschermen voorzien.

De toren, welke in 1739 op den westergevel werd opgetimmerd, was met leien bedekt en eindigde op een van vier- tot achtkant ingesnoerde spit. Langs iedere zijde waren er twee galmopeningen. Onder dezen toren was een 4 à 5 meter hoog luihuis in de kerk gebouwd, waarboven een houten kamer waarin zich het mechanisme van het uur-

¹⁾ Hij staat nog op de teekening van De Beijer afgebeeld, evenals het luiklokje en het klokkenhuis.

werk bevond. De toren zelf werd gedragen door zware houten palen, van binnen in de kerk zichtbaar, welke op het muurwerk van het luidhuis rustten. ¹⁾

Over het inwendige der kerk, weten we betrekkelijk weinig. Uit de verklaringen van personen, welke het gebouw nog gekend hebben, blijkt, dat de drie beuken gescheiden waren door dikke rondzuilen, waarop dan vermoedelijk de spitsbogige scheidsbogen rustten. De middenbeuk had nog haar houten tongewelf bewaard, waarop sporen van schildering zichtbaar waren; het koor had eveneens een dergelijke bedekking. ²⁾

Twee korfbogige ingangen onderbraken den kerkhofmuur.

Dateering. De bouwdatum stond — vermoedelijk op een gedenksteen — tegen een der zijdeuren. Daarover zijn Schutjes en Welvaerts het eens; de eene echter las 1346 en de andere 1436 ³⁾. De laatste dateering lijkt ons de meest aanneemlijke. Immers de naburige kerken van Helmond en van Lierop, wier architectuur verwant was aan die der kerk van Someren, werden gebouwd de eene in 1455, de andere niet lang na 1460.

De klokkenstoel kan van lateren tijd dagteekenen. Mogelijk is het de kerktoeren, van wiens bouw en onderhoud er in de overeenkomst van 1561 spraak is:

¹⁾ H. N. Ouwerling, *ibid.*

²⁾ *Id. ibid.*

³⁾ Schutjes op. cit.; Welvaerts op. cit.

Leestafel.

Afbeeldingen van kerken, kasteelen en andere gebouwen in Oostelijk Noordbrabant, door H. Spilman, met aan-teekeningen van Jhr. Mr A. F. O. van Sasse van IJsselt, 2^e stuk. Uitgave van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, z. pl. en j. [*'s-Hertogenbosch*, 1922].

Bevat o. a. afbeeldingen van de kerk te Aarle-Rixtel, het adellijk stift Binderen, het Apostelhuis te Mierlo, de kerk te Mierlo, de kerk te Geldrop, de kerk met luhuis te Stratum, de kerk te Eindhoven, de kerk te Boxtel, de kerk te St Michiels-Gestel, de St Lambertuskerk te Vught, het klooster Coudewater.

Steden en Landschappen, onder leiding van Ir. Dr Stan Leurs, I De Kempen, z. j. [1922].

Bevat o a afbeeldingen ($\pm$ 1800) van de voormalige R.K. kerken te Gemonde en St Oedenrode ¹⁾, van de Mariakapel te Oirschot (thans Ned Herv kerk), en van de kerk te Boxtel.

C. Leurs, Les origines du style gothique en Brabant. Première Partie: L'architecture romane. Tome II. L'architecture Romane dans l'ancien duché de Brabant. Bruxelles, Vromant & Co. 1922.

Uit het kwartier van *'s-Hertogenbosch* worden romaansche bouwresten aangewezen in de St Pieterskerk te Berlicum (sedert 1648 in bezit der Hervormden), p 152—153, de oude Kerk te Heesch (afgebroken in 1868), p. 154—155, de kerk te Dennenburg, p. 155—157, de oude kerk te Neerlangel (afgebroken in 1869), p 157—159, de toren te Neerloon, p. 159—161, de oude kapel te Vlierden (omstreeks 1900 afgebroken), p 161—163, de voormalige collegiale kerk te St Oedenrode (ingestort in 1801), p. 163—168, de kapel van O. L. Vrouw te Oirschot (sinds 1800 in gebruik bij de Hervormden), p. 168—170, de oude kerk te Gemonde (in 1824 afgebroken), p. 170—

¹⁾ In plaats van 1880 moet in het onderschrift worden gelezen 1800.

173, de oude St Pieterskerk te Vught (in 1884 afgebroken), p. 174—175, en de oude St Lambertuskerk te Drunen (afgebroken omstreeks 1880), p. 175—176.

G. C. A. Juten. Kerkelijke beneficiën in het voormalig dekenaat Hilvarenbeek ¹⁾.

Taxandria, jrg. 28 (1921), blz. 209—220, 257—269.

Bevat o.a. 's-Gravenmoer (blz. 219), Geertruidenberg (blz. 257), Made (blz. 257).

Idem, jrg. 29 (1922), blz. 48—62, 95—112.

Bevat o.a. Oerle (blz. 48—49), Oirschot (blz. 58), Best (blz. 59), Middelbeers (blz. 59), Oostelbeers (blz. 59), Wintelre en Vessem (blz. 60—62), Oisterwijk (blz. 95—107), Berkel (blz. 107—108), Uidenhout (blz. 108), Reusel (blz. 181—183), Raamsdonk (blz. 187—190), Steensel (blz. 190—193), Zevenbergen (blz. 248—249).

A. C. de Schrevel, François Sonnius (Extrait de la Biographie nationale, publiée par l'Académie royale de Belgique, tome XXIII, col. 179—224).

Frans Sonnius, de eerste bisschop van Den Bosch, heeft een plaats gekregen in de Belgische *Biographie Nationale*, omdat hij van 1570 tot aan zijn dood (29 juni 1576) bisschop van Antwerpen was. Doch niet alleen die laatste periode van Sonnius' leven heeft de geleerde schrijver, Kanunnik en Vicaris-Generaal van het bisdom Brugge, hier behandeld, doch ook de jaren, dat Sonnius als kanunnik te Utrecht, als inquisiteur en ten slotte als bisschop van Den Bosch in de Noordelijke Nederlanden vertoefde, heeft hij op uitnemende wijze beschreven. Ook het Nederlandsche *Biografisch Woordenboek* bevat een levensbeschrijving van Sonnius, doch wij moeten het eerlijk bekennen, deze kan niet in de schaduw staan van het wetenschappelijk en nauwkeurig werk, dat Kan. De Schrevel hier heeft geleverd.

Met stijgende bewondering hebben wij deze biografie gelezen, waaruit op elke bladzijde blijkt, hoezeer de schr. vertrouwd is met de Noord-Nederlandsche litteratuur over dezen grooten Brabander. Vooral mag bijzonder de aandacht gevestigd worden op de bibliografie van Sonnius' katechetische en theologische werken, niet minder dan 15 in getal, welke met scherpzinnigen speurzin door den schr. in deze levensbeschrijving

¹⁾ Zie *Leestafel*, Bossche Bijdragen, dl 4, blz. 309.

is ingevoegd. Het is de beste en uitgebreidste lijst, welke tot nu toe van de boeken van Sonnius bestaat, en zeer terecht wijst de schr. op den frisschen en nieuwen didactischen vorm, dien Sonnius aan zijn katechesen heeft weten te geven. Sonnius als schrijver zou een dankbaar onderwerp zijn voor een afzonderlijke verhandeling.

Onder de nieuwe gegevens, die de schr. heeft aan den dag gebracht, mag zeker wel vermeld worden, dat hij als datum van diens bisschopswijding aangeeft den 8sten November. Tot nu toe was slechts bekend, dat deze in het begin van November had plaats gevonden. De preciese dateering was echter niet bekend, en daarom zou een kleine verwijzing naar de bron, gelijk de schr. ook elders doet, gewenscht zijn geweest. Ook over de werkzaamheid en waakzaamheid van Sonnius als bisschop van Antwerpen vinden wij hier vele nieuwe bijzonderheden tot een aantrekkelijk beeld vereenigd, dat den vurigen zielenijver van den 64-jarigen grijsaard in al zijn glans doet stralen. De lofspraak van den schr., die hem noemt „theologien profond, négociateur prudent et tenace, évêque vigilant et éclairé, grand promoteur de l'instruction religieuse des enfants, des fidèles et du clergé, citoyen aussi dévoué à sa patrie que fidele a son roi, adversaire redoutable du protestantisme”, blijkt ten volle verdiend te zijn.

Zijne langdurige werkzaamheden als inquisiteur zouden wellicht iets meer uitgewerkt kunnen zijn geweest de namen van Angelus Merula, pastoor van Heenvliet, (zie W. Moll, *Angelus Merula*, en ook *Historisch Tijdschrift*, dl. 1, blz. 417—424), en van Anastasius Veluanus, pastoor van Garderen (zie *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, dl. 1) hadden vermeld kunnen worden. Ook de *Bossche Bydragen*, die in dl. 1, blz. 47—55, dl. 2, blz. 49—78 onbekende documenten over Sonnius publiceerden, hadden in de litteratuur-opgave een plaatsje kunnen vinden. De schrijver van *De abdij van Tongerlo*, aldaar aangehaald, heet niet van Spielbeeck, maar van Spilbeeck.

A. Erens, Norbertijn, *De Zending van Sonnius te Rome omtrent het oprichten der nieuwe bisdommen in de Nederlanden 1558—1559*. (Overdruk uit *Bijdragen tot de Geschiedenis*, dl. 14 (1922), blz. 101—127.

Een tweede studie over Sonnius valt hier nog te vermelden, eveneens in België uitgekomen. Uit de gedrukte bronnen heeft de eerw. heer Erens, archivaris der abdij Tongerlo, een doorlopend verhaal gegeven van de zending van Sonnius te Rome ter voorbereiding van de vermeerdering der bisdommen in de Nederlanden. Uit de archivalia omtrent de nieuwe

bisdommen, te Brussel berustende, publiceert de schr. daarbij een aanvankelijk voorstel van Sonnius om ook te Leuven een aartsbisshoppelijken zetel op te richten, een idëe, die van de Alma Mater aldaar schijnt uitgegaan te zijn, maar Mechelen heeft het in dezen gewonnen van Leuven.

12 Mei 1559 was na vele wederwaardigheden het doel van Sonnius' zending bereikt: veertien nieuwe bisdommen zouden in de Nederlanden worden opgericht en gedoteerd uit de tienden en goederen der abdijen, in elk bisdom gelegen. Geen geringe macht werd aan den koning daarbij geschonken, het benoemingsrecht werd aan hem verleend, terwijl de institutie vanzelfsprekend aan den Paus werd voorbehouden.

Een paar fouten ontsnapten aan de pen van den schrijver. Op blz. 106 moet Hendrik Seberts van Dongen vervangen worden door Hendrik Seberts van den Dungen. De familienaam van dezen apostolischen poenitencier en later kanunnik van Antwerpen was: v. d. Westerlaecken; evenals Sonnius verwisselde hij zijn familienaam tegen dien van zijn geboorteplaats Den Dungen bij Den Bosch. De wapenspreuk van Sonnius luidde niet: *Sine labore nihil*, (blz. 124), doch *Sine onere nihil*. In de beginletters dezer drie woorden ligt meteen zijn naam verborgen. Op blz. 125 moet in plaats van Romerstein staan Ravenstein, en in plaats van Boexhel Boextel.

Havensius en de Martelaren van Gorkum en Roermond.
De Nieuwe Koerier, 25 Juli 1922.

Aldus het opschrift van een artikel door Dr J. van Gils, gewijd aan de nagedachtenis der martelaren, die vóór 350 jaar (23 Juli 1572) te Roermoed om hun geloof werden vermoord. Het waren twaalf Karthuizers, priesters en diakens, en drie leekbroeders, benevens de secretaaris van bisschop Lindanus, Paulus van Waalwijk. Die naam doet een brabantse afkomst vermoeden, maar zeker van brabantse origine is de schrijver Havensius, welke in Den Bosch werd geboren, en die de oudste en beste geschiedenis van deze martelaren heeft te boek gesteld. Dr v. Gils bespreekt het werk en den levensloop van dezen Bosschenaar, en geeft als jaar van zijn overlijden 1610, terwijl Foppens, *Bibliotheca Belgica* I 96, daarvoor aangeeft 1611, Aug. 14. Is dit laatste juist, dan zou de tweede editie van zijn *Commentarius de erectione*

novorum in Belgio episcopatum (1611) nog door hem zelf kunnen zijn bezorgd. Over zijne familie kan men gegevens vinden in *Studiebeurzen* door Jhr A. v. d. Does de Willebois, dl. 2, blz. 185 vlgg.

Een brief van een heilige (Franciscus van Sales) aan den Bisschop van Den Bosch (Gijsbertus Masius). *St-Jans-Klokken*, jrg. 1 (1923), blz. 123—124.

St Agatha. Grafzerken in de kerk van het klooster van St Agatha bij Cuijk, door Steenkamp. *Navorscher*, 70ste jrg. (1921), blz. 174—178.

Almkerk. Noord-Nederlandsche miniaturen. Twee misboeken uit Almkerk [thans bewaard in de bibliotheken der Groot-Seminaries van Warmond en van Haaren] door A. W. Byvanck. *Oudheidkundig Jaarboek*, 2de Jrg. (1922), blz. 183—192.

Berlicum. Verzoening in oude tijden (te Berlicum 1535 Dec. 7). *Sint-Jans-Klokken*, jrg. 1 (1923), blz. 51—52.

Binderen. Catharina Brussaert (niet Bruffaerts), abdis van Binderen bij Helmond, door Ch. C. v. Verreyt. *Taxandria*, jrg. 29 (1922), blz. 47.

Boxtel. De St Petruskerk te Boxtel, 1823—1923. *Sint-Jans-Klokken*, jrg. 1 (1923), blz. 161—162.

Gemert. Geschiedenis der Parochie van St Jans-Onthoofding te Gemert, door L. Poell, pastoor. *Sint-Jans-Klokken* jrg. 1, n° 10, 11 en 12 (10, 17 en 24 Maart).

Groesbeek. Toestand der Nederlandsch-Hervormde, oudtijds R. K. Kerk te Groesbeek. *Gelte, Bijdragen en Mededeelingen*, dl. XXV (1922), blz. IX.

's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis der St Janskerk te 's-Hertogenbosch, 2^e Hoofdstuk. Reconstructie der Romaansche

Kerk door Jan Mosmans. (Overdruk uit *Oudheidkundig Jaarboek*, dl. 2 (1922), blz. 19—37).

Het is niet de schuld van den schrijver, dat dit tweede hoofdstuk eerst drie jaren na het eerste kon verschijnen (zie *Bossche Bydiagen* dl. 3, blz. 287). Redacties van tijdschriften zijn nu eenmaal, helaas, mag ik er wel bijvoegen, gebonden aan een vast getal bladzijden druks en moeten daarenboven rekening houden met de wenschen van allerlei schrijvers, zoodat een vervolgartikel wel 'ns wat langer moet wachten dan gewenscht is. Doch drie jaren is toch erg lang om den draad te kunnen vasthouden, en daarom zou een uitgave in boekvorm zeer zijn toe te juichen. Het werk van den schrijver verdient dat ten volle. Gemakkelijk heeft deze het zich niet gemaakt, en nergens wordt er met de muts naar gegooid, zooals wel eens geschied is bij beschrijvingen der St Janskerk.

Het is moeilijk een resumtie te geven van het betoog van den schrijver. Laat ik daarom hier volstaan met in het kort eenige zijne voornaamste conclusies mede te deelen.

De romaansche kerk was ouder dan de toren, deze dateert van ± 1240 , gene van ± 1200 , toen de buitenwijk aan de Hinthammerstraat reeds tot een zekere ontwikkeling was gekomen. Deze stadskerk dus was waarschijnlijk uit baksteen opgetrokken, driescheeps, grooter dan de meeste kerken uit dien tijd. Hoofd- en zijbeuken waren vlakgedekt, met groote absiden, waarin drie der vier altaren stonden, door Wilhelmus de Gandavo in zijn testament van 1273 vermeld. Het vierde, het hoofdaltaar, toegewijd aan den H. Joannes, patroon der kerk, zal geplaatst zijn geweest onder de viering.

Belangrijk is ook de verhandeling, die de schrijver geeft over het „atrium ecclesiae“, vermeld in een hertogelijk charter van 1222. Niet het voorportaal der kerk of de benedenruimte van den toren moet daarmede bedoeld zijn, maar een uitgestrekt veld, van 300 voet breedte bij 800 voet diepte, waarvan de eene helft bestemd was voor kerk en kerkhof en de tweede voor de wereldlijk macht, voor schepenbank, vierschaar en gerechtspleging.

Op dat „vrijthof“ zal ook het eerste bossche Godshuis van den H. Geest hebben gestaan, gelijk de schrijver met een zeer vernuftige rede-neering aanwijst.

Dit zijn alle geheel nieuwe gezichtspunten, die de schrijver in zijn doorwrochte studie voor ons opent, en welke ons doen hopen, dat wij niet weer drie jaren zullen behoeven te wachten op het volgende hoofdstuk.

's-Hertogenbosch. Onze Lieve Vrouw van Den Bosch.

Geschiedenis van het miraculeuze beeld en zijne vereering.
's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon, z. j. [1922]

's-Hertogenbosch. Gedenkboek der Congregatie van de Zusters der H. Maagd Maria, genaamd Het Gezelschap van Jezus, Maria, Jozef, uitgegeven bij gelegenheid van haar honderd-jarig bestaan, 29 Juli 1922.

Bevat beschrijving en afbeelding van het tegenwoordig Moederhuis ,Marienburg te s-Hertogenbosch, (blz 20—26) R K Huishoud- en Industrieschool, Julianaplein, s-Hertogenbosch (blz 27), het voormalig Moederhuis St Ignatius-gesticht, Postelstraat, s-Hertogenbosch (blz 28—30) het voormalig Moederhuis te Engelen, Pensioonaat van O L Vr van Lourdes, (blz 31—33), Pensioonaat Saint Louis te Nijmegen, (blz 34—36), Sint-Antoniusgesticht te Zevenbergen, (blz 37—38), Sint-Teresiagesticht te Waalwijk, (blz 39—41), Sint-Franciscusgesticht te Vlijmen, (blz 42—43) Pensioonaat van het H Hart te Millingen, (blz 50—51), Sint-Franciscusgesticht te Waspik (blz 52—53), Sint-Vincentiusgesticht te Berlicum, (blz 54—55), Sint-Annagesticht te Boxtel, (blz 58—59), Sint-Antoniusgesticht te Gemonde, (blz 60—61) Huize ,De Weyer te Boxmeer, (blz 62—64) Sint-Joannesgesticht te Besoyen, (blz. 80—81), Sint-Joannesgesticht te Batenburg, (blz 84—85), Sint-Nicasiusgesticht te Heeze, (blz 86—87), Sint-Nicolaasgesticht te Helvoirt, (blz 88—89), Sint-Norbertusgesticht te Lithoyen, (blz 94—95), Sint-Aloysiusgesticht te Vierlingsbeek, (blz 101—102), Sint-Elisabethsgesticht te Nuenen, (blz 106—107), Sint-Jacobusgesticht te Drunen, (blz 112—113), Sint-Marinusgesticht te Zevenbergsche Hoek, (blz 114—115), Sint-Jozefgesticht te Zevenbergen, (blz 118—119) Sint-Antoniusgesticht te Baardwijk, (blz 124—126), Sint-Jozefgesticht te Schaik, (blz 132—135), Sint-Jacobusgesticht te Druten, (blz. 153—154), Sint-Cuneragesticht te Heeswijk, (blz 166—167), Sint-Joannesgesticht te Neerasselt, (blz 170—171) Mariascholen te Nijmegen, (blz 174—175), Sint-Marthagesticht te s-Hertogenbosch, (blz 176—177)

's-Hertogenbosch. Het altaar van den H. Sebastiaan in de St Janskerk te 's-Hertogenbosch, door G. C. A. Juten. *Taxandria*, jrg. 28 (1921), blz. 298.

's-Hertogenbosch. St Nicolaas in Den Bosch¹⁾ door Jan Kalf. *De Maasbode*, 15 Februari 1922, 3de blad, n° 17992.

¹⁾ Zie *Bossche Bydragen*, dl 4 blz 311

's-Hertogenbosch. St Nicolaas in Den Bosch, door Dr C. F. Xavier Smits. *De Maasbode*, 22 Februari 1922, 3de blad, n° 18004.

's-Hertogenbosch. Bijdragen tot de geschiedenis van het gesticht „Reinier van Arkel” te 's-Hertogenbosch, door H. v. Rooij. *Taxandria*, jrg. 29 (1922), blz. 63—75, 113—126.

's-Hertogenbosch. De achttien oude wijnkannen der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch, door Karel Azijnman. *Oudheidkundig Jaarboek*, Jrg. 2 (1922), blz. 193—199.

Liessel. Uit de kerkelijke historie van Liessel IX, door H. N. Ouwerling. *De Zuidwillemsvaart*, 17 Febr. 1922; X, 27 Febr.; XI, 3 Mrt.; XII, 7 Mrt.; XIII, 14 Mrt.; XIV, 18 Mrt.; XV, 3 Mei; XVI, 9 Mei; XVII, 6 Juli; XVIII, 17 Juli.

St Oedenrode. Plechtige omgang in St Oedenrode, door G. J[uten]. *Taxandria*, jrg. 28 (1921), blz. 297.

Oirschot. De Oirschotsche non (Maria Margaretha ab Angelis). *Sint-Jans-Klokken*, jrg. 1 (1923), blz. 99—101.

Oirschot. Verschijnselen waargenomen aan het lijk van Maria Margaretha van Valckenisse, door Dr J. R. Jansma. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 65^e jrg., I, n° 10.

Reusel. Onze Lieve Vrouw van Reusel. *Sint-Jans-Klokken*, jrg. 1 (1923), blz. 137.

Vlijmen. Geschiedkundige bijzonderheden over Vlijmen, door H. S. (Drukkerij L. Sikkers, Drunen).

Dit boekje, door den schrijver opgedragen aan den ZEerw. heer A. J. v. d. Pas, sinds 1888 pastoor van Vlijmen, bij gelegenheid van diens gouden priesterfeest, is het resultaat van een buitengewoon sympathieke gedachte. De parochianen bekend te maken met wat hun voorzaten hebben gedaan voor

hun parochie, hebben geleden voor hun geloof, moet hen vanzelf hun geloofsbezit beter doen waardeeren en ook meer doen meevoelen met het parochiëele leven. Terwijl vóór het concilie van Trente de invloed der gemeente zeker te groot was, denken we b. v. maar aan de benoeming van pastoors en beneficianten, die voor een zeer groot deel berustte in handen van leeken, heeft de reactie daartegen niet zelden een ander uiterste ten gevolge had, en is de meening gegroeid, dat de zorg voor kerk en eeredienst uitsluitend de zaak is van den pastoor, waarvoor de parochianen slechts in zoo ver zich behoeven te interesseeren, als zij voor hun geld een contrapraestatie, als b. v. een bank in de kerk, een graf op het kerkhof, ontvangen.

Geïijk geheel de katholieke wereld, aangespoord door Leo X, samenwerkte aan den bouw der St Pieterskerk te Rome, zoo was in de Middeleeuwen de kerk niet alleen het centrale punt, maar ook de glorie van alle parochianen: dat was *hun* werk, *hun* bezit, *hun* trots. Tijden en menschen zijn wel veranderd, naar de geest der Middeleeuwen, die leefde uit het geloof, zou zeer zeker voor onzen tijd nog zegenrijk kunnen zijn. En om dien geest weer op te wekken is ongetwijfeld een geëigend middel te vinden in het bekendmaken der geloofsdaden van het voorgeslacht.

H. S. heeft dat voor Vlijmen op een voortreffelijke wijze verricht. Bevattelijk en beknopt — het boekje telt 70 blz. — wordt hier in drie hoofdstukken de geschiedenis der parochie geschetst. Het eerste hoofdstuk behandelt de oudste geschiedenis tot 1600; het tweede de eeuwen van verdrukking van 1600 tot 1800; het derde de wederopleving en den nieuwen bloei.

Het ligt voor de hand, dat slechts een korte samenvatting, vooral voor het oudere gedeelte, gegeven kon worden van wat reeds bekend was. Maar toch ook nieuwe vondsten ontbreken hier niet en met bewondering zullen de Vlijmenaren hier b. v. hebben gelezen, hoe een hunner herders uit den Geuzentijd, Henricus Buys, waarschijnlijk ten gevolge der

mishandelingen voor zijn geloof ondergaan, den dood heeft gevonden. Ook de andere pastoors uit die dagen stonden pal voor hun roomsche overtuiging, en met meer waarheid, dan Willem van Oranje, konden zij getuigen: *Pro lege, rege, grege.*

Wij hopen, dat het voorbeeld, door den schrijver voor de parochie van Vlijmen met zooveel talent gegeven, ook elders navolging moge vinden. Ongetwijfeld moet een invloed ten goede daarvan uitgaan.

Westerhoven. Het Heilige- of Willebrordusputje te Westerhoven, door C. Rijken. *Taxandria*, jrg, 29 (1922), blz. 129—133.

Th. G.

Register van Plaatsnamen.

- Aalst, 146.
 Aarle-Rixtel, 334.
 St. Agatha, 338.
 Almkerk, 338.
 Amsterdam, 183.
 Antwerpen, 94, 271.
 Arendonk, 327.
 Arnhem, 46.
 Asten, 103, 126, 128, 227, 327.

 Baardwijk, 340.
 Bakel, 93, 116 vlg., 331.
 Batenburg, 340.
 Beek, 225.
 Berkel, 335.
 Berlicum, 187, 243, 334, 338, 340.
 —, Prot. kerk, 191.
 Berne, Abdij, 321.
 Besoijen, 340.
 Beuningen, 56.
 Binderen, 246 vlg., 249, 334, 338.
 Bladel, 66.
 Bokstel, 334, 337, 338, 340.
 Boxmeer, 1—44, 340.
 —, Carmelitessen, 1—44.
 —, Carmelieten, 6.
 —, Zusters H. Gezelschap, 40.
 —, School, 37.
 —, Huis „de Weijer", 43.
 Brakel, 140, 146.
 Breda, 135.
 —, Mind. Cap., 297.
 Brugge, St. Donaes, 92.
 Brussel, 274.
 —, Mind. Cap., 320.

 Dehmen, 183.
 Dennenburg, 334.
 Deurne, 64—118, 264, 267.
 Deurne, kerkshuur, 115 vlg.
 —, kapel, 64—118 pass.
 —, kasteel, 72.
 —, classis, 87, 109.
 Deursen, 78.
 Dordrecht, 145.
 Drimmelen, 135.
 Drunen, 335, 340.
 Druten, 340.

 Echternach, abdij, 93, 117 vlg.
 Eindhoven, 216, 243, 334.
 Engelen, 340.
 Erp, 321—326.
 Esteren, 183.

 Floreffe, abdij, 208, 243, 250, 316, 318, 327.

 Gameren, 144, 149.
 Geertruidenberg, 134, 335.
 Gelder, 304.
 —, Carmelitessen, 16, 18, 20.
 —, Mind. Gap., 297.
 Geldrop, 66, 295, 334.
 Gemert, 65, 78 vlg., 338.
 —, Commanderie, 264.
 Gemonde, 334, 340.
 Goch, 226 vlg.
 Gorkum, 337.
 Grave, 183.
 's-Gravenhage, 183.
 's-Gravenmoer, 137, 335.
 Groesbeek, 338.
 Gulick, Jezuïeten, 180.

 Heesch, 334.
 Heeswijk, 340.
 Heeze, 340.
 Helmond, 126, 128, 331, 333.

- Helmond, St. Lambertuskerk, 191—270.
 —, Reformatie, 197 vlgg.
 —, Classis, 258.
 Helvoirt, 340.
 's-Hertogenbosch, 137, 183, 243, 337 vlg.
 —, St. Janskerk, 194, 303, 338 vlgg.
 —, O. L. Vrouw van, 339 vlg.
 —, Mind. Cap., 271—320.
 —, Franciscanen, 310.
 —, Jezüieten, 310.
 —, Predikheeren, 310.
 —, Zusters J. M. J., 340.
 —, Klooster Uijlenborgh, 294.
 —, Refugiehuizen, 274, 290 vlgg.
 —, Godshuizen, 339.
 —, Groot-Gasthuis, 272.
 —, Kuijstens-gasthuis, 293.
 —, Loijer-gasthuis, 293.
 —, Reynier van Arckel, 341.
 —, Ill. Lieve Vrouwe broederschap, 169, 341.
 Hilvarenbeek, 335.
 Hoydonck, abdij, 266, 327.
 Calcar, 195.
 Kleef, 183.
 —, hertogdom, 45.
 Coudewater, 334.
 —, klooster, 187—196.
 Cranenborch, 59.
 Cuijck, 12.
 Lage-Mierde, 290, 315.
 Leeuwen, 122.
 Leuven, penitenten, 20.
 Lieshout, 225, 250, 331, 333.
 Liessel, 103 vlg., 115, 341.
 Lithoyen, 340.
 Loon, 183.
 Loon-op-Zand, 138 vlg.
 Luik, kapittel, 327.
 Maastricht, Mind. Cap., 273, 297, 304.
 Made, 134, 135, 335.
 Mariënwater, zie Coudewater.
 Megen, Latijnsche school, 171, 179.
 Meyel, 67.
 Middelbeers, 335.
 Mierlo, 334.
 Milheeze, 118.
 Millingen, 340.
 Neerasselt, 340.
 Neerlangel, 334.
 Neerloon, 334.
 Nijmegen, 45, 183, 304, 340.
 —, St. Stevenskerk, 45, 62.
 —, Jezüieten, 303.
 —, klooster St. Jan, 56, 60 vlg.
 —, St. Anthoniskerkhof, 50.
 —, Gymnasium, 176.
 Nieuwaal, 143, 149.
 Nuenen, 340.
 Nuland, 273.
 St. Oedenrode, 331, 334, 341.
 Oerle, 335.
 Oirschot, 199, 301, 334, 341.
 —, St. Petruskerk, 130.
 —, Broedersch. O. L. V. 129—133.
 Oostelbeers, 335.
 Oosterwijk, 335.
 Oostvoorn, 193.
 Ophemert, 121.
 Oss, 168.
 Poederoyen, 145.
 Postel, abdij, 291, 248, 250—270, 274, 282, 315, 317 vlg., 327 vlg.

- Raamsdonk**, 136, 335.
Ravenstein, 183.
 —, 170—180.
Reusel, 335, 341.
Roermond, 8, 303, 337.
Rosmalen, 187.

Schayck, 183, 340.
Sittard, Dominicanen, 180.
Soeterbeek, 38.
Someren, 91, 114, 327—333.
 —, Franciscanessen, 329.
Sprang, 138.
Steensel, 335.
Stiphout, 206, 225.
Stratum, 334.

Tongerlo, abdij, 138.
Tiel, 121.

Uden, 188 vlg.
Udenhout, 335.
Utrecht, 53, 119, 183.
 —, St. Johanneskerk, 140.

Venray, 67, 98, 102, 115.
Vessem, 335.
Vierlingsbeek, 340.
Vilvoorde, Carmelitessen, 10, 37.
Velp, Mind. Cap., 297.
Vlierden, 71, 93, 96, 334.
Vlijmen, 340 vlg.

Vucht, 334 vlg.
 —, Mind. Cap., 300.

Waalwijk, 340.
Wadstena, Orde H. Zalig-maker, 187.
Waspik, 340.
Weert, Franciscanen, 105.
Westerhoven, 343.
Westmalle, 1.
Wijck, 147.
Willegen, 147.
Wintelre, 335.

Xanten, 183, 195.
 —, Carmelitessen, 43.

Zaltbommel, 140, 142.
 —, Kapittel, 151.
 —, St. Martinuskerk, 151.
 —, Vicarie in St. Mart.-kerk, 119—125.
 —, Broeders, O. L. Vr. 125.
 —, St. Agneten-klooster, 166 vlg.
 —, St. Magdalena-klooster 160—166.
Zeffleck, 59 vlg.
Zenderen, Carmelieten, 43 vlg.
Zevenbergen, 335, 340.
Zevenbergsche Hoek, 340.
Zuylichem, 142, 148.
Zwolle, klooster, 58.

Register van Personen.

- Adam Cornelii**, 138.
Adrianus Joannis, 141.
 — Michaëlis, 134.
Aelken Goorts, 218 vlgg.
Aelst, Ds. J. L. v., 199.
 —, Leon. v., 199.

Aelst, van, zie Andelst.
Aelstius, Ds., 66.
Aerken Henricssen, relig. 163.
Aert Willems, kan. (XVIIe e.), 94.

- Aggere, Joan van, past. (1571), 137.
 Ackersdijk, 266.
 Albada, Jhr., 103 vlgg., 106.
 Albers, Sophie, 260.
 —, Th., 246, 258.
 Albertus, Aartshert., 291, 317.
 Alexander VI, paus (1495), 321.
 — Farnese, landvoogd, 298.
 — van Oudenaarde, prov. Mind. Cap. (1611), 271.
 Alphen, Ant. van, vic.-gen. bisd. 's-Hertogenb. (1809), 328.
 Amandes de Hornes, 295.
 Ambrosius Jacobs, 201.
 Amey, zie Geraerdt Jacobs.
 Amersfoort, zie Angelus.
 —, zie Cherubinus.
 —, zie Benignus.
 Anna Gisberti, relig., 162.
 Andelst, M. van, 52 vlg., 55 vlg.
 Andreas v. Antwerpen, Mind. Cap. (1617), 303, 306.
 Angelis, ab, zie Valckenisse.
 Angelus v. Amersfoort, Mind. Cap. (1613), 283.
 — van Veurne, Mind. Cap. (1619), 306.
 Anselmus van Antwerpen, Mind. Cap. (1626), 306.
 Anthonius Henrici, 139.
 — Petri Cornelii, 135.
 Antonius, Mr., past. (1695), 92.
 — van Brugge, Mind. Cap. (1613), 290, 315.
 — Schets, baron van Grobendonck, 271, 307.
 — van Thienen, Mind. Cap., 298.
 Antwerpen, van, zie Andreas.
 —, —, zie Anselmus.
 —, —, zie Cyprianus.
 —, —, zie Florianus.
 Arberijs, familie van, 249.
 Augustinessen, 160—167.
 Aumerie, J. d', 30.
 Auwriin Hubertsen, Dyrck, 123.
 — —, Ghysbert, 123.
 —, Johan, 123.
 Baert, Goirt, kap. (XVIe e.), 50—63 pass.
 Baes, Adr. J., 136.
 Baexen, Wolter v., 119—125 pass.
 —, zie Malburch.
 Bakel, van, 244.
 —, J. G. van, 241.
 Balen, G. J. v., 136.
 —, J. v., 277.
 Baltus, H., 221.
 Bancy, Oct., 295.
 Bartholomeus Adriani, 137.
 Basilius van Brugge, Mind. Cap. (1629), 306, 311, 313.
 Bax, Cath^a, relig., 195.
 Beeck, Th. v., 183.
 Beek, Isab. v., Abdis, 192 vlg.
 Becanus, Joan., 137.
 Becker, J. de, 282.
 Beckering Vinckers, 119.
 Becx, Adr., 199.
 Benedictijnen, 12.
 Benedictus a S. Josepho, Carm. (1703), 15.
 Benignus van Amersfoort, Mind. Cap. (1613), 290, 315.
 Berens, Alb., Carm. († 1840), 36.
 Berg, Graaf van den, 37 vlg.
 —, v. d., zie Magdalena.

- Berckel, Nic. v., 200, 209, 240.
 Bernardus, Mind. Cap. (1631), 320.
 — van Osimo, Prov. Mind. Cap. (1585), 298.
 Beverningh, 220 vlg.
 Bild, Steven van der, 176.
 Birgittijnenorde, 187—196.
 Bisschop, M. M., 183.
 Bistervelt, Georg., 147.
 Boesdoncq, Sr. 219.
 Bogaerd, P. J. v. d., 15.
 Boxtel, Jan van, 197, 258.
 Bolen, Jan, 149.
 Bommel, Peter van, 79, 81, 84, 98, 100 vlg.
 Bonae Spei, Franc. prov. Carm. (1667), 6 vlg., 9, 12.
 Bonaventura, Pater, 1.
 —, van Oldenzaal, Mind. Cap. (1623), 304.
 Bonchose, L. G., 22, 28 vlg.
 Bongaerts, J. G., 183.
 Borch, G. van der, 183.
 Bosel, v. d. zie Horn.
 Bossch, W. v. d., 226, 229.
 Bourbourg van, zie Damianus.
 Bouvier, M., 248.
 Brassery, Willem de, Vic. (1688), 87.
 Brey, Jan Daniël van, 86.
 Brindisi van, zie Laurentius.
 Broecheven, R. van, 277.
 Broeck, Maria Elis. van den, echtg. van J. F. van Wiligen, 178.
 Broeckhoven, Andreas van, past. (1491) 321.
 —, F. van, 283, 295.
 —, Franciscus van, Gard. Mind. Cap. (1624), 300.
 —, Hendrik van, 300.
 —, P. van, 283, 295, 300.
 Broeckhoven, zie Hooghensteyn.
 —, zie van Weert.
 Broeckhuyzen, Ds., 244, 258.
 Bronckhorst, Fred. 258.
 Brouheze, Corn. van, 137.
 Brugge, van, zie Antonius.
 —, —, zie Basilius.
 —, —, zie Marcellianus.
 Bruggen, Franc. v. d., Carm. (1840), 36.
 Brussaert, Cath^a, abdis, 338.
 Brussel, zie Cyprianus.
 Bruyne, Jan de, 48—54 pass.
 Bucker, J. Th., 183.
 Burg, v. d., zie Jacobus a Castro.
 Busco, zie Horn.
 Buys, Henr., 342 vlg.
 Celen, Marc., 88 vlg.
 Chalon, Dirck, O. S. B., († 1665), 12.
 Cherubinus van Amersfoort, Mind. Cap. (XVIIe e.), 273.
 Chesne, Joan. du, Prior (1613), 315.
 Cyprianus van Antwerpen, Mind. Cap. (XVIIe e.), 272.
 — — Brussel, Mind. Cap. (1631), 320.
 Damianus van Bourbourg, Mind. Cap. (1611), 283.
 Daniël, Pater Carm. (1735), 16.
 Deckers, Dirck, 259, 261.
 —, H. A. 224.
 Delmans, H. past. (1811), 26.
 —, J. H. past. (1816), 34.
 Demarrè, J. A., 183.
 Dendermonde, zie Thomas.
 Deventer, zie Prounink.
 Diemer, Frans, 47.
 —, Joach., kap. (1550), 45—63.

- Diemer, Theod., 46, 58.
 Dijck, J. van, 26.
 —, W. van, 198, 246, 265.
 Dirck Willems, 211—236 pass.
 Does, C. v. d., 30.
 Dominicanen, 180.
 Doncker, Lucas, 155 vlg., 158.
 Dors, Ph., 83.
 Dousborch, zie Puyters.
 Driell, Heilken van, relig., 164.
 Driessen, P., 68.
 Dronghele, Hessels van, broeder, 191.
 Dronghele, van, zie Nassouwen.
 Dungen, van den, zie Westerlaecken.
 Duppen, H. G. van, 225.

 Edmondts, Dion., 135.
 Echtelt, Joh. van, 119 vlg., 123.
 —, Peter van, echtg. van H. Beckering Vinckers, 119 vlg., 124.
 Egmondts, van, zie Georgius.
 Eijnde, v. d. past. (1868), 329.
 Eysdonck, P. v., 247.
 Eikringa, Paulus, 332.
 Elisabeth Henrici, relig., 166.
 — Michaëlis, relig., 161.
 — Willems, relig., 162.
 Elswijk, Henrica van, relig., 31.
 Elzearius van Veurne, Mind. Cap. (1625), 306.
 Embertus, past. (1571), 147.
 Emmichoven, Maria van, relig., 164.
 Empel, W. v., 206.
 Engelant, zie Vastart.
 —, Godefridus van, priester (1613), 271—315 pass.
 Engels, Chr., 247.
 Enthenius, Ds., 66.
 Erp, J. v., 192.
 —, Th. v., pater (1724), 191.
 Ettersim, Jhr. van, 192.
 Euphrasia a St. Gertrude, relig., 16.
 Eustachius Henrici, 148.
 Everardus Gerardi, 156.
 Evers, M. C., 82.

 Feylingius, Ds., 87.
 Flodorp, Anna, echtg. van Arn. v. Oldenzee, 282.
 Floet, Joanna, v. d., relig., 190.
 Floreffe, zie Jan.
 Florianus van Antwerpen, Mind. Cap., (1618), 306.
 Foulle, La, 113 vlg.
 Franciscanen, 105, 179.
 Franciscanessen, 329.
 Franciscus Gerardi, 137.
 — van Gouda, Mind. Cap., (1628), 301, 306.
 — — 's-Hertogenb., Mind. Cap. (1624), 304, 306.
 — Sonnius, biss. v. 's-Hertogenb. (1571), 153, 335 vlg.
 Franssen, Gerarda, relig. 44.
 Fremin de Beaumont, baron, 28 vlg.

 Gaëte, Hertog van, 28 vlg.
 Gamarra, 107.
 Geest, A. J. v. d., 178.
 Geldrop, Alex., priest. (1571), 144 vlg., 150.
 — de Jonge, Jan van, 198.
 Gemert, Jan van, 103.
 —, Laurens van, 197.
 Gemert, J. F. v., 183.
 Geneste, A. B. de la, 183.
 Geut, van, zie Judocus.
 —, Rob., 136 vlg.

- Georgius van Egmond, biss. van Utrecht (1557), 124.
 — van Moll, Mind. Cap. (1623), 304, 306.
 Geraerd Jacobs, Mr., past. († 1684), 78—117 pass.
 Gerard Jacobs, deken-past. († 1613), 91.
 Gerardus Arnoldi, past. (1571), 143.
 —, priester (1671), 146, 148.
 Gerart Jacobs, past. (1650), 88 vlg.
 Geridtien Peeters, relig., 163.
 Gier, Helleswandus de, 157.
 —, Hub., Kan. (1571), 151.
 —, Theod., 157.
 Ginhoven, Mr. Jan, 246.
 Gysbertus Joannis, past. (1571), 156.
 — Masius, biss. van 's-Hertogenbosch (1571), 156.
 Gisbertus Otto, 147.
 Gisbrecht Joisten, 163.
 Gislénus a St. Adriano, prior Carm. (1695), 16.
 Godefridus Everardi, 137.
 — Michaëlis, 135.
 Goetinck, Staes, 194.
 Goirt, zie Baert.
 Goloffs, E. M., 87.
 —, M. H., 82—113 pass.
 —, Thonis, 82.
 Goort Gysberts, 197.
 — Henrich Lucas, priester. (1663), 126 vlgg.
 Gorkum, Thielman v., priester. (1514), 194.
 Gouda, van, zie Franciscus.
 Gravia, Joh. de, pater (1571), 167.
 Gregorius, abt van Postel (1698), 252.
 Grevenbroeck, Leonora van, 294.
 Grobbendonck, zie Antonius.
 Groot, H. de, 157.
 Grootenacker, J. v. d., 211, 213.
 —, Jan Willems v. d., 244.
 Groots, Egid., deken (1571), 142, 151, 158.
 Grotius, Ægidius, rect. (1571), 148.
 Grouwel, Berndt, inquisiteur (1549), 45 vlg.
 Guido Bentivolo, Apost. Nunt., later kard. (1611), 274, 280.
 Guilhelmus, priester. (1571), 140.
 — Henrici, 146.
 — Joannis, priester. (1571), 142.
 Gulten, Cath., echtg. van W. v. Oldenzee, 262.
 Haeften, Renerus, 145.
 —, Theod., 144, 150.
 Haendel, Petr. v., echtg. van Adr. van Oldenzee, 262.
 Haer, Jan de, 53, 55 vlg.
 Haeswijn, Reyn., 147.
 Hanewinkel, G., 67.
 Hartmann, Euphrosina, relig., 43.
 Hasselaar, H. van, priester (1571), 145.
 Havens, P., 222.
 Havensius, 337.
 Haveskerke, heer van Vendinges, 274, 280.
 Hee, van, priester. (1754), 191.
 —, R. van, past. (1620), 301.
 Heessel, B. van, 231.
 Heyden, Steven, kan. (1549), 56.
 —, v. d., zie Heyden.
 —, Maria van der, relig., 44.

- Heym, Symon, priest. (1529), 190.
 Heymanssen, Guil., 139.
 Heynsberch, Joanna, abdis, 190.
 Heliodorus, prior, Mind. Cap. (1620), 301.
 Hellebrekers, Rosalia, relig., 43.
 Hendrick Anthonis, broeder, 195.
 Hendrik Jan Jacobs, 91.
 — van den Bergh, graaf, 309, 320.
 —, Mr., rector (XVIIe), 92.
 Hengs, G., 183.
 —, J., 30.
 Henrick Gabriëls, past. (XVIIe), 206.
 Henrich Janssen, 222.
 Henricus, koning van Engeland, 189.
 —, kap., (1571), 153, 155, 158.
 — Cesarii, kap., (1571), 152.
 Herinx, Marg., echtg. van Arn. van Oldenzee, 262.
 Hermannus a St. Henrico, prior Carm. (1782), 19.
 Hermans, J., 42.
 's-Hertogenbosch, van, zie Franciscus.
 Hervormden, 197—270 pass.
 Hesius, Ger., priest. (1571), 140 vlg., 147.
 Heumen, H. v., 277.
 Heurn, Fr. van, 255 vlg.
 Heuvel, Dirck v. d., 208—231 pass.
 —, Fr. v. d., 199, 226, 241.
 —, J. F. v. d., 26, 34.
 —, v. d., zie Keyzers.
 Hiepas, Anastasia, relig., 44.
 Hieronymus a Politio, Gen. Mind. Cap. (XVIIe), 301.
 — Ravenschot, abt van Postel (1706), 257.
 Hynsberghen, Anna v., abdis, 193.
 Hikspoors, C. M., 91.
 Hildeseim, H. van, 321.
 Hildossen, Anna van, relig., 166.
 Hirtum, Nic. van, 247.
 Hoey, Joan., past. (1571), 142.
 Hoeck, H. van, 198.
 —, M. J. van, 212.
 —, W. van, 198.
 Hoecken, Ignatia, relig., 43.
 Hoekwater, Crisp., 198.
 Hoevel, Dirck van den, 126 vlgg.
 Hoffman, Avertana, relig., 43.
 —, Maria, relig., 43.
 Hogerlinden, G. van, 198.
 —, H. D. v., 198, 247.
 —, J. v., 198.
 —, C. v., 198.
 Hommert, Mr. G. v., 197, 240.
 Honoratius van Parijs, Mind. Cap. (1616), 296.
 Hoochstraten, C. v., 213 vlg., 222.
 Hooghensolern, princes van, 40.
 Hooghensteyn, Lucia van, echtgen. van Petrus van Broekhoven, 295, 300.
 Hoolhuijsen, 294.
 Horckmans, L., 201.
 Horn, Willem de, 321.
 Hornes, de, zie Amandus.
 Horst, van der, 70.
 Hove, Mr M. v. d., 227.
 Hövel, Henrica, baronesse v.,

- echtg. van Peter baron Speyart van Woerden, 178.
 Hubertus Simonant, abt van Postel (1569), 328.
 Hueclum, Rich. van, past. (1571), 140.
 Huesseling, S. J., P. Ign. van (1759), 178.
 —, Th. van, 183.
 Hurckmans, A. E., 67.
 Huyn, Graaf van, 72.
 Huysinghius, Ds. Abr., 74—97 pass.
 Huysken, Dirc, 133.
 Huyster, 26.
 Ida Gerardi, relig., 166.
 Innocentius III, paus, 327.
 Isabella, aartshertogin, 291, 309, 317, 319.
 Isbouts, W. H., 82.
 Isidorius a S. Egidio, Carm. (1672), 12.
 — a St. Maria Magd. de Pazzis (1707), 38 vlg.
 Ivo van Maastricht, Mind. Cap. (1616), 306.
 Ivoy, Fr. Th., 246.
 Jacobus Gerardi, kap. (1571), 156.
 — a Castro, bissch. v. Roermond (1639), 303.
 — Rodolphi, 149.
 Jan Adriaenssen, 148,
 — Jacobs, kan. († 1647), 92.
 — Willems, 127 vlg., 244.
 Janneke Hubrechts, relig., 162.
 Jansen, Petrus, past. (1707), 256, 260, 262.
 —, Roeloff, 192.
 —, Zach., 213 vlg., 220, 222, 234.
 Janssen, Hendrick, 213.
 —, Peter, 225.
 —, Robbert, 241.
 Jaspar, kap. (1571), 153.
 Jeegers, Elis., Abdis, 190.
 Jezuïeten, 171, 178, 180, 303.
 Joanna a Jesu, relig., 37.
 Joannes XXIII, paus, 189.
 —, abt van Florefte (1614), 291, 316, 318.
 — Dierxen, 144.
 — Egidii, 48.
 — Evangelista, Mind. Cap. († 1635), 198.
 — Gerardi, priest. (1571), 145.
 — Henrici, 146.
 — Matthée, 137.
 — Peters, abt van Postel (1782), 269.
 — Petri, 136.
 — Pietersson, 197, 201.
 — Theodorici, priest. (1571), 145, 149.
 — Valerius, 155.
 — Zegeri, 136.
 Joistken Peeters, relig., 163.
 Joseph II, keizer, 19.
 — Gerrits, broeder, 191.
 Judocus van Gent, Mind. Cap. (1615), 272, 293, 295, 306.
 — Johannis Theodorici, rect. (1571), 147.
 Jung, Joh., 176.
 Jurgens, Dominica, relig., 43.
 Cälmette, La, 264—267.
 Cam, Adr., rect. (1571), 139.
 Kamerijk, zie Philippus.
 Camont, Jhr., 192.
 Campen, Mathilde van, 192.
 Karel V, keizer, 53, 298.
 — Theodoor, paltzgraaf, 171, 176, 178.

- Carmelieten, 6, 8, 9.
 Carmelittessen, 1—44.
 Carris, Joh., 175.
 Karthuizers, 337.
 Casimirus a St. Petro, Carm.
 (1707), 38 vlg.
 Caspar Johannis, 146.
 Keysers, Christ^a, echtg. van
 F. v. d. Heuvel, 226.
 Keller, H., 56.
 Keppel-Fox, W. van, 103.
 Kesschieter van Haere, De,
 26 vlg.
 Kets, Joach., 117.
 Kettenhoven, van, zie Mar-
 gelle.
 Ceunen, Peter, 198.
 Kyrse, Henricus, 327.
 Claesken Simons, relig., 163.
 Kleef, zie Willem.
 —, Eug. van, relig., 44.
 —, J. W. v., 183.
 Clemens XIV, paus (1772),
 19. *
 — v. Noto, Gen. Mind. Cap.
 (1623), 304.
 Clijans, Jacq., 88 vlg.
 Clomp, Corn., 265.
 Coenen, Cath., echtg. van
 Joach. v. Oldenzee, 262.
 Coeverincx, Gisb., 196.
 Colen, Anth., 72, 83.
 —, Lamb., 73, 83, 110.
 —, Pauwels Thonyss, 71, 73.
 —, Peter Geverts, 71, 72.
 Columbanus, Mind. Cap. (1629),
 312.
 Colibrant, Rum., Praem. (1613),
 290, 292, 315, 317 vlg.
 Conrardi, Ds., 65.
 Constantia, relig., 17.
 Constantius a St. Johanna,
 prior Carm. (1772), 19.
 Coolen, J. W., 200, 209, 214,
 216, 240.
 Cooman, Gysb., 158
 Coppens, Petr., 32.
 Cornelius Nicolai, 148.
 Cort, Pieter de, 198, 260, 267.
 Costius, Corn., 211—251 pass.
 Cox, Godefr., 265.
 Cranenbroeck, Elis. van, 206
 vlgg.
 —, W. van, 207—241 pass.
 Christophorus a Jesu, Carm.
 (1706), 38.
 Crom, Peter, dek. (1460), 191,
 194.
 Culeborch, Ger., 150.
 Laer, J. v. d., 198.
 Laet, Joh. de, 134.
 Lalaing, Phil. van, 62.
 Langasius, Jasp., kan. (1571),
 152, 159.
 Laurentius van Brindisi, Gen.
 Mind. Cap. (1616), 296.
 — Metsius, biss. v. 's-Her-
 togenbosch (1571), 160, 166.
 Lauwere, Joan. Adr. de, 178.
 Leefdael, baron van, 252.
 —, Agnes van, 86.
 —, Jan van, 255.
 —, Rogier baron van, 72—
 115 pass.
 Leeffdael, Gerard Suljard ba-
 ron van, 68.
 Leemans, Arn., 198.
 Leemput, Mr. H., Vic. (1648),
 93.
 Leemputten, H., kan. († 1657),
 118.
 Leen, Ger. v. d., dek.-past.
 († 1786), 117.
 Leendt, Ant. Theod., kap.
 (1571), 134.

- Leo XIII, paus (1889), 44.
 Lepo, H. v., 244.
 Liesberger, J. C., 176.
 Lijsken Handrix, relig., 190.
 Lindanus, zie Wilhelmus.
 Lith, Dirk van, 243.
 Livinus van Meenen, Mind.
 Cap. (1621), 306.
 Loeff, Ant., kap. (1698), 253.
 Loyer, H. J., 197—251.
 —, Willem, 293.
 Loockermans, 235, 237.
 Loon, Lysbeth van, relig., 191.
 Lossert, Sybert, 46—55 pass.
 Louw, Mr Laurens de, 86—
 109 pass.
 Lucer, Maria, relig., 193.
 Lunis, Helwigis, relig., 166.

Maase, J. C., 183.
 Maastricht, van, zie Ivo.
 Maes, Peeterken, relig., 163.
 Magdalena, gravin van den
 Bergh, 6, 15.
 Malburch, Dyrck van, 121.
 Malsen, Ermgardis van, relig.,
 164.
 Marcelis Cornelii, 146.
 Marcellanus v. Brugge, Mind.
 Cap. (1613), 292 vlg., 306.
 Margelle, Willem de la, 76, 81.
 Maria Dierixen, relig., 167.
 — Gilles, relig., 166.
 Martens, G., 26.
 —, Claes, 82.
 —, Ph. Cl., 82.
 Martinus V, paus, 189.
 — Gulielmi, 139.
 — Johannis, 140.
 Masius, zie Gysbertus.
 Mater, Jacob de, 126, 128.
 Mathias Alberti, kap. (1571),
 140, 148, 155, 159.
 Mauweryck, Hilla van, relig.,
 194.
 Meenen, van, zie Livinus.
 Meer, Ode v. d., 192.
 Meerhoutanus, Wilh., rect.
 (1571), 147.
 Meyden, J. v., 79.
 Melmans, Cath., Abdis, 192.
 Meo, Ant., secr. bisd. Roer-
 mond (1671), 10.
 Merevoort, G. M. v., 240.
 Merode, Flor. van, 301.
 Metere, Maria van, relig., 167.
 —, Wilhelmina van, relig.,
 167.
 Meteren, Anna Janssen van,
 relig., 162.
 Metsius, zie Laurentius.
 Meulen, Evert v. d., 197.
 Mierl, H. A. van, 135.
 Michaël a S. Augustino, Vic.
 prov. Carm. (1672), 11.
 — Ophovius, biss. v. 's-Her-
 togenbosch (1629), 196, 308,
 310 vlg.
 Mierlo, Hendr. van, 263.
 Minderbroeders Capucijnen,
 271—320.
 Mispelen, M. Cl. J. v., 225.
 Moelen, Arn. v. d., 247.
 Moellaert, Joan., 157.
 Moillaert, Fred., kan. (1517),
 152.
 Molemakers, Mr Anth., 246,
 260 vlg., 263, 265.
 Moll, van, zie Georgius.
 Montanus, Corn. pater (1571),
 164.
 Montmorency, de, 275.
 Muylwyck, F. de, 315.
 Mulders, F. A., 183.
 Musch, Hier., past. (1729), 263,
 265 vlg.

- Mutsaers, Peter, 292, 295, 300.
 Mutsaerts, zie v. d. Wiel.
 —, Paul. († 1620), Mind. Cap., 300.
 —, Petrus, († 1623), Mind. Cap., 300.
 Napoleon I, keizer, 22.
 Nassouwten, Elsa van, echtg. v. Hessel van Dronghele, 193.
 Neynens, Pieter, 82.
 Nyhoff, Bernaert, 96.
 Nicolaas Daniëlis, 136.
 — Zoësius, biss. v. 's-Hertogenbosch (1620), 293 vlg., 301.
 Nobel, Adr., 136.
 Noyzet, H., Praem. (1654), 251.
 Noto, van, zie Clemens.
 Oever, Heilwigis van, relig., 161, 163.
 Oeveren, Jac. v., vic. gen. bisd. Roermond (1671), 8 vlgg.
 Oijvers, Heilwich, abdis, 190, 193, 195.
 Oldenhoven, P. J. W. van, 34.
 Oldenzaal, v., zie Bonaventura.
 Oldenzee, Alb. van, 262.
 —, Arn. van, 198, 260, 262.
 —, D. van, 240.
 —, Henricus v., kan. († 1707), 262.
 —, Joach. van, 262.
 —, Joan. van, 198.
 —, Willem van, 262.
 —, zie Flodrop, Gulten, van Haendel, Herincx, Coenen.
 Ommeren, D. van, 240.
 —, W. van, 197, 247, 258 vlg.
 Oosterlingh, J., 244.
 Ophovius, zie Michaël.
 Ormy de Marquely, Jhr., 198.
 Osimo, van, zie Bernardus.
 Oudenaarde, zie Alexander.
 —, zie Simon.
 Ouver, Ant. van, 145.
 Ouwel, Adr. van, 157.
 Overlandt, J. S. van, 67.
 Paessens, Charitas, relig., 43.
 —, Victoria, relig., 43.
 Pas, D. de, 244.
 Paula Americi, relig., 190.
 Paulus V, paus, 274.
 — Petri, rect. (1571), 136.
 Pardo de Spinoza, geslacht, 293.
 Parijs, van, zie Honoratus.
 Peelen, Dr Ant., dek. († 1667), 2—38, pass.
 Pelgrom, Mr. P., 277.
 Perdanus, M. A., 176.
 Peters, zie Joannes.
 Petrus Anthonii, 139.
 — Mathias Snickers, aartsbiss. van Utrecht (1855), 43.
 — Wilhelmi, 139.
 Pfaltz Neuburg, Hertog van, 170.
 Philippus, Mind. Cap. (1631), 309, 320.
 — van Kamerijk († 1640), 297.
 Philips II, koning, 299.
 Pieck, Nic., 142, 148.
 —, Otto, kan. (1571), 152.
 Pieter Jansen, 244.
 Poels, L., 225.
 Poirters, J. A., 231, 239.
 Politio a, zie Hieronymus.
 Polslauwer, Petrus, 168.
 Prick, Mr. Willem, 47, 55.

- Prounink van Deventer, Jhr.
 Corn., 60, 198.
 Provestingh, Jan Stoffels, 96
 vlg.
 Pullen, Norb. Carm.(1797), 20.
 Puyters, Henricus, kan.(1571),
 152.

 Quevelaer, 295.

 Raedt, Joan., 152.
 —, Nic., kan. (1571), 153—
 156.
 Raedts, Anna, relig., 167.
 Raesfelt, 215.
 Raessen, J. J., 219, 221 vlg.
 Ramaer, W. A., 198.
 Rantwyck, Joost van, 56.
 Raso, Joh., 138.
 Ravenschot, zie Hieronimus.
 —, Joh., 136.
 Redert, Daniël, 198.
 Reymes, Joh., rect. (1571),
 148.
 Reys, W. van, 280.
 Remen, Joh. past., (1571), 139.
 Remes, zie Reymes.
 Remmets, Lamb., 295.
 Renatus a St. Catharina, Carm.
 (1782), 19.
 Renesse, Joan., kan. (1571),
 140.
 Rijke, A. H., 29, 34.
 Rijn, Henricus v., Mind. Cap.
 (XVIIe), 273.
 Rijk, H. van, 261.
 Rijsbergh, Barth. van, rect.
 (1571), 135.
 Rijt, Gerarda v. der, relig., 43.
 Ravis, Theodatus a, past.(1571),
 143.
 Rodolphus Andree, 152.
 Roeffs, M., 197—241, pass.

 Roelof, 124.
 Roeloffs, Theod., past. (1652),
 226 vlg.
 Roesen, Joh., 137.
 Roij, Jan van, past. (1648),
 266 vlg.
 Roymans, Mr. A., past. († 1640),
 93 vlg.
 —, Ant., past. (XVIIe), 118.
 —, Jenneke Aert, echtg. van
 Hendrik Jan Jacobs, 91.
 —, Theod., past. (1613), 290,
 292, 315.
 Rolandus, Corn., 135.
 Rossum, Herm. de, priest.
 (1571), 156.
 —, Mechteld, relig., 163.
 Rover, Jan, 168.
 Ruyst, J. van, 79.
 Ruprecht, Conr., 15.

 Sandt, Joost Marc. van der, 83.
 Savini, Angelus, Carm. (1870),
 42.
 Schalks, Bern., 127 vlg.
 Scheeren, A., relig., 163.
 Schets, zie Antonius.
 Schicks, L., 183.
 Schlebusch, C. A., 183.
 Schoeck, Adr., dek. (1571), 160.
 Schocx, Beatrix, relig., 161.
 Schooft, Ger., kan. (1571), 156.
 Schoock, Adr., kan. (1571), 154.
 —, Ger., 157.
 Schoonen, Johanna, relig., 161.
 Schoot, Adr., 152.
 Schoth, Antonia, relig., 44.
 Seris, Jenneken, relig., 163.
 Sibergh, Jud. van, 244.
 Silverius a St. Spiritu, Carm.
 (1702), 38 vlg.
 Simon v. Oudenaarde, Mind.
 Cap. (1622), 304.

- Simonant, zie Hubertus.
 Sman, Alphonsa van der, relig., 44.
 Smits, J. C., 68.
 —, Nic. past. († 1698), 117.
 Snellarts, Gielis, 133.
 Snickers, zie Petrus Mathias.
 Snoecken Gisbrechts, Steyn, relig., 16.
 Soemerén, G. van, 277.
 Soest, Claes van, pater (14 . .), 193.
 Someren, Gerrit van, 217.
 Sonnius, zie Franciscus.
 Speyart van Woerden, Petrus, baron, 178.
 — —, zie van Hövel.
 Spinoza, zie Pardo.
 Spruijt, J. H., 183.
 Stalburch, Joh., 48.
 Stephanus a S. Paulo, Carm. (1672), 12.
 Steen, Marg. v. d., 192.
 Steenman, P., 34.
 Steijnsel, Joh., 168.
 Stijl, Wilbert van der, 75.
 Stickers, Maria, 128.
 Stockelman, 133.
 Storm, Joan., past. (1571), 144.
 Stralen, 240.
 Strick, Hub. Mart., Carm. (1843), 36.
 Suerling, Nic., kan. (1571), 152.
 Suijckers, G., 240, 245.
 Suijskens, Mr. P., 253 vlgg.
 Sus, Lamb., 282.
 Svalen, Joanna, relig., 166.
 Sweens, Maria, 32.
 Swertius, Rob., pleb. (1618), 294.
 Swinckels, A., relig., 260, 265.
 Swinkels, J. B., 249.
 Tempelaars, Abr., 251.
 Theodoricus Adriani, 139.
 — Gysberti, kan. (1571), 156.
 — Lamberti, 139.
 Theodorus Gerardi, Norb. (1706), 257.
 Theresia a S. Alberto, relig., 15.
 Teurlings, Gabrielle, relig., 44.
 Thienen, van, zie Antonius.
 Tybosch, D., 237, 239.
 Thomas van Dendermonde, Mind. Cap. (1614), 306.
 Thoonen, P. van, 237.
 Tombes, des, 264.
 Tromp, H., 248.
 Thuys, Mary, 56.
 Turenne, 113 vlg.
 Valerius, Joan., kap. (1571), 153.
 Valckenaer, Alb. de, 211, 220, 222, 234 vlg.
 Valckenisse, Maria, van, relig., 341.
 Varsel, H. W., 68.
 Vastart, Switke, echtg. van Goyard van Engellant, 272.
 Velden, A. v. d., 249.
 —, Bonaventura van der, Carm. (1855), 43.
 —, Immaculata van der, relig., 44.
 Vendegies, zie Haveskerke.
 Venray, Gaert v., past. (XVIe), 59.
 Verbeeck, J., 231.
 Verdonck, Maria, relig., 194.
 Verheyen, zie Heyden.
 —, J. F., 26, 30.
 Verhofstadt, Adriaan, 128.
 Vermeulen, G. G., 240.
 Veurne, van, zie Angelus.
 —, —, zie Elziarius.

- Vinck, Gilb., relig., 259, 260.
 —, Cornelius, 134.
 Vinckers, zie Beckering.
 Visschere, Otto, de, 71—111 pass.
 Voet, Arn., 183.
 —, Paul, 258.
 Voetius, Gijsb., 313.
 Vorsteman, H. A., 157.
 Vosch, J. A., 183.
 Vossen, Elis., relig., 167.
 Waalwijk, Paulus van, secr. bisd. Roermond (XVIe), 337.
 Wachtendorp, Ds., 86.
 Walhart, 267.
 Walraven, Hans, 127 vlg.
 —, Ds. Nath., 254, 258.
 Weeigh, Corn. Joh., 148.
 Weerde, Anastasius van der, Carm. (1853), 40.
 Weert, Joanna van, echtg. van Hendrik van Broeckhoven, 300.
 Weesel, J. A. van, 183.
 Weesenhausen, 48.
 Wellesen, Dion., Carm. (1870), 43.
 —, Ludovica, relig., 44.
 Wericus, abt van Floreffe, 327.
 Werckers, J., 226, 228 vlg.
 Westeringe, Emb., 146.
 Westerlaecken, H. v. d., kan. (XVIe), 337.
 Wiel, A. v. d., echtg. van P. J. Mutsaerts, 300.
 Wichelhusius, Ds. Joh., 65, 78 vlg.
 Wiggelaerd, H. v. d., 183.
 Wijhe, Reyner van, 46, 51 vlg., 56.
 Wijck, Nic., past. (1571), 146.
 Wijlick, Helena van, abdis, 195.
 Wijtvelt, Mr D., 214, 216, 220 vlg., 224, 239.
 Wilhelm, Juliana, relig., 43.
 Wilhelmus Johannis, kap. (1571), 148.
 Wilhelmus Lindanus, biss. v. Roermond (XVIe), 337.
 Willem, hertog van Kleef, 45.
 — I, Prins van Oranje, 31.
 — II, koning, 35.
 Willemaers, P. past. (1648), 198, 208.
 Willigen, Aloysius van, past. (1752), 171.
 —, F. A. van, 183.
 —, J. F. van, 178 vlg.
 —, J. J. van, 178.
 — van, zie Van de Broeck.
 Winteroy, Jhr. H., 197.
 —, H. van, 255.
 Wischel, Ger., 8.
 Wissman, Fr. W., 183.
 With, W. de, 263.
 Witt, D. de, 244.
 Wollefsberghen, A. van, 128.
 Zoësius, zie Nicolaas.

Register van Zaken.

- Altaren, vleugel-, 168.
 Armentafel, 123.
 Atrium ecclesiae, 339.
 Ban, 20.
 Begraven in de kerk, 242.
 Beneficiën, kerkelijke, 335.

- Bouw van kerken, 338 vlg.
 Broederschappen, 129—133.
 Broederschap H. Catharina en
 H. Barbara, 142.
 Brooduitdeeling aan armen,
 123.
 Doodenlijst, 187—196.
 Gevangenneming van priesters
 wegens bekeering van pro-
 testanten, 260.
 Grafzerken in kerken, 338.
 Gymnasium, 170 vlg., 176.
 Inquisitie, 45—63.
 Kerkvisitaties, 134—160.
 Kerkhof, wijding van een, 16.
 Kerkornamenten, 203—208,
 217—220.
 Kerkschuren, 67, 115 vlg.
 Klokken, tiend-, 268 vlg.
 — huizen, vrijstaande, 328,
 330, 332 vlgg.
 Kloosters, stichting van, 6, 7,
 217 vlgg.
 —, dubbel-, 187.
 —, Zuster-, 340.
 — visitaties, 160—167, 304.
 Collatierecht, 321, 327, 342.
 Kruisbeelden langs den open-
 baren weg, 64, 116.
 Marianum, 69.
 Martelaren, 337.
 Misboeken, oude, 338.
 Misbruiken bij de H. Mis op
 Kerstnacht om 12 uur, 20.
 Muurschilderingen in St. Jans-
 kerk te 's-Hertogenbosch,
 340 vlg.
 Ommegangen, 341.
 Patronaatsrecht op kerken, 250.
 Refugiehuizen, 282.
 Sacramentshuisjes, 69 vlg., 200.
 Scholen, 37—42.
 Schooltheater, 170.
 Stichting van altaren, 169.
 Studiebeurs, 95.
 Suppressie van kloosters, Op-
 heffing der, 35.
 Supprimeeren van kloosters,
 20, 22, 270.
 Teruggave van kerken aan
 de Roomschen, 270.
 Tienden, 208, 250—269 pass.,
 327 vlg., 337.
 Verbod bouwen van kloosters
 in de Nederlanden door
 Karel V, 298.
 Verkoop van kerkmeubels, 22.
 Verzegeling van kerken, 21.
 Verzoening, 338.
 Vicarie, stichting van, 119—
 125.
 Visitaties van kerken, 134—
 160.
 — — kloosters, 36, 160, 167.
 Volksvergaderingen in de
 kerk, 242.
 Vrijgeleide aan priesters, 304.
 Wapenborden uit kerken
 genomen, 249.
 Wijnkamer, 341.

H. EBELING.

